

84/2-6321/6
A 285

АРЖАН
АДАРОВ

Өлүмнин
чанкыр
күжы

13

1388

АРЖАН АДАРОВ

**Өлүмнүн
чанкыр кужы**

Алтай республиканын
«Үч-Сүмер» бичик чыгартузы.
1993

84 (ЗРС - АИТ)

84 Алт — 4

А 285

Рецензенттер: Укачин Б. У.,
Каинчин Ј. Б.

Адаров Аржан Оинчинович

А 285 СИНЯЯ ПТИЦА СМЕРТИ: Роман. — Горно-
Алтайск: Книжное издательство «Юч-Сюмер»
Республики Алтай, 1993. — 472 с.

Автор партиянын обкомында иштейле, 1937-чи кара-
гуй кату-казыр уур жылдарды өдүй чыккан Эрем Ми-
ронович Япрининин калганчы өйлөргө жетире уур, күч,
узак жадын-жүрүмүн көргүзөт.

Роман кычыраачыларга жүрүмүнүн көң солундарын ачат

4702070000—006
А М 138 (03) 93 70—93

ISBN 5—7405—0571—2

© Книжное издательство «Юч-Сюмер»
Республики Алтай, 1993

Бу романды жада калган кайран эш-иң-көрмө, Надежда Адаровага, онын ару ла үргүлжи сүнезине керестү учурлап турум.

Автор

ЖЕБРЕН ТУШТЕР. АБЫР-ИИМ

Кандык айдын учы болгон. Калын кар кайылып, кара жер тес-тейе көбүп, серүүн борозымак тумандарла тынып жаткан. Эңирде ургун жаңмыр жааган. Таңары жууктын бозомтык жылу теңеризинде баырайган ак жылдыстар суркуражып күйүп турган. Кызыл-Өзөктин түрмезинин тапчы, таш кыптарында улусты шык тыгып салган. Бадышпагандарын бийик таш чеденин ичинде удурумга туткан барактарга сугуп койгондор. Былар ончозы албатынын өштүлери. Тройкалар түндү-түштү иштеп турган ой. Мынча улусты түрмелеер, мынча кижини адар деген планду жакылта үстинен төмөн келип жат. Жуундар. Мындый да кижинин керектерин органдарга берер деген жоп. Ол албатынын өштүзи. Адазы гражданский жууда акбандит болгон. Лороконов—Лопоннын шпионы. Онын адазы жарлыкчы. Лорокон япон кааннын келерин сакыган. Керек дезе газеттерде бурулашту бичиштер. Же алдынан өрө канча жабарлаштар, коптор. Кижинин тынына жедер кичинек өштөштөр. «А-а, сен мени оной айткан жогын ба? Акың ла болзын, таңма. Көрөрин, көрөрин». Онон удабас кирлү чаазын органдарга жедер ле. «Ал. Алгыев албатынын өштүзи, Сталинди жамандаган». Анчамынча болбос, алып барар, онон айдай берер эмезе эт салар. Макалу! Оч алган жыду неме сүүнип жат. Активист! НКВД-нын болушчызы. Оной турала органдар бойын да алып барар. Ың-шың эдип

калар. Суру јок. Бежен сегис статьяла барган улус кайра јанбай јат. НКВД-нын јажытту агенттери база сүрекей көп болгон дежет. Јуунын јылдарында «Таг Чолмон» колхозто школдын балдары колхозтын эски архивинен тетрадьтар эдерге чаазындар бедреп турала, онон саң башка колбичинтилер тапкандар. Ондо НКВД-га бичиген јетирүлердин баштапкы бичилгени болгон. Бу колхозтын улузын бурулап бичиген он кирези колбичинтини јангыс кижии бичигени јарталган. Ол кижии Ада-Төрөл учун јууга барала, ондо ат-нерелү өлүмле өлгөн дежетен. Оны улус јалакай, јакшы кижии болгон деп айдар. Је ненин учун мындый каргышту кара јетирүлер бичиген? Айса болзо, оны коркыткан, кезеткен? Бичибес болзон, бойынды алып барарыс дешкен? Ондый эп-сүме бу јууктарга јетире болгон дежет. Ол кандый калју, канду ой болгон, оны бис учына јетире качан да билбейтен турбыс...

Тагары јуукта ачу кыйгылар, ийттердин үрүжи, кын јылардын шыңкыражы, конвойлордын арбаныжы. Бир канча улусты адарга апарып јадылар. Бастыра түрме бут бажында..

— Эре-ел! Эре-ел! Карындаш! Үргүлјиге јакшы болзын! Мени өлтүрерге апарлап јат!..

Бу Аркадийдин үни. Эрел Јаприн эки колыла көзноктин чарытма темиринен кезе тудуп, арык јүзин бозомтык шилге јапшырып, ачу кыйгырат:

— Аркадий! Карындаш! Куда-ай! Аркадий!

— Бас! Контра! Бас! — Калаңгы конвойдын калју үни. Ийттердин күңкүлдү үрүжи.

Кем де јыгылган болгодый. Оны сүүртеп апаргылап јат. Ый, сыгыт, кыйгылар, үндер:

— Нөкөрлөр, јакшы болзын, үргүлјиге! Кара јерге бар јадыс!

— Карындаш, Коңылай, үйиме эзен айт! Акту бойым ол јадым! Айлу-күндү Алтайым! Кайран балдарым.. Ы-ы-ы..

— Эре-ел! Эре-ел! Эзен артсан, очин ал! Сталинге айт... Бис буру јок ол јадыс! Эзендик болзын Сталин! — Онон Аркадийдин ачу-корон кыйгызы. — А-а-а!

Јаприн эрте тагнын бозомтыгында нени де көрүп болбой, көстөрининг изү јаштарыла көзнөктө чарытма темирди јунуп, тыныжы буулып, ыйлап болбой јангыс ла онтоп турган...

Эрел Миронович Япринди, Ойротский обкомнын пропаганда бөлүгинин каруулу ишчизин, одус алты жылда НКВД алып барган. Онон оны Новосибирскте адар эдип жаргылагандар. Эки айдын бажында ол жөпти он жылга солыган. Онон оны Красноярсктын түрмезине суккан. Эмди ойто Кызыл-Өзөккө алдырып келгендер. Яприн, байла, НКВД-га сүрекей керектү кижиболо берген болгодый. НКВД жаан ойын ойноп жат. Ойротиянын ончо бышкараачыларын жоголтор. Ол тушта айса Яприннинг сөзи керектү болор. Оны кече Аркадий Иркиовло, комсомолдо кожо иштеген уулла, көстөштиргендер. Бастыра бойы хром кийимдү, кечире кайыштары чакыраган, сопогы жалтыраган, каданы күргүл көстөри орозына чөңүп калган ла шайрак узун буттарлу Калазаков деп шылучы эжиктин жанында турган. Столдын ары жанында Немовский деп шылучы отурган. Олор экү калжуузыла, кижикөрөккүүни жок болгондорыла аныланып тургандар. Улсадарында, ого чыгартулу исполнитель де бар болзо, Немовский ле Калазаков жылбиркеп туружып жат дежетен. Ненин учун дезе, адып өлтүреринин жаргызын бүдүрген улуска аракы берип, олорды күндүлөп жат. Онду арестанттын сопогын да уштып алза керек. Немовскийдин үйи база түрмеде иштеп турган дежетен. Ол түрмеде отурган үй улусты кыйнап жат. Коркышту улус!

Немовскийдин көстөри чөкпөк мандайынын алдына жажынып калган. Удура да көрзө, онын көстөрин качан да көрүп болбозын.

Аркадийдин чырайы ак-куу, бир колы өштинен калбандап турган. Эрелдин жүреги шимирей берген эмей. Каргышту кыйнаачылар! Уулдын колын сый соккылап салган!

— Бу кижини билерин бе?

— Билерим...

— Ол сего кандый жакылта берди? Националистический центрде ол кандый иш өткүрди? Япон кайула колбуны ол тутты ба? Немецкий, английский тилдерди ол не үренген? Кандый шифровкала тузаланды? Москвада кемле колбулу?

— Мен ончозын айдып бергем...

— Сен Алагызовты, Хабаровты адаган... Яприн керегинде нени де айтпаган. Эмди айт! Совет законго болуш.

калар. Суру жок. Бежен сегис статьяла барган улус кайра жанбай јат. НКВД-нын јажытту агенттери база сүрекей көп болгон дежет. Јуунунг жылдарында «Тан Чолмон» колхозто школдын балдары колхозтынг эски архивинен тетрадьтар эдерге чаазындар бедреп турала, онон саң башка колбичинтилер тапкандар. Ондон НКВД-га бичиген јетирулердин баштапкы бичилгени болгон. Бу колхозтынг улузын бурулап бичиген он кирези колбичинтини јангыс кижии бичигени јарталган. Ол кижии Ада-Төрөл учун јууга барала, ондо ат-нерелү өлүмле өлгөн дежетен. Оны улус ја-лакай, јакшы кижии болгон деп айдар. Је ненинг учун мындый каргышту кара јетирулер бичиген? Айса болзо, оны коркыткан, кезеткен? Бичибес болзон, бойын-ды алып барарыс дешкен? Ондый эп-сүме бу јууктарга јетире болгон дежет. Ол кандый калју, канду ой болгон, оны бис учына јетире качан да билбейтен турубыс...

Тагары јуукта ачу кыйгылар, ийттердин үрүжи, кын-јылардын шынкыражы, конвойлордын арбаныжы. Бир канча улусты адарга апарып јадылар. Бастыра түрме бут бажында..

— Эре-ел! Эре-ел! Карындаш! Үргүлјиге јакшы болзын! Мени өлтүрерге апарлап јат!..

Бу Аркадийдин үни. Эзел Јприн эки колыла көз-нөктинг чарытма темириненг кезе тудуп, арык јүзин бозомтык шилге јапшырып, ачу кыйгырат:

— Аркадий! Карындаш! Куда-ай! Аркадий!

— Бас! Контра! Бас! — Калагы конвойдын калју үни. Ийттердин күнкүлдү үрүжи.

Кем де јыгылган болгодый. Оны сүүртеп апаргылап јат. Ый, сыгыт, кыйгылар, үндер:

— Нөкөрлөр, јакшы болзын, үргүлјиге! Кара јерге бар јадыс!

— Карындаш, Коңылай, үйиме эзен айт! Акту бойым өл јадым! Айлу-күндү Алтайым! Кайран балдарым.. Ы-ы-ы..

— Эре-ел! Эре-ел! Эзен артсанг, очин ал! Сталинге айт... Бис буру жок өл јадыс! Эзендик болзын Сталин! — Онон Аркадийдин ачу-корон кыйгызы. — А-а-а!

Јприн эрте таннын бозомтыгында нени де көрүп болбой, көстөрининг изү јаштарыла көзнөктө чарытма темирди јунуп, тыныжы буулып, ыйлап болбой јангыс ла онтоп турган...

Эрел Миронович Япринди, Ойротский обкомнын пропаганда бөлүгинин каруулу ишчизин, одус алты жылда НКВД алып барган. Онон оны Новосибирскте адар эдип жаргылагандар. Эки айдын бажында ол жөп-ти он жылга солыган. Онон оны Красноярсктын түрмезине суккан. Эмди ойто Кызыл-Өзөккө алдырып келгендер. Яприн, байла, НКВД-га сүрекей керектү кижиге боло берген болгодый. НКВД жаан ойын ойноп жат. Ойротиянын ончо бышкараачыларын жоголтор. Ол тушта айса Яприннинг сөзи керектү болор. Оны кече Аркадий Иркитовло, комсомолдо кожо иштеген уулла, көстөштиргендер. Бастыра бойы хром кийимдү, кечире кайыштары чакыраган, сопогы жалтыраган, кадангы күргүл көстөри орозына чөнгүп калган ла шайрак узун буттарлу Калазаков деп шылучу эжиктин жанында турган. Столдын ары жанында Немовский деп шылучу отурган. Олор экү калжуузыла, кижиге көрөкү күүни жок болгондорыла аңыланып тургандар. Улус адарында, ого чыгартулу исполнитель де бар болзо, Немовский ле Калазаков жылбиркеп туружуп жат дежетен. Ненин учун дезе, адып өлтүреринин жаргызын бүдүргөн улуска аракы берип, оларды күндүлөп жат. Ондугу арестанттын сопогын да уштып алза керек. Немовскийдин үйи база түрмеде иштеп турган дежетен. Ол түрмеде отурган үй улусты кыйнап жат. Коркышту улус!

Немовскийдин көстөри чөкпөк магдайынын алдына жажынып калган. Удура да көрзө, онын көстөрүн качан да көрүп болбозын.

Аркадийдин чырайы ак-куу, бир колы өштинен калбандап турган. Эрелдин жүреги шимирей берген эмей. Каргышту кыйнаачылар! Уулдын колын сый соккылап салган!

— Бу кижини билерин бе?

— Билерим...

— Ол сего кандый жакылта берди? Националистический центрде ол кандый иш өткүрди? Япон кайула колбуны ол тутты ба? Немецкий, английский тилдерди ол не үренген? Кандый шифровкала тuzаланды? Москвада кемле колбулу?

— Мен ончозын айдып бергем...

— Сен Алагызовты, Хабаровты адаган... Яприн керегинде нени де айтпаган. Эмди айт! Совет законго болуш.

— Кыйынга чыдабай... Уктын ба, Эрел? Кыйынга чыдабай...

— А-а!.. Айтпазын ба? Айда-арын. Калазаков сенин оозыңды ачар!

Немовскийдин көстөри көрүнбей жат. Олор онын чөкпөк маңдайынын, кара кабактарынын алдына жа жынып алган.

— Гражданин Яприн, айса слер бойоор айдараар? Ойын жогынаг...

— Менин айдар немем жок. Мени жаргылап салган.

— Айса, Калазаков, көргүс бер...

Калазаков ыржайып күлүмзиренип, шайрайтып басып келеле, Аркадийдин сынык колынан тартарда, ол ачу-корон алгырып ийген.

Эрел Яприн чурап барала, Калазаковтын узун чичке мойнын эки колыла ала койгонын бойы да билбей калган. Онон ыраак чарчай берген. Ырс-марс ла эткен. Санаазында артып калган сөстөр: «Урей сокпо, сөөгин сындырба. Ол аңылу айалгада, Москвада керектү кижиге». Билинип келзе, байагы ла камеразында жаткан. Бастыра бойун ылбырада согуп салган. Тын эди сүрекей сыстап, оорып жат. Тынарга коркышту өңзүрө. Жаан ченемелдү кыйнаачылар. Кижиге өлтүреринде интернационализмдин ээжизин база буспай жадылар. Көрсөң, бирүзи орус, экинчиси — алтай. Экүлези түптүңгөй эдүлөр...

Адарга апарып жаткан улустун кыйгылары, ый-сыгыды шаг-маң угулып, багырайган ак жылдыстарлу эс-бос жарып келеткен тегеринин алдында жылыып калган. Онон: «Ырс! Ырс!» — эткен ээчий-деечий адыштар алыс угулган. Камерада улус ыйлашкан. Эрел Яприн карчий темирди сабарлары өңзүрегенче кезе тудуп, өксөп-өксөп ыйлап турган.

— Аркадий! Кайран Аркаша! Бурузы жок көөркий. Эдүлөр уулды канай кыйнаган! Каргышту ийттер? Бу не болуп жат? Ненин учун?! Ненин учун? Мындый калжу, канду бурулаш?

Аркадий чүми жок, бүдүңкей уул болгон. Жалбышту комсомол, жана болбос ишчи. Совет жаң учун, комсомол учун тынын бергедий уул болгон. Эмди тынын берип салды. Кемге? Ненин учун? Неге болуп? Совет жаңын адынан өлтүрүп, кара жерге көмүп салдылар. Ол кандый жаман эткен? Улусты пландаган план аайынча,

теорияны жүрүмде бүдүрер деген амаду аайынча өлтүрүп тургандар. Оштү жок болзо, оны сананып табар керек.

Камерада алтай, орус улусты тыгып салган. Олордун керектерин тройкалар көрүп турган, кажы ла күн түндө камералардан чыгарып апарып, кобынын ичинде терен ле жаан, тегерик оронун кырына тургузып, житкелерине адып тургандар. Быжу өлүм. Кыйын жок. Онон орб турбас. Оро та качан толор... А камык улусты Бийскийге апарып, эшелондорго тыгып жат. Ончозын Күнчыгыш жаар аткарып тургандар. Камерада Эрелге кожо үч алтай кижичи отурган. Чырайлары бойбойына сүрекей бүдүштөш.

— Слер кажы жердин улузы?

— Бис Кайрылыктын. Ондой аймак.

— Карындаштар ба айса кандый?

— Эйе, карындаш улус бис. Сүрүловтор.

— Сүрүловтор?

— Эйе, төөлөстөр. Кату-Кара уйазы.

— Роза Сүрүлова слердин неегер?

— Роза? Кем ол? — Карындаштар суракту көргөндөр.

— Комсомолдо иштеген кыс.

— А-а, бу бистин Капшагайды айт турган туру не.

— Эйе, ол сыйныс, Улаганда иштеп жүрүп, жада калды.

— Соокко өткөн, өкпөзинен оорып божоды. Кайран сыйныс. База ла камзамол болуп, канатал турала ол не! Жеринде жүрүп кой кабырган, уй сааган болзо, айса өлбөс эди.

— Олгөни торт, тирү болзо, бисле кожо кыйналар эди. Алтын сөөгү Алтай жеринде артканы жакшы.

Коо кырлан тумчукту, жаан кара көстү улус. Роза акаларын төзөгөн эмтир. Сүрекей жараш кыс болгон. Улгерлер бичиген, кожондор чүмдеген.

— Мен Яприн Эрел деп кижичи болорым. Розала кожо обком комсомолдо иштегем, одус үч жылда. Онон ол Улаганга барды. Сөөгим тодош, өскөн-чыккан жерим Беш ичи.

Камерада тынчу, жыт-тан, жадар жер жок. Улус отура уйуктап жат. Жагыс ла кемди-кемди апарза, онын отурган жери ээнзиреп артып калза, ого тыйрыйып та болзо, жадар арган бар. Курсактан болгой, суу да бербей жадылар.

— Менин адым Шалабыр, јаан акам Јорукчы, оңон кичүзи Кырачы. Бисти та не түрмелеген, билбей турус. Сок јат, кыйнап јат. «Јопонноң алган бонбан кайда? — дейт. — Јолоньг сельсебедин өртө деп кем јакару берди?» — дейт. Мен, калак-корон, билбезим! Кыйнаган, сабарым алдына темене кадаган, тын эдимди кыскашла кыспактаган, кыйынга чыдабай айткам: «Јолоньг сельсебедин өртө деп Јалбак јайзан айткан».

Шалабыр карыкчалду күлүмзиренип салды.

— Јалбак јайзан? Ол кем? — дейт.

— Аbugам — дедим. — Уйабыс жаңыс кижн.

— База кандый уйа? Контралар уйазы ба? — деп, ол бир шайрак неме сурайт. Тен чырайы јарый берди ошкош.

— Манјы, — дедим.

— Ол кайда?

— Калка-Монголдың јеринде болгон. Јаан бай — дедим. Бичигилеп алды. Сүүнгилеп туру.

— Көрдин бе? Керек кайдаар ууланып јат? — дежет. Меге керек дезе чала каруузып көрлөйт.

— Мен большевик, большевик ле бойым өлөрим — деп, Кырачы айткан. — Бөөрөгимди былча теплеп салган. Кан кел јат! Ары ат салза, торт болор эт. Мынай кыйналганча. Је мени сыныктырып болбос. Мен олорло керишкем, согушкам, Сталиннин темир большевиктерин ончозын өтүрлеп болбозын дегем. Мыны Сталин билбес не, уулдар. Оңон башка... Оңон башка..

— Ары кедери! Большевик! Большевик! Тфу! Кара бажына јетти. Большевикин эмди бойынды божот јат! Сталин! Эйе, сакы, берер ол сеге — деп, Јорукчы айткан. — Качеертен немени. Алтайдың тайгазы јаан. Кижн бир де јыл јайым јүр алар эди. Оңон ары Буурыл Токой Алтайга, эне Эрчиш бажына не јүре бербес? Айсa Эјен каан јакшы көрөр? Эдегин алдына сук салар? Оймон ажыра оноор јол бар эмей. Оны бис озодон бери билерис. Котон-Қарагай ажыра... — Оңон бир эмеш унчукпай отурала, кошкон. — Э, көм өдүгим таманы үзүл түжерге јетти.

Буурамайлу өдүгим
Буза баскан Алтайым.
Бускаланду чак тушта
Тыным алган Алтайым.

Эмди тынымды аргадап болбойтон туру. Э-э, чаалта, канайдар, уулдар? Өдүк жок не болор?

— Өдүк эмди керек жок болор болбой, агам, — деп, Шалбыр айткан.

— Ончозын өлтүр болбос — деп, Кырачы унчуккан. — Түрменин кыйынын өдүп, түңей ле жан келерис.

— Орусты ончозын өлтүр болбос, ол бадар оро казылбаган, а бисти, алтай албатыны, бир ле орого көм салар — деп, Шалбыр унчуккан. — Бу карган Санашканы, бу Кадуну атлап салган дежет.

Уч карындаш база Совет жан да учун, коммуна ла колхоз то учун тартышкан улус. Кайрылыктын төөлөстөри. От-калап уулдар. Лорукчы бастыра ла жүрүминде мал кабырган, Маргалунын, Төгөриктин тайгаларыла жортуп жүретен. Жыду камерада ол өскөн жерин эске алынар. «Атту кижиден бийик өлгөн, аяк ошкош чечектер. Алтай жери не аайлу жараш. Алган эжи, азыраган балдары не аайлу кару. Олордон ырап барарга кандый шыралу. Уйи, Тойбос, эмдиге жетире озочыл уй саачы. Борозымак чанкыр көстөрлү, шыңгырууш үндү, жаан эмес коркок тумчукту келин. Ачынып, арбанып та турза, көстөри каткыр жүрер. А иштеңкейин, капшуунын не деп айдар? Эмди көөркий жети балазын канай чыдат алгай не? Оок немелер. Эң кичүзи төрт жашту. Лорукчынын санаазына сан башка кожон кирди:

Кыңылу өлө ийт

Өл калза,

Өлөтү бажы шың калар.

Бис өлзөбис, жерис база шың калар... Ол андый не. Эмди Алтыгы-Акжүлда малымды кем кабыр туру не? Беелер төрөп турган болор. Кулундар куйруктарын чычайткылап, мантажып жат. Јас келди. Кайран Алтай жерим. Кару балдарым. Бу не жүрүм? Бу не салым? Коңыр ат балтыргандардын баштарын томыра чайнап, желе-јеле базып, барып жат. Ол бойы түлкү бычкак бөрүгин кыйазынаг кийип ийген Маргалунын тайгазыла сыр кожондо жүр отуры... Онойдо ло жүре берген болзо, кайдар? А бу түрме дейтен неменин жыдузын, башкарган улузынын калжузын. Ол Калазаковтый немени кандый кудай жайады не? Кандый эне чыгарды не!

Шалбыр бажын салактадып, та үргүлөп отурган, та санан отурган. Санаазы түш болуп, түжи санаа болуп биригип, элижип, селижип жат... Кандый да комуттар,

сөдөлкөлөр, төгөтлө жытанган көлөсөлөр. Сүт тарткан абра. Чичкенин дояркаларынын кожондоры? Айса Кайрылыктын түрген суузынын шуулты? Уйи — жаан тозырак кара көстү, кара-күрен чырайлу Жамаш. Ол та не ни де айт жат. Онон көрзө — колхозтын конторазы. Луун. Телтек тере тонду улус. Кандый да ачу, сазу жыт. «Мылчалар тудар керек, ончозын јунунзын деп јакарап керек!» Көзин ач ийзе, түрме, тапчы камера. Ыт деп не ме коркыш. «Тфу! Алтай јеримде јүрзем кайдат. Көк чечектү Алтайымда көзим јумуп артып калган болзом. Айла база заведующий, бригадир болуп, јыдыңдаган ла не. Колхозтын малы өлгөнчө, бойым өлөйин деп сананып. Бригадир болуп, комут, шлей, абра-чанап кичееп, өлүмтигип јүретен. Је улуска бийиркебейтен, оорды базынбайтан. Ол алмарда урган буудайды үрендегилеп салды не? Ефрем бригадада кыжына јакшы ла иштеген эмей. Кырага күл де төккөн, кижинин өтөгин де апарып чачкан. Түжүм јакшы болор керек. Социализмди бүдүр салдыс дешкен. Бүткен туру. Эмди бис керек јок. Онызы бүт те калган болзо, улус ол ло жылагаш, ол ло торо. Эмди ондуларын апар јат... Божот јат. Айса ол, Шабыр, јокту-јойуныг уулы, нениг учун Совет учун тартышкан, жагы јүрүм учун не өлгөнчө иштеген? Онын эт-јүреги соой түшти.

Эжикти күлүрт-малырт эдип ачкылап, Оймоннын эки орузын алып бардылар. Шылуга апарды ошкош. Чала коркынчак, јалтанчан улусты эки-үч катап талдыра јудруктап, кезедип, мен бурулу деген чаазынга колдорын салдыртып ийетен эмей. А бу барган јаржактар тыг улус.

Уч карындаштын эн ле калаптузы, катузы — Кырачы. Ол коммунист болгон, колхозтын председатели болгон. Луундарда куучындар айдарын сүүйтен. Јаркырууш үндү, јараш чырайлу эр. Бойын мен «темир большевик» — дейтен. Оны канайып та соксо, канайып та кыйназа, бурузын алынбай јат. Айтканы жагыс ла «Сталин! Сталин! Ол билер, керектин аайына чыгар. Органдарга кирип алган өштүлерди ончозын јоголтор» — деп. Шак ондый улус ок тийер алдына јетире «Эзендик болзын Сталин!» — деп кыйгырган эмей. Онын санаазында ол ло кайран Алтайы, Кайрылык, Јоло, Түмечин, Тајыкышту. Алган эжи — Чумур. Јакпырак сынду, јалакай кылыкту келин. Кырачы нениг де учун бийик

көдүрингилү байрамдарды, конторада жуундарды эске алынат. Оны эске алыңза, жүректе ачулар эмеш жабызай берер. «Жок! Түңгей ле чын келер. Сталин очнозын билип ийер. Түрменин эжиги ачылар. Озо ло баштап ол, Сүрүлов Кырачы, түрмеден чыгар. Ненин учун дезе, ол темир большевик, Сталинге эң чындык кижиле...».

Түн ортодо камеранын эжиги калырт-күлүрт ачылган.

— Сүрүловтор! Йорыкчы, Шалбир, Кирачи — чыксындар.

Карындаштар өрө турган. Ыйлашпаган, кыйгырбаган. Унчугушпай чыга бергендер. Жаңгыс ла Жорукчы чыгып жадала, кайра көрүп айткан

— Же, жакшы болзын, уул. Апар жат... Та кайдаар? Айса төң ажыра...

Түн ортодо улуска приговорлор кычырылып жат: кемди адар, кемди айдаар, же жайымга кем де чыкпас. Онон таң элдинде ойто ло кыйгы-кышкылар, ый-сыгыт, калак-корон, конвойлордын казыр үндери, торбок ош-кош овчарка ийттердин ыркыраныжы, кыңзыжы. Алтай, эрус үндер. Сүрүловторды та адып салган, та айдай берген, Эзел Яприн билбес...

Калазаков кандалып калган көстөри тозырайып, та каннаг, та аракынан эзирик жүрер. Орустап жаман-жаман сөстөр айдарын сүүр. Анчада ла тил билбес, жобош алтай улусты базынып турган. Оймондо жерлү бир алтай уулды коркышту кыйнаган. Ол бичикчи, немени билер, школдын үредүчизи кижиле болгон.

— Националисттердин организациязын кем башкар жат? Алагызов не барып жүрди? Одус алты жылда 16 ноябрда Иван Толток кандый үлгерлер кычырды? Айса бистинг органда олорло тудуш кижиле бар?! Айт! Айт! Айт.

Онон жырс-жырс-жырс. Билинип келзе, камеразында жаткан. Санаазында не де сылт эдип калган. Онон оны эртезинде база ла шылуга апаргандар. Оndo Немовский ле ОГПУ-нын жааны отурган. Немовский ого баштап ла чөкпөк маңдайынын алдында чөнгүп калган каралга кара көстөриле көрүп айткан:

— Бу кижиге ончозын айдып бер. Кудайдын бойына чылап. Айса тынын аргадап аларын.

— Бис сени сокпой жадыс. Кыйнабай жадыс. Жаңгыс ла биске болуш. Контранын уязын коскорорго... — деп,

кандый да боро көстөрлү, боро чырайлу, тулку тумчукту кижини унчуккан.

— Слер бүтпезеер...

— Ненин учун?

— Ол слерле кожо иштеп жат...

— Кем?! — ОГПУ-нын жааны өңдөс эткен.

— Калазаков.

— Төгүн! Төгүн! Ол өчин алып жат. Калазаков оны кыйнаган! — деп, Немовский кыйгырып ийген.

— Бистин түрмеде кем де кемди де кыйнабай жат! Айткар, гражданин.

— Калазаков ак-чек кижини. Мен керелеп турум!

— Мен слердин ак-чегеерди керелеп болбозым!

Бичигер, ончозун бичигер.

Ол ло күн түнде тройка Калазаковты адар эдип жаргылап салган. Оны терең подвалга таң алдынан камерада туткандар. Ол ондо кыйгырып, сыктап та турза, кем де укпас. Немовскийден сок жаңыс сураганы:

— Гриша! Өлөр алдымда бир шил кабак аракы экелип бер. Айса эзирикте өлбөргө жеңил!

Эки конуп алдында камерага Немовский кирип барган. Жарым литр беленир кружкага аракыны толтыра уруп, ичкери сунган.

— Ич! Коля! Сүүн. Сени атпас! Сеге килемжи эдилген...

— Чын эмеш пе?!

— Чын, Коля, чын! Ичип ий.

Калазаков аракыны төгө-чача ичип турарда, Немовскийдин он колы сырас эдип, онын чыткыдына адып ийген. Калазаков таралып, полго күч барып түшкөн. Беленир кружка тоңк эдип, толык жаар тоолоно берген...

Эрел Япринди ойто ло темир чарытмалу туйук машинага сугуп, алып баргандар.

Эрел Миронович Яприн өлбөгөн. Канча кыйын-шыраны өдүп, жер-алтайына жанып келген. Ол өйлөрдөн бери одус беш жыл өттү. Эмди ол төс Алтайдын түбинде, Чанкырлу деп өзөктө, Устүги-Карасуу деп жерде, койчынын өлөн-баргаа базырып салган кыштузуңда жадыры. Эрел Мироновичке анчада ла калганчы өйлөр-

дө түрмелер, лагерьлер түжелер боло берген. Ундылып калган немелер эзелип келген. Ненин учун дезе ол өйлөр керегинде ачык-жарык бичилип жат. Одузынчы жылдардын трагедиясын ончо улус билер. Же оны олор бойлоры көргөн болзо! Мыны улус бичиктен кычырып, радиодон угуп, телевизордон көрүп, чачтары атрайып, жүректери шимиреп жүрет. Азыйда сананбайын да деген немелер санаага кирип келет. Канайдар оны! Санааны өчүрүп салар күч бар эмес. Оны жаңгыс ла өлүм өчүрүп жат. Кижиге тирүүде ол одычак чылап күйер, өткөн өйлөрдү жарыдар, келер өйлөргө жарыгын чачарга чырмайар. Горно-Алтайскты эбуре кобыларда, анчада ла Кызыл-Өзөктө, жүстөр тоолу улустун сөөктөри чирип жат. Текши оролордо. Олордун ончолорынын төбө-шукшуларында тегерик ойыктар. Кижини оронын кырына тизелендирип отургузала, чокызына жырс берип ийетендер. Онызы оноор тонкос эдип, эки буды сырас эдип калатан. Шак ла мынан улам улус бой-бойыла өөркөшкөндө «акыр ла болзын, тен эки будун сырас эдип калар» дежетен. Онызы оронын түбине тонкос эдип барып түжерин дегени не! Баш болзын! Кандый калжу, кижиге күүни жок өйлөр болгон! Ол өйлөрдү канайып та каргазан, жүрегине, күүнине жеңил болбос. Ненин учун дезе ат-нерелү жүрүм ле жабарлаш, кыйнаш, бурузы жок улусты өлтүриш коштой турган. Ол өйлөрдө жаркынду жүрүм де, социализмге бүткен ат-нерелү иш те, кайкамчылу ару сүүш те болгон. Ол шыраны, ол кыйынды, ол кайкамчылу жүрүмдү көрбөгөн улус бүгүн оны каргап, түкүрүп жамандай берерде, кандый да ачу. Жок, жакшы ла жаманды ылгаштырар керек. Сталиннин ойи качан да кайра келбезин. Ак-чек улус өлбөзүн. Же ол өйлөрдөгү улустун ат-нерелү керектери, агару санаалары бисле кожо жүрзүн! Ол ло Роза Сүрүлова кандый кыс болгон! Эзен жүрген болзо, кандый үлгерлер бичибес эди! А, Аркадий! Кайран Аркадий. Ару, ак санаалу уул. Одус жети жылда өлтүрлөбеген болзо, ол төрөл жерин корып, жуулажар эди. Ас ла болзо, геройдун өлүмиле өлөр. Эмди онын адын кем де адабас. Онын сөөгинин жанында кем де ыйлабас. Сүүшти ол буржуазный жүрүмнин арткан-калганы дейтен. А бойы Роза жаар кандый жалбышту көрөтөн эди! Уулчак! Көөркий уулчак.

Өткөн, жебрен өйлөрдү бис карангуй чактар деп ай-

кандый да боро көстөрлү, боро чырайлу, тулку тумчукту кижиге унчуккан.

— Слер бүйтпезеер...

— Ненин учун?

— Ол слерле кожо иштеп жат...

— Кем?! — ОГПУ-нын жааны өңдөс эткен.

— Калазаков.

— Төгүн! Төгүн! Ол очин алып жат. Калазаков оны кыйнаган! — деп, Немовский кыйгырып ийген.

— Бистин түрмеде кем де кемди де кыйнабай жат! Айткар, гражданин.

— Калазаков ак-чек кижиге. Мен керелеп турум!

— Мен слердин ак-чегеерди керелеп болбозым!

Бичигер, ончозын бичигер.

Ол ло күн түнде тройка Калазаковты адар эдип жаргылап салган. Оны терең подвалга таң алдынан камерада туткандар. Ол ондо кыйгырып, сыктап та турза, кем де укпас. Немовскийден сок жаңгыс сураганы:

— Гриша! Өлөр алдымда бир шил кабак аракы экелип бер. Айса эзирикте өлөргө жеңил!

Эки конуп алдында камерага Немовский кирип барган. Жарым литр беленир кружкага аракыны толтыра уруп, ичкери сунган.

— Ич! Коля! Сүүн. Сени атпас! Сеге килемжи эдилген...

— Чын эмеш пе?!

— Чын, Коля, чын! Ичип ий.

Калазаков аракыны төгө-чача ичип турарда, Немовскийдин он колы сырас эдип, онын чыткыдына адып ийген. Калазаков таралып, полго күч барып түшкөн. Беленир кружка тонк эдип, толык жаар тоолоно берген...

Эрел Япринди ойто ло темир чарытмалу туйук машинага сугуп, алып баргандар.

* * *

Эрел Миронович Яприн өлбөгөн. Канча кыйын-шыраны өдүп, жер-алтайына жанып келген. Ол өйлөрдөн бери одус беш жыл өтти. Эмди ол төс Алтайдын түбинде, Чаңкырлу деп өзөктө, Устүги-Карасуу деп жерде, койчынын өлөн-баргаа базырып салган кыштузунда жадыры. Эрел Мироновичке анчада ла калганчы өйлөр-

дө түрмелер, лагерьлер түжелер боло берген. Ундылып калган немелер эзелип келген. Ненин учун дезе ол өйлөр керегинде ачык-жарык бичилип жат. Одузынчы жылдардын трагедиясын ончо улус билер. Же оны олор бойлары көргөн болзо! Мыны улус бичиктен кычырып, радиодон угуп, телевизордон көрүп, чачтары атрайып, жүректери шимиреп жүрет. Азыйда сананбайын да деген немелер санаага кирип келет. Канайдар оны! Санааны өчүрүп салар күч бар эмес. Оны жаңгыс ла өлүм өчүрүп жат. Кижиге тирүүдө ол одычак чылап күйер, өткөн өйлөрдү жарыдар, келер өйлөргө жарыгын чачарга чырмайар. Горно-Алтайскты эбуре кобыларда, анчада ла Кызыл-Өзөктө, жүстер тоолу улустун сөөктөри чирип жат. Текши оролордо. Олордун ончолорунун төбө-шукшуларында тегерик ойыктар. Кижини оронун кырына тизелендирип отургузала, чокызына жырс берип ийетендер. Онызы оноор тонкос эдип, эки буды сырас эдип калатан. Шак ла мынаг улам улус бой-бойыла өөркөшкөндө «акыр ла болзын, тен эки будун сырас эдип калар» дежетен. Онызы оронун түбине тонкос эдип барып түжерин дегени не! Баш болзын! Кандый калжу, кижиге күүни жок өйлөр болгон! Ол өйлөрдү канайып та каргазан, жүрегине, күүниге жеңил болбос. Ненин учун дезе ат-нерелү жүрүм ле жабарлаш, кыйнаш, бурузы жок улусты өлтүриш коштой турган. Ол өйлөрдө жаркынду жүрүм де, социализмге бүткөн ат-нерелү иш те, кайкамчылу ару сүүш те болгон. Ол шыраны, ол кыйынды, ол кайкамчылу жүрүмдү көрбөгөн улус бүгүн оны каргап, түкүрүп жамандай берерде, кандый да ачу. Жок, жакшы ла жаманды ылгаштырар керек. Сталиннин ойи качан да кайра келбезин. Ак-чек улус өлбөзүн. Же ол өйлөрдөгү улустун ат-нерелү керектери, агару санаалары бисле кожо жүрзүн! Ол ло Роза Сүрүлова кандый кыс болгон! Эзен жүргөн болзо, кандый үлгерлер бичибес эди! А, Аркадий! Кайран Аркадий. Ару, ак санаалу уул. Одус жети жылда өлтүрлөбеген болзо, ол төрөл жерин корып, жуулажар эди. Ас ла болзо, геройдун өлүмиле өлөр. Эмди онын адын кем де адабас. Онын сөөгинин жанында кем де ыйлабас. Сүүшти ол буржуазный жүрүмнун арткан-калганы дейтен. А бойы Роза жаар кандый жалбышту көрөтөн эди! Уулчак! Көөркий уулчак.

Өткөн, жебрен өйлөрдү бис карануй чактар деп ай-

дып жадыбыс. Ненин учун карануй чактар? Ол өйлөрдө мындый өлтүриштер болгон бо? Чингис-каан, Темирлен улузын мынайып кырган ба? Јок, байла, кырбаган. Је өштөш, истеш, өлтүриш түнгей ле болгон. Ајса јеберен чактар карануй эмес, бистин бүгүнгү күндерис карануй? Јүрегис сокор? Эртең та не болор, кем де билбес. Көп неме эгелип, собырылып, жагыртылып јат. Је жагырып турала, јастыра јаны јаар јүрүп калзабыс? База ла өштөш башталза! Ол тушта не болор? База ла бурулаш башталар ба? Озолодо мыны ончозын кенайып билер?

Эрел Миронович Јприн бу јанынан көп сананган. Эң турлуда сок жагыскан кижинени сананбас? Сан башка немелер болуп јат! Косколоннын өйи. Мынайып јайрадылып турала, экинчи Сталинди өрө көдүрүп чыгадыс па? Јайрадылыш кату јанга, диктатурага экелерден ајабас. Ненин де учун јүрек те баш та оорып јат.

Кече бозоккой энирде туранын јанында серүүнден отурза, өлөң шылыраган, оноң кижини јөткүргөн. Туранын ары јанынан узун сынду, чекпендү (онызы ајла јака јок, ондый кырмалјы чекпенди таадазы кийип туратан) кижини чыгып келген. Јалбак кайыш курлу. Курында куулы чүмдемелдер јалтырап турган. «Куулы мынайып јалтырабас, бу алтын болбой?» — деп, Эрел сананган. Кандый да јенгилчек күрөң сопокту. Болчок алтай бөрүктү. Бөркінде күрее јок. Јагыс ла јалбак камдула күрзелей көктөп салган бөрүгин түңзүйте кийип алган. Ол оның јанына отуруп сураган:

— Не табыш, өрөкөч?

— Јок, табыш јок.

— Слерде не бар? Кандый табыш?

— Тыш.

— Кажы јердин кижизи?

— Бу ла јердин...

— Акыр, мен сени канай билбейтем? Адын кем? Сөөгин не?

— Адым Үкү, сөөгим тодош.

— Мен база тодош.

— А-а, айдарда слер Абаайым турбайаар!

— Бу кебин кандый сан башка неме туру?

— Эңэм эткен кеп. Адам берген кебер. Алтын курды база адам энчилеп берген.

— Алтын курды?

— Эйе, каанның уулы курчанар кур. Алтын болбой, жес болор бо?

— Эмди ончозы ла каан — деп, Эрел Миронович каткырынып айткан. — Мында бир күлүк мен жайзан укту деп мактан жүрген. Айса сен артист болорын ба?

— Слерде чай бар ба, былар?

— Грузин чай. Өтөк ошкош неме.

— Хань јеринен чай келбейт пе?

— Кандый Хань?

— Је бу күн түшкеериде јаткан улу ороон. Абаайым мыны канай билбейтен? Оңдо болбогоноор бо?

— Кайда?

— Ээ, Абаайым, бу слер Хань јерин билбес кайтканаар? Јакшы эрдин сөөги Хань јеринде јадар, јакшы аттын сөөги Чан јеринде артар — деп, тюрк, тодош айткан эмес пе?

— Айлын кайда?

— Ол туку туунын эдегинде.

— Байканда ба?

— Кандый байкан? Мен алтын өргөөлү.

— Је, уул, сен жүзүн-јүүр неме айтпа. Алтын өргөөдөн болгой, агаш тура да тудуп алзан болор.

— Јок, ол јерде, ол јерде, Абаайым! Ол көк корым — менин калганчы јуртым. Онын ичи алтын-мөңүн, көбөн-торко! Мени Тарим суунын јанында энезинин эдин јиген ийттер, кайкаңылдар, кийнимнен өңөлпө келеле, чокымды ойо соккон. Күлер малтала. Је мени канай өлтүрлезин? Кудайдан јайалталу алыпты! Бүтпей жүрген болзоор, төбөмдө ойыкты көрөөр.

Ол бөркин уштып, бажын энилтип ийерде, чокыдагы тегерик ойыктан куру баштын көңдөйи карара берген. Эрел кедес эткен. Уул бөркин кийеле, ары болгон. Онон тура түжүп, кайа көргөн.

— Улус мени көрбөй јат. Јаңыс ла слер көр јадар, Абаайым! Кайран алтын тагым, Абыр-Ийим! Бирде бу Алтай јүс јылдарга ээнзиреп калар. Бир де кижии јок. Јерде јаңыс ла өркөлөр. Тенгериде тейлегендер. Согдактын каандары калан база экелбей јат. Бу јууктарда кандый да түктү колду улус менин өргөөмнин таштарын алып барар болды. Олордын жүректери база түктү. Олор алтын кудайга мүргүген улус.

— Абыр-Ийим дегенин не?

— Бу јердин ады Абыр-Ийим!

дып жадыбыс. Ненин учун карануй чактар? Ол өйлөрдө мындый өлтүриштер болгон бо? Чингис-каан, Темирлен улузын мынайып кырган ба? Жок, байла, кырбаган. Же өштөш, истеш, өлтүриш түнгей ле болгон. Айса жебрен чактар карануй эмес, бистин бүгүнгү күндерис карануй? Јүрегис сокор? Эртең та не болор, кем де билбес. Көп неме элгелип, собырылып, жаңыртулып јат. Же жаңырып турала, јастыра јаны јаар јүрүп калзабыс? База ла өштөш башталза! Ол тушта не болор? База ла бурулаш башталар ба? Озолодо мыны ончозын канайып билер?

Эрел Миронович Јаприн бу јанынан көп сананган. Ээн турлуда сок жаңыскан кижинени сананбас? Сан башка немелер болуп јат! Косколоннын өйи. Мынайып јайрадылып турала, экинчи Сталинди өрө көдүрүп чыгадыс па? Јайрадылыш кату јанга, диктатурага экелерден аябас. Ненин де учун јүрек те, баш та оорып јат.

Кече бозокон эгирде туранын јанында серүүндөн отурза, өлөң шылыраган, оноң кижини јөткүргөн. Туранын ары јанынан узун сынду, чекпендү (онызы айла јака јок, ондый кырмалјы чекпенди таадазы кийип туратан) кижини чыгып келген. Јалбак кайыш курлу. Курында куулы чүмдемелдер јалтырап турган. «Куулы мынайып јалтырабас, бу алтын болбой?» — деп, Эрел сананган. Кандый да јенгилчек күрен сопокту. Болчок алтай бөрүктү. Бөркінде күрее јок. Жаңыс ла јалбак камдула күрээлей көктөп салган бөрүгин түңзүйте кийип алган. Ол онын јанына отуруп сураган:

— Не табыш, өрөкөн?

— Јок, табыш јок.

— Слерде не бар? Кандый табыш?

— Тыш.

— Кажы јердин кижизи?

— Бу ла јердин...

— Акыр, мен сени канай билбейтем? Адын кем? Сөөгин не?

— Адым Укү, сөөгим тодош.

— Мен база тодош.

— А-а, айдарда слер Абаайым турбайаар!

— Бу кебин кандый сан башка неме туру?

— Энэм эткен кеп. Адам берген кебер. Алтын курды база адам энчилеп берген.

— Алтын курды?

— Эйе, каанның уулы курчанар кур. Алтын болбой, јес болор бо?

— Эмди ончозы ла каан — деп, Эрел Миронович каткырынып айткан. — Мында бир күлүк мен јайзан укту деп мактан јүрген. Айса сен артист болорын ба?

— Слерде чай бар ба, былар?

— Грузин чай. Өтөк ошкош неме.

— Хань јеринен чай келбейт пе?

— Кандый Хань?

— Је бу күн түшкеериде јаткан улу ороон. Абаайым мыны канай билбейтен? Ондо болбогоноор бо?

— Кайда?

— Ээ, Абаайым, бу слер Хань јерин билбес кайтканаар? Јакшы эрдин сөөги Хань јеринде јадар, јакшы аттын сөөги Чан јеринде артар — деп, тюрк, тодош айткан эмес пе?

— Айлын кайда?

— Ол туку туунын эдегинде.

— Байканда ба?

— Кандый байкан? Мен алтын өргөөлү.

— Је, уул, сен јүзүн-јүүр неме айтпа. Алтын өргөөдөн болгой, агаш тура да тудуп алзан болор.

— Јок, ол јерде, ол јерде, Абаайым! Ол көк корым — менин калганчы јуртым. Онын ичи алтын-мөнгүн, көбөң-торко! Мени Тарим суунын јанында энезинин эдин јиген ийттер, кайканылдар, кийнимнен өңөлөп келеле, чокымды ойо соккон. Күлер малтала. Је мени канай өлтүрлезин? Кудайдан јайалталу алыпты! Бүтпей јүрген болзоор, төбөмдө ойикты көрөөр.

Ол бөркин уштып, бажын эгилтип ийерде, чоқыдагы тегерик ойиктан куру баштын көңдөйи карара берген. Эрел кедес эткен. Уул бөркин кийеле, ары болгон. Онон тура түжүп, кайа көргөн.

— Улус мени көрбөй јат. Јаңыс ла слер көр јадар, Абаайым! Кайран алтын тагым, Абыр-Ийим! Бирде бу Алтай јүс јылдарга ээнзиреп калар. Бир де кижии јок. Јерде јаңыс ла өркөлөр. Тенериде тейлегендер. Согдактын каандары калан база экелбей јат. Бу јууктарда кандый да түктү колду улус менин өргөөмнүн таштарын алып барар болды. Олордын јүректери база түктү. Олор алтын кудайга мүргүген улус.

— Абыр-Ийим дегенин не?

— Бу јердин ады Абыр-Ийим!

— Менде Индиядан экелген чай бар. — Эрел Миронович турага кире жүгүрүп, бир кокчо чайды ала кой-ып, чыга конгон. Эбире көрзө, кижиге жок. — Эй, карындаш, ме ал! Азып ич! Сен кижиге айса сүне бе, меге түнгөй ле.

Кийин жанынан үн угулган:

— О, Абаайым, быйан болзын! Эмди де жүрөреер! Кр-р-у!

Эбире соксо, не де жок. Орө көрзө, туранын үстиле боро турна учуп бараткан: кр-р-ру, кр-р-ру! Колында чай жок эмтир.

«Бу мен жүөл турган болорым ба?» — деп, Эрел Миронович бойында сананган. Болчок туразына кирип барала, лампазынын одын жарыткан, оноң арчын күйдүрүп, туразынын ичин аластаган, бойын аластанган. Куштын уйазы ошкош агаш орынына жадып, лампазынын одын өчүрбей уйуктап калган. Түш жеринде кайкамчылуу жараш жерде жүрген. Чаңкыр учар кайалар, жажыл мөштөр, мөңүн суулар, аяк ошкош жаан алтын-сары, чаңкыр, оошкы, кызыл ла ак чечектер. Ан ошкош мүүстү, алтын үйген-куйушканду аттар минген улустар. Кандый да сан башка күүлү кожондор. Мынайда алтайлар да, орустар да, казахтар да, калха-монголдор до кожондобой жадылар. Оноң бийик көк кайанын үстинен элкем талбынып, жаан чаңкыр куш кайып учкан. «Жыгылды-ың. Жыгылды-ың!» — деп, Эрел Миронович ачу кыйгырган. Күн көстөрүн кылбыктыра чалып турган. Куш «Ай-асту-у! Ай-асту-у!» — деп кыйгырып, күнге удуралашуу-нуп, жоголып калган!

Меести эдектей оогош балдар ойногылап жүрген. Кызычактардын чачтарын сырмалдап өргилеп салган. Уулчактар кабактарына түжүп турар узун чүрмештерлү. Олор чоокыр таштардан чедендер, кажаандар тудуп, олордын ичине чөбрөнің кызыл будугыла будып салган кажыктар тургузып, олорды мал эдип, ойноп жүргендер. Олордын ортозында бир кызычак Наташага кандый түнгөй.

Жаан өзөктің ичинде ак кийис тегерик айылдар. Олордын түнүктөрүнөн чаңкыр ыштар чоргып жат. Маңгырла, аарчыла жытанат. Атту улус ары-бери жергележип маңтадып барадат. Эң жаан айылдын үстүндө кандый да чаңкыр мааны элбиреп турган. Содон бөрүктү үй улустар агаш алгыйларда суу апараткан. Беелер сааган

улустың кожоны... Сан башка јер, сан башка телекей. Бир көрзө, бу Алтай јер, алтай улус, база бир көрзө, чек ёскө... Кандый да јарымдай ундылып калган телекей.

Эрел Јприн уча берген чаңкыр куштын кийининег ары уза-ак көрүп турган. Јүреги сыстаган, ыйы келген. Ол ненин учун «Айасту-у» деп кыйгырып јат? Менин адымды адабай! Айса ол сок жаңыс Айастуны сүүген?

Ойгоно чарчап келзе, көзнөктөн чалыган күн көзине чип-чике тийип турган эмир. Столдын үстинде лампаның кызыл оды ышталып күйүп турды. Эбире ын-шын. Ак кереге айылдарлу, айан јаландарлу Алтай, ондо јуртаган улус та уча берген, та көчө берген? Јаңыскан... Үргүлјиге жаңыскан. Эмдиги улус кызычактардын начтарын не сырмалдап өрбөй јат? Јалку. Јаг ундылган. Кудай база... 1985 јыл. Јай. Је Эрел Мироновичтин меезинде өйлөр булгалып калган.

КАРГАН «ФРАНЦУЗ» ЈА КАРГАН ПӨТУК

Койчынын кыштузы өтөксү, маргасу, ачу чалкан јакпак кажааннаг бийик өзүп калган. Эбире меестер чечексү, күнсү. Табыш јок. Ын-шын. Јаңыс ла өркөлөрдин ле јыландардын өштүзи тарбалјы дейтен куш канаттарын талбыбай көк айаста кайкалап јүрү. Ол ичeenинен эмеш ырай берген өркөни эмезе изү күнге јылынарга јалбак таштын үстине тегерийе јадып алган јыланды көрүп ийзе, тегериден аткан октый шунгуп түжер. Онон арсак курч тырмактарыла јемидин кезе тудуп, канаттарын табылу талбып, чаңкыр кайа јаар учар, онын бажына отурып, бойынын канду јыргалын јыргай берер. А тенек өркөчөктөр шартылдажып, мантэжып ла јат. Олорго база изү күн керек, курсак керек, ойын керек. Карангуй ичеендерде канчазын отурар? Анчада ла өркөчөктөр ойноорын сүүгилейт, куйруктарын чычайткылап, ары-бери учурткылап ла турар. Јиилексү јалбрактардын, мангырсу өлөндөрдин ортозында кандый јакшы! Је кату өлөндөрдин ортозыла јылан јылбырап јылып, өркөчөккө јууктаар, онызы та соныркап, та тармыдадып, качып барбай, кичинек та-

2 А. Адаров

Гор. о Алтайскія
Обл. пед. в-да Отома
им. М. И. Калашниа

маштары, атрак сагалдары тыркырап, јинји ошкош көс-
төри суркурап, көрүп отурар, јылан койрос ло эдип
калыза, өркөчөк онын тиштеринде. Канайып та чынтыр-
за, болужар неме јок. Ада-энези база болушка келбес!
Јагыс ла аспандар шыр-чир-чир дејип, ачузымак
јытту өлөңдөрдиг ортозында күннинг изүзине сүүнип,
секиргилеп турар. Јылан бир кезек кыймык јок јадар.
Оноң өркөчөк өлө берзе, оозын јаан ачып, оны табылу
јудуп баштаар, мойны бойынан эки катап јатандап, бес-
тыра бойы койрондоп, јудуп алган јемин оноң ары
јылдырап. Је мыны тенериден тейлеген змезе тарбал-
јы көрүп алза, ол ыраак барбас. Тейлегеннинг курч
тырмактарында ол койрондоп то болбос, кайда бар-
зын! А куш бийик кайаның бажына отурып, јыланның
бажын оодо чокып, ол койрондоп то јатса, оны үзе
тартып, јуда салып, оозын јаан ачып, акшып ийер.

Койчынын кыштузында тып-тымык, кажаннын ичи
серүүн ле кинсү, јунмаксу. Эки кып тураның көзнөктө-
ри ак-јарыкка база амыр көргүлөп турат. Онын ак кө-
жөгөлөрин ээзи ача тартпас. Ол бийик сындарда, јай-
лузында. Айландыра кайыр чаңкыр туулар јайдың изү-
зине кызып, чек ле шыңыражып јат. Текери чап-чаң-
кыр. Чаңкырлунын түрген суузы јылтыраган чоокыр
таштардың үстинде бийелеп, кичинек ак толкулары кө-
бүктелип, ундылып калган кожондордың күүлерин ай-
дып база кайдаар да мендеп јат. Ол кожондорды кем-
дер кожондоды болбогой, ол күүлерди кемдер айт-
ты болбогой? Кечеги улус? Озодо улус? Айса бу ла көк
корымдарды чоккон, алтын үйгендү аттар минген јеб-
рен улус? Эки мун јыл мынан озо! Олор база ла бу
суунын јанында отурган болбой кайтсын. Бу тууларды
көргөн, бу јерди сүүген, бу учы јок көк текериге көр-
гөн болбой кайтсын. Бу ла меести эдектей чоокыр таш-
тарла олордың балдары ойногон. Түрген суудан агаш
алгыйла кыстар суу сускан. Ойногон, каткырган, сүүш-
кен. Онын да учун карган кижиге, Эрел Мироновичке,
түжелип ле көрүнип турганы ол. Онын тамырыла ак-
кан кан јүс јылдар мынан озо бу ырап калган улустың
тамырларыла база аккан эмес пе? Агаш тазылду
корболу. Албаты база. Не де учына јетире кайылбаган,
ундылбаган. Откөн ой бисле кожо јүрүп јат. Ол туунын
эдегинде бийик кызыл боом-кайаның јүзине көр. Оноң
сеге баатырдың чырайы көрүнер. Ол көңкөрө түшкен

кырланды ширтеп ајыкта. Чачы јайылып, чалкойто јаткан кыс бала ошкош. Тумчугы, оозы, көзи, болчок јараш төжи ле ач бели, коо буттары — оны кем јураган? Кандый кудај јайаган?

Јыланды курч тырмактарыла тееп алып, бийикке кайып учкан тейлегенди Эрел Миронович көрүп турды. Тагманын учужын! А јылан буунын үзүги чилеп, силбектенип ле калган. Чагкыр кайанын бажына тейлеген отурып, канаттарын эки-үч катап талбып ийеле, јемидин калаптанып чокый берди. Таштын јылузын сезип, кейде талымзырай берген јылан тынданып келген болбой кайтсын.

Ол көк кайанын үстинең учуп келетен чагкыр куш кайда? Јүректе качан да өлбөс не јайну? Не сакылта? Ол куш јерге келип түжер. Өлөр. Оныла кожо Эрел Яприн база катап өлөр. Онон ойто тирилер. Кыйналар. Ол оны, өркө чилеп, тееп алала, көк ајаска шунгуй берген болзо! Оңдо јылыяйып калган болзо!

Ак башту карган кижинин јанында такаалар койтылдажып, гзатпайлар сыйтылдажып мантажат. Мызылдаган алтын јалду јаан кызыл айгыр такаа тобракты эже-эже тееп ийеле, «каак-как, каак-как» — деп калактап ийди. Је кап-кара бошпок такаа мантап келзе, чоккыыр неме јок эмтир. Мыны көрүп, бажы селеңдеп, сары сур јалы мызылдап, арбанды: «Курру, курру, калак-ла-калак». Пөтүк кабыргалап, канадын јерге сүүртөп келеле, кара такаанын јалаазын тиштеп, үстине калып чыкты. Керек божогон кийнинде, кара такаа тир-р эттире силкинип, «кар-рган күр-рүм, кар-рган күр-рүм, ујат, ујат» — деп «арбанып», туура база берди.

— Карган да болзо, көрзөң оны, сүмөлүзин, эпчилиң, кей-кебизин, тагма! — деп, Эрел Миронович серүүн карымына отурып, тыркырап турар узун кара сабарларыла папирозын кабынан чыгарып, эски-и, јыртыкту пиджагынын карманынан серенкезин алып, тагкызын камызып айтты. — Дон Жуан! Бу шилемир јаш тушта кандый болды не? У-у-у. Көрзөң лө јап баскан јадар. Сеге гарем керек! Султан! Сексуальный ла пөтүк сен. Катюша! Јымыртка кайда? Бу пөтүк кей-кебизин неме. Сен ого тын иженбе. Бир күн онын кей јүрүмин тейлеген үзүп салар. Эр улустын ортозында сендий күлүктөр база бар. Уй улус олорго та не јапшынатан болбой. Эх, Катюша!

ба — деп, Эрел Мироныч таңкызын аларга турага кирген.

Оноң кем де орус-француз тилдин сөзлигин колына алып кайкаган.

— Мында. Јерлик тууларда, кинсү, өтөксү турлуда кем француз тилди үренип јат? Байла, кем-кем ундыган?

— Кандый бир соксоо турист ундыган эмезе уурзынала, јүгүн јенилтип, чачып ийген.

— Айса карган алтай үрен турган болор бо?

— Карган алтай? Бу алкаш, тербезен бүдүмдү неме?

— Айса койлорло, өркөлсрлө француз тилле куучындаш јат?

— Айса бу граф эмезе маркиз болор бо? Јаман кылыгы учун оны јокту алтай эдип кубултып салган?

Каткы јир эткен. Карганның турадан чыгып келеле, олорды тындап турганына јииттер ајеру да этпеген. Карган төңөш, сокы ол нени билер?

— Экскьюз ми, сэр. Ё спик англиш?¹

Ончолоры Эрел Миронович јаар бура согуп, кайкаганду көрдилер.

— О-о, нени айтты? Кандый тилле?

— Английский? Бат, карганак дезе карганак! А сендер шоодып, каткырып! — деп, чап-чанкыр көстөрлү, күдели ошкош сары чачту кыс торт ло чынгырып ийди.

— Ан шоу англиш бедли?² — деп, уулдардын бирүзи тили такылыжып унчукты.

— Ю мост ноу в з ленгвиг оф грейт Шекспие³ — деп айдала, Эрел Мироныч күлүмзиренип ийди. — Јаманым таштагар, мен де англишти ундып браадым.

Јииттер јиркирежип, кол чабыштылар. Кайкамчыл! Кандый да ыраак турлуда карган алтай кижии англичандап куучындап јат! Француз тил үренип јат. Јииттердин бир кезеги јуула түжүп, нени де шымырашкан. Оноң олор Эрел Миронычты курчай туруп ийгендер.

— Бу турлуда конорго јараар ба? Изү. Чек арыдыс. Оноң бис јаман неме этпезис.

— Болуш керек пе? Бис чүрче ле.

— Кандый болуш? Болуш керек јок.

— Бис тураның ичин јун ийеек. Оноң ол кирлү

¹ Јаманымды таштагар. Слер английский тилди билереер бе?

² Мен оны коомой билерим.

³ Улу Шекспирдин тилин билер керек.

чамчагарды, простыньдарды јун береек. — Кыс чапчаннар көстөриле јалакай-јалакай көргөн.

— Јок! Јок! Кайттан оны? Карган кижининг кирин!

— Наташа! Турада классный аккордеон! Гитара!

— Света! Көнөк ал! Сууга бар! Витя, одын јар, Тая, са са! — деп, Наташа деген кыс кыйгырган. — Айыпта от саларга јараар ба? Кудай, кандый солун, кандый солун. Јебрен улус бу ла мындый немеде јур-теган но! Бу кижии јадар јер эмес, бу керсес!

Туристтердин јаны — туйук кара сагалду јиит кижии. Студенттердин башкараачызы болгодый. Је ончо керектерди Наташа башкарган. Онын шыңырууш үни бирде түргөч суунунг јанында, бирде турада, бирде агаш айылда утулып турган. Бир канча уулдар кармактар алып, суу јаар жүгүргилеген. Чараан балык кайдан чачтырзын. Ох, омок, сүмөлү, чыйрак балык. Оны тудуп билер керек. Ол тымык суунунг балыгы эмес. Чойлошконду кармакты чөңүрөп койоло, үргүлөп отуураарга.

— Слердин ады-јолоор кем? — деп, ончозынан озо Наташа сураган.

«Наташа! Јаан чапкыр куш. Үргүлјиде учуп жүрү. — Эрел Мироновичтин јүрөги өңзүрө сыстай берген. — Наташа. Менин түш јерим. Өткөн ойим, өчкөн лө өлгөн ырызым».

— Эрел Миронович Јаприн.

— Эрел... Эрел. Бу кандый ат?

— Алтай ла ат.

— Мен кандый да бичиктенг кычыргам. Алтай улус балдарын јаман атла адап јадылар деп. Эдү-бук албазын деп.

— Озодо ондый учуралдар болгон.

— Эмди алтай јииттер ончозы орус атту. Је бойын адын ундыбас керек.

Ончозы сандыруда, көөрөмкөйдө. «Көөркийлер тын арыбаган болбой кайтсын — деп, Эрел Миронович сананган. — Чапкырлуунг сындарына чыкса, Кадринди, Сымилтыны өтсө, арытан деп неме кандый эмитир, ол тушта билгилеп алар. Кандый да калапту спортчылар алтай кижининг чыдузын канай чыдазын! Алтай кижии, койчи, малчы улус чын ла арыырын, өлөрүн билбес. Бойын кичееп билбес. Онын учун эрте өлгүлөп јат».

Јаш тушта тайга-ташты керибеген, кадрынбаган, аштабаган, торолобогон болзо, Эрел Јаприн Колыманын

тоң јерин канай каскай эди. Бутырканың түрмезинде јангыс кижиге отураар кыпта канай чыдашкай эди. Ол тушта ол ончо алтай кожондорды канча-канча катап кожондогон, кай чөрчөктөрдиге канча катап шымыранып айткан. Алтайдың ороон-чороон тайгаларының үстинде санаазыла канча катап учкан. Ох, учуш! Учуш јангыс ла өрө учурзын...

— Слер, Эрел Миронович, бу француз тилдиге не үрен турганаар? — деп, туристтердин башкараачызы Федор Федорович, качан балдар туш башка жүргүлей берерде, сураган. — Оноң кандый туза?

— А слер тайга-ташты эбирип не базадаар? Оноң не туза?

— О-о, туза јаан. Балтырларыс тыңызын, су-кадыгыс бек болзын.

— А мен санаам бийик болзын деп, күүним, билижим јаан болзын деп, меем јалкуурбазын, катпазын деп.

— Слер санг башка кижиге. Та агару, та амай. Мында, јерлик турлуда, не јадаар? Оноң пенсие јок, болжар кижиге јок. Мен Новосибирскте јадым. Академгородокто. Оңдо керсү жүректү улус көп. Келигер... — деп, бу не кижиге болгонын сезип, Федор Федорович айткан.

— Оңдо мен нени эдетем?

— Бис слерге кандый бир иш таап берерис. Темдектезе, музейде.

— Мен экспонат болотом бо?

— Јок, јок, научный ишчи болгар.

— Мениң тазылым бу јерде... Салымым. Мен кезер таш эмезим, кодороло, машинага салала, тартеерерге. Кандый да академик айлаткыш јаан ученый, Алтайдың кезер таштарын апарып, айлын эбире тургус алган дежет. Ол кайткан кижиге? Ого ондый јөпти кем бертен? Ол кезер таштарды ол јазаган ба? Ол мында тургускан ба? Он төрт чактың туркунына ологорго кем де тийбеген. Чингис те каан, Калдан да каан, Тамирлан да. А корымдарды кем тоногон? Эмди олардың үстине чоккон таштар да артпай барадыры. Олардон кажан тудуп јадылар. Өскө јерлерден келген строитель улуска ологор јүк ле таш, а биске кереес. Је ол кереести корып алар кижиге јок. Эмди Кадында ГЭС тударга јат. Кайран талайысты буурга, кинчектеерге... Эрјинелү јерис теңистин түбинде артар. Мыны ончозы өнөтөйин эдип турган болор бо?

— Бис оны база жаратпай жадыс — деп, Федор Федорович айткан. — Жаражай Кадынды бербезис! Алтайдын ару суулары кирлензе, төмөн жаткан россияндар нени ичер?

Онон эгирде түрген суунунг жанына жаан от салып, ыраак жердингу улuzu, жаш көөркийлер ойногон, кожондогон, бийелеген. Жииттер рюкзактарын чечип, азык-түлүгин жаа салгандар. Мында колбаса да, эттинг консервазы да, тату, койылткан сүт те бар. Жаан көнөктө сойлон чай. А койчыда не де жок. Койчы амыр билбес. Ол жааы-кыжы иште!

Жииттер гитара согуп, отты эбире туруп, кожондогондор. Ажып бараткан күннинг кыскылтым чокторы Жаламан-Бажынын, Аркыттынг ак мөңкү карлу сүмерлерининг сүүри баштарына ташталган. Туристтер онон лексендеп секиргилеп, толгожондогылап, уучаларын жаикап, бийелеп баштагандар. Меестерден жүзүн-базын өлөңдөрининг кычкылзымак жараш жыттарын эгирдинг эзини экелип, жаа согуп турган. Онон кенете кожонтоктой берерде, байа ла чап-чанкыр көстөрлү, кап-кара кабактарлу, күдели ошкош ак-сары чачту Наташатынгу үнденген

— Ой, Эрел Мироныч! Ол турада аккордеон, стенеде гитара слердинг бе? Жап-жагы аккордеон?

— Менин...

— Слер ойноп билерееер бе?

— Билерим... Эмештенг билерим. Кайран күүлер там ла там ырап жат. Слердинг кожоңоор өскө, бийегер өскө. А мен өскө чактынг кижизи. А чанкыр кужым та кайда? Кайран чанкыр кужым.

Ончолоры ол жаар суракту көргөндөр.

— Ондый куш бар, балдар... Ол меге амыр бербей жат. — Эрел Яприннинг көстөри жаштала берген. Онон эмеш унчукпай отурала, айткан:

— Же, канайдар, экелгер. Ойноп көрөйин...

Кыстар чур-чуманакла тура жаар жүгүргендер.

Онон та не көөрөгөн болбой? Байла, узак улус көрбөгөн, эриккен. Ол аккордеонын арык тизелери үстине тургузып, ак-буурыл бажын эңилтип, та баштапкы аккордтордын күүзин тындап, та жүрегининг үнин тындап, жылдар түбинен кару күүлерди кычырып, араай ойногон. Онон бажын кенете омок көдүрип, узун күрег сабарлары аккордеоннын клавиштерине, аналарына

бийелеп, кайкамчылу музыка жайыла берген. Бу чек өскө күүлөр, күүндөр болгон. Олор жүрөктөрдү сүйүндүрүп, жымжадып, жайнадып турган. Оттын жанында жииттер тымыз бергендер. Карангай чапкыр тегериде жан-жаан ак жылдыстар көрүнүп келген. Аккордеоннун үнү Кызыл Кайага, эбуре энчен тууларга жаңыланып турган. Чайковский. «Неополитанский бийе». Агинский. Полонез. «Эзендежип барганы». Онон нени де Бетховеннен, Листтен, Штраустан ойногон. «Вена жанында агаштарда вальс — бийе». Вальс. «Маньчжуриянын төгдөрүндө». Онон кенете сүйүнчүлү орус кожондорду ойноп, тунгак үнүлө кожонду баштаган. «Жегилү аттар, жегилү аттар, күзүнчичек жин ле жин». Жииттер озого орус кожонду экинчү жөмөп, кожон канатту куштын саны өрө учуп чыгала, туулардын көксине табарып, ак-сур жылдыстарга жедип-жетпей, жерге ойто төгүлүп турган. Олордон мөнгүн жаңмырлар жааган. Мөт чечектердин кайкамчылу жараш тыныштары жайылган. Ак жалбыштар ары-бери жайканып, жиит улустун жараш чырайларын жарыткан.

Эрел Мироныч ойынын токтодып, улу тынала, аккордеонун туура тургузып койгон. Тым отурган жииттер ойто ло жийележе бергендер. «Бу түш жерис айса кандый да куулгазын?» — деп, кем де үндөнгөн. «Классика — үргүлжү жараш күүн, күүлөр» — деп, кем де айткан.

— Эрел Мироныч, слер консерватория божотконсоор бо?

— Кайда-ан! — деп, Яприн колын жаңыган. — Мени Ерохин деп жаан жайалталу музыкант, ученый үрөткөн Сенде жайалта бар дейтен. Алтай албатыга композитор керек дейтен. Же бу узак куучын. А жайгы түн кыска.

— А гитара? — Наташа ого жайнулу көргөн.

— Слерде гитарачы уулдар бар не. Олор ойногой.

— Жок, озо ойынды көргүскер, озодо канай ойногон?

— Озодо?.. — Яприн оттын кызыл жалбыштарынан көзүн албай санана берген. Онон улу тынып, айткан. — Озодо ойын өскө болгон, көөркийлер. Өскө күүлөр... Мен бодозом, бүгүнгү гитара ойнош, ол ойынла кожондош, андый ла күч эмес. Канча ла кире тын соксо, канча ла кире тын кыйгырза — жакшы деп бодоп жадылар. А гитаранан кандый ла күүлөр, үндөр чыгар. Анчада ла сүүш керегинде эркелү жайну. Бир өйдө Рос-

сияда гитара эн романтический, эн сүүген инструмент болгон. Латин ороондордо ол эмди де жаан тоомыда.

Гитара база ла жыгырайт. Онон чыгып турган күүлер башка-башка ла чокым, чек ле жүректө кижги бойы бил-бес кылдарга тийип турар. Учунда Эрел Миронович айылчыларга бир канча орус романстар кожондоп берген, толун ай кырлардын ары жанынан чыгып келген. Удабас Алтай үстине таң адар. Ай ла күн бой-бойло-рынан ыраакта да болзо, көк-чаңкыр тегериде жолыгыжып жат.

Эртен тура туристтер уур жүктерин жүктенгилеп, ичкери, Чаңкырлунын ичи өрө баскандар. Олор ончосы Эрел Мироновичле колдон тудуп жакшылашкан.

Наташа Яприннинг колын салбай изүү алаканыла онын арсаң, узун сабарларын сыймап айткан.

— Бу композитордын, айса журукчынын, айса хирургтын колы... Музыканттын колы.

— Печке салаачынын колы — дөп, Эрел Миронич каткырған. Же онын чап-чаңкыр көстөринин түбинде килегендү одычактарды көрүп ийеле, жүреги чым эткен.

— Прометей... Оттың, печкениң ээзи. Бу ас па? Прометей. Алтайдын чаңкыр учарларына кынжылап салган Прометей... Жакшы болзын!

— Жакшы болзын, Наташа. Ырысту бол, кудаы сени кичеегей.

— Көбүркий карганак. Сен жиит болзон, мен сеге барар эдим. Сениле кожо мындый потпышта да жадар эдим. Койчы да болор эдим. Сениле кожо печке де салар эдим. — Ол Эрел Мироновичтин жаагынан күнге кургап калган изүү, толу эриндериле окшоп ийеле, жүре берген.

Кенете ыраактан-ыраактан, чаңкыр тумандардын ары жанынан, жарым чактын түбинен чек ле Наташа ошкош кыс жап-жарт көрүнип келген. Же оны бу ла ойдо жаан чаңкыр куштын канаттары бөктөп ийген. Ол Чаңкырлунын бийиктеринин үстиле үргүлжиге учар. Оны өркө чилеп тебеле бир тушта сан өрө шунуп чыгар. Ол тушта Эрел Миронович Яприн мөңкүликтин жерине жүре берер. Чаңкырлу — сананыштын жери. Откөн жүрүм көстин алдынча өдүп жат.

— Сир — государь, каан. Се ля ви — жүрүм андый — деп, эске алыныштарды үзе согорго, Эрел Миронын унчукты. Онон толыкта турган сок жаңгыс баалу жөөжөзи, аккордеонун алып, арык, кирлү, арсак тырмактарлу буттарын чарымалу орынынан салактадып, ойной берди. Аккордеон комыдап жат, жүрек жайнап жат. Сок жаңгыскан. Ундылган, ундылган. Кайкамчыл. Тып-тымык туулар, ээзи жок кышту. А болчок турада кайкамчылу жараш, эрикчелдү музыка жыгырап жат. Ого жөмөжип турган үндөр жок. Жаңгыс ла Чаңкырлунын түргөн суузы кандый бир күүни тудуп алала, чакпындарынын үстинде жайкап, өтөксү кыштудан, өчөмик турадан ырада кайдаар да апарып жадат... А кайдаар? Онызы жарт. Ыраак Тошту тенгиске, ынаарлу ыраактарга, Сибирьдин элкем чөлдөри өткүрө. Одус жылда кулактадып, айдаткан, Түндүк таланын састарында, жыштарында кырылган улустын сөөктөрине...

Турада аккордеон ло гитарадан өскө баалу неме жок. Усти карталып калган, та кажы чакта эткен стол, андый ок куугарып калган талтак буттарлу жантик скамейка, тарыска орын... Стенеде, бүрүнкийзимек толыкта, бийик көзнөктин жанында бери көрүп турган үй кижинин журугу. Будуктарла жураган. Ол журуктын алдына «Өлүмнүн чаңкыр кужы» деп бичип салган. Ол сөстөрдүн учурын кем де билбес.

— Ол туку төмөн интернаттын жанында жымжак пуржиналу темир орын жадыры. Экел берейин бе? — деп, киленкей кизи айдар.

— Темир орынга жатсам, сөөк-тайагым оорыыр. Тарыска да болзо, орыным, талтак та болзо, столым, ойнолот өлөнгөн эткен төжөгим! Ончозы: Алтайымнан, төрөлимнен. Ол тал тарыскада, өлөнгдө күннин чогы, эзинин серүүни, айдын эркези. А сендер таш көмүрдөгү эткен поролон төжөнүп, нейлон кийип, үйе-сөөктөрин оорып турганы ол — деп, Эрел Мироныч кару жандырап. — Тере уужабас, онон кийим көктөбөс. Жалкуурып жадаар, көөркийлер. Ол тере тон кандый жакшы, кандый жылу. А жииттердин бир кезеги оны кийеринен уйалып жат.

— А, чорт эдер оны. Магазиннен ле сат албай. Ол нейлон жүт өтпөс, салкын өткүрө сокпос макалу неме.

- Эмди тере де ийлеп билер кижн жок.
- Каргандар олгөн.
- Бу Эртечи женгбис кандый?
- Шалудыгынан оору... Уйан.
- Тарламай база.
- Алтай улус кырыл жат.
- Орус кижн чилеп, кичеенер, эмденер эмес.

«Акыр, эмди кышты канай кыштаар. Сегизен алтынчы жыл жууктап келеет, бозогонун ары жанында туру. Мындый узак жүрерим деп кем сананган? Кайа көрзө — көлөткө, кармай алза — кулак. Акыр ол былтыргы бозу, быжыл торбок. Соң жиир бэ айса канайдар? Улустун колына канай көрөр? Алтай улус жалакай, киленкей. Бирүзи эт экел берер, бирүзи сүт, экинчизи талкан экел берер. Картошко бойымнын. Бу кыштуда картошко сүреен бүт жат. Јер күбүр, жангыс ла кургак. Акыр, айла энирде ол субактын суузын жайа божот ийер керек. Айастунун картошкозын база одоп салгам. Јакшы. Јалакай көөркий. Бу ла күндерде тайгадан түжер керек. Такаанын жымырткалары, балык күүнге тийген... Чаңкырду оозына канай барар? А-а, байла кем-кем өдөр. Олгөн кижини ээчий өлөр бө? Чаңкыр куш түнгей ле учуп келер. Көөркийим. Очүп калган жылдызым. Меге эмди не жүрүм? Кемди сакыйдым? Неге иженедим? Кару улустун кийининен ары барар керек. Кыйынду да болзо, јиит тужым. Канаванын кырынан энгилеп келген кандыктын чечеги кандый жараш болгон эт? Тон капустадан кайнаткан мүн де амтанду. Аткакту эмиктер өткүре көргөн арстант келиннин көстөри кандый жараш?! Баштап ла жайымга чыгала ундылып калган полустанокто туштаган тул келиннин кучагы кандый изүү болгон эди! Баш бол!»

Кенете тышкары такаалар зайы-бажы жок калактажа берди. Пөтүктин ачу-ачу кыйгырганы угулды. Чыга конзо, тейлеген пөтүкти чала сооро тепкен эмтир. Оны туранын бүркүзи ле кирези көдүр жүреле, ычкынып ийди. Пөтүк баргаанын үстине кел түжеле, көстөри кажандап, тырландап жадала, «калак, кала-ак» деп кыйгырала, тур келди. Бир канады салактап калган эмтир. Тейлеген сый тееп койгон болгодый. Боро такаа силкинип, «куда-ай, кут-куда-ай» деп, ары-бери базып турды. «Койт-койт» — деп арбанат. Онызы коокымай күрүм дегени бэ айса кандый? Онон: — У-у-й, у-у-й» — деп

ыйлап ийди. Пөтүк тейлегенди көрбөй калган ошкош. Кей жүрүм жакшыга жетирбес. Сендий күлүктөр эмди спидтен оорып өлүп жадылар. Такаалар ортодо ондый оорулар жогы жакшы.

— Кей-кебизин шилемир — деп, Эрел Мироныч көлөткөдө төңөшкө отуруп, каткырды. — Мынай ла жүреле божойтон эмтиреер, өгөөн.

А тейлеген бийи-ик көк чаңкырда араай айланып учуп жүрди. Ол соккон салкынга төжин удурат тудуп, бир кезек ойго кыймык жок тура берет. Учужу кандый жараш! Чаңкыр куш учкан мумиелү кайыр босом ол туку туру! Жүректе сысты, эске алынышты, өчүрөргө Эрел Миранович айтты

— Маргаанын ортозына жүрөр керек, өгөөн. Чеберленер керек. Оной туруп тейлеген жаражайларыңды тере берер, бойыңды база. Мен Аястуга нени айдарым? Тейлеген жиген эмес, бойы жиди деп сананар. Хо-хо-хо!

Такаалар оны өткөнижип, ончолоры «с-хо-хо» — дештилер.

Канады сынык пөтүк кирнестенин алдына кирип, жада берди. Онын сур тосток көстөренин жыктыктары алдынан өрпө жабылып, жаан кызып жапамалу бажы салактап, үргүлөй берди.

— Слер өлөдим деп сананбаар, өгөөн. Өлөргө жарабас. — Карган кижин ак чачту бажын энилтип, кирнестенин алдында пөтүктү ширтейт. — Уйлереер тул артып калар. Олорго өгөөн табылбас деп пе? Табыла-ар! Аястуга деремнеден таап экел берер. Айгыр пөтүктү! Сен ошкош немелер улус та ортозында бар. Бу төмөн жаткан төңжөөн сөөктү Күлтренг. Он бир кижин алган. Уктуң ба? Он бир! А балдар жок. Сенен бүткөн азатпайлар не уйан, олардын бир канчазы не өлди? Бир канчазы жымыртка ла тушта не жыдып калды? Ол ончозы, өгөөн, сенин кей-кебизин жүрүмүңнөң. Бир Тонтон деп неме уже тогус кижин алган. А бойы жүк ле төртөн жашту. Ого кыстар та не барат болбоой? Такаалар ошкош мее жок немелер. А бир неме жети балалу үйүн чач ийеле, бойынан жаан жашту неме таап алган. Тен коржондоп турар. Мактанып. Тфу! Кабыр турган малын чач ийген. Слер өлбөгөр, өгөөн. Өлбөргө жетире эмди де узак деп бир писатель бичиген. Онызы та не дегени? Узак? А канча ойго узак? Конок келзе кондырбас, салым жетсе сакытпас.

Эрел Миронович баргаага бүдүрилип, чалканчакка чактырып, арбанып, такааларды кирнестенин алды жа-
ар айдап кийдиреле, өтөксиреп калган жалбак јосло ја-
ап салды.

— Оборонада чылап отургыла... Онон башка «истре-
битель»-тейлеген ончонды бүрте тееп, алып барар.

Яприн жагыскан куучындан жүрер. Ээн јерге жүрүп,
эригип, анайда үренип келган.

— Бу өрөкөн чала анай жүрген бе? Меези чайгал
турган ба кандый? Байа бу двордын јанында сок жа-
гыскан докладтап туру... — деп, кемизи де кайкаган.

— Меези чайпалган? Э-э, көөркий, кайда-ан! Онын
бажы министрдин бажы не! Онго јуук тил билер дежет.
Онон музыкант, художник.

— Ондый болзо, бу не бас жүрен кижиге? Печке са-
лып? Тутканы балкаш, бойы алкаш. Министрди база тап-
кан ла турун!

— Јурукчы кижиге, уулдар, ол. Јайалталу. Портреттер-
ди сүреен јакшы эт јат. Менин јууда өлгөн адамнын
өчөмик картышказы бар. Онон ол јурук эт берген. Чек
ле тирү кижиге ошкош. Энем көрөлө, торт ло ыйлейген.
Ол јердег тирү бойы јан келген ошкош деген.

— А чурана тартса кандый! Гитара соксо! Јо-ок,
Эрел Миронович эрдин эри! Канча јылдар түрмеде кый-
налган... Сталин тушта.

— Сталин бурулу эмес, уулдар.

— Ежовтын, Берийенин керектери ол. Сталин ончо
немени канай билетен? Канай көрөтөн? Күрүмдер онын
адынан кылынган ине. Сталин дезе, Лениннин үредүзин
өткүрген...

— Баскын, тербезен неме. Он беш јылга отур кел-
ген дежет не? Уурданган айса кижиге өлтүрген.

— Јо-ок, Сталин тушта отурган, бежен сегиз статья-
ла!

— Сталин јакшы кижини түрмелебес. Јаг блашкан
болбой? Бу бистин јердин јаандары не болгылабады? Јаг
блаажып? Колхозтын председателинин јери учун тар-
тыш турарда? Ачызы аказын јип ийди. Райкомнын ка-
чызын карындап ийген де. Аказы он јыл отур келди!
Јаг блашпаган болзо, база отурап беде?

— Эйт! Яприн Сталиннин жагын блашкан туру. База
нени ле айдар! Политика, уулдар, ол тегин неме эмес.
Ол Троцкий Сталиннег жагды блашкан, Бухарин ле

Зиновьев база. Онын учун Сталин оморды чик! — деп, жербойыннын политиги эртен тура конторанын эжигинде жуулышта билерин коргузер. Кун оксогончо танкыла-жар, калыражар. Онон ишке барар. Кем де бажын жа-зып жугуер. Иш жаирадыл жат.

— Сталиннин ойи болгон болзо, бир исле базар эдинг!

— Эмди демократия. Тий кор. Бюрократ, аппарат-чик, администратор. Ончонды олтуерер, суерер керек. Ороонды кем кинчекке экелген? Сендий немелер. А мен иштебазим.

— Кайдалык, иштебе. Јат, самогонун жут.

— Удабас јер улежер, байыыр. Мен алтыгы Ойбок-ты аларым. — А не, Эрел Миронович Троцкийдин колтыкчызы болгон бо?

— Болбой, а! Ончо жаандар колтыкчылу, тайакту, будумжилу кижилу. Райкомнын качызында колтыкчы јок деп пе? Бистин председателде, бригадирде колтык-чылар јок деп пе? Сууген улузы! Ба-ар!

Эрел Миронович такааларын боктоп салала, турадан мольбертин чыгарып, тургузып алала, журай берди. Кос то озогы кос эмес, кол до озогы кол эмес. Је айбыны будуерер керек. Јаан кижинин сурагы. Абыйым — ол! Алтайдын, кудайдын алдына унду кижки болбой...

Бу ла жуукта картошкони одойло, амырап отурад-да, озоктон, Чанкырлу-Оозынан Куйкачы јаанак терле-ген-бурлаган јет келген. Бай ады — Абыйым.

Ол јашкайактап калган чылбыран косторин колпла-дыла арчып, сарсу-сапка коркойып, тыйрыйып калган кату колын берип, айткан:

— Јакшы ба, Эрел? Не табыш?

— Јакшы јакшы ба, Абыйым! Менде не табыш бо-лор, слерде ле болбой, озокто јаткан кижиде? Телеви-зорлу јерде.

— Ол немег тунитужи калырап ла јат. Шалдан кыс-тары секир ле јат. Озогызын онгоры-тескери айтлап ла јат.

— Эмди демократия деп неме, Абыйым. Кажы ла кижки бойыннын санаазын айдар аргалу.

— Оосту ла неме бе?

— Эје, оосту ла кижки.

— Оозы казанча, меези тырмакча немелер нени ай-дар? Јонды канай баштаар?

— Онызы ондый ла, Абыйым... Ол јантык скамейкага отурар. Килчес неме, калак, јыгыла бердеер — деп, Јприн таңкызынын ыжын туура үрүп айткан. «Э, калак, таңкы божоп јат». — Мындый изүде не базар, Абыйым.

— Је мен сеге керектү јүрүм...

— Кандый керек бу?

Јаанак јакпак алтай бөркин тескери ийдип, терлү мандайын колынын сыртыла арлай соккон. Онон канайып та эпјоксынып, сандырап, тудунып келген торбычказынын оозын чечип, онон бир јалбак курут, база тегерик быштак, күлге быжырган өтпөк, шил банкада каймак чыгарып, агаш столго тургузып ийген.

— Је мыны сеге экелдим...

— Айбы бар ба, Абыйым? Э, эх, таңкы экелген болзоор.

— А чындап мынызын. Сени таңкычы деп билбей, а! — Ол торбычказынан беш пачка «Беломор» чыгарала, колын ойто ло оноор сугуп, эпјоксынып, ары-бери көргөн. — А мынызын... та, акыр...

Је не алаатып тураар?

— А мынызын, тудулу немезин... Сен, је азыйда ичетен кижн болгон... — Эки литрдин шил банкасында толтыра аракыны чыгарып, столго тургускан. — Калак, кижн көр ийбезин — дейле, таарыла јаап ийген.

— Је мыны не јажыр тураар? Ээн турлуда кем көрийет деп? Слер мени кудалап келген болбойоор, Абыйым? Кандый бир бабышка таап салдаар ба?

Куйкачы брөкөн каткырала, колын јангыган.

— Сеге бабышка табардан, бойым арай бас јүрүм. Эмди айла онду бабышка да јок, андый-мындый аракы-зак немелер арткан. Келиндерис үрелди. Ич ийер бол калды, таңмалары. Аракыдан албаты артап јат. Короп јат. Бу чек ле јаш уулдар чимирик-чилекейи шуулап калган јүрер. Онон көрзөн, одус-төртөн лө јаштуда каргылап калар.

— Печкегер ыштал туру ба?

— Печке кайтеертен эт. Сен салдын не оны? Бу канча јыл өдеерт. Ыш та јок, изү, јакшы. Сенең озо оны канча неме јазабаан деер. Эдер. Аракыны ичер. Эки ай болбос, ойто ло ышталаар. Арга јокто јангыс торбокты саткан, оны садып алган акчанын кабортозы печкеге барган... Акыр, сен ол неменен уруп ич отур. Ич отур

дейдим не. Күүниг бар болзо... Күүн жок болзо, кайдар оны. Ох, изүзин.

— Жандайтан ба?

— Онызы бойында. Алтай кижиге болзон, жандайтан турун. Онон ол укту-төстү камнын калдыгы канай калдын эмеш...

— Алкыштын сөстөри де ундылды.

— Сөстөрдиге кайдар оны? Јүректе, санада ла болзо. Алтайы керегинде сөсти аамай да кижиге айдып ийбей. Бу сенин тураг кандый серүүн, јакшы.

— Тыштангар, Абыйым, амырагар. Бу бөркөөрди уштыгар, изүде мыны не кийер?

— Ары кедери эт. Кара албаты алдына алтай үй кижиге кара чачын көргүспейтен. Јагыс ла кудайына бажырза, бөркин уштыган...

— Је ондый да болгой.

Эрел шајын аякка аракыдан уруп, турадан чыгып, Кадын-Бажы Уч-Сүмер јаар баштанып, алкана берген:

Одеш-тедеш Сүмерлерим!
От алышкан јалкындарым,
Суна баскан Алтайым,
Сузун ичкен талайым.

Эл-Бабурган Алтайым,
Эне Эрчин талайым,
Јат Мөңкү. Бай тайга,
Јайа түшкен Когырай,
Баш болзын. Ол-куруй!

Ол аракыны үч катап үрүстеп чачкан, үч катап бажырған. Эрел Мионович онон турага кирип келеле эптеп, јараштыра салып койгон печкезинин оозын ачып, аракыдан база үрүстеп ийген. Онон сүттин соон аракызын табыланып, маказырап ууртап отурган.

— Оттон јаан неме жок — деп, чичкечек буурыл тулундарын сыймап, Абый айткан. — Алтай албаты оны тегиндү эмес От-Эне деп адаган не. Одус башту От-Эне, кырык башту кыс эне деп. Талкан күлин төжөнгөн, таш очогын тайанган, өрөкөн. Мен көп жанданбайтам, байланбайтам. Је От-Энеге, Јер-Сууга, Кудайыма бажыр јүргем... Көзим ујаадады. Јетире неме көр болбой бердим... Акыр, бу бир картышка бар, уулымнык, јууда өлди балам. Төртөн јылда черүге барган, онойдо ла жан-

баган. Кичинек картышка. Көзим жетпейт... Сен оны жаа-нада журап берзен. Балдардын адазы база жууда өлгөн. Онон не де артпады. Озодо алтай улус картышкага соктыр билер эмес. Кайыш курлу кара албаты. Ол онгор-лор туку каан тушта картышкага соктырлап жүрер. А бис коркорыс. Картышкага сүрүн түшсе, сүнент кожо түш калар дежер. Орус ал барар дежер. Орус оны кайтсын! Же, мыны көр. — Ол койнынан саргарып калган фото чыгарып келген.

Фотографиядан коо-кырлан тумчукту, чийик кара кабакту, жаказында эки ромбиктү гимнастеркалу жиит уул көрүп отурган. Же онын сүр-кебери арчылып, тумантып бараткан эмтир.

— Менин чыккан-өскөн жерим Кенги болор. Аргымайдын эки кат туразынын үстинде кадында Мыклай кааннын портреди туратан. Кааннын билезинин жаан картышказы бар болгон эди. Көр жүргөм. Кичү жаш тужым чек ундылбас. Туку төрт-беш жаштуда неме санаама жап-жарт кир жат. А кече болгон неме ундыл калар.

— Эзен жүрзем, эзенде печкегерди жагыдан сал берим.

— От ол агару неме не... Печке От-Эненин уйазы туру. Оны ару жүректү, ак-санаалу кижичи салар учурлу. Мен оной ло бодоп жүредим. Ус та болзо, уйады кара болзо, салган печкези узак турбас. Оодылбас жерден одылеерен турар. Ышталбас жерден ыштала берген турар.

Эмди Эрел Миронович ол жиит жуучылдын фотографиясын лапту аяыктап, онын чырайында кичинек те чертүни шиндеп, кылык-жангы кандый кижичи болды не деп сананып отурды. Жүрүми жок фотографиядан жүрүмди канай көргүзөр? Чырайы жараш уул эмтир. Көбүркий не ни сананды не? Байла узак-узак жүрерим деп бодогон. Бир жылдан жүрүми үзүл калган. Киевти корулаар согушта өлгөн деп август айда 1941 жылда бичик келген. Похоронный бичиги бар. Эмди де баш кайырчакта жадыры. Саргар калган бичик. А сүүген кызы? Анайда ла карып калды не? Айсак кижиге барды не? Куйкачы жаанактын айтканыла болзо, кокырчы, омок-жимек, ачык-жарык уул болгон. Онызы чын ошкош. Эрдинде каткызын, көстөринде күлүм-жизин жажырып, чырайын соодып алган тур жат. Жуучыл командирдин чырайы соок болор учурлу. Айла бу бистин алтай улус жуучыл кийимди сүрекей

сүүр. Кандый да уяны черүге барып, службаны өдүгү жанып келзе, калапту эр болуп калган турар. Военный жүрүм алтай улуска жарап жат. Черүден кийип келген кебин үзүлгенче кийер. А чолмонду кайыш курын качан да таштабас. Сан башка албаты. Жебрен чакта, байла, жуучыл албаты болгон. А бу көөркий? Кайран уул. Айдарда, Киекти корыыр жууда өлгөн бө? Герой! Чырайлу, кеберлү уул.

Карган журукчы белетеп, будуктап салган бөскө баштапкы чийүлерди тартып, терең санана берди. Туку качан жок кижини. Же жылдар өткүрө фотографиядан көр туру. Кайран көстөргө туку качан кара тобрак тол калган. Мен өл калсам менин сүрим мынайда ла көр турар. Жаңыс ла ого карузып көрөр кижини жок. А каруузыыр кижини жок болзо, ол сүр кемге керек? Онын учун ол бойынын сүрине ажару этпейтен. Фотожуруктар жуубайтан. Сок жаңыс автопортрет. Ол орыннын алдында коробкада.

Карган өрөкөннин аракызы ачу болгон. Куйкачыга чөөчөй тударда, онызы колын жаңыган:

— Ары кедери эт, ичип алып, кайдайын. Каа-жаада ла. Жаан айылчы келгенде... Оос изит турбай.

— Айдарда, андый ба, Абыйым...

— Андый! Озодо келиндер аракы ичпейтен. Быжыл сегизен беш жашту болдым. Жети бала азырадым. Же аракы ичип билбейтем. Чөөчөй бергенде эрдимди ле чыктап алатам. Кижини онон до калай берер. Жаш келин чөөчөйдү ооско до жуутпас. Эмдиги куртулар торт ло көнкөргилеп ийер. Онон чыңыр туруп бийелеер. Орус келиндерге өткөнүжип. Олор өскө кудайлу, өскө салымду албаты. Кудай олорды ичер эдип жайаган. Серкпеде кызыл аракыны уруп, кудайдын каны деп абыстар тегин ичир турган эмес. Эки уулым жууда өлди. Бирүзи матастан жыгыл божоды. Кыстарым айылду-журтту, бала-баркалу.

— Аргымайдын жалчызы болгоноор бо?

— Та... Адам-энем онын койлорун ла кабырган. Аштабадыс та, түребедис те. Аргымай жежегезин кес салган, орус кийимдү жүретен. Жылкынын эдин иибейтен, тижим оорыыр дейтен. Мен ол тушта жаш. Адам ла онойдо куучындап отуратан. Аказы, Манжы-бай, ийнизин адылар дийт. «Кежегенди не кескен, уул? Кудайыңды не таштаган, уул?» Ийнизи, эм бу Аргымайы туру, айдар дийт: «Кудайымды таштабадым, алтай жаңымды жекте-

бедим. Орус бийлерге јакшы көрүнөргө кес турбай. Баш ла бүдүн болзо, түк өс келбей!»

— Аргымайды коркышту санаалу кижги болгон де-
жет.

— Коркыштузын билбезим. Је немени билер ле кижги болгон. Курайда јерлү Паажа деп кижги түрмеде отурган дежер. Мынызы та нени эдийен болбой? Је каанның түрмезинен, эмди ол срогы, өйи божоордо, јан келеделе, Аргымай эшке түшкен эmdir. Ол тушта јол Тоурак, Өгөт ажыра болгодый, Бештеп, Кени бажыла түш келген туру. Кийим коомой, јойу. Эрестент, катаржнай кижиге база кем ат беретен эди. Аргымай үйде болгон. Чайлап отурган. «Отур — деген. Чай урган, аш салган. Кажы јердин кижизи эдин?» — деп, Аргымай сураптыр. Паажа ончозын айдып бертир. Ажанып божойло, Аргымай сураптыр: «Бай јаан ба айса бий јаан ба?» — деп. Паажа айдыптыр: «Бийди улус туткан, байды кудай јайаган. Бай јаан эмей» — деп. Мыны угала, Аргымай айткан дежер: «Катуның да јерине болзон, терен көгүстү эр эmdirин. Ол чакыда ала-чоокыр ат туру. Ээр-үйгендү ат. Оны минеле јер-алтайыңа јана бер» — деп. Паажа ол атты минеле, јана берген. Түшкен ле јеринде Аргымайды алкап, мактап јүрген.

— Аргымай јаан бай болгон бо?

— Алтын туткан бай.

— Өскөлөри тутпаан ба?

— Онзылары каанның чаазын акказына ла јеткен болбой. Оны да јетире јип болбой өлгүлеп калган. Ол Тонтураның байларын коркышту керик улус дежер. Ириктерин карамдап, сой јибес дежер. Онзылары карып өлөр. Тиш јок мал не болзын! Је бу кайткан улус?

— Аргымай неден байыган?

— Алтын башту аң эрјине тапкан дежер. Эки јаташ туралу. Эки кереге айылду. Айылдарының јаанын не дейзин. Казан азар айыл, айылчылар јадар айыл. Јемжитер јадар тура. Алмары эмди ле туру не. Экинчи үйи — Маңырчы. Јаш тушта калапту келин болгон. Ончо алмарлардың јүлкүүрлерин тизеле, курына ил алатан. Кара камду кабакка јеткен, кызыл түлкү јарынга түшкен. Кийгени килин, маңдык-торко. Тулуңдарына таккан алтын-мөңүн, базар болзо, шыңкырт-шыңкырт эт турар. Чегедегинин алдында, јалбак мөңүн курында, капту колмылтык.

— Кол мылтык?..

— Кол мылтык. Түнде ийт неме аай-баш жок үрүже берзе, көзнөгинин форточказын ачала, мылтыктаг жарсырс эттире адып, «Эй! Анда кандый неме жүрү?! Кандый манжыт, кандый уурчы?» — деп, кыйгыр турар. Онон бу жууктарга жетире жүрди не! Айдуулдан жан келеле, Туйактуда крестовай турадан сат алала, жуунын ойинде байып, сайрап жада берди не. Бай неме бай ла болор. Кудай оной жайаганда. Онын жөөжөзин, мандык-торкозын, мал-ажын алган немелер ойто го шалдан баскылай берген эмей.

— Коммуна бол турарда ба?

— Эйе, ол тушта.

— Ондый ой болгон, Абый.

— А болбой база. Байдын камык малын сойгылап жип салган. Же сен, Эрел, жакылтамды бүдүр сал, пенсиям алзам, акчала да төлөп бербей... — деп, Абый айдала, өрө турган, куру таарын болчоктой туткан. — Өлөр алдында уулымнын чырайын көр алайын. А көс уядап жат... О жайлоо, озодо андый көс болгон бе ди. Айла сен пенсий албай турган ба?

— Жок, Абый, меге пенсиени кем бертен? Он беш жыл отур келген кижиге?

— Же кайтсын, кайтсын, тирүү кижиге эбин таап ийбей.

— Акча меге керек жок, Абый...

Куйкачы өрөкөн турган жерине эки-үч катап айланыш ийсе, айдайын деген немезин ундып, копын жагып, эжиктен чыгып, өзөкти төмөн тоозынду, ташту жолло чоркойтып, бүжүн-бүжүн эттире түргөн база берген. Эрел Миронович онын кийнинен ары көрүп, эмди мындай жүргенде, озодо кандый калапту кижиге болды не? — деп сананган.

Тейлеген көк тегеринин түбиле табылу айланып турды. Эбире чанкыр туулар ынг-шынг. «Ундыл калган кышту, ундыл калган телекей, ундыл калган карганак. Андый ба?» — деп, Яприн бойында сананды. Же кем де, нени де ундыбай жат. Ламанды да, жакшыны да. Ол карган Абый да өрөкөн печкени жакшы салганы учун быйанду жүрү. Бил жат, санан жат. Кижиге деп неме ондый болор керек. А кезик немелер жакшы эткен бойыңды кыйа көрөр, каруузып көргөн көзиге түкүр салар. Быйан деп неме билбес.

КОСКОЛОННЫҢ ЫЛДАРЫ

А Куйкачы јаш тушта јоон кара тулундарлу, јаан кара көстү, сүт ошкош ак тиштерлү, кара-күрен чырайлу, коп-коо сынду келин болгон. Оны Урсул ичинен качыр келген дежетен. Баштапкы өгөөнин кызылдар өлтүр салган. Ол түймеендү жылдарда алтай улусты не айылу өлтүрген деп айдар! Актары келзе өлтүрер. кызылдары келзе, өлтүрер. Шоктоп, тоноп, өлтүрлеп жүрер. Бу ла азыйда таныш, тилмеш алтай тилдү орустар. Туйактунын, Хабаровканын, Өгөттин, Тоурактын, Чарыштын, Алтайскийдинг немелери. Бөрүктеринде кызыл јаламанан буулап алар, бойын кызыл партизан деп адан алар. А кызыл болбой! Кызыл кан төк турганда! Онон ончозын јажыр салган. Алтай улус је кемге керек! Абый өрөкөн ончозын эске алын жүрү. Азыйда айтпайтан. Ары кодери эт дейтен. Кижини түрмелеп салар деп коркыптан. Эмди база айт жүрер. Ончозын јап-јарт айдар. Карган да болзо, калју ой өдүп баратканын сезип туратан та кандый? Је улустын кылык-јаңы үрелип, аракыдаш, ишке чыкпай јалкуурыш, бой-бойын өлтүриш тыгып турганын көрүп, кородоп айдар. «Э-э, учкандар! Сендерге Сталинди тиргис берген кижги, ол тушта санаптарың кирер эди. Бир ишке бастыр ийер эди. Кызыл-Өзөкти, Калыманы көргүзөр эди! Јарым алгы арба учун, јарым саат ишке чыкпааны учун түрмелеп салтан. Мал ошкош албатыны гнај тутпаза не болср? Кату јан керек. Ол бир кезек улустын ач-үрезин көр. Аракыдаган, ада-энезин сабаган, жүзүн-јүүрленген, түрмелеткен жүрлери. Бирүзи түрмеден чык јатса, экинчизи түрмеге кир јадар. Азыйда алтай уулдар андый болгон бо? А алтай кыстар? Көмзинченг, коркынчанг. Эмди база өскөр јат. Бир кезеги бу ла Кавказтын улузын ээчип жүре берер. Онон сүрдүргилеп ийер. Тудунчанту, жүктенчиктү јанлап жүрер. Ада-энезине суразын чач ийеле, тений де беретени бар. Баш бол! О-о, озодо ондый болгон бо? Алтай улус бичик билбес те болзо, образование јок то болзо, ак-чек, ару жүрүмдү улус болгон. Балыр жүрүм билбес. Кыс бала кызын жүрер. Эрге барбаанча эр кижиге јууктабас. А эмди бу ла кулубтын јанында јапшыныш калган турар. Тфу!

— Эмди жүрүм өскө, јайым! Јайзангар, шандармдар

жок — деп, кем де андыжар. — Ончо улус жайым, демократия. Нени эдейин дезен эт. Бажынла да бат жүр. Жаңы ла закон буспа. Жаңы ороон тут жадыс...

— Же, же ондый неменди бойын ла тут. Меге керек жок. Албаты үрел жат. Жаң-кылыгын жылыт жат. Ары орус эмес, бери алтай эмес. Оруска не өткөнижер? Ол өскө салымду, өскө бычу-жайалу албаты... Ол неге ле чыдажар, сендер чыдашпазын. Тергеенин иргеезинде, телекейдин жаказында улус.

— Эмди жаңы ой кел жат, перестройка, Абый.

— Перестройкаңды билбезим. А магазинин куру. Оосторыңды ачып, канча да кирези кыйгырзан, ого кудай курсак салбас. Иштеер керек. Эмди бу ла жаш үйе жаан улустың айтканын укпас. Кал үйенин келгени бу туру. Жердин үстине чак түжер ырымы!

Он жыл мынанг озо, качан Эрел Миронович Куйкачыга печке сал турар тушта, жаңы печкеде от күүлөп күйе берерде, ол сүүнип, бир чайник алтай аркы тургускан. Яприн сүүнип, чөөчөйлөп отурган. Абый аракы ичер эмес, нени этсин, озогы жүрүмин, жаш тужын эске атынган.

— Акыр, бу мынызы кажы жыл эди? Он сегиз жыл ба айса оч тогус жыл ба? Түймөндү, өлүмдү ле жыл болгон. Бастыра Алтай манжит, бастыра Алтай кызыл. Улусты тегин ле жерге өлтүрлөп жүрөп та кандый немелер болгон? Бу ла Устүги-Карасууда, ол туку кобынын оозында, Энчинин журты болгон. Эр улузы мынын малга барган ба кандый... Уйде эки келин арткан. Туура јер. Кем келер деп бодогон болгодый. Мынай јатканча бөркинде кызыл јаламалу күлүктөр јет ле келген. Аттардын тибирти, үлдү-јыданын шыңкырты. Үлдүлери сүүртелип, үйге киргилеп келерде, келиндер коркыбайтыр. Кызылдар јокту улусты өлтүрбөйтөн дешкен. Ого үзөөри олордын ортозында Туяктуда јерлү, тилмеш алтай тилдү Јыман деп орус болгон. Јай. Аракы ичкилеген, эт јигилеген, Јыман тала, тала каткыр турган «Бис алтайларды аткан, олор мынай-мынай јыгылган. Агашка чыккан, аткан, тере тондоры телиреп, јерге кел түшкен, чайлар чылап». Онон келиндерди тыпактап баштаган, эдектерин ачарга. Күндүй деп келин малта ала койгон болтыр. База уйдаын. агы-чегин корыырга. Кызылдардын бирүзи кол мылтыгын ала койып, төжи дөөн адып ийерде, озо баштап ак сүди. онон кызыл каны

энаар ла адыла берген дежер. Экинчизин үлдибиле тѳжинен апа баба табар јерине јетире тиле чаап салган. Олтүр койон. Эки јашту эмчек уулчакты јыдала ѳтүрө сайгала, иргее јаар чач ийген. «Алтайлар ончозы ман-јыттар, ончозын кырар, Алтайды кирлү, торлу, бийттү калмыктардан јайымдаар. Совет јанга андый улус керек јок — деп, Кызыл Јыман кыйгыр турган. — Менин Јеерен адымды Куулайрынын алтайлары уурдап јиген. Ол адым учун ончозын кырарым!»

Мыны ончозын он јашту кызычак көрүптир. Күндүйдин сыйны. Кызылдар јет ле келерде, ол алкынын алдына киреле, јаргак тонло јабынала, онын јыртыгынан көр јаткан болуптыр. Мыны ончозын ол кызычак айткан дежер. Эр улус јет келген. Калак-корон, ый-сыгыт. Келиндердин сѳѳгин ол туку кобынын ичинде, кара таштын јанында, јуугылап салган. Онон ло бери ол кобынын ады — Күндүй кобызы. Јаш көөркийлер, ненин кинчегин эткен? Јаш бала? Энци эки уулын ээчиделе качкан, манјыттаган. Је чымалыдый черүни канайдар омор? Учүлези ол јууда-чакта ѳлди. Јурты јок арт калды. Совет јан јакшы јан јаман айт болбозым, орус та улусты јаман айт болбозым, ѳй андый болгон туру. Чак-эреме келген. Је Совет јан учун канча кан тѳгүлген, канча улус кырылган, канча кинчек эдилген, ол кинчегис эмдиге түгенбеди. Баш бол. Онын да учун ол кинчек ончобыстын үстиске түшти. Кудайдын каргыжы јетти. Одус јети јылда түрмеленшти, ѳлүшти. Онон Гитлерге кырдырлады. А мынызы орустын јуртын арай ла кургат салбады не. Эмди эмис не орус ойто ло јыташ туру дежет. Та не ле болбогой. Төртѳн јылда база ла јыташ турала тѳбѳлѳш башталды. Орустын көстѳри соок... Ойто ло чак болор. Ол бир армян-сармян база табылды.

Тышкары теректердин сары јалбрактарын салкын учурган, баштапкы ак карычактар айланышкан, кырлардын баштары борорып, чанкыр ѳзѳктѳр шангып кыш келип јаткан. Эрел ол тушта ийде-чакту эр болгон. Аракыны да ичетен. Је качан да јыгылбайтан. А бир кезек немелер анча-мынча болбос таралјыган, јыгылган турар. Балкашка мыч бар түшкен јадар.

— Слерди калапту келин болгон дежет не?

— И та-тай... Мени база неменин... — Онон айткан. — Је келин тушта омок то, чыйрак та болгом. Эм-

дик атты ээртейле, туйладып туруп, учурта бертем. Оло жыл. Бис түкү бу ла Чанкырлунын бажында жадырыста тал-табыш жогынан атту үч кижилорт келт. Учүлези военный кийимдү. Улдүлү, мылтыкту. Мен ол ушта бир уулду, бир кысту болгом. Кар сайын немелер. Уулым үч жашту, кызым эки жашту. Огөөним база үйде болгон. Бу ончо улус чылап, тайга-таштын колтыгына жажынеерек дееримде болбоон не. «Je бери кем келер деп». Jetкилеп келди. Уйге кирледи. Орустап та нени де айдып жат. А бис тил билер эмес. Огөөнимди тышкары чык деп турган болгодый, баштарыла эжик жаар энигилейт. Жылчы тонын жабынып, чыкты. «Jол көргүс деш турган улус болбой?» деди. Онон мылтык жырс ла этти. Чыга конзом, огөөним чакынын аржанда сунаадап калган жат. Ондос эдерде, оозынан кызыл кан адылеерт. Ол үч кижилаттарына мингилеп, ары болуп жортлоп жат! Кайа да көрбөйт. Мен та канайда берген болбойым. Jүгүр барала, чеденнин бөгин ушта тартала, ары бол жортлоп бараткан немелердин бирүзинин бажына жырс ла салдым. Онызы мылкыс эдип, аттан жайыл жүрерде, бирүзи ала койды. Экинчизи жүктегинен мылтыгын ушта ла тарткан. Онон жырс ла эт калган. Билин келзем, жерде жадырым. Мойным дөөн изүү-изүү неме агат. Колымла жүзимди, мойнымды тут көрзөм, кызыл кан. Таралжый-таралжый өрө турдым. Ок жаагымды кырпый, кулагымнын үстиле, тулунгымнын алдыла, өткөн эмтир. А мен тал калгам, кызылдар мени өлгөн деп бодогон ошкош. Бажы кан, бойы киймык жок.

Канайдар? Жуукта улус жок. Ончозы айлы-журтын, ар-жөөжөзин таштап, качкылай берген. Айылдан ыраак жокто кызыл тыттын жанынан ыйлап-сыктап оро кастым. Эш-нөкөримди ак кийисле оройло, жууп салдым. Сүрекей эптү-жөптү, бой-бойыска кару жатканыс не. Айлымда конорынан, корколо, жаан дегенин аркама арчуулла жаба тагала, кичүзин кучактанала агашту кобы өрө базеердим. Чибинин төзине коналдыс. Эртен тура кыр бажынан көрзөм, неме көрүнбейт. Эбире тыш, амыр. «Ол солдат, байла, алдырышпаан, а мени өл калган деп, эмди озор бери келбес» — деп санандым. Айлыма түш келдим. Балдарым азырадым, уйларым саадым. Je жүрегим токынабай ла туру. «Jок, мында жадыш жок. Качар. Энжир жапшыра качар. Не-немемди жууп ла турзам, аттын тибирти ле угулды. Канайдар? Кайда барар?

Эки баламды кучактанала шык ла отура бердим.

Атту кижн чакыга токтобой эжиктин јанына мантат келеле, эжикти кайра ача соқты. Көрзөм акам эмтир. Ол аттан түже секирип, үйге кире конуп кыйгырды:

— Эки баламды ал! Кач! Тайга-ташка чык! Сени тирү жүрү деп кем де айдыйген. Кызылдар кел јат!

— Кайдаар качайын?!

— Бу којогорды өрө жүгүр! Кайыр тууга чык! Атту улус оноор чыгалбас, јойулары бачым таап албас. Берт, кайыр јер!

Мен тура жүгүрип, уулчагымды јалбак бөс курымла аркама јаба тагып, кызычагымды колыма ала койдым.

— А слер, акам?!

— Јүгүр! — дейдим. — Мен оморды мында эмеш тудайын. — Ол јардынан мылтыгын ушта тартты.

Мен эренгистелип тура түштим.

— Акам!

— Јүгүр! Јүгүр! — дейдим. — Эки баламнын тынын ал! Кайа көрбөй кач!..

— Акам! Акам!..

— Јүгүр! Кайа көрбөй жүгүр!

Мен којогорды өрө жүгүргем ле. Көм өдүгим уур. тайкылчан, уштып, таштап ийдим. Агаштардын јаказына јет жүреле кайа көрзөм, атту улус айылга јуукташ келеди. Бирүзи мени көр ийди ошкош. Адын мен јаар бура ла тартты. Бу ла өйдө мылтык јырс ла этти. Ол неме адынын үстинен тоңкос эт катт. «Акам ат јат!» деп санан калдым. «Јүгүр! Не турун!» — деп, акам ачу-корон кыйгырды. Ары болуп, агаштарга кире конуп, жүгүрдим. Мылтыктын адыжы јызырай ла берди. Кыйгылар. Онон адыш шык эт токтоп катт. Ын-шын болч ерт. Јабыста аттардын солыктаганы, тайалардын, будактардын быјыраганы угулат. Орус, алтай үндер. Кийнимнен бодоп ло атлап туру. Мен таштан ташка секирип, жүгүр ле јадырым. Табыштарын уксам истеги-леп, курчагылап келедири ошкош. Туунын бери јаны агашту, јыраалу меес, ары көргөни учар кайалар, јыш агаш. Буурым талып, тыныжым једип-јетпей, кырдын бажына чыга кон келдим. Кудай, эки тизем тыркыраш јат, эки эмчегим сүди ак јат, эки балам кыңзыш јат. «Је, өлүм келди» — деп санандым. — Байа бас барзам, кайдар, буруум алынзам кайдар? Өлтүр салар эди. Је эки балам айса болзо, тирү артар эди...» Онон Күн-

дүйдин өлүми санаама кирди. Јаш баланы јуданын бажына көдүр турган немелер менин балама килеер бе? Улустын базыды, эрмектери јарт угул келди. «Анда ла» — дежет. «Кайда да барбас» ла дежет. Кийнимде мени өлтүрерге келген улус, алдымда учар айа. Бийи-ик не. Јабыста јыраа, онон ары чыт эткен јыш. «Алтайым-кудайым ла!» — дедим. Эки баламды колтыктай тудала, учар кайадан калып ла ийдим. Сананзам, узак ла учтым ошкош. Онон быјырт-бајырт, јырс-марс. Кажы да ойгө талеерен ушкушым. Билин келзем, койу јыраанын ортозында, калыын јенестин үстинде јадырым, эки баламды салбайтырым. Кудай! Кудай деп неме база бар! Чек ле јанымда какпак таш. Јенестип калган. Онын алды јаар јыл алдым. Уулчагым ыйлабаска оозын јаба тудуп, коркып калган јадыры. Кызый берген кызычагымнын оозына капшай ла эмчекти суктым. Учар кайанын бажынан улустын үндери угулат: «Өлгөн ол! Божогон! Јок, тирүү». Орус салдаттар јаман-јаман айдып мачарыйтангылап, сан төмөн аткылады. Бир ок какпак ташка кел тийеле, кайдыгып, «сыу!» деп туура учеерт. Балдарым да меге јапшынгылап, коркыгандарына шык јатлай берт. «Алтайым! Кудайым! Куйагым!» — деп айдынып јаттым. Адып-адып чөкөйлө, јүргүлей берди. «Акам божогон — деп санандым. — Ок бажынан өлгөн болзо, кайдат». Је ыйым келбеди. Ыйлаарга да күч јок. Улус јүреерерде, кармаданып, төмөндөп түжүп, кангыл мөштин төзинде күбүрдин үстине кургак јенести экелип, төжөк эдип јазап, конор деп санандым. Коштойымда корым таштын јаказынан тату боронот тер экелдим. Түшкүн кузуктан тереле балдарыма эмилдеп бердим. Мынай кон калдыс. Эртезинде онон төмөндөй түштим. Аштап турганым коркыш. Балдарым ыйлаш јат. Томонок, бөкөнөк челдеп јат. Ак јаланга канай чыгар? Улус көр ийер. Түн јапшыра түштим ле. Байа кобынын оозында үч өрөкө айыл турган. Улузы качеерен болгодый. Түнде өнгөлөп, сыймааданып, айылга кир келдим. Јүктей таңалган уулчагым уйуктап калган, колымда кызычагым база. Очокто кичинек кос кызар јадыры. Оттын јанына отурып, сыймаданып, оок такпайлар табып, коско сал ийдим. От јарый берди. Үйде бир де кижи јок. Сабатта чеген, керемде курут, казанда каймакту сүт. Мендей-шингей ажан алдым. Онон илмекте јаан

тонды иргееге јайа салала, балдарымды койдоноло, шык ла уйуктап калдым. Ойгоно чарчап келзем, нүн туулар баштай тий ийген эмтир. Балдарым ойгон келген. Экилезин каймакла, талканла тойо азырайла, койныма эки јакбак куруттан сугала, балдарымды јукте-нип, кучактанып, чыктым ла. «Акыр, бу үч айылда бир-бир кижии канай јок болотон?» Ортон айылга кир барзам, бир үй кижии чегедегин де суурбай ары көр алган уйуктап јат. Јакшы суразам, унчукпайт. «Бу кандый уй-кучы эмеен» — деп санандым. Бас барала, јардынаг тартсам, кыймык јок. «Эй! Былар!» — дейле, антара тарт ийзем, кејирин томыра кес койгон келин эмтир. Кыйгым көксимнег бадыш чык болбой, кејириме тур калды. Айылданг тескерлеп-тескерлеп чыктым. Айлан-дыра ајыктап көрзөм, эки айылдың јанында эреен-те-реен јыгыл калган улус. Чегедектү үй улус, балдар, каргандар. Ончозын өлтүр салган. Баш ла бол! Куйка бажымнын терези көдүрил келди ошкош! Улдүле баш-тарын јара чабып, мойындарын кес салган... «Кайрако-он!» — деп кыйгырала, ары ла болгон эдим. Билин кел-зем, Ала-Туунын көксине чыга јүгүр бартырым. Санаам кириш-чыгыш. Балдарым меге јангыс ла шалјалар чылап кадалгылап калган. Тыныжым буулып, јерге отура түш-тим. Кызым тымырчылап ыйлай берерде, эмчек бердим. Балам эмчегимди эмерде санаам ордына кир келди ошкеш. Уулчагыма койнымнан курут ал бердим. Тын-дазем суу шылырап агат. Бас барзам, јаан кара таштын алдынан суу ак јат. Ичтим, јунундым. Онон јоон кор-кок кайыннын төзине отурала, санандым. «Куда-ай, канай тирү ерттым болбоой! Эки балам ырызы туру! Јаман чак келгени бу туру. Алтайда эмди, байла, тирү кижии ертпаан болор. Алтай албатыны үзе кыр салган». Азыйда карган тайдам айт отуратан: «Алтайга јаман чак түшкен, Кадыннын суузы канла аккан, кара казах, калка-монгол јуулап келген. Ол чак Калдан-Ойроттын тергезиненг чыккан. Эмди келер улу чак орус кааннын тергезиненг чыгар. Көрөринг». Эмди ол чак јет келди. «Эл-калык өлгөндө, эмеен бойым, эки балам карам ба?» — деп сананала, эки баламды кучактанала, кырды төмөк бас ийдим. Байа улус кыр койгон айылдың алты јанын дөөн түштим. Көрөргө коркышту. Элбек өзөк ја-дыры. Чуйдың јолы ыраак јок. Туунын эдегинде алды-нанг бойы содойып турган кайындарлу, чибилерлү ја-

быс којогорго чыгала, балдарымды уйуктат салала, көр жаттым. Бу Алтайда тирүү кижиге бар ба? Мычызы Чанкырлу бажынын ары Чуй жаар көргөн жаны эмтир. Көрзөм, байагы ла айылдардан бир алтай кижиге та кемненге качып, сыр жүгүрүккө којогор жаар келедири. Онон көрзөм кийинен, чала анча-мынча ыраакта үлдүзүн үстүндө жалтырада жаныган аттуу кижиге чаап келеет. Эмди-эмди ле једип, јойу кижинин ат үстүнен мойнын кезе чаап ийер! Тура жүгүргенимди бойым да билбей калдым. Байа кижиге туунун эдегинде, менин чек ле жанымда, кызыл тытка једеле, ол ажыра тура берди. Содон бөрүктү солдат бешадар мылтыгынын кындагы тәжине јаба тудуп, үлдүзүн талайып тытка једердин бери јанында кыйгыр ийдим. «Ат! Аtpай не турун?!» Байа кижиге тыттын ары јанынан чыга конуп, күрс берип ийди. Ат ман бажына токтой түшти. Байа содон бөрүктү неме адынан јыгылза да тискинин чек божотпойт. «Адын тут! Мылтыгын ал!» — деп кыйгырдым. Ол аттын тискинин өлүп калган кижинин сабарларынан айрып, мылтыгын жүктөне согуп, мен јаар көрди.

- Сен не кижиге?
- Өлүмнөң кач жүрүм?
- Атка мин, кача-ак!
- Кайда бартам? Эки баламды таштап?!
- Балдарың ал! Атка учкаш!

Мен жүгүр барала, кайың төзүндө ыйлаш отурган эки баламды ала койып, кайра жүгүрдим. Уулчагымды аркама јаба тагып, кызычагымды кучактанып, атка мин ийдим. Ат омок, чыйрак. Учкажып, өңөрижип, мантандып ийдис. Кайда барар? Тайга-ташка чыгар. Орузына да көрүнбөс, алтайына да сестирбөс. Аркага киреле түниле јатканыс. Ол түндө кайдаар да жүрө берген. Онон ээрлү эки ат экелген. Азык-түлүк ал јеткен. Байагы айылдардан алдым деген.

— Өлгөн улуска курсак, јөөжө керек эмес.

Эки баламды јымжак тәре тонло купчыйла, арчымакка салала, артын алгам. Онон тайга-ташты эбирип, Кадриннин бертине, кайыр јерине, кире бергенис. Мынай жүрүп жүк ле экинчи күн Эдирөөрдин эдегинде кон јадала таныштыс. Адын-юлын сүрашпай канай жүрөп?

— Сен не кижиге? Сөбөгүн не? Адын кем? Јерин кайда?

— Сөөгим кыпчак. Адым Жамануул. Чыккан жерим Оймон Алтай. Ада-энем жок. Јаш тужымда божоолоп калган. Таайымда өскөм, чыдагам. Карагол Алтайда. Таайларым көгөл-маймандар болор. Обөкөмди таайым-ла бичит салгам — Уратов, а сен не кижиге?

— Менин сөөгим төөлөс. Адым Куйкачы. Өскөн-чыккан жерим Урсул ичи. Энем — кыпчактардан... Өгөө-ним ирkit сөөктү, Јылчы деп кижиге болгон. Башкүн Чан-кырлу бажына өлтүрлөп салды.

— А-а, ол краснейлардын командирия өлтүрө сок-кон келин сен турун не? Кал жүрөктү, калапту кижиге эмитирин! Је, је. Ондый болзо, ол Алтайда сего көрүнөргө јарабас. Аканды башкүн ондо ло кызылдар үлдүлө бүрте чаап салган. Аткиры коркышту кижиге дежет. Камылдынап канча краснейды јыга аткан. Кызыл тытты эбире жүгүр туруп аткан дежет. Огы божой берерде, көөркий кайда барзын... Онын колында бешадар мылтык, патрондор болгон болзо, ол ончозын кыра ат салар эди!..

Мен та коручыл табыла берген учун, та өлбөзимди сес ийген учун, јажыгып, өксөп-өксөп ыйлай бергем. Таң атканча ыйлагам. Эки көзим туй тиш калган. Айла ол меге коркышту керу акам болгон. Эртезинде Жамануул айткан:

— Ак-јарык бөктөлбөгөн, алтай албаты өлбөгөн. Ойинен өткүрө карыкпа. Удабас јуу-чак токтоор, албаты-јон тогынаар. Ол тушта тайга-таштаң түш барарыс.

Чыйрагы, капшууны коркыш кижиге. Күргүл-сары чачту, күрөң-сары чырайлу, килин кара кабакту, боро-чанкыр көстү эр болгон.

— Јараш кижиге болгон бо, Абыйым? — деп, чала калай берген Эрел Миронович сураган. — Сүүгенер бе?

— Бу нени айдат! Таңманы сени... Озо сүүдим деп айтпайтан. Буурзадым, каруузыдым, јараттым дейтен. Эмди ле сүүш, сүүш деп кыйгырыжар, онон сүзүжер, сүрүжер, сутажар.

— Онон канай бириккенеер? Ол слерге сөс айтты ба?

— Бис јенес јапашту улус. Аттарысты түште јажыр саларыс. Түнде армакчылап койорыс. Бир күн Жамануул кере ле түжине тениген, эбире тууларды тимкирген, онон келеле, айткан:

— Эш-неме көрүнбеди, коркор неме сезилбеди. Тура тудар, оноң башка балдар кышкыда чарчап калар. Өзөк түжейин дезем, жүрегим божотпойт. Түжен барзам Кадын-Бажы Уч-Сүмердин алдында турум. Оймоннын ичин кызыл туман туй тут салган эмтир. Катандуда јаткан сагыжы тутак Ефросинья деп келин карагайдын будагында күүктеп отуры. Ол јаржактар көрмөстү, тармылу улус не. Ефросинья да тегин күүктеп турган эмес болбой. Өлөтөндөрдүн тоозын тоолоп турган не. Ол јердин орустары оны кудайдын кижизи деп айдар. Онын ырымынан тын коркор. Айладып айтканы чын болор. Айдарда, Алтайда калганчы канду јуу Оймон ичинде, Катандуда, болотон эмтир. Кызыл туман — ол кан...

— А сен кам кижиде?

— Билбезим. Јүрегим немени сес ийетен. Је мында арталы ба, Куйкачы?

Мен база нени айдайын? Јаңыс ла быйанду көр салдым. Ак санаалу көөркий. Сени меге кудай салым ийген болбой. Өлбөй жүрзем, өлбөң јул берейин, барбай жүрзем баргаа үс берейин. Эки баламнын быйаны јетсин. Бир ай өтпөөн, јер полду да, јенгес јабылу да болзо, тура бүдеерен. Јамануул таш печке салган. Оймондо жүреримде орустардан көр алгам деген.

Кыштап јадыс. Уч аттын бирүзин сой алдыс. Кыш ортозында экинчизин сойдыс. Андап барарга, мылтык адарга јарабас. Кем-кем угуп ийер. Јамануул койонды, тооргыны тузактап ла ийер. Кадриннин суузынан кайзырыкту балыкты тут ла келер. Бир күн түн ортозында ойгон келзем, Јамануулым печкенин јанында содой калган отуры. Улу тынат.

— Не уктабай отурын? — дедим.

— Уйкум келбейт...

— Соок болзо, меге коштой јадал.

А жүрегим ден тирс-тирс. А көөркий јарап турганда.

— Эжим дезе эжим эмес, јенгем дезе, јенгем эмес — деди.

— Эрим дезе, эрим эмес, көргөним дезе көргөним эмес. Эки баламан, тул бойымнан јескинбезен, сендий уулга эжикке отурып кул да болорым, төжөккө јадып эш те болорым дегем... Кадриннин капчалында экинчи уулым чыккан. Эш-нөкөрим, эки уулым јууда-чакта бар өлди. Кызылдар колынан өлбөөн бойлоры —

Гитлер колынан өлди. Кажы ла албаты бойынын кинчеги, кара санаазы учун төлөп јат. Гражданский јуу тушта канча улус өлгөн, канча кинчек болгон, онон одус јети јылда ойто ло бой-бойын өлтүрлеген. Кудайдан каргыш түшкен. Јердин үстине эдү-јелбис, Эрлик-сатана чыккан. Ол Гитлер деп неме болгон. Алтай да улус бой-бойын база өлтүрген не.

Эрел Миронович портретте јаш уулдын сомын јурайла, өрө турды. «Мен јүрүмди чын јүргөм бе? Ончозын чын эткем бе? — деп, ол бойында сананды. — Алтай албатым учун тартышкам ба ајса койон чылап коркып јада бергем бе? Азыйда, анчада ла јуудан озо, эмеш үренип, јамыга чыгып алган алтайлар албатызын јамандап јүрөтөн. Алтай улус јаман, кирлү, бийттү, карагуй, тенек дежетен. Андый «интеллигенттер» албатызын јамандаза, јербойынын орустары сүрекей сүүнгилейтен. «Андый-андый! — дежетен. — Не онду немелер болгон эт? Бис оморды көдүрбей, бис эмес болзоос, туку качан кырылгылап калар эди!» Сен бойын да ондыйларга јапшынган эмезин бе? Анчада ла кресттү алтайлар орус бийлердин көчүгин јалап, јамы сурап јүгүргөн. Алтай јанын таштаган, алтай сөөгин ундыган. Јамы алайын дезе — мен алтай, мен ас албатынын уулы деп кыйгырыжар, јамы алып алза, алтай албатызын кыйа көрөр, көмө базар. Алтай кижини јанына јуутпас, ишке албас. Анчада ла бери, төмөнчи јердин улузынан. Је ончозы эмес, эки-јаныс немелер эмей база. Карагуй деер, орус тил билбес деп айдар. Алтай кижини орус сөсти јастыра айтса, каткырар, шоодор, электеер... Орустарга ондый конформистер керек. «Күлүк! Интернационалист». Оны өрө көдүрер, мактаар. Алтай албатынын чындык уулы! Је анда алтай албатыдан не арткан? Јалбак јүзинен, сыкык көзинен өскө. А јуунын кийнинде? Бежен, алтан, јетен јылдарда? Андый улус баштарын јабыс энчейтип, јорголоп, јорголоп базатан. Орустардан кем-кем алтай улусты электезе, ого јөмөжип, тала-тала каткыр турар. «Бистин тенек алтайларды канайдар оморды?» — деп айдар. Алтай кижини јастыра керек эдип ийзе, катурканар, килебес, бойынын кыйа баспас закончызын көр-

гүзер. Орус жамылу базын та ийер, болуш та ийер. А не? Ол улу албатынын уулы. Кийинде жүс миллион албаты турганын сес жат... Же эмди жаны улус өзүп жат. Жалкан чып билбес. Алтай уулдар. Кыстар. Олор алтай албатынын өрө чыгара тартып болор бо? Айса болбос по? Кижиликтин талайында бир ууш тус чылап, кайыл каларыс па?

ЖАМАН АТТУ УЛУС

Күн ороон-чороон кырлардын бажына отура берди. Көлөткөлөр узундап, Чанкырлунын суузын кече кондылар. Ачу баргаанын, меесте чечектердин, өтөктин жыды колыжып, саң башка кожымакту жыттар экет. Карган кижини мольбертин, жанык скамейказын турага кийдирип салала, баргаалар, чалкандар аразыла бажы кажандап, көкси чөкпөндөп, чеден-кажааннын ары жанында жалаңга картошкого барды. Оны база тегерийте чедендеп салган. Усти жаныла, меести эдектей субактын суузы коркырап агып жатты. Картошконун төстөри ару, саптары жоон, ак чечектери койу. Картошко бүдетен эмтир. Карган өрөкөн омордын үстине эртен-энгир ас бөккөйгөн эмес. Онын узун, чакту сабарлары чөп өлөңди көп лө жулган. Эрел Миронович субактын туура агар бөктөрүн оноң-мынаң ачып ийеле, чеденнин жанында куу жадыктын үстине такталанып отуруп, папирозын чыгарып, энгирдин чанкырзымак кейине оноң койу чанкыр ышты үрүп ийди. Кулактын жанында кыгылдажып келген бөккөнөктөр туура учкулай бердилер. Көк тегериде тербалжылар да, тейлегендер де көрүнбөй барды. Субактын суузы кара тобрактын үстиле тыйрындап, келген жерге туура-туура казып койгон жуукачактарла жүгүриже бердилер. «Кантыр тумчукту мал болор, картошко деп аш болор. Жаш агаш өзөр — өзөгү чирик болор, жаш үйе өзөр — жүрүми кыска болор» — деп, таадазы Жапраа айдып отуратан. Айтканы чып ла чын. Эрел — тодош сөөктү су-алтай Минкөдөн деп кижинин уулы картошколо азыран жат, какайдын эдин жип жат. Алтай улус балдарына айла жескинчилү ат адаар. Же ол Минкөдөн дегени не! Хулигандар! Бу одус жыл ба

айса кандый. Эрел ол тушта он јети јашту уулчак. Адазынын адынан уйал јүретен. Адазы да бойынын адынан уйал туратан.

— Адын кем? Адан кем? Сөөгин не?

— Адым Эрел. Сөөгим тодош...

— Адан ады кем?

— А кайдарга мыны?

— Адазын адын айтпас кандый уул? Кандый эр?

— Таадам Јапраа...

— Таадан эмес, адан кем?

— Айдарга уйатту...

— Уйаларга ууры эткен бе?

— Мин... Минкөдөн... — деп айдала, чырайы костый кызый беретен. Төмөн көрөтөн.

— Ха-ха-ха. Көдөн минетен кижии бе? Кандый уйатту ат! Је алдырбас. Аданын уулы, айгырдын кулды.

— Слер не кижии? Адаар кем? Сөөгөр не?

— Менин сөөгим мундус, өскөн јерим Куйус. Санабасов Яков Михайлович. Слердин јерге сельсебеттин јааны бол келдим.

— Слер крестү кижии бе?

— Јок, ада-энем кара јанду алтай улус.

— Ады-јолоор не орус.

— А сен не? Шылучы ба?

— Јок, интерес бар...

— А-а, андый болзо, айдып та бербей. Бис экү төрөөн улус не, уул, ха-ха-ха.

— Та, Куйуста ла төрөөн јок эди.

— Алтай улус өдүш калган. Мен сенин тааданды, Јапраа өрөкөнди билерим. Је бис уйатту аттар јанынан төрөөн не, уул!

Олор экү Шыргайтынын үсти јанында јолыгышкан. Санабасов Шебалинненг келеткен, Јаприн Мыйтудан, таайынын айлынан. Санабасов јанында кижии бар чылап, Эрелге јууктай јортуп, адынан чала јайылып, онын кулагына айткан — Менин адам ады — Көдөнөй... И-и-и-ха-ха-ха.

Ол көзинин јажы акканча каткырган.

— Менин адам тегин ле көдөн, а сенин Минкөдөн.

Хо-хо-хо ки-и!

Эрел база бууры көжигенче каткырган.

Онон Санабасов каткызын токтодып, айткан:

— Ээ-х, алтай улус, алтай улус. Адамды онын жаа-назы кичинек тушта онойып ла эркеледип адап койгон не. А бойым адым Якшыбай болгон. А мен кандый бай? Эмди, революционный ойдө, андый ат жарабас. Мен Чамалда үренгем. Орус балдар, анчада ла кресттү алтай балдар, мени электеер, тере тонду, жаргак штанду, бийттү, кејегелү деп јаныма отурлабас. Мен канча ыйлабаам, канча согуспаам. Озо баштап, Эјиганда үренгем. Адам ады јаман да болзо, бойы калапту кижн болгон. «Урен, балам, — деген. — Урен. Уредүзи јок кижн сокор кижиле түйей». Эјиганда эки кып тура болгон. Бир кыбында качы јаткан. Экинчи кыбында бис үренгенис. Улус конотон турада јатканыс. Бийик-ик наранын үстинде беш уулчак. Адам абыска да, конотон туранын ээзине де төлөп туратан болгодый. Онон бир күч кышкыда Ороктойдын жаржактары кел конлогон, Јаш-Турага јемжиктеп јүрлеген. Онон олор «Мыклай-каанды ширеезинен антар салган!» — деп, табыш экелгилеген. Петербургта, Москвада революция, Јаш-Турада революция! Онон столды эбуре отурып, туранын ээзиле кожо чербек-чербек четверттерден аракыны ичип, ажангылап, эзиргилеп ыйлашлаган «Как будем жийт без царя- батюшки-и-и!» Каан-батюшка јок канай јадарыс!

— Эмди бисти кем башкарап?

— Мал ошкош бистерди кем токтодор.

— Јопон-каан јуулап келзе, кем корый алар?

— Јөөжөбисти јоктулар блаап алар.

— Сатананын коммуназы келер.

— Алтайшкалар база тыгып чыгар. Слобода дежер.

Көстөринин јаштары байбак сагалдары төмөн торт ло табырап төгүл турган. Бис мыны бийик нардын үстинен көр јадарыс. Онон олор кожондошкон, кучакташкан, сагалдары байбас-байбас эдип бийелеген. Јаан ак пыймаларлу. А пыймаларынын кончында јаан бычактарлу. Онон та неден де улам керишлеген, сагалдарынан тудушлаган.

— Сен менин Матренамды туткан болорынг?

— Ороктойдын тажынды чоккыр јүстү неменди кайдайын!

— Сен менин күрен уйымды сој јиген...

— Боро беени, боро беени кайдаар эттин?

— Петруша, карындаш! Бис јемжиктеп јүрүбис, а

батя, батя нени эдип јат? Билеринг бе, а? Мен сес јадым, јўрегим сес јат...

— Батя нени этсе, оны эдер! Бистен сурабас.

— Јок! Айрылар, алдынан јадар. Кадрин! Јайлагуш! Айса Тана-Тубага качар!

— Адабыс алтын бербес. Ар-јөөжөни ўлебес.

Ачу капустала, чеснокло, јыду кабакла јытанган.

Он тогус јылда адамды полковник Сатуниннинг черўзине бар деген. Ол мойноп ийерде, өтлўрлеп салган. Ол ло јыл энем, эки сыйным тифтен өлгөн. Мен өскўс аркам. Карын таайым Чагатов Павел келип, мени апарган. Чамалда школго берген. Бир кресттў алтай эмееннинг айлына јатыр койгон. Мени аяк-казанына јуутпас, айлын ичине бастырбас. Мен толықта төжөктў, алдынан аякту. Эмеен кудайларының сўрининг алдына ўспекчи тургузала мўргўп ле турар, мўргўп ле турар. Оспоји ле оспоји. Оспоји ле оспоји. Онон «Аданын ла уулдын, агару тыннын адынан Амэен!» — деер. Алтайлап кудайдын кожонгын кожондоор, сарнап турум деер. Айылда кыйыктадып, школдо электедип јўреримде таайым Павел келген. Кўргөн лө бойынча керектинг аайын бил ийбей. Чырай куп-куу, кўс тижик, тере тон јыртык. Меге кара тон-пальто, костюм, сопок, чамча-штан экелген. Черўчи солдаттынг содон бўркин экелген. Тере тонды туура таштаган, майчык кўм өдўкти база, мени мылчалаган. Кејегемди кес чачыйген. «Кайдар оны! — деген, — эмди Совет јан, јокту-јойуга, өскўс-јабыска кару јан».

Байа эмеен тен ох-ах, ары-бери јўгўрип, аяк-казанын азып, кўндў-кўреезин салып, бисти столго отургысты.

— Сенин адын кем эди, балам? — деп сурады.

— Јакшыбай... — дедим.

— Је Яша болгой — деп, эмеен јылмаарта айтты.

— Слер, Ефросинья-энебис, уулчакты кыйа кўрбөгөр, крес јок деп кинчектебегер. Кудайды абыстар, архирейлер санан тапкан, Совет јанды Ленин тапкан.

— Кудайдан бийик неме јок...

— Совет јан онон бийик.

— Је, је андый да болгой, кандый ла јан кудайдан Павел Александрович...

— Эмди абыстар балдар крестеер, кинчектеер эмес,

олорды бичикке үредер учурлу. Улус төгүндегени учун кинчегин алынзын!

— Слер бичикчи, интеллигент кижги, Павел Александрович, билереер, бис Совет жанга удур агитация этпей жадыс. Жаңыс ла кудайга мүргүп жадыс...

— Мүргүгер, мүргүгер, Ефросинья-энебис. Өскүс-жабыска килеп жүригер. Христос килемжиге кычырган эмес пе?

— Агару чын, Павел Александрович...

Атанар алдында таайым айткан:

— Мен Улалуда, каруулу иште. Сени кел көр жүре-рим. Удабас жаан кубулталар болор, алтай албатыга автономия берилер. Алдынан жадарыс. Јаш-Туранын ко-јойымдары, Улалунун абыстары, Алтайдын байлары бисти базынып болбос. Ленин, Совет жан биске жангы жан берер. Јоорлу адыс јазылар, јорго болор, јокту бойыс јон болор. Меге таайым Строевтин бичигин бер-ген. «Алтайда јарлу поэт» — деген. «Кара-Корумды» — кычырган ба?

— Кычыргам!

Кара-Корум кайдан бүткен,
Кара албаты билер бе?
Кара канын неге төккөн,
Калык-јоныс билер бе?

— Э-эй, мангадаак, уул, э-э, эй! — деп, Јакшы-Бай Санабасов кыйгырала, ичкери элес эткен. Туулардын јайым салкыны кулактарда сыгырып ийген. — Э-э, эй! — Аттар учуртып бараткан. Тыңыску көгөлтирим кей көгүске бадышпай турган. Онон аттардын мангын јылгыр базытка көчүрип, ја жыл јайга, јарык чалыган күнге сүүнип, кожондогондор:

Көбүк кары жаагажын,
Јатпас јанду Алтайыс.
Көк өлөги чыккажын,
Онбос јанду Алтайыс.

— Э-э, эй, эй! — Эрел Миронович атпас этти.

Аттар да јок, јалын јиит уулдар да јок. Јажыл туу-лары, јайа түшкен Беш-Өзөк алтай кайдаар да уча бер-ген. Ол, јалбышту комсомол, јалтанбас уул, эмди өтөк-сип калган турлуда жаңыскан отурды.

Төмөн көрзө, јолдын тоозынын буркурадып, атту

уулдар учуртлап келедири. «Бу кемдер болотон? Бу жаан шляпа бөрүктү не кижиге?» Уулдар Чаңкырлуунун суу-зын чачылтып, кечире маңтаттылар. — Э-э, эй! Эй!

Олор өктөмжирей берген аттарынын оосторун тар-тып, өкбөрик маңга көчүп, картошкочу чеденнин жанына жедэ кондылар. Онын жанында буурыл бажы агарып, танкылап отурган кижини көргүлөп ийген болгодый. «Жакшылар! Жакшылар! Жакшылар!» Жаан тайпак мексикан шляпалу уул ичкери басты. Бирүзи бу ла Чаңкырлу оо-зында жаткан Жаңынын уулы Чурка эмтир.

Былар бери акыр канча жылда келген эди? Мынай-да өттү не? Акыр, акыр, бу кем? Кокышев... А мыны ху-лигандар өлтүр салган дежерде?

Онон карманынан танкызын аларга төмөн көрөлө, ойто өрө көрзө, кем де жок... Ын-шын... Жаңыс ла Чаң-кырлуунун суузы шылырап, эрмектенип, талдардын бүр-лери энгирдин эзинине шуулажып, жалбрактар анданы-жып, мөнгүнзимек ич жандарын көргүзип турдылар. Ол бажын, колы-будын тут көрди. Ончозы ла бүдүн. Маң-дайы изүү. «Акыр, ол Кокышев өлгөн. Онын менде не кереги бар? А мынын тирүүлери канай турган? Айса поэт улустын сүр-сүлтери Алтайла тэнип Күрөк жанду нэмэ бе? Озогы камдардын. жадачылардын сүнелери чи-леп? — деп сананып, Эрел Миронович өрө туруп, айлы жаар басты. — Ол Кыртак кам нени эткен? Ээлүү, кубул-газынду кам дежер. Менде андый жайалта болгон бол-зо, Бутырканын түрмезичен, Калымадан кача берер эдим. Боро үкү болуп кубулып».

— Же ол өрөкөннөн, байла, не де түшкен. Көс көр жадым. Мени эбире сүлтерлер жүр жат. Улуска айтсан бүтлебес, каткырап.

— Каланы болгоноор бо, өгөөн? — дежер. — База нени көрийдеер?

Новосибирдин түрмезинде, жаңыс кижинин камера-зында Эрел коркышту тын оорыган. Билинер-билинбес эдрени жат. Онон үндер угулган:

...«Ол жат. Апар чач ийеек. Же оны... Эртең тура да апарып чач ийбей». Эдрениде ого эне Алтайы көрүн-ген. Таркынду күн. Суузап турганы коркыш. Эбире күн-ге ызып калган таштар. Жаңына ак чачту карган Көр-көн басып келген. Агаш аяктын кырына толтыра уруп салган соок сүт берген. «Ич, балам» деген. Онон ба-стыра бойына серүүн жайылган. Тан жарып турарда, ой-

гонып келген. Камеранын эжигин ачып, эки кижги кирип келген. Бирүзи айткан «Өлгөн. Је бажынан тут, мен будынан тудайын». Эрел өңдөс эдип келерде, эмилези јана болгон.

— Ну-у, — дешкен, — тынын бек эмтир уул. Бис сени чирей тебинип салган деп...

— Эңирде бу јүк ле өзөк сок јатты не?

— Кудайын бар эмтир, уул. Онын кем эди? Магомет пе айса Будда ба?

Бир күн јайгыда база ла мынайып отурган. Болчок туразынын јанында, тоормоштын үстинде. Күн кызарып аш бараткан ой болгон. Суунын ол јанында туку јебрен корымдарда та не де элбегдешкен. Лаптап көрзө, содон-содон бөрүктү, курч јыдаларлу, јалтыраган үлдүлөрлү улус ат үстинен чабышкан, јыдалашкан, јуулашкан туру. Аттар карайлап киштешкен, јалдарын јастанып јыгылгылаган, јуучылдар ээрден јайылган. «Артисттер болбайсын. Кино согуп турган ба? А мынын съемочный группазы, операторлоры кайда? — деп сананган, — талдар ажыра ба кандый? А мынын табыштары не араай? Кайда да шан-ман, шан-ман. Айт турган сөстөри јарт эмес. Акыр, танкы божоорго јеткен. Съемка божозо, олордон бир пачка «Беломор» сураалар керек. Айса ичер де неме келижер? Творческий иштү улус јалакай болотон. Инглишле бир-эки сөс айдыйзе, тен, билингилебей калар».

Аттар, улустар ончозы бой-бойын јастаныжып, јыгылган. Јаңыс ла јалтыраган бөрүктү, көк-чаңкыр кийимдү, бийи-ик кара айгырга минген «артист» арткан... «Бу мындый јаан јалду, кайчы ошкош кулакту, јараш атты кайдан алгылады не? — деп, Эрел Миронович кайкап отурган. — Акыр бу киймык этпес кайткан улус, чын ла өлгүлөп калган чылап?» Онон такаалары калактажа берерде кайа көрөлө, ойто көрзө, не де јок. Тыптымык. Јен јастанган эрлер де, јал јастанган аттар да јок. Бот сего кино, бот сего артисттер. Артисттер эмес, сүлтерлер. Материалисттер кайда? Фейербах? Маркс? Айса Гегель чын айткан? Сүне! Сүлтер бар деп? Је түней ле танкы јок. Өзөк түжер керек. Калаш база јок. Ол рюкзагын јүктенип, өзөкти төмөн бас кйген. Коркыбаган да, јанданбаган да. Эки катап адар эдип јаргыладала өлбөөн бойы, эмди эки мун јыл мынан озо өлгөн улустын сүлтелеринен коркыйтан туру! Түнде

түрменин дворуна чыгарала, «приговор привести в исполнение-е!» Качан ла жырс этпеей деп бастыра бойын сооп, сакып турарын. Атлабас, экелеле ойто ло смертниктердин камеразына сук салар. Өлүмди сакы, коркы, кыйна! Чүүжин токтобос, ичин өдөр. Өлүмнен коркыбас, ого жалынбас кижн жок. Ыйлаарын, карыгарын. Темир чарымалду боро тенери, бозомтык жарык, йыду да болзо, кей сеге неден де баалу. Онын да учун ийне көзинен күн көрүп, ийт айагынан аш ичип, кижн жүрүп жат... Жүрүм деп неме андый туру.

Деремнеге жарыкта жет барган. Улус өлгөн ижинен жангы ла жанган. Уйлар сааган, от салган, тал-табыш. Эр улус магазиннин эжигинде. Чур-чуманак. Аракы ал жат, калаш ал жат. Конторанын эжигинде база улус. Мынызылары эрүүл. Партийный жуун болотон дешти. «Капшай! Капшай! — дешкен. — Мыны капшай не өткүрбес, не сакыыр». Партбюронын качызы — болчок кызыл жаакту, жабыс чийик кабакту келин конторанын эжигин күлүрт-калырт ачып, арбанат:

— Не мендегилеп турун? Жудунарга ла не! Ой бар! Айла бис коммунист дежер.

— А коммунистте тамак жок по!

— Бар. Ойинен өткүрө ич жат...

— А не? Мен жакшы иштеп жадым. Планды бүдүр жадым...

— Культурный амыраар керек. Кино көрөр керек...

— Билерим мен слердин киноны... И та-тай, жүстерин де жазап жунгулабас... Бүдүштерин мынын...

Эр улус ачынышпайт, каткырыжат.

— Клара Васильевна, а бистин бүдүжис кандый?

— Жараш ла бүдүмдү улус!

— Жангыс ла эмеш чылбак.

— У-уй, күрүмдерди — деп, келин база каткырган. — Слерле кижн канай куучындажар?

— А-а, Миронычта не бар? Келиндер жанынан керектер кандый? Ондой барбай тураар ба? Бежинчи жыл жагыскан жүр жат! Наташа тирилбес.

— Жок, Ондой барбазым, орузын, алтайын албазым. Көжө-Агаш бартам, мусульман аэль алтам — деп, Эрел Миронович каткырган.

— А басурмандайтам, кезетем дезде, а? — Жир-каткы.

— Кайдалык! Кескей.

— Кезер неме табылза!

Ойто ло каткы «жир».

— Ол тен не де эмес, уулдар! — деп, кемизи де айткан.

— А сен кестирген бе?

— Менин крышам кескен. О-о, кинчектү неме!

Ойто ло жиркиреген каткы.

— Ачаптанбас керек, өгөөн. Ол алты кып тура тудуу турала, табылган оору не ол!

— Сен чилеп, потпышта жадайын деген эдим.

— Меге потпыш эмес, эки ле кып бопор. А бистин улус је ле деген турадан тут алар. Ондо онду јатпас. Кезиги кладовкада јадар не. Канай туран? Кирленер, јунарга чаптык. А јунарга чаптык немени не тудар? Эмезе јаан турадан тут салар, эжигин кадап салар, бойы ол ло койлоп, малдап јүреле, тогкой калар!

— Је, Мироныч, база не бар, өгөөн?

— Сан башка неме көрдим, уулдар. Сүлтер, куулгазын деп неме бар эмтир, уулдар. — Онон байагы көргөн немезин ончозын куучындап берген. — Ол Фейербах, Маркс деп күлүктер јастырган. Гегель чын айткан, дух перзичный, материя вторичный деп!

— Је-е, өгөөн, сыгыртпагар. Канча шил сойгоноор? Јаан чагкыр куш учпады ба?

— Јок. Учпады. Учар өйи јеткелек.

— Јаан кижиге не тийиш турун?! Ол сенин балаң ба? — деп, тилгиректи кем де адылган.

— Ол кокыр эмес! — деп, Акчабай айткан.

— Первичный неме ичимде кыймыктап туру-у, уулдар, вторичный неме некеп туру-у! Капшай јанаактар!

— Протоколды эртен де эт салбас па мыны?

— Клара Васильевна, өлөң ижин өйинен озо бүдүрер деп јөп чыгар јадыс! Колоор көдүрээр! Ончолоры јөп.

— Райкомнын бюрократтарына чаазын керек болзо, апар беригер. Јигилезин! Айса јыткаргылап көрзин!

— Олорго отчет ло болзо, чаазын ла болзо, болор.

— Эрел Миронович туку Фейербахтан, Маркстан, Гегельден бери тоолоп берди.

— А Брежнев! Брежнев тушта магазинде ончозы болгон. Эмди чортын бажы да, чочконын төжи де јок. Башчы керек. Онон башка ончозы тенигилей берер, јер сайын. Албаты албатыны кыйыктап баштаган. Айдарда, өлөр өй келген.

— Арай! Тым! — деп, болчок келин кыйгырган. — Жуундагылабас болзон, магазинди бир айга жаптыр саларым. Тутлаар немен жок болор! А слер, Эрел Миронович, марксизмнин төзөлгөзүн чайпабагар. Гегельдин идеализмин мактабагар... Политический керек аайынча отурган кижини мыны билер керек. Сталин тушта дисциплина болгон. Жан! Кирлегер! Мен слерге Гегельдин идеализмин көргүзөрем.

Ончолоры жобожып, түнгүзүйжип, конторага киргилей берген. Эрел Миронович магазиннен бир шилди алала, Куйкачы-эшке барала, сок жагыскан отурала, аракызын үзе ичип алган. Онон балбарылып калган эски диваннын үстине жадала, шык уйуктап калган. Эртөн тура ойгоноп келзе, сыны иеп-жеңил, санаа-сагыш жап-жарт. «Бу аракы деп неме кижини эмдеп ийетен туру не — деп, Яприн бойында сананган. — Азыйда баш ооройтан эди. Мыны эмди, ичип ийзе, нервный разряд дежетен эди бэ?»

ТУШ ЖЕРИНИН УЛУЗЫ

Эрел Миронович баргаалардын ортозыла бажы кажандап базып барала, туразына кирип, тарыска орынына жада берди. Баш оорып жат. Бу күн өткөн бө, кандый? Чаг да ичер күүни келбеди. «Акыр, акыр, бу не бол турган, уулдар? Мираж-жиргилжин, галюцинация?! Кубулгазын? Айса бу мен камдаарга, жарлыктаарга турган болорым ба? Ол туку таадамнын адазы, Ыртак, улу кам болгон дежетен... Же бир стаканды жык береле, уйуктап алган болзом... Оны кайдан алар? Же, токто, токто, мынай туруп дурдомго киреердин!» Кайдаар да чөн баратты. «Оорыган, оорыган, оорыган... — деп, бойында санан калды. — Бери кижини келбезе, мында ла божогон... А, кайдалык... Меге кемизи карыгар, кемизи сыктар? Чанкыр канатту кужым уча берди! Көөркийим!

— О-о! Жакшылар! Жакшылар! — деп, сомбреро шляпалу уул чакту, толу күрөң колын берди. Жаан кара, эмеш кылырзымак көзүндө сүүнчилү одычактар күйүп турды. — Су-кадык? Жүрүм кандый?

— Таңкы жок...

Ол карманынан бир пачка «Беломорканал» алып берди.

— Тарткар.

— Якшылар ба? — деп, «лермонтовка» дейтен чанкыр кепка кийип алган, сырзак кеберлү жобош алтай чырайлу уул үнденет.

— О-о, Эрел Мироныч, је кандыйгар, өгөөн? Бу улу художник, уулдар. Мен слерге айттым не! — деп, Чурка-Александр аксагдап, ары-бери базып айтты. — Кайкамчылу кижги. Сен, Лазарь, онын образын, сүр-кеберин бичи!

— Киреер, киреер, уулдар — деп, Эрел Мионович эжикти ачып айтты Мынзылары, тагмалары калаңы ба кандый? — Јаман да болзо, айлым бар, јаргак та болзо, тоным бар. Эбире тоозын-тобрак, кир-тор. Јаман айтпагар. Јангыскан јаткан кижги мен. Эмеен јок. Кайз көрзөм, көлөткөм, кармај алзам, кулагым деген сөс меге келиш јат, уулдар. Наташенькам уча берген. Чанкыр куш болуп уча берген. А меге макалу! Мумие баалу-у.

Чурка уулдар јаар көрүп, көстөрин чингип ийеле, чыткыдына ус сабарыла сайды. «Тү-тү, сагыжы арылык-берилик».

Уулдар јантык скамейкага отурдылар. Ол бойы тарыска орынына отурды.

— Кажы јердин улузы? А мен француз!

— Француз? О-о, мерси... Жан телепаса, Мари лентре! Ха-ха-ха!

— Эрел Мионович, бу Алтайдын поэди Лазарь болор, бу кижги јурукчы. Григорий Иванович Гуркин! — деп, Александр өрө туруп, эрин сагалы тыркырап, эки көзи суркурап айтты. — Гуркин өлбөгөн, Гуркин тирү, Гуркин мөңкүлик! А бу кижги, уулдар, мен слерге байа айткам. Эрел Мироныч Јприн болор. Јаан јүрүм өткөн, бойы јайалталу кижги. Јурукчы. Музыкант. Улу кам. Калпас камнан таркаган. Магаданда губернатор болгон. Англияда посол болгон. Онон боро үкү болуп кубулып, учуп келген.

— А-а, слер керегинде мен ук јүрбей, а как же! Мен алтай поэзияны английский тилге көчүр јадырым! Менин библиотекамада он мунг том! О-о, јаан айылчылар! Күндүлөөр де неме јок, јымырткананг өскө...

Кокышев шляпазын ушта согуп, толык јаар чачып ийеле, толкулу кара чачын беш сабарыла тескери тарай тудуп, јоон күңүрүүш үниле айтты:

— Акча чаазын, кижги алтын! Алтын столды јылдыр,

аракынды сал! — Ол столдын үстінде тоозынды үрүп, жеңиле арчый согот. — Бисте азык-түлүк бар! Тайгада оны кайдарыс? Аннан адала, тиштөп жип отурбай. Граф бүгүн бөрүлөр адарга барган. Ха-ха-ха. Графиня Улалуда уйлар саап жат.

Уулдар ары-бери жүгүрижет. Тал-табыш, каткы. Эрел Мирнович подпойлоны ачып, төмөн түшти. Мында ол такаанын жымырткаларын жууп турган. Такаалардын ээзи койчы Айасту ине. Оны уйалбай канайып үзе жип салар? Тайгадан келзе алзын. балдарына апар берзин. Ол кирлү чоокыр чамчазынын эдегине жымырткаларды салала, өрө чыгып айтты:

— Менин такааларым француз тилле сөйлөш жат.

— Слер бойоор француз! Такаалараар база. А жымырткалары?

— Жымырткалары алтай!

— О-о-о! Андый болор учурлу. Библияда онойдо айдылган!

Уулдар столдын үстине бары-жогын чогуп ийген, аракыны тургус ийген эмтир. Поэт уулдар книгалар көрөт. Книгалардын көбин тоого до алып болбос. Стенелердин бийиги де, узуну да коркыш. Олор Чаңкырлунын бажыла биригип калган. Бу залда бүркү жок. Калың кадарлу бичиктер кайалардын кыптары ошкош. Ончо бичиктер жүзүн-жүүр тилдерле. Ончолорынын кадарында алтын-мөңгүн сөстөр. Он көзи селбилү, быйыраш кара сагалду, бийик сынду алтай-орус чырайлу кижии өрө туруп, айтты:

— Мен Чорос Гуркин. Сен, Яприн Эрел, мени танып турун ба? Журуктарың көргүс. Мен карыыр чакта сенен үренерге турум.

— Менин журуктарым Парижде, Лондондо, Москвада... Же слерди, Григорий Иванович, одус жети жылда Барнаулдын түрмезинин курчузында, тулаан айда ат салган... Таңаары жуукта... Слердин сопогоорды исполнитель Краливин уштып алган... Онон слердин журуктар жураган кеден бөстөн Оностын орус үй улусы картошко саларга таарлар көктөгөн...

— Ончозы төгүн... Мен тирү. Оносто жадырым. Менин ордыма өскө кижии өлгөн. Мен Либетте Талай-ламанын өргөөзинде жүргем. Мен эмди Кутукту. Же бу өргөөдө галерея бар эмес пе?

— Мында сейфте сок жангыс журук бар.

— Мен Либетке, Япон жерине једип болбодым. Абыр-Ийим деп јерде артып калдым. Алтайда.

Азу сагалду аксак алтай кижии айдат:

— Мен кыдат кухняның јажыдын билерим. Јымырткадан бежен јүзүн курсак эдерим. Минь-Хао!

Эрел коркышту јаан, уур чой эжикти ачып, онон алтын рамду журукты алып чыкты.

— Јажытту јурук, Принцесса Ояма. Японнон келген. Онон Ондойдың чайныйында иштеген. Јаражай... Мындый јараш абакай-принцесса телекей үстинде јок.

Онон чыга берген. Күн аш калган. Серүүн. Чаңкырмак энир өзөккө тол келген эмтир. Армакчыда аттар куйруктарын шыймангылап, бышкыргылап, үйгендеринин темир сулуктары шыңкыражып, отогылап жүрди. Григорий Иванович мында. А Анохин кайда? Тестейип, Куйус ла Оностың ортозында бас жүрген болбой! Бир тушта Анохин айткан: «Сен, Эрел, музыкант болорың, композитор. Мелодияларды капшай таап јадың. Нотаны база јакшы кычыр јадың. Алтай албатыга композитор керек. Бетхован! Моцарт! Канча күүлер, кайкалду музыка ундыл јат! Ол Сапыр камның үнин уксан. Шалыпкин!» Гуркин айткан «Сен журукчы болорың, јайалтан бар. Уренер керек. А Гуркин бери кайдан келген? Кучияк Павел Васильевич?» Онон журукчы да, композитор до болбоды. Јүрүм түрмелерде, айдууларда, каторгада өт калган. А эмди кайкамчылу өргөө, јайым жүрүм. Бичиктер... Койлор... Айасту. Мен кажы Алтайда? Санаазына чек ле јарт неме кирбей јат. Болчок тура...

Турага ойто кирип келсе, куучын көйлөй берди.

— Мыны не көргүспей јадаар? Нэ јажыр јадаар?

— Бу бистиг төрөл јерис, төрөл улузус, олордың сүнези...

— Мен туку качан айткам, бу өгөөн укпайтан — деп, аксак кижии айдат. — Мен Чагат-Строев. Таныбай турун ба? Мен эмдиге Москвада иштеп јадым. Сталиннинг эн чындык болушчызы.

— А бу кемнинг портреди? Кандый јараш келин! — деп, тайпак бөрүктү кижии портретти стенеге йөлөп ала ла, ширтеп турды. Портреттен кап-кара көстөрлү, кыска карта томыр салган толкулу күргүл чачту келин нени де терең сананып көрүп отурды.

— Көстөринде кандый да карыкчап... салымы кыска көөркий болбой — деп, кем де айдат.

— Ол ол калган — деп айдала, Эрел Миронович портретти туура жылдырып салды. — Баазы бир миллион фунт стерлинг. Эмезе садылбас.

— Јакшы пейзажтар бар эмтир, улустын портреттери. Мен келерим, Эрел Миронович. Јакшыларын талдап, областной выставкага апарарым.

— Ура, Чорос-Гуркин! Григорий Иванович!

— Је оны. Менин ойум от калган. Онон мен портреттерди јакылтала, айбыла јурап јадым. Анай азыран јүрген кижги. — Ол ончо јуруктарын картон кабына салала, орыннын алды јаар жылдыра тееп ийди. — Выставка јабылган.

Баш оорып јат. Эбири кып-кызыл. Ичин кызыл торколо кыптап салган коркышту јаан зал.

Онон ончолоры јаланг ошкош јаан столды эбири отурып, кортылдажып ажана берди. Улус. Чочко башту, кызыл көстү улус. Бу не? Маскалар кий алган!

— Мен байа бичиктер көр турзам, ондо орус-француз сөзлик јаткан... Слер француз тил үрен турганаар ба?

— Мен телекейде ончо тилдерди билер учурлу! Ол тоодо кубанды тилди! Шалканду тилди. Абыр-Ийимнин јебрен тилин база. Ол Күл-Тегиннин тили...

— Бу кижги английский тил билер, немецтин тилин база... Полиглот — деп, аксак өгсөн көөрөди. Эки колы торт ло сырандай берди.

Саг башка улус! Кайкамчылу сөстөр. Бу кажы ой? Акыр, акыр... Кучияк? Кокышев? А Строев кайдан келген? Оны одус јети жылда ат салды не? Кокышевити хулигандар өлтүрген... Јанганын уулы кайдан келген?

— Бис билерис, Эрел Мироныч. — Тайпак бөрүктү уулдын үни көгдөй куй таштын түбинде чилеп, күнгүреп јат. А көстөри кызыл. Рубин деп таш ошкош. — Слер уур јүрүм өткөнөөр. Акту јерге буруладып... Је, ичийектер, уулдар, Эрел Мироныч учун! — Чөөчөйин јык берип ийеле, бажын салактадып, тым отура берди. Онон ары — куучын көйлөп чыкты. Та кандый да кам керегинде, та кандый да тармачы керегинде.

— Сенин таарын не јарылган? Коури деп колдун бар. Араб кижги!

— Качество коомой!

— Алтай кижги! Кам! Бойы тракторист!

— Сен, байа, камнын эски јуртынын јаныла от је-

дала, нени айттын? Мында ээлү жаан кам јаткан дееримде, чүчкүрейин дедин... Онон мында ла таарын јап-јарт јерден јарылеерди! — деп, аксак уул содондойт. — Природада, Алтайда не барын сен билбезин. Айса јебрен биотоктор эмдиге јүр јат, а? Калпас кам! Коури! Пугачева база кам!

— Мен база кам, кубулгазын — деп, Эрел та не айткан.

— Је, је, Чурка, антиматериалистический үредү өткүрбе. Таш балта јеткерлү бе айса атомный бомба ба?

— Экилези јеткерлү-ү! Је тарманан жаан неме јок!

Јелмер чачту неме ичи тастагдап, јаркырада каткырат.

— Каткырба, телекейди, бистин эбире ончо немени бис јетире билбезибис. Сени кем өлтүрди? Сен сүлтер! Узүт сени једин экел берди! Ельфимов — ол јүк ле төбөчи. Төбөчи!

— Бат, чын айтты! — А сен каткыр јадын. — Бис космосло тудуш, космический отражение деп неме бар!..

Карагуй кирип, јылдыстар койылып келген. Тенгри десе чаңкыр эмес, кызыл! Баш оорып јат. Эки уул тышкары чыгып, каткырыжат. Та нени эт турган.

— Слерди канча јылда отургыскан? Одус јети јылда ба?

— Јок, одус алты јылда. Мен ВКП(б)-нын Ойротский обкомында каруулу иште тургам. Онон посол болгом. Парижте. Мени кабинетимнен ле ал баргандар. Озо баштап Бастилияда кыйнаган. Онон көндүрө ле Москвага, Петровканын ич түрмезине... Националист. Сени база апарар! Көрөрин!

— Слер оор тураар ба, Эрел Миронович?

— Јок! Мен кадык. Эртен мени обком КПСС алдыр јат!

— Эмди де Сталиннин сүнези тирү. Калифе штанду, кара кительдү күлүктөр салгылап ла туру. Неме ле болзо, националист, өштү, антисоветчик. Торт ло отургызар эптерин таппабай турар. Сталинди ойто тиргизеек десе, не айлу сүүнлегей не! — деп, јелбер чачту поэт айдат. — Сталиннин канду керектерин Хрущев коскор турар тушта, бис Москвада болгоныс. Студенттер. Онон бийик јериске көдүрингилү јан келгенис. Мында ол ло бойы, озогы, Сталин тушта ой. Бисти 1958 јылда ак санаан-

лу бойысты жамандагылап, коптогылап, националисттер деп бурулап, бежен сегис статьяга келиштирерге не аайлу албаданлады. Эмди де бистин кийнистен көргүлөп жат. Айткан сөзисти тескери эделе, жетиргилеп ийер. Онын учун бистин советский общество эки жүстү, эки моральду жүрүп жат. Трибуннаг айткан сөс бир, бой-бойына айткан сөс өскө. Тотолитарный государстводо жүрүм андый болотон ошкош. Эки жүстениш — кандый уятту! Бис кезикте чын немени айдып ийерис, оног истедерис, кыйналарис. Ол обкомнын баштапкы качызы алтай улусты көрбөс. Шовинист. Же ого удурас сости кем де айдып болбос. А Генеральныйга сости удурас кем айдар? Ондый кижини кудай жайабады... Онын учун кезикте эш керети жок үлгер бичип эмезе аракы ичип жүргенис ол!

— Баштапкы качы мен! — Эрел өрө турды.

— НКВД-нын уулдары Алтыгы-Оймондо. Бери кел жат!

— Акабыс эзир жат.

Ойрот-Тура. Ол ло узун кып. Ол ло Аркаша, Роза... Акыр ол коп-коо сынду, күдели ошкош чачту, чап-чанкыр көстү кыстын ады кем? А Эрел бойы жиит. Кече ле Ондойдон келген.

— Эй, уулдар! Киригер! Карыкчалду не куучын? Кожондоор, жыргаар керек! Э-э, эй! — Аксак кижиге тура жүгүрди. Жаганын уулы? Жок, Байрон! Джордж Гордон Байрон! Стакандар шынкырт эдип калды. — Кожондойлы! Эрел Мироныч — гитара! Оркестр!

Яприн база канатталып, бир канча романстар кожондогон, Кокышев жоон көгүс үниле жөмөжип турган. Онон алтай кожон дештилер. Кокышев жөткүрип, бажын жайкап ийеле, баштады.

Эки шагкызы шыгырап,
Эжелер ойногон Алтайыс.
Эгирдинг түнни түш эдин,
Элибне жыргаган Алтайыс.

Кожонды кожон солып турды. Алтай кожон. Күүзи сан башка. Оксөп ыйлаган ый ошкош. Яприн бойы кыдат тилле та нени де айдып турган. Алтай кожоннын жиилеген күүлери чанкыр тууларга жаңыланып, жылдыстарлу тегери өрө учат. Көк корымдарга томылат. Олордын түбинде жаткан алыптар, абакай келиндер ойгонот. «Бу не кожон? Бу не жыргал?» — дежет. Онон ойто ло

алтын түштерин түженип, жебрен өйлөргө бастырып, уй-уктагылап калат. Олорды ончозын Эрел Яприн көр јат. Бу кожондоп отурган мун сөстү улустын көп сабазы Эрлик јеринег келген улус. Строев, Кокышев, Эрел Яприн бойы ол јердег келген.

— Эх, јүрүм, јүрүм... Бу кожонды Күлтегин кожондогон? Айса Кели-Чур! Алтай кожондордон артык не бар, уулдар? Алтайыста мынайып, кожондоп, сүүнип сүрнүгип јүр јадыс... Бүгүн канчанчы чак? Јетинчи? Он јетинчи? Јирме јетинчи?

— Сен кижн эмес, сен сүне, поэт.

— Мен сүне? Ох, мен сүүп јадым... Сүүп јадым. Мындый кожон бар.

Кол бажылап суу берем,
Ичине б. кара-көс,
Көбүн јерде сагылап,
Келеринг бел кара-көс!

Кандый да көлөткөлөр. Оркестр. Дирижер. Ол кижн эмес, јаан аспан-секиртикиш.

Эрел Миронович аккордеонын ала койгон. Јаан аспандар торт ло билинбес. Олор ширр-чир-чир дејип, бийелеп турдылар. Орус кожондор, онон Анохиннинг «Кайран Алтайым», «Алтын-Көл»... Онон ойто ло алтай кожондор. Аспандар эмес, алтай уулдар. Эмди өткөн өй керегинде, алып-баатырлар керегинде. Тенгеринин көжөгөзи ачылып, албаты јүзи кызыл өрт тура берген. Та салкын, та кожон, та сыгыт?

Акер-тоокыр Узени
Чөйбө тейкен Шунуты.
Айлу-күндү Алтайга
Айланып келер Шунуты.

Бу кажы чактын кожонгы. Калдан-Ойрот каннын тергези чачыл турар тушта табылган ба? Кайда ол Шунуты баатыр? Кайда ол Амыр-Санаа? Кайыш курлу кара албатызын не кыйыннап, олјодоң, түбектең айрып албаган? Таштагылап ийген. Чөйбөрүлер јизин деп. Колымага айдазын деп, колхозто кыйназын деп.

Јелбер чачту кижн көзин јумуп алып, јелбер быјыраш чачту бажын јайкап, кожондоп, кожондоп отурды. Нөкөрлөри арий берзе, онын арыыр кирези јок болды. Јаңыс ла койу чачы өткүре, сабарлары өткүре кызыл

кан агып јат! Кожонды ээчий кожон, табыскакты ээчий табыскак. «Бу бастыра бойы кожон уул турбай — деп, Эрел Миронович сананды. — А бажында не кан? Ол не ыйлап, комыдап јат? Чындап, оны өлтүрлеп салган. А онын јүрер, јүрер күүни келген. Је јанында кем де јок. Алган эжи де, антыгарлу најызы да. Јаш тушта сүүген кызы өскө талада, өскө јуртта, өскө кемјүде, өскө өйдө.

Аксак кижии көрүүлөр, куулгазындар керегинде торт ло шулуруп куучындайт. Улус оны угуп турган ба, укпай турган ба, кереги де јок.

— Эх, уулдар, кандый јакшы! Слер Францияга барбагар, өгөөн! Чаңкыр куш база керек јок! Алтайдын төс тергезинде, көк-чаңкыр туулардын ортозында, бу тегин идальгонын туразында јыргап отуралы. Чимеркешкен байлар да јок, сынзылышкан келиндер де јок. Јайым!

Лампанын оды жапылдап, стенедө көлөткөлөр элбендежип турды.

— Бис ончобыс тен! Андый ба, Игнатий Лойола?

— Андый-андый, Павел Васильевич, андый эмей, а-а — деп, онызы канайып та оозын содойтып айтты. — Ол Чевалков, ол Гуркин...

— Э, Гуркин, Чагат-Строев! Олорды атлап салган. Алтайдын эн калапту уулдарын. Эрел Миронычты база кыйнап салган. Айса болзо, ол улу композитор, музыкант, журукчы болор эди! Леонардо Да Винчи ошкош кижии... А эмди мында сок жагыскан! Кудаймай! Слерге неле болужар, Эрел Мироныч! Неле? Бистин ончобыска кем болужар? Алтай албатыга?

— Меге болуш керек јок! Эртен Лондон јаар атан јадым!

— Революция, Ленин биске јайымды берген, је ол јайымды бистен уурдагылап алган, а үстиске диктатор отургыскылап берген. Эзендик болзын, Сталин! Эмди де отургылап јат.

Комыргайлу өлөгди
Комыдабай чапса торт.
Коммунисттин жагынаг
Айрылганча өлзө торт.

— Ол ыранын кожоны. Ол јаннаг айрылбай өлгүлөп калды.

— Ол культ личность не! Сталиннин — деп, аксак кижии айдат.

— Сени де эртен бийик жанга тут койзо, мени таны-
базың, таныбазың, жакшылажып, бир сабарың береринг.
Айса ат дезе, ат саларың.

— Жо-ок, мен слерге жаан өргө-ө тут берер эдим.
Оноң ол өргөөгө толтыра жаражайлар экел салар
эдим — деп, аксак кижиге тыйт-тыйт этире каткырып, эрин
сагалы таркырап отурды. — Акыр, эртен андаар керек.
Кижиге не учурабас?

— Сен меге каткырба, нөкөр, оос тутурдын.

— Таш балта күчтү бе айса атомный бомба күчтү бе?

— Экилези түңгей. Эрлик жерине сен жан. Таң адып
келедири!

Бу кандый саң башка куучындар? Мен кайда? Ойто
ло камерада ба? Эди-сөөгим, ой, кандый сыстап жат!
Калазаков соккон. Темир курчула бажымды кабыра
тутуруп салган. Көзиме кан шаалган. Оның учун эбире
кызыл... Кукаре-куу!

Лампаның оды кызарып өч баратты.

— Ойногор, өгөөн, ойногор. Ол тушта бажаар ооры-
бас!

Эрел Миронович аккордеонын ала койып, сүүнчилү
орус бийениң мелодиязын ойной берди. Ол ойноп ло
жат, уулдар бийелеп ле жат... Ол ойноп ло жат...

АЙАСТУНЫҢ СҮҮЖИ ЛЕ ОЧИ

...Айасту айдынды ла серүүнди ту-
заланып, түниле жорткон. Озөккө
түжүп келерде, ай ажып, Чанкыр-
луның ичи караңуйтый берген. Жортуп келзе, тураның
сок жангыс көзнөгинде лампаның кызыл оды, турада ак-
кордеон торт ло билинер-билинбес ойноп, ойноп турды.
«Бу не жыргал? Мында кем келген болотон?» — деп,
адынан түжүп, тураның толыгына адын буулап, санан-
ды. Турага кирип келзе, карган өбөгөннөң өскө кем де
жок. Ол агаш орынга такталанып отуруп алала, аккор-
деонының таналарына сабарлары тызырап, бийениң эк-
пиндү күүлериң жыңырада тартып отурды. «Күлүгим
эзирик пе, кандый?»

— Жакшы ба, Эрел Мироныч?! Не жыргал? Не ойын?
Айылчы болгон бо? Аракы болгон бо?

Яприн ойынын токтодып, «А!» — деди. Ары-бери алырандап, буурыл бажын булгай согуп, көрди.

— Бу сен бе, Айасту?

— Мен, тайгадан тўш келдим...

— Кандый тайгадан? Сени Ойрот-Турада дешкен.

— Мен Чийнелүненг ле келдим, жайлуумнанг.

— Жайлуумнанг? Акыр, акыр...

— Слер ич ийгенеер бе?

— А уулдар кайда? Кокышев кайда?

— Кандый Кокышев. Бу жүөл тураар ба? Ту качан жок кижини?

— Жагыла ла... Акыр, акыр, нөкөр. Бу мен оор калган болбойым? Ох, бажым, бажым... Бу кыптын ичин кем кызыл килинге кыптаган. Оркестр ойногон аспандар кайда?

Айасту онын ийнине колын саларда изүү торт ло алаканын өртөп ийди.

— Чуранагар бери бергер, өгөөн, жаткар, жаткар. — Ол аккордеонды туура алып, Эрел Миронычты жатыргысты. — Кудда-ай, сагыжы кириш-чыгыш... Бу тўниле чураналаган кижини туру не... Баш ла бол. Ол Лазарь, Чурка, Игнат баштаандар бери келип жүргени он жылдан аш калды не. Оны, байла, көп сананган. Эмди эдирениде ойто көрүн жат. «Калак, мынзы божой бергей... Улус не ни ле айдар. Капшай ла өзөккө тўжүрер керек». Ол чыга конуп, туразына кирип, серенке кўйдүрүп, сыймааданды. «Мында эттинг изүүзин жабыздар таблеткалар бар болгон ошкош эт. А-а, бу жадыры. Мынын бирүүзин жидир ийер керек»...

Таг жарып, жылдыстар өчөмиктелип келетти. «Акыр ол немени база жетирер керек, бу мыны база. Таг текши аткалектат». Кече Айасту аң аткан, эмди бир кош эт апараткан. Тўннинг жорыгынын база бир шылтагы мында не. Таг алдынын барынкыйында койчы өбөгөн сандырап, ээн кыштуда ары-бери жүгүрүп турды. Таскактын алдынан туку озогы абраны сүүртеп чыгарды, турадан комыт-неме алып, жобош калтар адын жеге сокты. Онон абранын үсти жаар уур арчымактарын салып, айлынан эски-каска тондор экелип, жымжада төжөп, Эрел Миновичти арай ла болзо жүктенбей, экелип абрага жатырды. Онон ары болуп жорторго жадала, айылда карганактын сок жаңыс баалу немези артып калганын эске алынды — аккордеон. Ол жүгүрүп барала, аккордеонды

абрага салды, тураның эжигин эски јалбак сомокло сомоктоп ийди. Оноң божоны колына алып, адып келеткен таңга удур адырманду, оок сай таштарлу јолло эски абраның көлөсөлөрин күлүредип, чакырадып мантадып ийди. Абралу јортпогоны удай берген, онын учун јаш тужын, Устүги-Карасуудан аш тартканын эске алынды. Күски айдын түндерде абрала канча сноптор, таарлу аштар тартпаган деп айдар. Абралардын көлөсөлөри күлүрөп, алтай кожондор јыңырап, иш кайнап јадатан. Ол иштенкей улус кайда? Олөри өлгөн, карылары карыган. Ол ло Куйкачы, Эртечи, Ыламаш, Таринка ошкош келиндер. А јаш уулчактар јайдак атту ары-бери учурткылап туратан, арбаның чарагы, талкан јытанатан. Эмди јангыс ла бышкан өлөгнин, ачу баргааның јыды јытанат. Јолды дезе машиналардын, беларусьтардын јалбак көлөсөлөри там јалбайта тактап салган. Уулчактар саламнын обоолорының төстөринен ичеен казып алала, ондо үйуктаарын сүүйтен эмей.

Айдын түнде уйку келбес, чаңкыр тегериде јылдыстар күй турар. Суунын ол јанынан карыкчалду кожон угулар. Ол сүт тарткан Эртечинин кожоны. Эш-нөкөри бу ла јуукта јууда өлгөн деп бичик келген... А јаан јашту уулдар кыстар керегинде сәң башка немелер айдар. Кем кемле кандый белек алышкан, кем кемле кайда тушташкан. Нени айдышкан.

— Сен оны кучактадың ба?

— Ол эң кеберкек кыс... Кемге келишкей не?

— Былтыр бис јайлуда болгонус.

— Борокуш, чөрчөк айтсаң, а?

— Слерге чөрчөк... Эх, кортмаштар. Мында кижши шыралап, јүреги күйүп... Бастыра бойы јалбыш. Аргалу болзом, сууга калып ийер эдим.

— Неден күй турган?

— Сүүштен. Көзүйкениң сүүжи ошкош сүүш. Байанымды бай Сагыскан-бай алып барган.

— Сен соок суудан ич ал, Эркеш...

Кажы ла кижинин салымы өскө улустың салымдарыла колбулу да болзо, алдынан јажыт, алдынан телекей. Кезикте ол терең ич телекейге көрөринен уйалып та јүрер. Ондо кижинин кичинек, јаан јастыралары, уятту кылыктары, јажытту сүүжи, јединбеген амадузы јүрүп јат. Аспандары таркырашкан, аштары кылгаланган, өркөлөри шартылдашкан, тайлонколоры киштешкен ја-

лангдар. Бу ла өзөктө, бу ла арка-тууларда жүрүм өдүп жат. «Улус канча ла кирези жакшы жатса, анча ла кирези ачыназы жаандап, комыдалы көптөй берер. Ол жок, бу жок. А ончозы бар, оозына чыкканча жигилеп жат. А азында, аяк арба учун түрмелеткендерин, председательдин алдына тизеленип, курсак сурап ыйлагандарын ундып салган ба? Жаш үйе билбес, а жаан үйе? Эмди бу ла койузына жыгылып жаткан кере карыш мажакту арбаны берзеиг де кемизи де энчес эдип албас — деп, Айасту Буратов сананды. — Чу! Калтар, чу! Мироныч, кандыйаар, өгөсн!

— Ара-ай жорт... Бажым... Кем жок...

— Же, же... Карын билин келди ошкош. — Ол калтар аттын боожозын баш салып ийеле, папирозын чыгарып, таңкызын камызып, чаңкыр ышты буркурадып ийди.

Луунын бйинде өскөн уулчактар эр кемине капшай жеткен, жүрүмннн кату үредүзин өткөн деп айдар керек. Он төрт, он беш жашту немелер эрлер болорго албаданып, үндерин жоондодып, узун болорго чырмайгылап, ийиндерин көдүргилеп базатан. Жаан улустын ижин эдип, жаан улустын санааларын сананып, табылу куучындашкылап отурар. Онон күүндеринде уулчактар ойгоноп, уур ишти. ачулу жүрүмди ундып, ойногылай да берер. Кыстарла андыжар, келиндерле керчежер, аттарына минеле жарыжар. Келиндер ологорго электегендү ле эриккендү көрөр.

Кайда да ыраакта от-калап жуу-согуш, колхозто түнүтүжи иш. Ондый да болзо, жүрек тирү, омок. Ого сүүнчи керек, ого ырыс керек. Оны эр ле үй улустын ортодо жажыттар кайкадып жат. Эмеш жаан жашту уулдар түнде жүзүн-жүүр немелер куучындаар, онон карануйда кемизи де жылыып калар. Эртезинде бирүзи сураар

— Кайда болдын?

— А бу аттар көр жүрдим.

— Эй, Айасту, ойынга бараак па, уул?

— Кайдаар?

— Канайып кайдаар? Фермага баргайыс.

— Дояркаларга ба?

— А не? Ологорго до барбай.

— Мен тойо чеген ле ич алзам болор. Айса кем каймак берер?

— А бу эр кижн эмес болбой? Айса бу кыс? Ойинен өткүре уялчан!

Айасту торт ло атырай чыгар.

— Тийгилеп көр! Олтүр ийерим! — Колына не ле келишсе, ала койор.

— Ары кедери эт оны! Удабас! Чычкандаган түлкү чилеп, түниле желеринг, көөркий. Кайда да барб азын.

Учар куштын айазы
Узун аган бажында.
Уулдар бистиң ыргалыс
Узун жайдын ичинде.

— Жуу божобозо, бисти база черүге алар.

— Жуулажарга келижер.

— Оның учун ойноп алар керек. Кайран жайда жыр-гап алар керек.

Колхозто чек председательдер токтобойтон. Бирүзин фронтко апарар, экинчизин иштег сүр ийер, үчинчизин устав бускан, иш жайраткан дейле, түрмелеп салар. Мынай шыралап жатканча, жуу божогон! Сүүнчи деп немени не деп айдар! Жуудан жанган ас-мас фронтвиктер кажы ла күн аракыдаар. Кожон-комыт, тойлор, айрылыштар, күнүркештер, бурулаштар. Мынай жатканча кыш келген.

Айасту төртөн тогус жылда жети класс божоткон. Онон энезиле кожо кой кабырган. Жуу божозо до, жүрүм ондолбогон, ол там катулана берген. Жуу-чакта оодылган жүстер, мундар тоолу городторды орныктырар керек. Аштаган-суузаганды азыраар керек. Колхозтын алмарлары озогы ла бойы куру. Канайып та иштезеп, колхозко төлүлү артарын.

Төртөн жети, төртөн сегис, төртөн тогус жылдар эн ле кату жылдар болгон. Торолоштын жылдары. Же бежен жылдан ала жүрүм эмеш ондолып келген. Колхозчылар эмеш те болзо, аш үлежер, талканду чай ичер боло берген.

Бежен жылда колхозко жаңы председатель келген. Қалапту ла кижидешкен. Тыштынан да көрө, от-жалкын эр. Военный кийимдү, килтиреген сопокту. Жалмажына согулып жүрер планшет, карызында камчы. Колхозко полторка дейтен машина берген. Колхозтын председатели Туйтышев Владимир Иванович оның кабиназынан чек түшпес. А быжыраш, селмер чачту, шулмус көстөринде көрмөзөктің көк отторы биजेlejип турар шоферы арыырын билбес. Ары-бери учуртып ла турар. Көп жаны эзирик. Машиназын токтодоло, кабинадан игра

10
1

Үерге меч кел тўкер. Ады Петр. Үе улус оны: Пётўк дежер. Ненин учун десе колын тескери эдип, талбынып. «ку-ка-ре-куу» деп кыйгырып, алмыстанып, алтай келин-дердин кийнинен жүгүрер. Онылары тере тендоры те-гиреп качар. Конторанын жанында каткы, кагах, кыйгы.

— Ой! Бу күрүмин канай туру!!

— Пётўк! Пётўк! Тут оны, тут!

— Јаба бас. Чўрмежинен чокы!

— Куды-ый көрмөсти мыны!

Бир күн Аястуны Туйтышев конторага алдырган.

— Јакшылар...

Кару јок. Јагыс ла соок, өрүмдей көрүш. Мындый көрүшти улус прокурордын көрүжиле көрди дежетен. Туйтышевити фронттон јан келеле. органдарда иштеген кижии деп айдышкан. Онон бу ла аракыдаштан айса кандый керектен сүрдүрген бе айса кандый? Онын жү-рүмин улус јакшы билбес. Је ~~тожи~~ толо ордендер, ме-даљдар. Кезик улус айдар. «Соогын тартынып та тур-за, јакшы кижии деп».

Кем билер. Та кандый кижии. Је онын көксинде шыра бары, оны не де кыйнап жүргени көстөринен көрүнип јат.

— Сен јети класс божоткон! Не үрэн барбаган?

— ~~Уренерге арга јок.~~ Энем, эки карындажым...

— Айса колхозный школго бар, бригадир болорын. Кийнинде менин ордыма иштеерин.

— Јок, барбазым.

— Ондый болзо, Бурутов, учетчик бол. Бисте бичик-чи улус јок. Булгалјирге бар. Тыйтов сего онгозын ай-дып берер.

Чыгарга јадарда.

— Акыр, сен, Петр Алексеечле кожо аймак бар кел. Менин билемди көчүрерге болуш. Көп неме јок, нек-сак ла. Ол неме аракы көп јутпазын, көр, омон башка Пётўк авария эт салардан аябас.

Тоозын-тобракты көдүрип, онкок-чингек јолдо се-кирип, полуторка элес ле эткен. Пётўктин эпчили, кап-шууны коркыш. Көрзөн машинала мантат бараткан эмес, ойноп бараткан неме ошкош.

Ондойдон та кандый јөөжө тартып келгени Аяс-тунын санаазына кирбей јат. Аймактын төс јеринен атанарда машинага улус толо берген. Председательдин үйи кабинага отураынан мойноп ийген. Ого јаш бала-лу келин отурзын деген. Пётўк машинага отурган улус-

тан акчаны капшай-капшай жууп ийеле, магазинге кире конуп, элбек, шалкык штанынын кармандары бултайып калган каткырганча, көстөринин көк отторы чачылганча, чыгып келген.

— Кудай! База ла ичетен эмтир!

— Калак, антар салгай...

— Пөтүк антарбас. Ол учеерер.

— Пөтүк антарбас! Пөтүк жакшы. Ку-ка-ре-ку-у!

Машина ичкери элес эткен. Петр Алексеевич «Хас-Булатты» кожондоп, учуртып ла жат! Председательдин үйи кабинанын кийин жапыла бийиктей кадаган агаштан бек тудунып, кыскарта томыр салган койу күргүл чачы ак арчуулынын алдынан блаап чыгып, элбиреп барып жаткан. Жал-жаш келин. Борозымак кара көстөринин кир-биктери кара ла узун, чырайы ак, тар конычту сопок кийип алган буттары толу ла коп-коо. Чанкыр платьези эп-тү сынына кып эдип калган. Айастунын жүреги жайнулу сыстай берген. Кандый жараш... Деремнеде келиндерден, кыстардан чек башка. Ол бойынын санааларынан уйала берген. Же көзин онын коо сынынан алып болбой турган. А экинчү тыгыш салкын удурасогуп жат. Эки колынды талбайта тудуп ла ийзеге, уча берерин. Кузовто толтыра отуруп алган улус онкок-чинкекте чарчалыжып, ого-бого серпилижип, кыйгырыжып, каткырыжып, удурасогу келген машинанын ак-боро тоозынына алдырып, барып жадылар. Агаштар, таштар, жыраалар жагыс ла элес-элес. Айасту жаш келиннен көстөрүн алып болбойт.

Жүректе түүлип келген тату сысту, жажытту кинчекти канайып та туура чачайын дезе, онон канайып ла айрылайын дезе — неме болбой турды. Ол бойына бойы ачынган. Тенек! Сендий ле немени улус керектейтен туру! Кийим коомой. Чырай-баш та онду эмес. Кыстар кара-күрөң чырайлу, омок уулдарды сүүп жадылар. Ол Жозылай ошкош болгон болзо! Энези ого жакшы военный кийим садып берген. Тегин солдаттын кийими эмес, офицердин кийими, портупейлү, чолмонду кур, килтиреген сопок. Чачы кап-кара, көстөри база... Ондый уулды кыстар сүүп жат. Деремненин эн жараш кыстары ого санаа салган. Мыны кем билбес? Келиндер де оны койдонуп турган дежер. Уур иш база этпес. Саржу эдер заводтын директоры... Бичикчи. Чот тартып билер. Онон кожончы, атка минзе чабаган. Аракыны да ичип ийер.

Калапту уул. Бойы жүк ле он јети јашту. Мындый кайкамчылу јараш келин кылчас эдип көрзө, жаңыс ла Јозылайга көрөр. Онон јараш уул Чанкырлуда јок. Ајастунын энези ајдар:

— Менин уулымда сүр-кеп јок. Чырайы ак-куу. Чачы мынын күргүл-сары...

Таныштары онын сөзин јаратпас:

— Бу сен канай турун? Карын ла кеберкек уул.

— Сыны да бар, чырайы да бар.

— Көрүжи теренг. Көрмөстөр онын түбинде ле болбой? Та ла та.

— Төп, јакшы уул. А иштенкейин не дейдин!

Уулдын санаазынан председателдин үйи чек чыкпас боло берген. Кайда ла жүрзе, нени ле этсе, көзинин алдында турар. Је јолыкса уул ого удур көрүл болбой, төмөн көрөтөн. Керек дезе, чырайын да соодып ийетен. Көстө санааларын калак кычырып ийгей. Јүрек дезе типилдеп јат, типилдеп јат... Санааларынан, кенете бастыра бойын толтырып ийген сүүштен, уул эзирип те, уялып та жүрет... Колхозто жүзүн-базын иш, не-чеме јетпес... Јаңы председатель — ичип ийер кижии, калју да болзо, эпчил кижии болгон. Ол тушта ончо фронтвиктер ич турбай база. Бор-карды таап ийер, аймакка барза, алдамыжына салдырып, блаап та алар, сурап та алар. Иштезе иштегедий ле кижии.

Ајасту јайыла, онон орой күске јетире, учетчик болуп жүргөн, кажы ла күн конторага келер, отчет, сводка. А кичинек конторада, толыкта, Натальянын столы. Ол счетовод, баш бухгалтердин болушчызы. Сводканы, отчетты, үрөнчиктин тетрадине бичип салган тоолорды шиндеер, онон кара кирбиктеринин алдынан элес көр салар, күлүмзирен ийер. Ол бу ла бийик сынду, сырзак бүдүмдү бөрүк ошкош калын јаан чачту, кандый да чөйбөк күргүл көстөрлү уулчактын санаазын кычырып салган болгодый. Сөс учына јетире чынды айдып болбос, көс айдып ийер. Көстө күүн-санааны көжөгөлөп ийер арга јок. Анчада ла ченемели јок јаш кижии. Јажырып болбос. Онын көстөринде сүүш, јайну, кайкаш ла шыралаш толуп калганын. Ол тушта Ајасту кайдан билзин. Он сегис јашту уул. Је уулчак ла бойы. Јаш болгон, ару

болгон. Сүмеленип, араланып билбейтен. Эмди Айасту Сүтип жат, ол тушта кайдан билзин! Жажы жаан уулдар черүге атанган. Аргалу деген улустын балдары үрөдүгө барган. Ол төрөл журтында артып калган.

Соок кышта чанактары чакыражып өлгөн тартар, үрөн аш собырар. Школго одын кезер. Койчы энезине барып болужар. Устүги-Карасуу. Койчынын жер полду жакпак туразы. Калганчы жылдарда Лелечи ишке чала күчи жетпей, сырыгылап оорып жүрөтөн. Айасту кажан күреер, өлгөн тартар, одын тартар. Таскыда кажаннын өтөгүн казар. Эмеш ле бош болзо, энезине болужарга жүгүр келер. Кичинек ийнизи ле сыйны чөрчөк айт дежер. Эмезе Улагашевтин чек ле үлбүреде кычыр салган «Чөрчөктөр» деп книгазын канча-канча катап кычыртар. «Ак-Бий ле онын билези» деп чөрчөкти угала, ыйлаш турар.

— Не ыйлаш турун?

— Ачу-у. Карам... Көөркийлер.

— Ыйлаба. Онон башка кычырбазым.

Онон жаан эмес сок жагыс көзнөктин алдына отуруп, арык тизелерин узун сабарларлу арык колдорыла кучактай алып, санана берер.

— Бу сен кажы жерде, балам? Нени санандың? — деп, энези койу чайынан уруп айдар.

Жаш келин санаамда деп канай айтсын.

— Кижн нени саначбас...

— А мен бу сенин аданды ла санан жүредим. Мында түжен барзам, Чийнелүде жүрү. Жаңы айыл тут жат. Жайлуны өскө жерге көчүр турган ба кандый? Чек ле удур көрбөйт. Бу кайткан? Ачын турган ба айса кандый деп санан турадым... Божогон. Баштап сакып туртам. Ол жодо жүргөн болор бо? Кандый бир Америкада? Эмди чөкөдим. Жок кижн түжинге кирзе, качан да удур көрбөс дейтени чып-чын эмитир...

Печкеде от күүлеп күй жат. Чай шуулап кайнап жат. Энези печкенин оозында содой калган отур жат. Айасту бир күн калын плахалар экелип, Акчабайла кожо болчок турага пол салган. Энезинин сүүн турганын не деп айдар. Полды тееп көр турар.

— Макалу. Эмди тобрак-тоозын болбос. Бис оны тен килтиреде јун албай.

Акчабай кутустанып, кандый да орус частушка кожоңдоп, эки колын сырандадып, эки будын тизиредип

бийелеген. Онон экү карануй түнге ајару этпей Карасуу-ны төмөн каткылу кожонду учурткылай берген. Чанак-тын алдынан јастын јашкан јымжак карлары чачыл турган. Уулчактар эмди уулдар болуп калганын сезип эди-каны кайнап, јаш сыгындар чылап, сыыладып тур-бай база. Бүгүн клубта ойын. Акчабай ондо срыганча бийелебей, кожондобой канай отурзын. Онын адазы Уратова Куйкачынын уулы Уратов Мөнгүнчи Ада-Төрөл учун Улу јуу-согушта өлгөн. Энези јуунын кийнинде өс-кө кижиге барган. Айастунын энези Јелечи — Куйка-чынын кызы. Айастунын адазы Бурутов Јаңарчы Јууда өлгөн. Сөөги ирkit дежетен. Онын учун Акчабай ла Ай-асту таайлу-јеендү улус болгон туру. Јерсү Јадык андан-бас, јеендү-таайлу ташташпас. Мынайып турганча кыш өткөн. Ойто ло јас келген. Јер сүрер, кыра салар ой. Јалаңдар јажарып, агаштардын бүрлери торсоп, онон-мынат јарылып турган. Күүктер ондо-мында јыңкыл-дала эде берген. Ол айла кандый үнгүр, томылчан үн-дү куш. Бойы јудрукча, а үни јаан өзөккө, тууларга, таштарга тонгыл јадар. Күүктин үнинен агаштардын бүр-лери јайылып јат деп, алтай улус айдыжар. А кижинин күүни не аайлу сүүнип јат. Күүк — алтай кижинин сүү-ген кужы. Ненин учун? Јайнузы учун ба? Карыкчалы учун ба? Төрөл Јерин коркышту тын сүүгени учун ба? Алтай кижинин јүрегинде кандый да карыкчал бар.

Абранын көлөсөлөри күлүрежип, өткөн өйлөрдү са-нандырып барып ла јат. Калтар ат куйругын шыйманып, кату јолды төмөн топылдада базып баратты. Алтыгы-Карасуунын тайыс ару суузын кече јортордо, Эрел Ми-ронович бажын көдүрип, суу сурады.

— Айасту, Наташа кайда? Уча берген? Јаан чанкыр куш болуп. Ох... Бу ла кара суудан сүс берзең. Суузап турум.

Айасту јолдо јаантайын алып јүретен көөлү кара ко-телогына суу экелип берди. Јараттан энчейерде суудан ого чачы буурайып јүргөн, јаактарына чырыштар кирип калган кижиде удур кәрди. «Э-эх, кижинин карып ла јүр-гени бу туру! Бир тушта база... Эр ле болгон эмей. Эх, ой деп немени база канайдар? Аргымак ат эмес, токтот ийерте, агын суу эмес, бууп ийерге.

Јас. Аш үрендеп турган ой. Бир катап отчет табыштыралала өрө жортуп отуларда, бу ла бурулчыктын ары жанынаг тал-табыш, ый-сыгыт угулган. Оног ыйлашкан-сыкташкан үч уулчакты карайлаган кара айгырыла арай ла жыга бастырбай, оларды чылбыудын учыла чыбыктап, Владимир Иваныч Туйтышев келип жатты.

— Ах, уурчылар! Үрен аш уурдап! Мен сендерге берерим! Көргүзерим. Оног орустап жаман-жаман сөстөр айдат. Айасту адын камчылап, ологро удур мантаткан.

— Не болгон? Не болгон, Владимир Иваныч? Балдарды не сок тураар?! Токтогор, өгөөн, токтогор. Бу јаш балдар не! Оларды не согор? Бурулу болзо, ада-энези не айткай!

Туйтышев карайлап турган адын кабыргаладып, чылбырынын учын айландырып, чурап келген. Калагы. Калжуузы тут калган туш...

— Сен нени көр турган? Учет кайда? Көр! Бир бөрүк үрен буудай уурдагылап алган! Ада-энезин түрмелер, кадырар керек! Эмдештен уурдан јат! Эмдештен јип јат. Мынаг ары не болор? Бандиттер болор!

Чамчалары јыртык, арык, јодолоры сыйрылып калган уулчактар, койлор чылап чук туруп, тас баштарын бириктирип, ыйларын бадырып болбой, кыгзыжып турдылар. Бирүзи бир бөрүк арба тудунып алган эмтир. Айастунын ичи чым эткен. Көөркий уулчактар! Төртбеш жыл мынаг озо ол бойы база олардый болгон не? Аштаган!

— Айса ада-энелери көкиткен? Уурдап экел деген?! Вот доказательство бар! Бир бөрүк первосортный буудай!

— Доказательство? Э, Эркеш, бери бөрүкти экел! — дегенин бойы да билбей калган. Уул колдоры тыркырап, бөрүкти экелип берген. — Аштаза да уурданарга јарабас, балдар. Сурап алыгар.

Оног адынын оозын бура тартып, јолдын јанында кыралап салган јерге бөрүкте буудайды ырада, јайылта үрендей чача берген. Тоолу ла ууш буудай.

Оног бөрүкти уулчактарга таштап береле, айткан.

— Јанаар, балдар. А слер, өгөөн, балдарды согор јангаар јок.

— А сен айдарда база уурчы, уурчыларды корып
жадың! Мен сени эртен ле түрмеге тай ийерим.

— Кем ууры эткен? Доказательствон жок, протоко-
лын жок!

Туйтышев жастырганын жаңы ла ондоды ошкош.

— А-ах, сволы-ыш! — деп кыйгыр ийеле, чылбырла
Айастуны тарый-тарый согуп ийген. — Берерим! Бере-
рим ончоно! Кызыл-Өзөккө тайарым! Контра! Бандит.
Сен меге болужардын ордына. Контра! Колхозный
стройдын өштүзи-и!

Айастуда чылбыр да, камчы, да жок. Удура неле со-
гор?! Ол мандайынан агып келген изү канды алаканы-
ла арчий согуп, адынан түже калып, ачу кыйгырып ийе-
ле, Туйтышевке чурап барган, оны адынан жайа тар-
тарга сананган. Председательдин ады омок, бойы чый-
рак. Ол адын жаңыс жерге айланыштырып, онын кайыш
курына кадалып калган уулды торт ло улдай берген. Ка-
ту кыл чылбыр, уулдын чамчазын канча жерден жара со-
гуп ийген. Учунда талымзырай берген уулды сопок
өдүгиле төжине теберде, уул чалкойто барып түшкен.

— Сен колхозтын жаанын өлтүрерге?! Коммунистти
базарга! А-а-а! — деп, чек ле билинбей калган Туйты-
шев алгырып, адын камчылап, уулды тепсей бастырып
ийерге албаданган. Же санаалу мал жаткан кижини бас-
пай, кабыргалап, бир жерге айланыжа берген. Уулчактар
торт ло билинбей калган болгодый. Тоозынду жолдын
тобрагын буркурадып, өзөкти төмөн элес эткендер. Туй-
тышев кискенин көстөри ошкош тегерик күргүл көстө-
ри канла толуп, кара айгырын «жырс» камчылап, база
ары болгон. «Комыдап көр, күчүк! Сенин сөзин угар ба
айса менин, коммунисттин сөзин угар ба? Онон мили-
циязы ончозы меге таныш. Прокурорло кожо бу ла жу-
укта аракыдаганыс!»

Билинип келзе, жанында Куйкачы жааназы оны ары-
бери тартып, коркыганына жаан кара көстөри тазырай-
ып, айдып турган:

— Балам! Балам! Аттан жыгылган ба? Айса кижн сок-
кон бо? Бу Лајимир Ыманыч мынан не элес этти? Аб-
ралу атка айса доктырга барган? Кудай-кудай! Мен туку
төн үстинен көрзөм, кара айгыр минген калапту күлүк
мында айланыш турган. Айса соккон бо? Калжу күрүм!
Баш бол, аркан бастыра кан, чамчан канча жерден жа-
рык!

Куйкачы онын адын тудуп берген. Онон абрада јаткан фуфайказын экелген.

— Кийип ал. Колы будын бүдүн бе?

— Бүдүн...

— Эрлик! Эдү! Алдамы! Бу баланы үрей сок салган эмес пе?! Улус базынып, улус кыйнап амтажып калган! А бу сен нени эдийен? Неден калжуурды?

— А балдар соккон, аш уурдады деп, оларды ко-рыыр деп.

— Калак, калак! Онон миллийзе экелгей, түрмелегей.

— Балдар аштап јат. Абый. Мен база аштагам не... Је бир бөрик аштап не болеерер ол.

Абый оны болчок туразына экелеле, орынга јаттырып салган. Бойы контора јаар жүргөн. Туйтышевти талаар деп, Је конторада кижии јок болгон. Ол канча күн эзирик жүргөн. Кара тажуурды колтыктап ийген, ары-бери тартындаган, чимирик-чилекейи шуураган. Колхозчылардан ол коркыбайтан. «Чочколор! — дейтен. — Меге күчтеринг јетпес». Айла ол тушта тегин улус кандый коркынчак болгон! Јамылу улуска удурас сөс айтпайтан. «Баш бол, бөрүкөн! — дежетен. — Өлтүрзөн өлтүр, жаңыс ла јаргылаба, миллийзеге јетирбе!» «Канай тураар, слер ак-чөк кижии не?!» «Агы-чегине кем чыгар деп турун? Јамылулар канайда айдар, анайда бол калар». А кезиги казыр, кату јамылулардын кылыгын јараткылап жүрер. «Јагда турган кижии кату болор учурлу! — дежер. — Улус ол мал ошкош неме «ай-уй» деп айтпаза, токтотпозе, анзар ла баскылай берер». Анчада ла аймакта каталашкадан, Кызыл-Өзөктөң, түрмеден коркыгылайтан. «А-а, каталашкага кирерге бе, Кызыл-Өзөк барарга ба?» ла дезе, торт ло тыркыража беретен. А канай тыркырабас? Аяк арба учун айдаткан да улус бар. Түрмеде өлгөни де бар.

Онон одус јети јыл улустын санаазынан база чыкпаган. «Калак! Јастыра сөс айт ийдинг! Калак! Јамылу кижиле тийиште, јан бузарга туру! — дежер. — Аткар ийер, актан болбозың. Онон кандый бир карганак үредип айдар. Озодо јаандар кандый чын айткан. «Кыйа калбаң бөрүкти кыйа кийер јаңын јок, кылдан чичке јан келер, кыйа базар јаңын јок» — деп. «Коммунисттин јаңы кылдан чичке. Кыйа бас көр, баш јок артарың». «Койондый коркынкай бол, койдый үркинчек бол».

«Туйтышезке айт та, айтпа да түңей — деп, Куйкачы деремнени өрө базып барадала, карыгып сананган. — Айтлады дейле, каталашкага сук та салар. А райкомго барза кайдар? Сталинге письмо бичизе кайдар? Же тил де, бичик те билбес кижини нени эдер? Күрүмнинг парчыйный биледин айрыткан болзом, билер эди, балабарканы, келин-кечинди жаман көрбөс эди. Коркор! Коммунист кижини сутабайтан, онын учун көкип жат не. Акыр, мыны онын үйине, Наташага, айтса кайдар?» Оноң кап-чыт ла Наташа жолыккан. Чек жаш келин. Айастудый ла.

— Бу сениң алдамы немең ол бир уулды үрей сок салт...

— Кемди?

— А бу Айастуны, чөтчик уулды? Милийзеге жетсе айса жаман керек болор?

— Чын эмеш пе?

— Төгүндеп алып кайдайын. Кандый да болзо, бойым, каным, бойым тыным. Жеен балам. Бистий немени, өскүс-жабысты, өчөп тө жүрбей, базын та жүрбей. Адаанын алар кижини бар эмес база. Эрим, эки уулым жууда-чакта кара баштарын салды...

Наташаның чырайы чаазынды агара берген.

— Ол уул кайда?.. Айасту...

— Мениң турамда жадыры! Бастыра бойы кан. Же сынык-бычык жок. Көрмөс чалынга өт калган жангы кыл чылбырла соккондо, бала не болор? Онду ла деген чамчазын сөгө сок салган. Эмди кийер немези жок. Айла се-деркеп жүрер не, тагма!

Келин кенете бура соголо, Куйкачы эштөөн торт ло учуртып ийген. Оноң турага кире жүгүреле, эжиктин жанына тура түшкен.

— Ой, шилемир... Бу сени канай салган? Көөркий...

Айасту турарга сананган, же канай турар? Чамча жырытык, бастыра кан. Бажынын каны агып, койу күргүл чачына уймалып, кадып калган. Жүреги тирсилдеп, жүзи изий берген. Наталья орынның кырына отуруп, бороzymaк көстөринде жаштар айланышып, жуурканды ача тарткан. Оноң кандалып калган чамчаны көрүп ийеле «Ой!» — деп, кыйгырып ийген. Айасту жуурканды бойына жаба соккон. Уйатту. Же бу ла өйдө кирип келген Куйкачы кату үнденген.

— Көргүс! Не уйал турун? Чамчан суур! Ол сойыл

калган тере эм кадар, а кызыл эт суулантыыр. Оны сүр-күштеер, таңар керек!

— Акыр, акыр, жеgebис. Менде вазелин де, спирт те, бор-кар эмдер де бар. Чүрче ле! — Ол турадан чыга конгон.

— Өгөөни учун коркып жат. Сени эмди улуска айтпа деп сүмелеер. Кожо отурганда, база канайтсын. Ай-датаң ба мыны? Айса айтпайтан ба? Айтса да болуш болор эмес... Жаңыс ла куучын болор. Онон ол Туйтышев деп неме жаандарла колбулу.

— Не айдар оны... Тегине ле...

— Мен де оной санан турум. Онон бу келин карам... Онон ол жамылу кижги, парчейный. Жаң онын жанында. А бу жаан кижиле не беришкең?!

— Байа айттым не... Балдарга килеп. Ол ло Эркеш, Борбош деп уулчактарга. Эмди Туйтышевте доказательство жок.

— Онзы не дегениң? Доказалын?

— Уулчактардын бир бөрүк ажын мөң кырага жайа чачып ийгем...

Куйкачы бир эмеш сананып отурала, уур тынып, унчуккан.

— А-а, андый ба... Же, же, көрзөн оны, кара санаалу неме турбай. Ары ла кедери. Аркан жазыл калар, айса ол кортмаштар чыдап келзе, быйан айдар. Айдар, айтпас — билбезим. Же сен жақшы керек эттинг. Бажын оортуру ба? Эх, баламды. Шайрамайымды! Тыштынан көрзө зр, а бала. Кемирчек сөөги катпаган. Келер жаңы жетпеген. Энең мыны укса база ыйлаган-сыктаган жедер. Айтпайлы жүбе, балам. Айла мында сүүн отурган. Уулым тен чыдап келди деп.

— Айтпайлы, жаанам... Энем де сырынылап оорып жүрү.

— Эки кулагым сыгырап жат.

Наталья једип келерде, Куйкачы айткан.

— Же, сен, колын јенил кижги, оны эмде, жаза, а мен барып складка сарју, курут табыштырадым. Онон бир шадр аракы... Садыжатан, акча эдетен дешкен. Онызы төгүн ле неме болбой... Јуткулап салар. Мыны сен улуска айтпа, бойсын. Же айлында айт, кезет. Кожо отурганың, кандый да болзо, карам эмей база...

— Бис онон өчис аларыс — деп, Наталья орынның кырына отурып, арагай айткан. — Арканды көргүс.

Наталья онын чачын, канга уймалган арказын јунган. Вазелинле сүркүштеген, ару марляла томыра-кечире тагган. Сүүген кижинин колдору кандый јымжак, эрке! Оndo эм, ырыс, сүүнчи. «Туйтышев сокпогон болзо, Натальянын колдору меге качан да тийбес эди — деп, Айасту сананган. — Сокконы кандый јакшы. Арканын сызы ол неме бе! А јүректе сысты бү сүүген кару көстөр, ару, ээлгир колдор кандый јакшы эмдеп јат». Тагып божойло, Наталья ого чагкыр торко чамча берген.

— Ме, кий...

Айастунын санаазы карануйлап, туура көргөн: «Мени садып аларга јат. Улуска айтпазын деп мекелеп!» Наталья мыны сезип ийген болгодый. Ол јылу күлүмзиренип, араай айткан:

— Јок, јок. Онын эмес... Ондый эмес... Мен оны сеге алгам.. Байрам болзо,.. сыйлап берерге. Эмезе чыккан күниге... Мында аймак јүреле... Сеге... Сеге... Менен сый. — Онон онын үстине јабыс энчейип, койу кара чачтарыла онын јаагын, магдайын, мойнын өртөп, шымыранган. — Көөркий, тенегежим... Шонкорым менин... Бис онон өчис аларыс. Кудайдын алдына айдып турум. Очис аларыс...

Ол орыннын кырынан тура јүгүрип, ак чырайы костый кызарып, борозымак кара көстөри јаркындалып, ол јаар көргөн:

— Амыра... Эртен келерим. Тагышкындарды солып берерим...

Айасту ол тун ырыска күйүп, сүүнчилү санааларга, кайкамчылу јажыттарга јайкадып, шык уйуктап калган. Онон ойгонып келеле, сананып јаткан «Качан келер? Качан јенгил базыды угулар? Айса келбес? Ундып салган. Төгүндеп ийген? Айса Ондой јүре берген? Өгөөниле керешкен, айрылышкан. Онон ол өч аларыс дегени не? Оны тудала токтоптойтоныс па? Јок, јарабас. Оны согуп алып кайдар?»

Куйкачы јааназы келген. Курсак экелген, онон онын бажын тудуп көрөлө, тагып берген. «Кемжиккен, чыккан јер јок ошкош — деген. — Кудайга баш. Јазыл каларын, балам, эркем. Энен тайгада, койында. Ол мыны укса карыгар, ыйлаар. Айтпайлы.

— Мен айттым не айтпайлы деп.

— Алдырбас, балам, тойго јетире јазыл калбай. То-

ным, тоным торсыкта, тойым качан болгой не? — деп, айдар ой јет келеткен болбой? Мен уулыма эн јаражын, эн чыйрагын ал бербей. Ондый-мындыды кайдарыс? Је көзи јарашты көрүп алганча, угы јакшыны угуп ал дежетен. Оны база ундыба.

Ажып бараткан күнниң кыссылтым тандагы кичинек көзнөкти кызарта јарыдып ийерде, Наташа кенете кирип келген. Ол бойыла кожо кайкамчылу јараш јыттар экелген. Оның каруузыган јалакай күлүмјизинен туранын барыңкыйлай берген ичи јарый берди ошкош. Ол јенгил, јымжак колдорыла таңышкындарды чечип, шыр-калу јерге үрүп, ого та нени де сүртүп, оның арказын, мойнын, бажын сыймап отурган.

— Кандый кондын? Оорыбайт па? Тойго јетире јазыл калар! Тойын качан болор, а?

— Бүгүн јаанам база оной сураган...

— А сен?

— Мен јок...

Онон оны ангандырып, төжин, ичин көргөн.

— Мында шырка јок по? Сен канча јашту?

— Быјыл он сегис јажым кир јат.

— Мен сениле јажыт. — Онон унчукпай отурала, кошкон. — Ол бүгүн база ла эзирик. Пөтүкле кожо кайдаар да учурткылай берген. Оның учун куучындаш бол-бодым...

— Слер ого нени де айтпагар.

— А өчисти канай аларыс?

— Та... Билбезим... Ол сенин, ой слердин, өгөөнөөр не.

— Ол керегинде куучын јок болзын.

— Меге уулчактар ачу. Өскүс немелер. Адалары јууда өлгөн.

— Алдырбас, Айасту... Арга-сүме менде болзын, адып-тудары сенде болзын. — Натальянын көстөринде сан башка одычактар күйүп турган. — Је јазыл... Эртең таңышкындар бойлоры ла тўже берер. Эдин бааланкай эмес эмтир. Сен бастыра бойын ару. Күүнин база, байла, андый... Је мени слер деп айтпа. Сен деп айт. Мен тон ло ондый карган эмезим... Мен сениле јажыт. Онон сен Туйтышевтен коркыба.

Лай. Ончо улус өлөн ижинде. Олордын одулары кобыларда, өзөктөрдө, суучактардын жанында... Пётүк ле Туйтышев город жүргүлей берген, жаңы веялка аларга, оноң молотилканың кайыжын, барабанын табарга. Машинага эки шадр алтай аркы тургуслап алган, айдарда бир неделеден бери келгилебес. Улус ончозы коно-түне бригадаларда, жаңыс ла эмчек балалу үй улустар жанып жат. Чек орой түнде, качан обоолор салынган тушта, олорды кемјип учетчик өзөккө түжер. Сводка јетирер. Ончо сводкаларды тапташтырып, Наталья аймакка телефон согор. Колы талганча телефон толгоор, үни тунганча кыйгырар. Айасту сводказын табыштырып береле, чыгарга ары болордо, Наталья чодынын тырсылдажын токтодып, бажын көдүрбей, таблицадаң көзин албай айткан:

— Кайда барадырын?

— Јаанам эшке. Јаанам Карасу-Оозында јолыккан, ферма бараткан. Мылчага от сал койгом, јунун ал, кийиминг солы деген. Јунунар керек.

— Үйде кижі бар ба? — деп, база ла бажын көдүрбей сураган.

— Тынду кижі јок. Ончозы өлөңдө. Балдар база...

Оноң келин база неме айтпаста, конторадаң чыга конгон. Санаазына не де кирбеген. «Капшай јунунар. Арка-сынды сергидер». Оноң изү мылчага кирип, талганча чабынып, јунунып, сыны јенгиліп, ару кийимнен кийеле, турада пуржиналу јаан темир орынга чыгып, буттарын чирей тебинип ийген. Кандый јакшы, кандый јенгил! Ару! Көзнөктөн јаан тегерик ай тураның ичин јарыдып турган. Эжик кылырт эдип, кем де кирип келген.

— Бу кем?

— Арай... Сақыбадың ба? — Оноң эжикти кылт эттире күрчектеп ийген. Наталья! Айастуның јүрегі аайы јок тирсилдей берген. Ол өңдөс эдип, кайкап көргөн. Кудай! Бу бери не келген? Түнде? Чын эмеш пе? Наталья көзнөктөн чалып турган айдын јарыгына бир эмеш турала, нени де айтпай көзнөктө јуурмалу ак занавесканы туй тартып ийеле, печкениң жанында тактага отура берген. Оноң бир эмеш унчукпай отурала, јүрексиреп, үни тырқырап унчуккан:

— Је сен коркыба, мен бооро айткан сөзим аайынча келдим. Очисти канай аларыс? Кетеп алала, бажына таарданг кийдиреле, экүлеп сабазаас кайдар, а?

— Экүлеп? Керек болзо... Мен жагыскан.

— Јок, јок... Очисти бис экүлеп алар учурлу. Јалтанбас болорго ичип ийзе, кайдар?

— Эзиреле јаман неме эт салзаас, өйинен өткүре сок салзаас? Јок, јарабас.

— Мен оны канай согорын көргүс берейин бе?

Ол тура жүгүрип, орынның јанына базап келеле, оның кырына отурып алган. Оноң оны јастыкка јаба базап, жүзине изү тынган. Оны канайда кабыра тутканын Айасту билбей калган. Ол бастыра бойы тыркырап, жүреги тирсилдеп, көксин јара тебип ийгедий болгон. Наталья оның алдынаг канайып та эптү жылбырт эдип чыга конгон. «Акыр, акыр... — деген. — Тым јат дейдим. Тенегежим, о кудай, кудай. — Түрген-түрген чечине берген. — Бу мен нени эт јадым»... Ол чек жылагаштай чечинеле, јуурканның алдына кире конгон. Оноң оны јырс эттире кучактай алган. «Акыр, бу сен чечинзен... Акыр, акыр... Онойдо эмес. Ой, тенегежим, эие, је... Кудай-ай. Ох». Оноң жагыс ла солыкташ, эки жүрек бойбойыла биригип, аайы јок тирсилдеш». Ойын божогон кийинде ол оның эрдин, көстөрин, мойның, төжин окшоп-окшоп айдып турган: «Көөркий уулчак, ап-ару, агару... Мен сени үреп салдым. Кудай кинчегим таштагай! Је сен мыны түңгей ле өдөринг. Мен сениң баштапкы үй кижинг... Сен мени сүүп туруг ба? Ой, кайраным, кайраным». Айасту кенете бастыра бойы јенилип, учы јок телекейле учуп бараткандый јаткан. Ол нени де айдарга сананган. Је Наташа оның оозын јылу, кандый да јараш јыттарла јытанып турган алаканыла туй јапкан. «Унчукпа... Мен билерим. Мен сениң көстөрингненг ончозын кычырып салгам». Оның чачынаг, төжиненг бастыра бойынаг, кандый да кару, чек ле эзиртип турар јараш јыттар јытанган. Борозымак чанкыр көстөри бүрүңкийде јарып, жүректи өткүре өртөп турган. Јаан јашту уулдардың балыр куучындарын эске алынып, јескимчизи келген. Олор нени де билбес. Тенектер. «Бу ару, кайкамчылу јараш, от-јалбыш ойын. Сүүшкен улус мынайып биригишсе, билишсе, јарашса, эн јаан ырыс деп ол тушта кайдаг билзин... Оның сыны јеп-јенил, куру боло берген. Көстөринде кайкамчыл арткан.

Абразынын көлөсөлөри тилиреп, Айасту деремнеге кире јортуп келди. Улус уйларын саап божойло, одорго айдагылайт. Конторанын јанында улус. Олор туку качан иште болордын ордына мында айланыжар. Арчымактарды түжүрип салала, Айасту конторанын јанына келди.

— О-о, бу нени тарт алганаар, өгөөн?

— Француз?

— Кайткан?

— Оорыган?

— Фельдшер кайда?

— Јаңы ла медпункт төөн кир јаткан. Оноор јорткор, калак, өлөнгө јүре бербезин.

— Ол оной ло јүрүп, Айастунын кыштузында божоп калатан эмтир!

— О-о, француз эмди де уза-ак јүрер, уулдар.

— Јайалталу кижиле...

— Тербезен неме. Алкаш.

— Сен ондый јүрүм өдүп көр. Ол тушта билеринг.

Оору Јапринди медпунктка јетирип салала, ойто конторага келзе, тал-табыш. Председатель — јаш уул. Торт ло атрандап турды.

— Машиналар ончозы иште... Меге бригадалар барар керек. Оны эмди неле јетиретен?! — Онон Айастуны көрүп, үнин там бийиктедип ийди. — Слер оны турлуда не јаттыр турганаар, өгөөн? Ол ондо јадала өл калза? Кем көрөр! Туку качан каргандардын туразына апар салар керек болгон! Ол слердинг неегер?

— Канай неегер?

— Төрөөнөөр бө? Јуук кижиле бе?

— Неем де эмес. Ол кижиле. Өлүми јок кижиле јок. Ой келзе, кажыбыс ла оноор барар. А каргандардын туразына...

— Апар салар керек.

— Болбой јат... Мен оны албанла апарайын ба? Айткам, болбой јат. Бу јерде өлөтөм дейт. Чанкырлуда. Уйини- сөөги мында не. Онын јанына јадатам дейт. Онон өл бойыска ла керек болор. Печкени кем салар?

— Милиция алдырар керек. Тербезен улусты ол јуур учурлу!

— Ол тербезен эмес, он јыл мында иштеген...

— Оңдо көп улус жүрген. Өлгөн, кырылган. А ол тирүү жан келген. Оңоң артык не керек?

— Өлөтөн учурлу болгон бо? Бу слер тен коркышту кижн турар не.

— Је, демагогия јок болзын, өгөөн. Шабаштаган, аракыдаган, колхозко иштебеген. Трудовой стаж јок. Пенсия јок. Сок јангыскан.

— Печкелер салган, је ичкен... Канишна... А кем ичлеген? Оңчозы ичкен, эм де ич јат. Туйказынаң...

— Јо-ок, слер оны јаман көрбөгөр. Ол иштеген. Канча печкелер салган, канча туралар јылыткан, алтын колду кижн. Оңоң бичикчи. Көп тилдер билер. Француз тил үрен јат. А бис төрөл алтай да тилис билбей јадыс. Орустап оңоры-тескери айт јадыс. Јаңыс ла мачарийтан билерис — деп, кем де унчукты.

— Андый болзо, аймактын больницазына јетир сал, машиналу кижн, андый киленкей болзон.

— А өлөңди кем пресстейтен?

— Вот, вот, оңчогор иштү, оңчогор керектү, јаңыс менде иш јок. — Оңоң көзнөк јаар кылчас көрөлө, чыга жүгүрди. — Эй, өгөөн! Слер кайдаар бар јадаар? Аймак па? Ол Јапринди больницага јетир койоор! Јер јок! Тфу!

— Он беш јыл түрмеде отурган. Оңдо жүреле английский тил үрен алган, уулдар. Эмди француз...

— Француз, француз. Оны кем јетир салар? Көп сабагарда машина бар, а?

Конторада улустар баштарын булгагылал, төмөн көрдилер. Кажызы ла санан јат: «Мен не бартам? Ол барзын». «Чапкан өлөңди јууп алар керек». «Тайга чыгар керек». «Оору неме јолой божой берзе, чак болор. Јок, јок. Мен ле эмес, өскөзи, өскөзи».

— Слер оңчогор андый! Сөс айдарга — устар. А керек эдер, кижиге болужар дезе, үн де јок... Бөрү чилеп туура көрөр, тайга-таш јаар, агаш јаар.

— Сен кижини таваба, уул. Бу озогы јан эмес! Эмди перестройка, гласнос. Ден эртен ле обчий јууннаң јууйла тесп ийерис.

— Јуу! Јуу! Теп. Мен ишти табарым.

Айасту ээнзиреп турган туразын, айлын, кажаан-чеденин көр салала, ойто ло абразы күлүрөп, Чаңкырлу бажын көстөп, јортуп ийди. Јайы-кыжы койдо, төрт кып туразы ээнзиреп тур јат. Алган-туткан немелер көп, а

оны тузаланар, эдинер арга јок. Јайгыда ол ло чадыр айыл, ол ло бор-кар төжөп салган нара срындар. Ого база ак простынь јайар ба? Кыштуда эки кып тура. Јым-жак орын-төжөк бар. Је ого сайрап јадар бош јок. Эжиктин јанында орын. Арып-чылап, кийимди де уштыбай ондо уйуктап каларын. Түнде канча катап турар керек, малды-ашты көрөр керек. Анча катап кийинер бе? Чечинер бе? Јүрүм мынайда ла өдүп јат. Балдар чыдаган, ончозы тарап-таркап барган. Аймактын төс јеринде јатканы бар. Городто јатканы бар. Мында беш балачын экүзи ле арткан. Бир уул, бир кыс. Айылду-јуртту, бала-баркалу, алдынан салымду... Кижинин салымы база сан ла башка неме.

СҮҮШТИНГ ИЗИН ИСТЕП...

...Ол јай... Сүүштин јайы болгон... Баштапкы јалбышту сүүштин, ару кирленбеген күүннин... Кайкамчылу јажыттардын ачылып турган өйи. Ол сүүш эмдиге јетире кайда да ыраакта, јүректин түбинде јүрүп јат. Ол эрјине... Јүрүмнин тыны, тыныжы ондо. Оны јылыйтарга јарабас. Ол тушта өлөңдөр кандый јараш јытанган, күн кандый јаркынду јарыган, түндөр јылу ла эрке, чек ле ол келиннин чачы ошкош, јылдыстар кандый јаан чокту, чек ле ол көөркийдин көстөри ошкош. Чагкыр торко чамчаны, күргүл койу чачты салкын элбиреде согуп турар, чек ле јанында онын толгомолду кара чачы, кару чырайы, каткырган көстөри, агарган тиштери. Ол бойы коп-коо, кандый да јуунак, курлаазы чичке. Оны кудай эр кижинин сүүнчизи эдип јайаган. Ончо үй улусты онойдо јайаган болзо. Је олордын кезиктерин јүк ле эне эдип јайаган ине. Бала чыгарар, бала чыдадар. Сүүнчилү, ырысту ойын билбес. От јок. Эмди јуртап јаткан үйи шак андый кизи. Онын учун ол оны балдардын энези дейтен. Кайраным, сүүгеним деп качан да айтпаган. Јагыс ла каруузып јүретен. Эш-нөкөр, эн јуук кизи. Ого сүрекеј јуук болорго јүткүш те, күйүш те јок. А ол бир көөркий торт ло өртөп ийетен.

Олор јайгыда јаланда, кобы-јикте, аркаларда, деремненин бойында тушташкылап туратан. Бу тушташтарды кем де билбес деп бодогылайтан. А улус көр

салган. Олордын аттары жергележип, элейткилеп баратканын, өлөнчилердин таштап ийген жапажынын эмезе кандый бир эрте салган обоонун жанында тургандарын улус көрүп салбай база. Керек дезе олор узун өлөнниң ортозына көмүлгилеп, анданыжып, тытпактажып жаткандарын көргөн кижиге бар. Таң алдында Наталья Куйкачынын туразынан чыгып, айылдардын төриле жүгүргөн дежер.

— Бу канай турган келин! Чек уяадын жылыйткан!

— Јаш уулла ойноп!

— Э, он сегис јашту уул. Эр!

— Өгөөни билзе, өлтүр салар... Баш ла бол! Ол Туйтышев — фронтто жүрген кижиге. Нервный. Айла кайткан бу? Јаш кысты не алган?

— Көөркийлерде балдар јок.

— Ол чөөчөйдөгү баш көдүрбес кижиге нени көрөр?

— Јаш, јараш келин... Јалакай, чүмеркебес. Је мынаг ол нени тапты не? Эш-нөкөри де бар. Ол до орто кижиге эмес, јаркынду эр. Јозлай ого умзан жүреле јаагына тажыткан дежет. Аткас билбес, амтажып калган күлүк.

— Нени де тапкан...

Бир катап јажыл өлөн такталганча ойноп алала, Наталья айткан:

— Кудз-ай. Сениле кожо кандый јакшы! Чап-чанкыр Чанкырлуда, көк тегери алдында, көк чечектер үстинде

— Владимир Иванович...

— Канайдар оны...

— Јаантайын эзирик, тыныжы јыду, јүзи-оозы чилекей-чимирик, јескимчилү. Ол кижиге каруузыйтан болзо, кайдар? Јылу сөс айтса.

— Сен оны ташта... Меге бар...

— Сеге?

— Эйе, меге...

— Мен мыны сананбаам да.

— Санан... Мен јангыс ла сени.

— Ондый болбой... Өскө кемди де билбезин, чын. Је билерин, көрөрин. Мен үй кижиге, өгөөндү. Сен јаш уул.

— ...Айрыл, оны таштап ий. Мен сени аларым...

— Ой, тегежем! Нени айдадың? Сен кыс кижиге ал. Эрлерле ойнобогон эрјине ошкош ару. Сени кыстар

эмди де сүүп жат. Кезиктери мен жаар коркышту жаман көрөр. Күнүркөп жадылар. Карган келин көөркийисти блаап алды дежетен болбой... Жууның-чактың кийинде эр улус тегин де ас. Једишпей жат. А менде экү! Келиндер, кыстар канайып күйүнбес? Мени кей-кебизин деп талагылап жат.

— Улус билер бе?

— Бастыра деремне билер. Өгөөним укса, өлтүр салар.

— Сенен өскө меге кем де керек жок. Кача береек?

— Кайдөөн! Тайга дөөн бө? Бу нени айдадың, көөркий!

— Јок, өскө јерге...

— Сен јараш, ару кыс ал. Уй кижини кайдатан? Учүтүбинде ачынарын, санааркаарын. Не алдым болбой деп.

— Сенен өскө кем де керек жок.

— Јок, менен татуны табарын. Онон, байла, менде бала болбос? Эримнен јок. Сениле төртинчи ай ойноп жадыс... А не де јок, куру. Ичим сыймап көр.

Оның ичи түс, керек дезе онкок болгон. Оның јылу, јымжак эдине тийеле, колы киндиктен төмөн јылбырап, бастыра бойы ойто ло күйүп чыккан. Бу олордың калганчы ойыны болгон. А јайыла кажы ла күн, кажы ла күн. Олор эки күн айылдарына јанбаган. Онон угар болзо, Туйтышевке кем де айдып ийген. Ол калјуурган. Аракыдан ичип алала, деремнеле ары-бери мантаткан, үйин бедреген.

— Өлтүрерим! — деп, ачу кыйгыр турган. Ары-бери мантадып, карабиннен ат үстинен тегери өрө адып та турган. Улус коркып, айылдары сайын јажынган. Онон ол Пөтүктің айлына барала аракыдаган, бийелеген, кыйгырган, ыйлаган дежетен. Онон полуторкага отурала, аймак жаар учурта берген. Тоолу күндөр бажында оны партиядан чыгарган, ижинен чыгарган деп табыш келген. Наталья Тыйтовко ижин табыштырып, атанарга белетен турган. Колхозко јангы председатель келген. Райкомның баштапкы качызы бойы оны јетирген. Јаңыс кып јакпак клубка ончо улусты јууган. Коркышту тың адылыш болгон. Колхоз јайрадылган, иш коомой, план үзүлөрдиг алдында, јаскыда көп оок мал өлгөн... Кыштулар белен эмес. Бу колхозты јакшыга экелбес. Онон кызыл бөслө жаап салган столдың кийинде бойыла ко-

жо отурган тегерик кара чырайлу, ајарулу көрүштү, арык жеңил кижн јаар колын уулап айткан.

— Бу кижн слерге председатель болор! Ченелге өткөн большевик! Акчин Медей Шуурович. Райком рекомдовать эт јат. Јөп, јөп, нөкөрлөр?

Онон-мынан үндер

— Бистин улустан не тутпас?

— Онду ла неме экелбес!

— Туйтышевтен не туза болды?

— Милийзенин ишчизи мал ижин канай билер?

— А бис оны тутпазаас, өскө кижн көстөзөөс?

— Колхозный демократияны буспас керек!

— Бис бойыс тут аларыс.

— Бистен де билгир кижн табылар.

— Түйней ле бистин сөсти укпас.

Райкомнын качызынын тегин де кызыл чырайы чек ле кызыл-көк боло берген:

— Слер партиянын райкомына, онын бюрозына бүтпей јадаар ба? Слерге демократия керек пе? Айса слерге Сталин база керек јок?! — Онын кыйгызынан столдо графин шын эт калган. — Кандый үндер, а? Бу кемнин үндери? Колхозниктин үни эмес, контранын үни. — Кадрларды партия башкарган, мынан да ары башкара! Кадрлар ончозын јүрүмде бүдүрип јат деп улу башчы Сталин айткан! А слерге демократия керек?

Улуста үн де јок. Ончозы шык ла.

Јалтанбас күлүктер јалпас эдип отура бергендер.

— Керек андый, нөкөрлөр. Айалга кату. Фашизмди јен те салзаас, Америка тур чыккан... Э-э, кем јөп, райком партиянын кандидатуразын јарадар деген улус кол көдүрзин.

Колдор сан өрө сырас эт калган. Онон кенете колчабыжулар јызырай берген. Ненин учун дезе райкомнын баштапкы качызы кол чабынган.

Стенеде, төрдө Сталиннин јаан портреди. Ол тыйрык кангазын камызып, күлүмзиренип отурган.

Јуун божой ло берерде, Айасту клубтан чыга конгон. Наталья бар јат. Не болор? Канайдар? Оны канай токтодор? Туйтышевтин туразына ол јүгүргенче кире конгон. Наташа ончо немелерин јууп, чемоданга салып, түүнчектерге буулап алган эмтир. Јастык-төжөгин түрөле, танып салган. Бойы куру орында отурды. Тонин кийип, пладын тартынып алган эмтир.

— Атанып јадын ба?

Ол бажын сертес көдүрүп, карыкчалла толуп, жаштары мөлтүрөп калган көстөриле көргөн.

— Атанып жадым.

— Атанба, артып кал...

— Ол түбекте не... Түбекте... А бис оноң өч алып... жок, сураба. Ол жакшы жүргөн болзо, айрыл та калбай. Же эмди жарабас.

— Же ол бойы бурулу, бойы!

— Кандый да болзо, ол кожо отурганым... Кату ойдо, таштабазым. Айса түзелер, кижиле болор? Ол жууда жүргөн, шыркататкан.

— А мен... Мен канай жүрерим?..

Онын үнинде, көстөринде жайнуга ол чыдаш болбогон ошкош. Кандый да болзо, ижемжи берип салар керек. Ой түңей ле эмдеп салар. Оноң жаан эмчи жок.

— А сен?.. Сен сакы... Мен бичип ийерим. Айса бери ойто жан келерим? Же сакызанг, а? Сакызанг. Кижиле түбекте не.

— Жок! Мен сени божотпозым айса кожо барарым!

— Бу сен канай турун? Тенеербе. Сен эрлү үй кижини канай тудатан? Кожо канай баратан?

Наташа басып келеле, оны кабыра кучактап, оноң көстөрине лапту, лапту көрүп, айткан:

— Бу жүрүмде жолыкпазаас, жолыс бирикпезе, байла андый болбос, көрүжерис, журттаарыс? Айса бистин салымыс жагыс? Айса башка? Мыны ажындыра канай билер? Володя ол тон ло ондый жаман кижиле эмес. Жүрүмине ачын жат, бойына ачын жат. Ненин учун дезе балдар жок. Онын учун ол калжу.

— Артып кал, Наташа... Артып кал... Мен жайнап турум сени...

— Жүрүм ол жагыс ла сүүштин ойыны эмес. Жүрүм — ол жеңил неме эмес, Айасту.

— Же ого жүк письмо бичи... Сен кайда, кандый?

— Бичиirim. Бичиirim. Володя керектерин аайлап, ойто иштей берзе, айрыларым, бери ойто жет келерим.

— Чын ла ба?

— Чып-чын, көөркийим, кайраным.

— Бисти кожо журтазын деп кудаи жайаган. Бис кандый ырысту болбос эдибис!..

— Же канайып-канайып, кем билер? Билип жүр, ундыба. Слордин өлгөнчө сен менин жүрегимде артып кала-

рын. Эң ару сүүжим, сүүнчим, ырызым, кайран күндерим. Јүрүмде мындый неме байла эки катап болбой јат. Куш болуп учуп та јүрзем, курт болуп, жылып та јүрзем — сени ундыбазым. Эмди бар. Мени үйдешпе.

— Эмди ле атан јаткан ба?

— Эмди ле. Пөтүк јетир салар болгон. Кандый да болзо, Владимирдин нөкөри... Је бар, карыкпа, чек ле, чек ле чыдашпай барзаң, аймактан таап аларын.

Ол мынын калганчы сүмези болгон.

Айасту јүре берген. Је ырада барбаган. Одожында конторанын толыгынан көр турган. Удабай онкок-чин-кек јолдо чарчалып, јабыс кабиназы јакпаңдап полуторка једе конгон. Пөтүк кабинадан түже калып, турага кире конуп, бор-ботконы машинанын үсти јаар чачып ийген. Онон Наташаны кабинага отургызып, эжигин точ эттире јабып, алдында оды јарып, кийинде оды кызарып, ары болуп элес эткен. Онон удабай эбирилчиктин ары јанында, койу караңгуй түнде жылыыйп калган.

Агаштардын сары бүрлери төгүлген, јүрүм база ээнзирэген, Наташа јүре берген. Је онын мында баскан јолдоры арткан, айткан сөстөри арткан, кемзинчек күлүмјизи арткан. Айасту баштап ончозын билип те турза, јүреги неге де иженген. Каранга письмо сақыган. «Қапшай кел, көөркийим, эриктим, сақыдым». Јарым айдын бажында аймак барып јүргөн улус айдыжып келген:

— Туйтышевтер аймактан јүргүлей берген... Машинага отурган, Чуйдын трагын төмөн лө алган. Кайдаар барганын кем де билбес...

— Горно-Алтайск барган...

— Бийск атанлаган...

— Туйтышевити түрмелеп салган.

— Наташа кандый да јиит шоферло ксжо кача берген.

— Айастуны кайтсын...

— Кей-кебизин келин.

— Јараш келиндер ончозы кей-кебизин.

Айдын түн турган. Бу ла Устүги ле Алтыгы-Карасуулардын ортозында, јаланда, тенкек обоонын төзинде Айасту түниле ыйлаган. Олор бу јайгыда мында отурлаган. Јымжак өлөң тепселип, онкойып калган јаткан. Уул, керек дезе, көңкөрө жыгылып, өлөңди жытаган, јыткарган. Көөркийдин ого јүк јүрекке кару јараш жы-

ды артып калды ба? Не де жок. Оны жанмыр јунуп салган, салкындар учура берген. Тенгериден Јаан тегерик Ай килегендү көр турган.

Наташа августта јүре берген. Эки айга табыш жок. Кару көөркий санадан чыкпай јат. Јүректе ол ло сус, ол ло от-јалбыш... Олордын јүрген, тушташкан, ойногон јерлерин ол керип, көрүп јүрген. Истер арчылып калган, такталган өлөңдөр ордына жаңы өлөңдөр, чечектер өзүп келген. Кем де јүрбегендий, кем де ойнобогондый, кем де сүүбегендий. Не де жок. Жаңыс ла јүректе јайнулу каруузыш, сус, бүтпеген амаду.

А јуртта куучын јүр јат.

— Бу уулды ол келин тармадап салган болбой?

— Не-не ичирген болор бо?

— Кыйнал јат. Карык јат.

— Көстөринде эрикчел...

— Кыстарга да көрбөс.

— Кижиле берер керек. Је ле деген уул не. Он сегис јашту!

— Озо черүге бар келзин.

— А ол келин кайда?

— Та. Барган ла...

Јирме јаштулар черүге барарга белетен турган. Алтай ойто ол алтын-сары тонын јабын ийген. Бир күн нөкөрлөринин бирүзи айткан:

— Эй, нөкөр, кожо черүге бараак.

— Јажым јетпес...

— Чепуха, уул. Тыйтовты сура, јалбак башту немени, бир четверт экел бер. Сеге кандый ла документти јазап берер.

— Чын ла ба? — Айасту сертес эткен.

— Чын эмей база... Мен билерим... Сеге күч, нөкөр...

Наташа јүре берген. Сен карык јадын. А ол ундып салган. Уй улус андый. Ајса өгөөнине јаан јамы бер койгон? Эмди Наташа начальниктин уйи. Јергелей ле менин ортодо кандый сүүш болгон уккан болбойын?

— Уккам...

— Ол мени таштап ийеле, Јопрга барган.

— А ненин учун? Јопрды колхозтын председателинин заместители эт ийген. Бат ол сеге. Бастыра любовь.

— Тыйтов документти канай јазайтан? Ол жулик пе?

— Справкада не бар, уул? Паспорт эмес? Ол сельсөбетте хозяйственный книгада немени өскөрт ийбей. Ја-

ныс ла кемге де айтпа. Аракыны экел. Мен Тыйтовко бойым барарым.

Мынайып ол јажын эки јашка јаандадала, черүге жүре берген.

Өскө айалга, өскө жүрүм. Јүректе шырка табынча јазылып, ондо јангыс ла ару эрикчел артып калган. «Көрөр-кий кайда жүрү не? Мени эске алынат не?» Айлынат письмолор келер, энези бичибес, Кымыс деп бала бичиир. Онон эки јаш кичинек. Јети классты божодоло, колхозто артып калган... Эмди онын энезиле кожо кой кабырып јат.

КЫЙЫНДА ӨТКӨН ОИЛӨР

Аймактын больницазы түкү беженинчи јылдарда туткан узу-ун агаш турада. Јангы эки этаж кирпич тураны јетинчи јыл тудуп јат, эмдиге бүтпеген. Јаан кыпта сегис орын, коштой-коштой тургузып салган. Тынчу, јыду. Бирүзи өрө турбай јерленип јадар, экинчизи аай јок онтоор, калактаар, үчинчизи козырыктаар. Кезиги жүк тынду карган немелер, кезиги, тыштынат көрзөн, чыт эткен јаш улус, је ичи чирик. Эрел Мироновичти экелерде, снын айалгазы уур болгон. Температура бийик, санаа кириш-чыгыш. Бар-јок врачтар јуула тўжўп, онын бастыра бойын тудуп көрүп, өкпөзин, жүрегин тындагандар. «Кандый да курсактан корондонгон». «Өкпөзи оору». «Айса гастрит?» «Бронхит?» «Јүреги јетире иштебей јат?» Онон ичин јунган, укол салган, бир ууштан таблеткалар јидирген.

— Нени јигенеер, былар?

— Лымыртка... Колбаса...

— А-а, јарт, јарт. Урел калган курсак болбой кайтсын.

— Слерде бала-барка, төрөөн-тууган бар ба?

— Сок јангыскан...

— Коомой эмтир, былар.

Врач келин улу тынып, бажын јайкаган.

— Ненин учун коомой?

— Көрөр, кичеер кижии јок. Слерге кичеemel, јакшы курсак, амыр тыш жүрүм керек. Јажаар јаан.

— Онон тындап јатса, ыраактан-ыраактан үндөр угул турган.

— Өрөкөннинг керектери коомой...

— Јүреги кадык, алдырбас...

— Јажы јаан. Учы учушту болордон айабас.

Учушту болор дегенин ол билип ийген. «А, кайдалык — деп, ол сананып калган. — Јаңыс ла бастыра бойымда, бажымда оору-сыс капшай јоголотон болзо... Түней ле, түней ле»...

Ыйлаар күүни келген. Је көзинен јаш аспаган. Онон кандый да бийиктен сан төмөн түби јок карануйга уча берген...

Ойгонып келзе, көзнөктөргө јайгы изүү күн јаркынду чалып турды. Түш эмтир. Палатада јаңыс ла өрө турбас карган өбөгөн картылдап јатты. Оны карган үй кижии калбактан азырайт. Ончо улус тышкары.

— Ажан — дейдим. — Ажан. Тыныг кирзин...

— Турбас болбойым...

— Турарыг, турарыг. Нени ле айдар. Алтайдын аржан-кутук суузы, өлгөн-чөби база бар. Эп-арганы бедрее-рис...

— Балдарды алдырган болзон...

— Кайдарга? Олорды тегин не түймедер? Ыраак јерде улусты.

— Көрүп алайын деп... Кем билер...

— Је, је, телеграммдар ийдим.

— Келзиндер... Јаңыс өлгөн тушта келер бе? А сен карыкпа, карганак... Салым-кудай бойы ла билзин...

«Менин јаныма кем де мынайып отурбас, кем де килебес, кичедебес» — деп, Јаприн бойында сананды. Је түней ле ондолып келгенине, ак-јарык көстөрине јарый бергенине, сүүнип јатты. Чаңкырлу санаазына кирди. Ашла, ачу баргаала, өтөксү кыштула јытанган јаландар, сан өрө сүксүре тенгериге учуп чыккан ороон-чорон туулар көзине көрүнүп келди. Такаалары санаазына кирди. «Көрмөстөрди тейлегендер ончозын тебип јип салган болбой. А јизин, кайдалык. Ол јымырткадан арай өлбөдим. Өркөлөр тудуп јизе торт». Тослу күндөрдик бажында Эрал Миронович ондолып келди. Уколдолып, таблетка јудуп, больницын кашазын јип, сөрүүнде сору улусла домино ойноп, күндөрдү өткүрө берди. Ончо улуска балдары, төрөөндөри келер, таныштары келер, курсак экелер, куучындажар. Ого келер кижии јок. Ого кем де келбей турганына палатада јаткан улус ајару эдет. Онын учун айдыжар:

— Эрел Миронович, бери отургар, бу курсактан жигер.

— Бу эт, өгөөн, койдың эди, семис. Жигер. Кой чылап семиргер. Слер ойиненг өткүре арык. Торт ло кышай!

— Бу сарју.

— Бу сүт.

— Картошко до болзо...

Чала болбой, кемзинип турза, анчада ла элгай уулдар курсакты экелип, тумбочказына чогул берер.

— Жигер, былар, не уйалар. Бис алтай улус не

— Азыйда бис мында аракыдап, онон сүрдүр турарыс.

— Аракы ол база тузалу неме. Туберкулез ээрүлү кижиге.

— Аракы эмес, тарбаанның үзи.

— Ол јаан кабакту Брежнев јакшы кижиге болган.

— Бойы да ичкен, биске де јеткен.

— Эмди јангыс ла квас. Онон самогон.

— Ол самогонын водкадан артык.

— Кижиге мынај ла эрүүл јүрүп, өлөтөн јат.

— Эзирик өлөргө бө?

— Эзирикте өлзө, торт. Нени де билбес. Ол ло ко- жондогончо јуре берер.

Врачтар божотпой јат.

— Эмденгер. Окпөдө оору бар. Оркөний, тарбаан- ның эдин жигер. Кичеенгер.

Оноң укол кыч ла кыч. Таблеткалар чек до күйтө тийген. Эрел Миронович ајас күндерде больницаның ары јанында тууны эдектей базар, бийиктей чыгып, ча- гал агаштардың көлөткөзинде бажы кажайып, арык кол- дорыла арык тизелерин кучактап, кыймык јок отурар. Аймактын төс јурты јаанап, јаранып јат. Јангы туралар, јангы оромдор. Райком бойына төрт этаж тура тудуп ал- ган. «Оның ордына больницаны тударын капшайпаткан болзо — деп, улус арбаныжат. — Исполкомның төрт этаж туразы база бұт барадыры! А больница турганча»...

«Больницадан чыгала кайда барар? Чанкырлудан өскө барар јер јок! Мыйтуда төрөөндөр јок. Ончозы крестенип, орусла алыжып, кайыл калган. Јыртак камнаң эмди јангыс Эрел арткан. Јапрааның уулы. Бельбестен не де артпады. Оноң чыккан Сергей Москвада јаан иште де- жетен. Өскө ороондорло керектердин наркомадының Ыраак Күнчыгышта керектерин башкарар бөлүгининг на-

чальниги. Иртаков Алтайла, алтай албатызыла колбузын революциянын жылдарында үзүп салган. Оны Монголияда жүрген дежетен. Сухэ-Батордын советниги болуп, Монгол калык партияны төзөжип. Бийик учушту күлүк болгон. Ого Эзел Миронович 1938 жылда, Москвада, НКВД-нын төс түрмезинде жолыккан.

Күн изү. Аспан-сеерткиштер шыркыражып секирижет. Жапшан өлөннинг кычкыл, жараш жыды жытанат. Устинде тыт агаштын жымжак жажыл бүрлери шуулажат. Жылу эзинге олор ары-бери жайканыжып, энгилижип, нени айдыжат? Корым, кайа ташту туулардын үстине көнгкөрө салып койгон казан ошкош көк-чанкыр тенгери. Ол тенгериде, анда-мында быыраш ак булуттар. Чалкойто жадала жажыл бүрлер өткүре көр жатсан, көгөргөн тенгери кандый жараш. Оны жажыл бүрлер жайканыжып, араай сыймап турган неме ошкош.

Тон жерди кайлала чаап ла жадын, чаап ла жадын. «Шак! Шак! Шак! Тон сай кумак, тош чачылып ла жат. Кемжип берген жер билдирер-билдирбес тереңжип ле жат. А соок деп неме төртөн беш градус. Эбире ак кыруга туттурган аткакту эмиктер, бийик вышкаларда жылу тере тонду, пыймалу, кып-кызыл чырайлу, мылтыкту, пулеметту каруулчыктар. Чыдал жок. Кайла жүк арайдан көдүрилип жат. Кыймыктан! Кыймыктан! Онон башка соокко чарчап каларын. Онон башка курсак бербес, торолоп өлөрин эмезе сени конвойный сүүртебес, ондо ло «так!» бер салар. Бичикте: «Оорып өлгөн». Божогонны ла ол. «Ичкери бас! Ары-бери көрбө! Колдорунгды житкенге сал! Жолдон бир алтам туура бассан — адып жадым!» — деп, конвоир айдар. Барактарда эки-үч кат нараларда улусты тыгып салган. Тангла туруп, стройло ажанып барар. Суп дейтен жылу, жыду капусталу суу берер. А нараларда ондо-мында суймайып калган улус артар. Олорды сөөк жуур команда чанактарга салып апарып, текши орого антарып ийер, онон оро толуп келзе, тон жерле, карла, тошло көмгүлөп салар. Кандый да жаан оро удабай ла толо берер. Улус торт ло кырыл жат. Өлгөндөрдүн ордына өскөлөрүн экелип жат. Ийттердин күнкүлдеде үргени, конвоирлердин кезем үндери... Баш бол! Канайып тирүү

арткам? Кижн база өлбөс лө неме! Тыны бек... Бир күн кыйгы: «Номер сегизен алты, сегизен тогус! Комендатурага!» Оны иштеп турган жерден овчарка иттү эки конвоир апарган. Корон соокто жүк тынду кижн кайдаар катар? Же лагерьде ээжн андый. Онон туйук машина, колдо кижн, туйук вагон. Кайдаар да апарып жат? Жарты жок. Же вагондо жылу, кыйынду иш жок. Курсакты берип жат. Кандый да станциялар, городтор, поезд күнбадыш жаар барып жат. Оны особый жуун 1936 жылда Новосибирскте 58 статьяла адар эдип жаргылаган. «Ойротский националистический центрдин башкараар комитединин члени, Япониянын шпионы». Ол бир ай смертниктердин камеразында отурган. Же түнгөй ле бурузын алынбай турган. Кыйнаткан, соктырган. Оны түнде камерадаг чыгарып, улус адатан жерге апарып, ары көрдүрүп тургузар. «Приговор привести в исполнение». Жүрегин токтоп, чачын атрайып, бастыра бойын соой берерин. Онон атпас. «Буруунды алынып турун ба?» «Жок». Жарым тынду эдип соголо, камерага чачып ийер. Шылуда некегени: «Алагызов, Толток, Хабаров, Строев нени айтты? Совет жагды антарар, коммунисттерди жоголтор план кайда? Ойротия Союзтаг чыгып, Япониянын протекторады болотон декларация кайда? Япон кайула кем колбу тудуп жат? Комитетте канча кижн? Олор кайда? Райондордо? Ойрот-Турада? Шорияда? Мылтык-жепсел кайда? Японнын кайучызы кайда жажынып жат? Канча алтын берди? Гуркин нени айтты? Онын Аргымайдан, Манжыдан, Шабуратовтон алган алтыны кайда? Айт! Айт! Айт!»

Онон та ненин де учун адар эткен приговорды эн жыл отураар приговорло солып, оны товарный вагондо шаап салган ондый ок улусла кожо Дальний Востокко аткарып ийгендер. Кийнинде, түрмеден жанып келеле, угар болзо, Алагызовты, Хабаровты, Толтоктн, Строевти, Эдоковты, Гуркинди одус жети-одус сегис жылдарда аткылап салган эмтир! Ойротиядан канча кижн өлгөн. Оны Эрел Яприн билбес. Аркадий Иркитов! Аркаша...

Эмди оны кайдаар апарып жаткан? Одус сегис жыл. Репрессия, айдуул, адыш эмеш жабызай берген өй. Москва. Казанский вокзалдын курч шпилин ле көрүп калган. Ойто ло туйук машина. Түрме. Камера. Лубянка, ич түрме дешкен. Онон ын-шыг. Шылузы алдырбай жат... Оны та ундыгылап салган? Же кайдаг. Бир күн түнде оны шылуга алдыргандар. Ол күн эмди де санаазына жап-

јарт кирип јат. Шылучының кабинетиди, оның чырайы, көстөри, үни, столдо турган лампазы. Ончозы. Ол күрдөк көгүстү, јаан арсак колдорлу, кичинек боро көстү, ондый ок боро кабақту кижиди болгон. Ол оны өрүмдей көрбөгөн, көстөрин лампаның одыла жарытпаган, кыгырбаган. Столдо јаткан папканы алды јаар јылдырып, оны табылу ачып, айткан:

— Эзел Миронович Јаприн. Андый ба?

— Андый.

— 1912 јылда июль айдың 25 күнинде Томский губернияда Бийский уездте Мыкутинский волостьто чыккан. Андый ба?

— Андый.

— ВКП(б)-ның Ойротский обкомында пропаганда бөлүгинин јааны болуп иштеген. Андый ба?

— Андый...

Оноң анкетада ончо сурақтарга каруу алала, отургышка кедейе отурып, јаан колдорын столго салып, тоқыналу айткан.

— Слерди закон кату кезедиптир. Он јылга јаргылаган. Арай ла болзо, адып салбаган. Је слер јиит кижиди, бастыра јүрүмеер алдыгарда, сананып көригер. Бис слерди ороонның учынан бери тегин экелген эмезис. Сүрекей керектү болгоноор учун экелдис. Күнчыгышла колбулу јаан керектер башталып јат. Јапония тыгып јат. Алтай ла Јапон улустың тазылы бир деп уккам, андый ба?

— Јок, андый эмес.

— Је түнгей ле, керек анда эмес. Карам-кайрал јок тартыжу өдүп јат. «Социализм тыгыган сайын классовый тартыжу там тыгып јат» — деп, Сталин тегиндү айткан эмес. Слер биске болујаар. Болушсаар айса болзо јайымга чыгарып ийерис? Болушпазаар баштапкы приговорды ойто тузаланар аргабыс бар... Алтайлар эмдиге јопон каанды сақып јадылар. 1905 јылдан бери. Мыны бис билерис.

— Ол јастыра шүүлте, исторический де, политический де јанынан.

Шылучы боро көстөрин шуурып ийерде, оноң јыдааның курч баштары јалтыражып көрүнип келген. Је үни јымжак болгон.

— Слер Иртаков Сергей Степановичти билгенеер бе?

— Јок, билбезим. Угуп јүргем.

— Онын адазы абыс Степан Иртаков?

— Эйе...

— Контрреволюционный, националистический Каракорумский Управанын члени? Совет жаннын өштүзи?

— Уккам...

— Вот, ол Сергей Степанович Иртаков партиянын, совет башкарунын бүдүмүзүн тузаланып, онойдо ок НКВД-нын да ишчилерин мекелеп, өскө ороондорло керектер башкаларынын комиссариадына кирип, контрреволюционный уйа тартып алган. Бис, чекисттер, ару колду, изүү жүрөктү, соок санаалу улустар, ол уяны коскорып чыктыбыс. Ончо керек — колыста. Иртаковты арестовать эткенис. Эмди ол шылуда. Бу түрмеде отуруп жат... Ойротияда националистический центрле онын колбузы кандый болгон? Олорло колбуны канайда туткан? Японияла тилди канай алышкан? Ол коркышту терен жажырып салган япон кайучы. Мында эрмек те жок.

— Националистический центр оодо согулган эмес пе?

— Оодо согулган, же тазылы артып калган.

— Иртаковты мен билбезим, тушташагам.

— Ондый да болордон айабас. Же ол слерге кандый жакылта берди?

— Жолыкпадым, жакылта албадым.

— Жакылтаны айса жажытту кижжи ажыра ийген?

— Менин айдар немем жок. Мен жаргыладып салган, лагерьде отурган кижжи. Мени тегин јерге кыйнабагар.

— Түрмеден чыксаң, нени эт деп айтты?

Бу кижжи оны сокпогон. Кирлүү ишти өскө күлүктөр эдип жат... Олордын колдоры жаан, арсак, түктү. Канда күүндерге түндү-түштү шылаган. Шылучылар солынып турган.

Бир күн ол ло боро көстү, боро кабакту шылучы келген.

— Тегин јерге кыйнал жадын, Яприн, — деген. Айдып берер керек. Јайымга чыгар эдин, бис сени јопондорго удур иштедер эдис. Бистин кайучы болор эдин.

— Айдар неме жок...

— Јок болзо, жок. Бис түнгей ле ончозын билерис. Бис сенин угы-төзинди јети үйеге јетире билерис. Иртаков сеге карындаш.

— Билер болзоор не кыйнап жадаар?

— Бойы билзин деп, бойын бойы бурулазын деп. Аруталзын деп.

— Ол тушта өлөргө жеңил болор бо?

— Билбезим. Өлүп көрбөдүм.

— Мен база...

Ол телефонунун трубкасын көдүрүп айткан:

— Жирме сегиз одус тогуз эжелгер.

Сен унчукпай чаазындар көрө берген.

Шылучынын эжигин ачып, часовой кемди де кийдирип ийген.

— Бери өткөр, бу кижиге одоштой отургар. Таныш болбойоор, ады-жолоорды билижер болбойоор!

Военный кийимдү, байалгак сынду кижиге басып келеле, одоштой отургышка отура берген. Онын гимнастерказы ошон-мынан жыртылган, ондо-мында кандалган да болзо, уужалган, кирленген де болзо, сүрекей жакшы материалдан эдилген, жаказында генеральский ромбиктемдекти сөгүп салганын Яприн көрүп ийген. Генерал! Учунчи рангтын комиссары! Олор бой-бойун аяктап көргөндөр. Эрел Мироновичтин одожында килин карачату, жаан бөкчөк маңдайлу, жалбак кабакту кижиге отурган. Алтай кижиге чек түнгөй эмес, Кавказтын кижизине эмесе еврей утку кижиге түнгөй! Коо кырлан тумчук, жаан кара көстөр.

— Бу кижинин ады-жолу кем?! — деп, шылучы военный кийимдү кижиден сураган. — Слер экү таныш улус болбойогар?

— Билбезим. Баштапкы катап көр жадым.

— Андый ба? Андый болзо, мен слерге жартап берейин. Бу слерге жагыс ла таныш эмес, же төрөөн кижиге. Ундып салдаар ба? Слердин нациягар алтай эмес бедиге?

— Алтай. Энем орус. Слер мыны билерээр.

— А слер бу кижини билбезеер бе? — Шылучы Эрел жаар бурылган.

— Јок, билбезим. Баштапкы ла катап көр жадым.

— Кайкамчылу неме... Жагыс јердин улусы, јерлештер, карындаштар. Каны жагыс улус, а бой-бойун билешпес?..

— Јок! Мен бу кижини билбезим! Мен Ойротиядан туку качан јүре бергем! Ас-мас алтай улус бой-бойыла төрөөн. Карындаш та болордон айабас. Мында кижиге кайкаар неме јок. Је бу јиит кижини мен качан да көрбөгөм.

Кандый да кыска, тудуп болбос элесте, онын тосток кара көстөрүнүн түбинде килеген ле каруузыган

одычак мылт эделе, өчө берген. Эрел Мироновичтин жүреги ширт эт калган. Тамырда кан, меде чийүү — «бис бир» деп темдек берип јат. Баш бол! Сергей Степанович деп кижн бу туру не? Иртаков оны, Япринди, кайдан танызын. Је алтай кижн деп сескени јарт...

— Айтпай јадаар... Је бис ончозын билерис — деп, шылучы ойто ло көстөрнннн орозынан јыдалардын курч баштарын көргүскен. — Бис јетинчи үйеге јетире билерис. Ончозын билерис. Канайып та кубулзаар, канайып та өскөрзөөр бис танып ийерис.

Бу эш-кереги јок немелерди ол не айткан? Өнөтийин, шоктоп? Айса өй өткүрнп? Мындый немени контр-разведкада эмес, комсомолдын јуунында айдып јат.

— Слер, Иртаков Сергей Степанович, Ойротияда националистический центрди Москвадаг башкаргангар. Япония ла онын ортодо колбу тутканаар. Слерди 1918 јылда, качан Монголияда, Сухэ-Батордын советниги болуп турараарда јопон кайу бойына тартып алган. Онон слер совет разведканын јакылтазыла Тибетте болгоноор, ондо база ла јопон кайунын чыгартулу кижизиле, Ринчен Хамбо-ламала јажытту куучындар өткүргенеер. Слер, Яприн Эрел Миронович, Иртаковло кожо Москвада колбу тутканаар. Востоктын албатыларынын университетинде үренип турар тужаарда... Слер экилегер Јыртак деп камнан таркап барганаар. Карындаштар. Слердин адагар...

— Кам Јыртак мени Јопонго онон Јибетке ийген. Ондый ба? — деп, Иртаков электүү үнденген. — Айса алтайлардын ағылу улузы Токиодо отурып јат?

— Јок туру, слер кайучы болзоор, мен база кайучы. Јыртак туку качан өл калган. Ойротский националистический центр тирүү. Ол эмди де иштеп јат. Олордын терен тазылы слерле тудуш!

— Јарт! — деп, Иртаков кату айткан. — Кандый да центр јок. Ончозы көк төгүн. Алтай албаты јопон албаты бар деп билбес тэ. А слергэ быйан болзын мындый туштажу учун. Өлөр алдымда карындажымды көрүү алдым. Јакшы ба, Эрел карындаш?

Онон бери канча јылдар өткөн. Је чек ундылбай јат. Санг башка кижн, салымы кайкамчыл. Мыны ончозын ол бойы көргөн бө, тўженген бэ айса уккан ба? Ол бу кыйыннаг канайып чыккан? Канайып өлбөгөн? Айса чындап та салым-кудай деп неме бар ба?

Бу ла жуукта түнде Айасту тайгадан түшпеген болзо, айса болзо чирей тебинип салар? Ондо ло жудып, чирип калар. Сөөгин де жуур кижичыкпас. Же өлгөн кийинде не керек? Та жуу, та жуубай чачып ий. Түней ле. Билер эмес. Же ол ло Чаңкырлу бажында, жебрен корымдардын жагына, ару төгдө, жууг салатан болзо, кандый жакшы. Ол жерде жүрүм жок деп айдыжып жат. Кем билер? А бар болзо? Ол ло корымда жаткан алыптар ол жердин жүрүмин жүрүп турган болзо. Чорголу казандарга аракы асса, жыргал болзо, жарыш болзо? Жуукта өлгөн улус жолукса? Жок, омор керек жок. Ойто ло өштөштөр, өөркөштөр башталар, ойто ло түрмележер, өлтүрижер. Сталин, Берия ойто ло тур келер. Жада көстү шылуучы ойто ло шылап баштаар. Жок, андый жүрүм керек жок. Билбес өйгө, билбес телекейге барар керек...

Бу кырларла, төгдөрлө, агаштарлу аркаларла ол жаш тушта баскан. Онын он сегис жажы түрмеде, айдуулда өткөн.

— Э-эй, уколго келгер, өгө-өн! — деп, туунын эдегинен таныш уул кыйгырды. — Доктыр арбан туру!

База ла укол. Тере торт ло элгектел барадыры ошкош. Же ол жогынаң база болбос. «Акыр, бу Чаңкырлунын улузы не көрүнбейт? Абый өрөкөн кандый жүрү не?» — деп сананып, Эрел Яприн төмөн басты.

ЖУРТ СОВЕТТИН БАШЧЫЗЫ

Ол тушта деремнелер жок. Айылдар өзөктөр, кобылар сайын чачыны. Журт төзөлөр жерде Советтин туразы, школдын эки кып туразы, база эки-жангыс туралар. Элбек, чаңкыр өзөктөн экинчидү эзин согуп, айылдардан куурган арбанын чарагынын куйуксу жудын экелип турган. Сууны жакалай үүрлү турналар кангыр үнденгилеп, шайрагдажып, отогылар жүрген. Ол ло күн Санабасов Яков Михайлович журт Советтин ижин колына алган. Иштең барып жаткан председатель койнынаң тегерик печет чыгарып, курынаң колмылтык алып, столго салган, онон полго журс эреп салган темир кайырчактын эжигин кайра ачып, айткан:

— Улустың, малдын тоозын бичиген книжкелер бу жадыры. Мында өрөкөлөр сайын бичилген болор. Улустың ады-жолы, чыккан жулы, социальный положениези.

Ол күн Санабасов улустын ады-жолун кычырып, талганча каткырган эди. Мында кандый ат жок деп айдар

— Хулигандар! — деп, ол столго жүрс жүдруктаган. — Кижини мынайып эдээрга жараар ба? Уй кижинин ады Айгыр?

— Сенин отчествоң мынаң ары Минкөдөн эмес, Миронович болзын. — Ол журналда Эрелдин адазынын адын түзедип, түзеткенине бүтсин деп бичип, печетти меч тургускан. — Совет жаннын адынаң адап жадым!

Эртен тура ол кобы-жиктер сайын нарочный, элчи ийип, коомой атту улусты журт Советке алдырган.

— Жакшы ба?

— Жакшы жакшы ба?

— Жакшы.

— Слердин адаар кем, былар?

— Адам Салка, адым Бее, сөбгим ирkit.

— Эр кижн канайып бее болотон, былар?

— Адам-энем адап салган адын кайда эдейин? Уй-атту. Же кубултар, өскөртөр арга жок.

— Мен слерге жаңы ат адап жадым. Совет жаннын адынаң! Эмди слер Бее эмес Федор болороор!

— Бедр? А бу мен орус эмезим? Крестү эмезим. Жок, жаман да болзо, бойым адым артсын. Алтайым, кудайым андый атту болзын деп бычап салган.

— А Совет жаннын жөбинен кыйыжар учурын жок.

Санабасов ол кижинин сөзин укпай, журналда «Бее» деп сөсти кырала, «Федор» деп бичип, түзеткенине бүтсин деп кол салала, чанкыр будукту печетти маказырап кыч береле, керек дезе ныкып ийген.

— Эмди слер — Федор...

— Жок, мен Бее ле болойын.

— Уйалзаар. Бу слер же ле деген эр канай бее болотоноор?

— Кижн адын канай солыыр? Жаман да болзо...

— Совет жанга жарбып ийеер...

Бее ого жолыккан улустарга айткан:

— Журт Советтин жааны меге жаңы ат берди. Менин адым эмди Бедр.

— Айдарда, сен эмди Бедр бе?

— Озо адым чачпазым, жаңы аттаң мойноор учурым жок, Совет жан берген ат. Эмди менин адым Беебедр.

— Слердин адаар кем, былар?

— Уйатту неме. — Лиит келин тонынын чөйбөк ушту-

гыла жүзин бөктөгөн. — Мен оны улуска айтпайтам...

— Слердин адыгар Айгыр ба?

— Йе, Айгыр...

— Күрүмдер, культура жок карануй алмыстар. Кижиге жескимчилү ат берип, оны базын жадылар. Слер мындый жараш, жаш келин канай айгыр болотоноор, а?

— Та, билбезим. Анай ла адап салган. Ада-эненин сөзинен чыгар жаным жок.

— Эмди слер Айгыр эмес, Аграфена!

— Жок, жок. Ондый уур атты кижиге канай айдар?

— Аграфена, же мени ээчий айткар, Аграфена.

— Агрбина...

— Же андый болзо, Анна болзын. Совет жаннын адынан адап жадым!

— Анна...

Санабасов «Айгыр» деп сөсти кырала, «Анна» деп бичийле, пачетти кыч ла берген. «Обжалованию не подлежит!» деп тууразына бичип койгон. Же улус Айгыр деп атты артырып салган. Онон ары ол келиннин ады Айгыра болуп калган.

Онон база бир кызыл-күрөң чырайлу, чийик кара кабакту, коо сынду жараш эр кижиге кирип келген:

— Не жүрсөң, былар?

— Мен ат аларга жүрүм

— Кандый ат аларга?

— Мен жаман атту кижиге эдим — деп, келген кижиге төмөн көргөн.

— Адаар кем?

— Озрак.

— Отчествогор?

— Бокович. Боктын уулы туру. Айдарга да уйатту. Бойым кем жок кижиге. Адым жаман.

— Эх, күрүмдер — деп, председатель каткырган. — Эмди слердин адаар Александр Борисович болор!

«Ондый бичикчи кижини ол тушта ыраак журтка не ийген» — деп, Эрел Миронович уколдоткон жалмажын сыймап, сананды. Оору улус көзөр ойногылайт. Кечеги карганактын орыны куру. Түндө өрөкөн тал-табыш жогынаң божоп калган. Кижиге жүрүмнен мынайып ла жүрүп калар. Онон ундыл калар. А шакпыртту жүрүм барып ла жат. А Санабасов кандый жалтанбас эр болгон эди! Ол тушта Эрел Яприн — жиит уул, комсомолчы, активист. Канатталып, учуртып турган ой. Кажы ла күн жуун, бай-

кулактардын тоозын алар иш, түндө ойындар, жаңы ко-
жондор. Олордын ортозында Яков Санабасов. Жаан жаш-
ту улустар баштарын жайкаар.

— О-ой, жайла! — дежер. — Улустың ыразы куул-
ган. Жаш үйе жаш агаш ошкош. Салкын ары соксо ары
жайылар, бери соксо бери жайылар. Неге сүүнип, неге
көкип турган? Барарының, өлөриниң ырымы болбой.

— Жаанның сөзин укпас, жаштың күүнин көрбөс, кал
жүрөктү үйе келди. Та не болор, та не болор.

— Жаңыс атка учкажып минер, жаңыс аяктанг аш
ичер. Көбөлөкчө акча болор, көрөр-угарга жетпес божоп
калар. Энепү неме энезин таштап барар, балалу неме
балазын таштап барар. Чак-эремениң келгени бу туру.

А жийттер оны угуп турганы жок. Колдо бешадар мыл-
тык, жакада кызыл бөс. Бу Эрел Яприн база не болбогон
эди? Кулактаткан улусты жаңыс жерге жууп, школдың,
журт Советтиң туразына тыгып, бешадар мылтыкты бек
тудуп, каруулда туратан. Көс-баш соок, эрмек-куучын
кезем. Классовый өштү. Же ол эки колдың күчиле иште-
ген, ас-мас мал азыраган улус канай өштү болотон? Со-
вет жаңга удурал ол нени эткен? Жаңыс ла жалкуурбаган,
Советтең курсак сурап кыйын жатпаган, прогрессивный
дейтен жаан калан төлөгөн. Эмди ончозы жарт. А ол туш-
та? Жакарудан кыйа базар жаңың жок. Мынча улус кулак-
тазын деп аймактанг некелте келетен. Жок болзо, тапсын.

Санабасов аймактанг келген уполномоченныйдың ал-
дына актанып туратан:

— Олорды мен кайдан алайын? Же, жок, жок. Байлар-
ды, жүстен ажыра мал туткан улусты списокко кийдир
салдым. Жүк ле середняк, курсагына ла жаткан улус бар.
Олорды кулактап, айдай берзе, малды кем тудатан?

— Сен жымжак кижжи Санабасов. Большевик — темир-
дий кату болор учурлу! Килемжи жок! Карам-кайрал жок.

— Канай килемжи жок, Совет жаң канай килемжи жок
болотон?

— Совет жаң жоктуларга килемкей, байларга эмес.

— Же олор байлар эмес не.

— Айса кемдер?

— Орто жаткан улус. Иштеңкей улус. Кемди де кул-
данбаан.

— Орто класс, ол жеткерлү улус. Өштүниң де жааның
жайыла берер. Российский Вандея болор. Оның учун
олорды жайлат салар керек.

Уполномоченный списокты кычырып јат.

— А Мандыков ненин учун јок? Бир айгыр малду бай?!

— Ол он балалу кижн. Јаан биле...

— А-а, ол бир јаражайдын адазы ба?

— Эие, Линјилейдин адазы...

— Калапту кыс. Удабас оны комсомолго аларыс — деп, Эрел Јприн айткан. — Јалтанбас. Иштенкей. Акчек.

— Комсомолго? Кулактын кызын? — Уполномоченныйдын талбак кулактары, болчок јаактары кызара берген.

— Ол кулак? Доказать эдер керек! — деп, Яков Санабасов айткан.

— Эдерис! Сақып ал! Керек болзо, сен адангы да карамдабас учурлу. Энеге де килебес учурлу. Совет јан ла Сталин сенин ада-энен.

— Кудайга баш! Он тогус јылда актар оны өлтүр салган. Онон башка эмди кулак та бол калар. Иштенкей кижн, НЭП-тинг өйи. Күчи јеткен улус байызын, ороонды азыразын деп Ленин айткан эмес пе?

— Эмди Сталин айдып јат: «Кулактарды класс чылап, јоголтсын» деп. Эмди Лениннин өйи эмес, Сталиннин өйи келип јат. А сен арылык-берилик санаангы токтот, нөкөр Санабасов. Кулактын кызын унды... Сүүш ол не? Большевикте сүүш болбос учурлу.

— А большевик кижн эмес пе?

— Кижн? Ол кижиден бийик!

Олор экүдин ортозында мындый куучынды Эрел бойы уккан. Ол кайкамчылу јайда он сегис јашту Эрел Јприн ле јирме төрт јашту Яков Санабасовтын ортозында сүрекей изү најылаш болгон эди. Ондый бой-бойына кару најылар эмди бар ба? Олор түндү-түштү кожо. Айдын түндерде аттардын тибирти. Јергележип јорторго кандый јакшы. Јылдыстары бајырайып калган көк тенеги үстинге, кеен Алтай көксинге. Агаштардын јажыл бүрлери шуулажып, чечектер элес-элес јайканыжып, чалындары мөлтүрежип турар. Анда-мында турган айылдардан аарчы јытанар. Суулар нени де јайналганду кожоңдожып, агып, кайдаар да барып јадар.

Эрел аймактын төс јеринде, ол туку турган эки этаж турада, үренген. ШКМ — коммунистический јииттердин школы. Јети класс үредүлү. Мыны божоткон балдар

Ойрот-Турада үредүчилердин институтуна баратан. Жаңы алтай интеллигенция өзүп јат. Чулу алтай улустың ортозынаң. Азыйдагы бичикчи алтай улус абыстардын, крестүлердин, аргалу-чакту байлардын балдары болгон. Эрел Яприн јирме эки, јирме беш јылдарда Мыйтуның баштамы школында үренген. Оноң Ондойдо ШКМ ачыларда 1928 јылда үренерге кирген. Ол тушта школдо музыкага үредип туратан. Ерохин деп музыкант та ондо иштеген. Эрел ноталар кычырып, аккордеонло, гитарала ойноп үренип алган. Эмди ол энгирлер сайын чураналар, гитара согор. Алтай, орус кожондор кожондоор. Оның учун јииттер оноң айрылбас. Чурананы ого таадазы Јапраа алып берген.

— Мениң тағым Саама айдатан:

— Карамдаба. Ји, јырга! — деп. — Малданган малың мал болбос, јөөгөн јөөжөн јөөжө болбос — деп. Кандый чын айткан. А бу тенектер байыыр деп албаданып, курсагың да јетире, тойо јибеген. Эмди каланга бастырып, камык малың камыйныстарга блаадып јадыры. Јалку ла кижиге јакшы — иш этпес, јокту ла кижиге јакшы. Санааркаар, кичеер неме јок. Тенериниң булуды тең ле тўгей болбойтон, телекейдин санаазы текши јангыс болбойтон. Ончозын та канай тең эдерге турган улус?

Јыртақ уулы Јапрааның айлы Теренг кобының оозында туратан. Сегис үйелү јаан кажаан айыл. Бийик эки кат керем, саба. Айылдын ичи казылып, казылып, чек оро болуп калган. Эжикти ачып ийзең, от туку төмөн, јабыста кызарып күй јадар. Айылдын јанында болчок тура. Кандый да болзо, Мыйтуның крестүлеринен үренип алган. Је бойы крестке тўжеринен мойноп, Беш ичи јаар көчө берген. Тодоштордын төс јери беш ичи эмей. Адазы Јыртақ, аказы Белбес Мыйтуга келип, креске тўшкен. Олорды Постников деп абыс сөстөп, мекелеп креске тўжүрген дежетен. Онызылары орус өтпөккө лө кеден штанга болуп, алтай-кудайын саткылап ийген. Јыртақ Иван болгон, Белбес Борис болгон. Јыртақ Мыйту бажынан көчүп келген. А бойы јаан кам болгон не! Түнде айылда кәмдаза, айылдын базырулары быјыражып, аяк-казаны шыңыража бэрер дежетен. Оймондо јерлү Опраа деп камла өөркөшкөн, јишкен. Јети күн түндү-түштү камдайла, айткан:

— Опрааны јип сардым. Адеј Эртик ачынды. Күүк

эдерге јетпезин, алтыгы ороонго түжерин. Опраанын сүнези түндү-түштү јайнап јат — деди. — Онын учун креске түжетем. Кудайым солыјтам, меге түшкен кинчек јаан уулыма база түжерден айабас. Онын учун Белбес бала-барказыла кожо креске түшсин. Ада угын јылыйтпаска адакы уулым Јапраа алтай јангында артысын. Арасейдин јангына баккан, креске, килинчекке түшкен бойыстан, боро-боро көстү, боро-кара санаалу улус бүдер. Ада угын ундып салар, албатызынан үял жүрер. Сары орустан јаман болор. Ненин учун дезе, Улген кудай каргап салган, Уч-Курбустан түкүр салган. Кысалангду ой келзе, кыстап келер, качалангду ой келзе, каныс төгөр. Төгүн болды ба? Бу ла гражданский јуу тушта оруссып калган алтайлар не аайлу калептанды? Чөлдиг бай орустарын көкидип экелип алып, алтай албатыны не аайлу кырды? Крестүлер не аайлу болды? Бу ла кече најы болуп, кожо јыргап турган орус бүгүн келеле өлтүр турган да. Ачу, карам да болзо, өлтүр јат. А не? Революция келген. Кара-Корумда алтайлар јуулган, Арасейден айрылар дешкен. Ан-балыкту Алтайды айра согуп, Кыдатка кирерден айабас. Өлтүр салзаас тыш болор...

Јапраанын айлына јаан јашту, ак башту улус јуулар. Эр јанында ак кийистен јайып ийеле, эбире отургылап, таң атканча куучындажар. Кынду бычактардын, отыктардын, јалбак кайыш курда кееркемји сырлардын куулылары отын јалбыжынын јаркынында кызарыжып турар. Эрелдин јааназы ол ло јаан карангуй айылдын ичинде ары-бери энчендеп базып, јайгыда да уштыбас кой бычкак өдүгинин тамандары шылырап, көбөрчөклө, каймакла, күлге быжырган өтпөклө азырап, јылу јымжак колыла бажын сыймап туратаны санаазынан эмдиге чыкпас. Кару јаанак, кайран өрөкөн. Эрелди таадазы Јапраа, јааназы Манкы чыдаткан эмей. Онон одус бир јылда, Эрел Ондойдо үренип турар тушта, таадазы ла јааназы бир ле јылдын ичинде ээчий-деечий божоп калган дежер. Мал-ажын колхозко айрып алган, курсак-тамак коомой, аштап өлгөндөри јарт.

Каргандардын куучындарынын үзүктери ле калган.

— Бистин тодоштор Кытайды јуулап турар тушта...

— Кыймыраган Кытайды канай јуулайтан?

— Јебрен чакта Кыдаттын албатызынын тоозы бир тоннын түги, Алтай-Кагайда јаткан албатынын тоозы бир

җаканың түги дежетен. Эленчик-колончогыс жуучыл улус болгон туру.

— Калдан-Ойрот тушта...

— Божокту-каан тушта.

— Төөлөстөр Конрайдын чөлинде көч жүрер тушта.

— А бу туку Уралдан, Эдилден келген эмес бе ди?

— Наймандар, кыпчактар бу ла жуукта, Амыр-Санаа тушта, төрбөттөрдүн журтына чак түжер тушта, калхамонголго, кара кыргызга жууладып, Эрчиштин бажынан, Буурыл Токой јеринен төс Алтайга келди не. Бу ла Буландыкка келип, булан адып јип, тынын алган дежер.

— Ол кем эди, Абайым?

— Солтон деп баатыр болор.

— Калтанга неме жүрү бе, уул?

Еулгайры калталарын кончыктарынан чыгарып, куулы бооколду канзаларына јалбрак таңкыны тыгып, бойбойына канза азыжып, күндүлежип отурар.

— Озодо бу таңкы деп неме чек јок болгон дежет. Эмди мыны орустан ал јадыс, бу ла јаныста улустан, озодо Кыдаттан, Эјен каанның јеринен келетен болгодый. Онын учун баалу-чуулу, ас болгон туру. Эмди ле оосту ла неме ырјандап таңкылап јат. Бала кадыттан бери.

— Озодо бу таңкы керегинде мындыј куучын жүретен — деп, эн ле јаан јашту карганак, Бөжүктен өрөкөн, баштайтан. — Калдан-Черен Ойрот-каан кал черүзиле бу ла Кан-Јабаган ичине одуланарга токтоптыр. Мынызы айла кемди жуулап бараткан? Конрайдын төөлөстөрүн бе айса јылан кыпчакты ба? Айса Ак-каанның колтыгына кире берген Абак-јайзанды ба?

— Каанның јолы кату, бийдин јолы бийик. Кем билер оны?

— Бу түкү јебрен немени канай ундыбайт не?..

— Аданың адазы айткан.

— Энениң энези эзеген.

— Кара казандар кайнаган, кал черү јыргаган. Черү деп неме кара бајырт не. Бу ла бистин эленчек-колончогыс, тодош сөөктү эки карындаш, эмди черүден качып, Алтын-Туунын төбөзине чыгала, көр јаткан туру. Таңкычызы коркыш улус болгон. А таңкы јок. Чек чыдаш болбой карангуй түнде Алтын-Туудан түжүп, кал черүниң ортозына кирип, јылыа берген. Бирүзи казан азаачы болуп, экинчизи от салаачы болуп. Бир көргөжин,

Калдан-каан кал черүзин эбирип кел јаткан эмтир. Курына алтын-мөңүн кеелү булгайры калта илип алган. Алыптарына, бий-јайзаңдарына курчаткан.

Эки карындаштын бирүзи айткан туру:

— Улу кааныс, кал черүниң јиген ажынан амзап көрзөөр кайдар? — деп.

Экинчизи јөмөжип:

— Ада кааныс, алтын ширееге эмес те болзо, алып ширдекке отурзаар — деп. Экилези јылбындажып, бий-јайзаңдар ортозында ары-бери јүгүрип турала, сурт ла эт калбай база. Оноң Алтын-Тууның бажына чыгала экү таңкылап јаткан туру.

Калдан-каан кармас эдип, калтазын ала койзо, јок. Калтаның кайыжын кезеле, ал барган! Каймыгып јаткан кал черүни канайып тинтиир? Калтазын јылыйт јүрген каан ол каан ба? Уйат! Калтаны кандый алмыс ал барды? Өчөгөн болотон бо? Таңкычы таңмазы өлүмтигип уурдаган болотон бо? Кандый коркыбас јүректү кижии алды не? Бурхан-боодо Наманы сураптыр: «Јарыт көрзөөр, өрөкөн» — деп. Нама намалаган, ак торконы јайала мырчак чачкан. Оноң күлүмзиренип, айдыптыр: «Э-э, кааным, мында јаан јажыт јок. Алтын-тууның бажында эки тодош отуры. Ай таңмалу калтаңнаң эки канзадаң тартып ийген турбай».

— Оноң ары не болгон, Абайым?

— А не болор! Каанның јаңы кату, бийдин јаңы бийик. «Тудуп экелигер, каан бойым көзинче кара бажын кезигер» — дебей база. Бий-јайзаңдардан алза кайдар? Өчөп-ченеп турган чылап, каанның калтазын уурдап. Је база шулмус ла улус болгон туру.

— Оноң ары айткар, Абайым.

— Алтын-Тууның бажынан алмыстарды тудуп, ада-каанның алдына кара баштарын кезе чабарга јадарда, аказы айдыптыр. «Э-э, чаалта, Улу кааныс, таңкы ла аракы деп неме нени этпес? Учы-учында барала кижии деп эки бутту неме оноң өлөр болбой? Је коркышту кыјыкайлу кижии эдим, малта мойныма тийзе каткырап болбойым, ачынбагар».

— Ада кааныс, јер үстинде јетен јаан јоболдын эн јааны јиткемде отуры, оның сызына чыдап болбой, таңкы уурдап турбай. Мойнымды кезе чапса, ого тийбегер. Каан јымжап, каткырала, айдыптыр.

— Ак мал уурдаган эмес, алтын-мөнгүн тэногон эмес, жаан болзо, ачу тагкы алды не. Божот ийеер. Жылан кыпчактын жеени кал жүректү кара тодош бир тушта адам тойында көжөгө туткан деп уккам. Отагында оды күйгей, одорында малы жүргей.

— Эмди олордын калдыгы бис болбойыс?

Бу куучындарды кичинек Эрел тыгдап отуратан. Онон кезикте кайчы Кабазак келетен. Јерге кирип калган айылдын ичинде кызарып күйген оттын јанында күнүреде кайлаза, торт ло алтыгы орооннын түбине барала, онон ойто шуургып, түнүкке чыгып, жылдысту тегери өрө уча бергендий болотон. От тызырап күйетен. Улустын чырайлары онын кыскылтым жарыгына кызарып, чек өскө јерден, өскө телекейден келгендий көрүнөтөн. Ун алысталып, жыгырап барып ла јат. Агаш айыл оныла кожо кайдаар да учуп бараткан неме ошкош. Ол бирде Эрлик-бийдин јерине түжүп, күни јокто жүрген немедий, онон өрө учуп чыгып, Уч-Курбустаннын, Улген кудайдын үргүлји јай јеринде жүргендий. Топшуур кезикте түнүр чилеп түпүлдеп, онон жыгкылдап, јайнап, сүүнип ле ыйлап, јымырап, күүлеп барып јадатан. Баатырлардын жүрүми, каандардын јуулары. Јакшы ла јаманнын, ак ла каранын ортозында үргүлји тартыш. Ол тартыжу эмдиге өткөнчө... Чөрчөктөрдин сөстөри ундыла да, күүлери жүректе жүргенче.

— Бис эмей база...

— Озо чакта тодоштор калын эл болгон. Кара Эрчиштин бажынан ала Эл-Бабырганга јетире јуртаган.

— Эмди астаган...

— Түреген.

— О-о, јайла-а. Баш болзын.

Кејим сыңду Алтайды
Кезни салган Арасай,
Кејегелү бойысты
Кыйнап салган Арасай.

Арткан-калганын бу түймеен чак апарды. Актары да бисти өлтүрди, кызылдары да кырды. Эмди ач-торонын өйи кел јат. Ак малысты айрып алар, акту бойысты айдай берер.

— Сенде неме бар ба, уул?

— Эки-јаңыс та болзо, эрјинелү малым бар. Көөрчөгин көбүреде саап ичкен уйларым бар.

— Ак-каан кату да болзо, алтай албатыга кару болгон. Каланла кыза баспаган, кыйнабаган.

— Кудайдан бычылу каанды ширеезинен тайкылып өлтүрлөп салды. Онын учун Арасей чактан качан да айрылбас.

— Арай айткар, Абайым, тышкары канзсмолын турган болбозын. Угала ГПУ-га јетир ийер... Арай. Ун-чупаза торт.

Катунын јеринде јүрерде Эрел мыны канча катап эске алынган. Јерге кирип калган јебрен айлы. Аарчы-курут-ла јытанган јай. Јааназынын јымжак, јылу колдоры... А түрме — ол Эрлик-бийдин јери. А каргандар кандый чын айткан! Бой-бойысты не аайлу өлтүриштис. Кинчек. Мен өлбөй канайып тирү арткам? Салым. Кандый да болзо, салым деп неме бар.

Је јер-тенери бүткени, кудай кижини канайда јайаганы керегинде куучындар база эмдиге јетире санаазында. Алтай улустын кудайлык философиязы, көрүми сан башка. Ол керегинде Эрел Јаприн түрмеде отуларда көп лө сананган эди. «Өлбөй јүрүп, төрөл Алтайыма јанып барзам, бу јанынан шинжүлү иш бичиirim» — деп сананган. Онын да учун албаданып английский тил үренген. Лагерде кожо јүрген нөкөри көп тилдер билетен, бийик көрүмдү, ойгор көгүстү кижиле болгон. Эрелден он јаш јаан. Оны јирме тогус јылда, качан Эрел Јаприн — јиит комсомолчы, от-јалбышту революционер беш ичинин байларын кулактап, айдап, классовой өштүлерди јоголтып турар тушта отургыскан. Сталинге удур тартыжып ийген ошкош: «Классовой өштүлерге килегендерди олоорло кожо јоголтор».

Иван Петрович Иванов — бүткүл университет. Өскө ороондорло керектер башкалар наркоматтын ишчизи болгон ошкош эди. Алтайдан келген уулга ол та ненинде учун килеп туратан. Көп немени јартап, онын наукага тартылып турганын јарадып, ондый болзо, сеге анча да ла английский тил билер керек деп канча катап айдып туратан эмей. Эрел Јаприн Ондойдын ШКМ-нда үренип турар тушта, ондо немецкий, английский тилдер үреткен. Ол тушта оны тереңжиде канайып үренетен эди. Орус та тилди јакшы билбес бала! Алтай балдар ол тилдерди түңгей ле јилбиркеп үренген эмей. Керек дезе немец тилле кожондор кожондоп туратандар. Немец тилдин үредүчизи немец кижиле болгон. Английский

тилди Томсктон келген јап-јаш орус келин үреткен. Ол ой керегинде, Иван Петрович керегинде, өскө куучын. Алдынан куучын, алдынан сөс лө сыс. Орус албатыда чала бийиркеер, өскө улусты кыйыктабаза да, үстинен төмөн көрөр күүндү улус бар, је онойдо ок сүрекей ак санаалу, ару јүректү, өрө көдүрейин, өскө уктуга болу-жайын деген улус база бар. Ол ло Иван Петрович Иванов ошкош улус.

КУУКТИҢ ЈАЙНУЛУ УНИ

Яков Санабасов Устүги-Кайыгсурда сүре ле болуп турар болгон. Неме ле болзо, «Эрел, оноор бар келе-ек» — деп айдар. Ондо энирлерде јаш уулдар, кыстар јуулар. Яков озо баштап революционный куучындар айдар. Онон ойын башталар. Эрел чураназын јыңгырадып ла ийер. Је алтай кожондорго келиштире ойноорго күч. Күүлери орус кожондордон башка. Уулдар, кыстар орус бийеге үренерге албаданар, је уйалгылап турар.

— Бу байбандаган көм өдүктү канай секирер? — дежер. — Сопок болзо, тызырадып та ийбей! Ол Ото-голын, Ак-Јолдын алтайларынан бис уян ба?

А Санабасов сүрекей бийечи уул болгон. Ол Чамалда үренип турарда, Ойрот-Турада јүрерде, орус, алтай улустын ортозында болордо, темигип алган болгодый. Ја-ланда, јаш өлөннин үстинде торт ло ийиктелип турар. Кыстар онон туйказынан көстөрин албас. Олордын эн ле омогы Јинјилей, оны бийеге кычырганда шынгырада каткырып, јоон кара кејегезинин учында шагкызы шын-кырап, јинји-топчызы шылырап, тунзүйте кийип алган түлкү бөркинин калың кара камдузынын алдынан кап-кара көстөри суркурап, јерге топ-топ этире тебип, айла-ныжып туратан. Орус кыстардын бийелегенин Јинјилей канай көрбөйтөн эди. Онон уулдар, кыстар тарап-тар-кап јангажын, Яков Санабасов ло Эрел Јаприн оны үйде-жетен. Олор экүнин аттары јергелей јелөтен, үйгеч-куйушкандары тен шынгырайтан, үндери тен јыңгырайтан:

Ойдык јерднн өлөги
Такталганча ойпойлык,
Өдүс эки јыламан
Экчелгенче ойнойлык.

Арка јердинг олбон
Такталгагча ойнойлык.
Алтан эки жыламан
Айланганча ойнойлык.

Онон олор Эрелди үйдешкилеп салала, өзөкти өрө элес эткилеп калар. Јаңыс ла аттардын тибирти, Јинјинин шынқырууш, ырысту каткызы угулар.

Кайран јай. Эртең тура ойгонып келзен, одоштой күүк күүктеп јадар, јанында бортоодо көбүктү көөрчөк турар. Түнүкте, карара ышталып калган аланчыктардын бажында, алтын күн. Јазап јунунып, ажанбаанчан, јаанан үйдег божотпос:

— Сен канатал ла турун, балам, канатал ла турун, та не ле болбой? Кудайы јоктын јангын јандадын. Аданын јаңыс уулы, айгырдын јаңыс кулды! Онон мыжылдап, кылырада базып, көзинин јажын јоон бөс курынын учыла арча согуп јүрер. Байла, уулынын өлүмине карыгып јүретен болбой. Је Эрел онын сөстөрүн канай јаратсын.

— Эмди комсомол деп неме бар. Јаңы јүрүм төзөйтөн, јокту-јойуга јөмөйтөн неме.

— Сен канзамыл ба?

— Эје, комсомол.

Карпайып та калган болзо, јымжак колдорлу, эрке-е көстөрлү өрөкөн болгон эмей. Тойу-тоқтың өйи. Гражданский јуу тушта кырылган, торологон, тоноткон албаты јангы-јангы ла мал-ажы көптөп, јадыжы ондолып келген туш. Је аргалу-чактуны айдайтан, ак малын айрыйтан деген чочыдулу табыш јайылып турган. Комсомолдын ячейказынын јуунында јаңыс ла айткан неме: «Бай-кулакты јоголтор, батрак-јоктуны бириктирер. Колхоз-совхоз деп неме төзөөр. Текши мал болор, текши канзан болор. Ончо улус тең болор, байы да јок, јоктузы да јок».

— Је малысты айрыза айрып алгай, јаңыс ла бойысты айдабайтан болзо, јер-алтайыстан айрыбайтан болзо...

— А ол јоголтор дегени не? Өлтүретен бе?

— Ссылкалайтаны, айдуулга ијетени болбой.

— Советтин алдына кандый кинчек эттис? Јаан болзо, мал азырадыс не, јаан калан төлөдис не? Түни-түжи иштедис не?

— Кижии кулданган эмес.

— Кижинин кара терин јиген эмес.

— О-о, јайло-о, агаш та болзо, узунду-кыскалу, ончо улус канайып тег болотон? Канайып тег јүретен. Баш бол.

— А јалку, аракычы, копчы улус база јакшы јадар ба?

— Јакшы јадар.

— Олорды кем азырайтан?

— Колхоз. Совет јанг.

Јапраа өрөкөн Яков Санабасовтон сурап турар.

— Акыр, Јажыкпай, сен бу јерде Сабеттин јааны. Сен меге айдып бер. Ончо улус канай тег болор? Бирүзи иштегкей. Түни-түжи иштеер, ак-малын кичеер, тойу-ток јадар. Экинчизи јалку, эш-неме этпес, аракыдап, тенип бас јүрер. Эмезе бирүзи ойгор санаалу, экинчизи аамай эмезе көк тенек, кал. Олор канай тег болотон, балам? Канай тег јүретен?

— Јалку улусты закон иштедер, тенек кижини үредер. Ончозы тег болор. Кижини кижки кулданбас, кижини кижки кыйыктабас.

— Иштебезим дезе, мойношсо?

— Албанла иштедер...

— Албанла этирген иштег астам болбойтон, уулым. Албан ол албан ла. Јайым эмес. Онон бу Сабет өйинде кем кемди кулданып, базынып турган? Јанг сенин колында эмес пе?

— Јанг Советтинг, албатының колында. Је түңгей ле ончо улус тег јүрүмдү эмес. Бай-кулактар түңгей ле бар...

— А бу эки-јангыс билени туку башкы јыл гйдаи берди не.

— Онон бу иштегкей улусты апар өлтүр салза, ишти кем эдетен?

— Мынча улус кулактазын деген јакару бар.

— А бу мынызы тен мал кантрактап айдаганыла түңгей неме туру ине?

Яков Санабасов аймак барар, онон чырай-бажы соок ло јанар. Улу тынар, көп неме айтпас. А энирде түңгей ле јажытту јолыгыш. Јинјилей ле оның ортодо та кандый куучын болуп туратан, оны Эрел билбес. Је бир катап Яков Санабасов айткан:

— Јинјилей менин јүрегиме кару кыс. Бис бой-бой-ыска сүрекей кару. Бир ле энир көрбөзөм, үнин укпазам, чек ле эриге берерим. Ойрот-Турада да, Чамалда да кыстар бар. Ол кыстардың кийими де оруссу, кылык-

јагы да оруска јуук. Окшожор болзо, коркышту. Чулу алтай кыстар окшожып та, кучактажып та, тойдон озо јууктажып та билбес. Кемзинченг.

— Мыйтунын кресту алтай кыстары орус ла көрзө чек билинбес — деп, Эрел айтканы санаазына кирет. — Он беш ле јаштан ала ойынды баштап ийер. Торт ло тижки күртүгештер ошкош, сарафандары, канаттар чылап јайылып, учалары болчон-болчон эдип, тен — «ойт, ойт, ойт» — дејип, секиргилеп турар. Башка немелер.

Мыны угуп, Санабасов каткырган:

— Айдарда «ойт-ойт» дејип турган ба? Ой келген не, көөркий, ой келген. Сенин ойинг база келер. А сен «ойттобой» турунг ба?

— Јок.

— Сени кызычактар сүүбей јат па?

— Билбезим... Је бир кыс мени, менен јаан бала, энирде, интернаттын коридорына тудала, окшогон. Мен оны ийде салгам.

— А не? Јаман ба?

— Јакшы ла неме јок. Ујатту не... Онон эби јок. Бозулар чылап јалажып.

— Бозулар чылап јалажып? — деп, Јаков байаазынан тын каткырган. — Күлүк ле эмтиринг. Ой, нени ле айдар! Је јүрегин тайлонго чылап кожондоп, санг өрө учар. Ол тушта сүүш деп немени билеринг.

— А бу јердин кыстары санг башка. Кижиненг кач турар эмезе јажынеерер.

— Чурана ойноорында олор јуул јат. Сенен көстөрин албай јат. Туйкаазынанг, билдирбезиненг. Анчада ла Каракыс, Јорыкчынын балазы.

— Је... төгүне ле...

Онон бир катап айткан:

— Аймакта јүргем. Кулактардын тоозын көптөтсин деп некеп јадылар. Линјилейдин адазы Мандыков спи-сокто база бар, Јуруковтор база. Је былар јүк ле курсагына јаткан улус не? Та не бол турган, кайкап јадым... Јартаарга ченешкем... Кайдаан... База ла катап кажы ла өрөкөнинг малынынг тоозын алзын деген.

Кобы-јиктер сайын алтай айылдардын ыштары чоргып, аарчызы, куруды јытанып, амыр туруп ла јат. Јүрүм өдүп ле јат. Кудалаштын, тойдын, бала качырыштын кожондоры јыгырап ла јат. Айылдан айылга коп база јайылып турган. «Мандыковтын балазы јүүлген, Са-

набасовло кожо түни-түжи жүгүргөн». «Уйалбас, алтай бала анэй кылынар ба?» «Ада-энези ура, токто деп не айтпас?» «Санаазы једишкен болзо, куда-кубуй не ий-бес?» «Айса Мандыков кулактатпаска болуп, кызын бер турган ба?» «Советтинг башчызы уят јок кандый неме?» «Бешадарлу, колмылтыкту, кижн коркор неме». «Қарын јалакей уул». «Акыр, ак малыңды айрып, алкы бойын-ды ссылкалап кыйназа, ол тушта јалакайын билеринг». «Бойының күүни эмес, закон некеп турган да».

Бир күн јебрен айлында, кызарып күй јаткан оттын јанында чайлап отурала, Јапраа өрөкөн айткан:

— Айылдар сайын јаман коп жүрү, Јажыкпай... Мандыковтын кызы јуртсоветтинг јааныла жүгүр турган деп. Санаа-күүн јеткен болзо, куда-кубуй не ийбес? Албаты-јонго, ада-энеге не айдып салбас? Сен јон баштаган эр... Кандый тем көргүс турун?

— Мен өскө јердег келген өскүс-јабыс кижн...

— Агаш ортозында эмезинг, албаты ортозында... Совет јан Мандыковты айдай да берер, өлтүр те салар, је ак-јарыктынг, албаты-јоннын алдына уятка салар учуры јок. Бу карган эјен отуры, мундус сөөктү кижн. Бис те кир салбай, сен учун. Јакшы болзын деп айт јадым. Санаа једишкен көөркийлер ойында чай ошкош, нени де укпас не.

— Мен бар келерим, иним — деп, Јапрааның үйи айткан.

«Карган өрөкөн чын айдып јат... Канайдар? Кулактын балазын алды дежер. Айса партиядан сүрер? Је Јинјилей јок канай жүрер?» Ол унчукпай терең санана берген. Мыны көрүп, Эрелдин ичи ачыган, јаан јашту нөкөрине килеп отурган эмей. Коркышту ой келип јат. Је он сегис јашту уул оны кайдан билзин. Ого кече база мылтык бергендер. Бай-кулакты айдаар тушта болужарын дешкен. Сзөктөг милиция, солдаттар келер дешкен. Кулакташ озо баштап Оймон ичинде, Кан-Јабаганда болуп турган.

— Ондый болзо, јестем, кудалап салаар. Јинјилей ле бис сөстү улус. Онон јакшы эш-нөкөр меге табылбас.

— А баланы качан качыратан? Кем?

— Мен бойым.

— Ондый болзо, керекти бүгүн ле эдигер.

— Аракы?

— Мен јууп салгам, сананар немең јок. Кижн база

оны-мыны санан жүрбей, көрүп турбай.

— Айса тун жапшыра кир жадыс — деп, Жапраа айткан.

Олор чакыда аттарына мине согуп, Үстүги-Кайыгсур жаар мантадып ийгендер. Санабасов аркада артып калган. Мандыковтын айлына Эрел келип түшкен. Инжилей уйлар саап жүрген. Онын жанына өдө базып, Эрел ары-бери көрөлө, айткан:

— Сени Яков сакып жат, аркада... Уйларың саап божойло, оноор жүгүр. Мен каргандарды бултаартып, калырап отурайын.

— Мени каранга каруулдап жадылар... Ой, коркып турум, Эрел.

— Коркыба. Сени бис качырарга келгенис. Жүгүр дэйдим. Онон башка ада-эненг нени-нени сезип ийер.

Ол айылга кирип, оттын жанына чөмчөйө түжүп, жакшылашкан. Онон айткан:

— Таадам слерден корголжын сураган. Мылтыгынын огы божогон...

— Э-э, карган жилик сорор деген бе? — Мандыков алкынын алдынан илгин баштык чыгарып, казанның кулагынды корголжын алып берген. — Не табыш жүрү? Комсомолынг нени айдат? Бай-кулакты жоголтор ло дейт пе?

Оттын жанында оп-соп болуп калган балдар отурган. Былар Инжилейдин сыйындары, ийнилери.

— Партиянын жөби бар. Сталин куучын айткан. Бай-кулакты жоголтсын деген. Же слер кулак эмес, середняк, орто жаткан кижине?

— Мал азыраза бир кинчек, бала азыраза экинчи кыйын. Бу кандый жан? Кижиге килебес? Кижиге күүнзебес?

— Советтин жагы. Же слер оной айтпагар, былар. Советтин жагын жаратпай туру дежер.

— Мал азыра деген, тойу-ток жат деген. Совет жан. Эмди эки алаканы ойылганча иштеген улусты бурулап жат? Мыны канай ондойтон? Же мен кемди кулдангам, кемнин күчин жигем? Баш ла бол!

— Слерде буру жок.

— Ак малымды алзын. Ар-жөөжөмди алзын. Жагыс ла бойыма, бала-баркама тийбезин. Колхозко бис те иштебей, колыс жок эди бе? Совет жанды көдүрбес, күчис жок эди бе? Мыны партияга айт, комсомолым!

— Балага не кизиреп отурын? Бийлердин эт јаткан немези не ол?

— Мен кижн терин ичпегем, кижн кўчин јибегем. Укту-төстү байлар чылап, уурчы-мекечи којойымдар чылап. Бойым бай јаржактарга јалданып иштегем, эки-јагысты олордон алгам. Онон малым өсти. Та нени ыралоган?

— А бу селсебеттин јааны кайда? — деп, эмеени сураган.

— Аймак барган! — деп, Эрел јыга ла салып ийген. Јаан улусты төгүндеерге уйатту, је канайдар? Јажытту керек. Серемји јок болзын.

Бала качырыш јажытту, сүүнчилү, керек десе кожонду болотон. А мында кожон до, каткы да јок. Кырдын ары јанынан јаан сары ай јылбырап чыгып келген. Баштапкы кыру агаштардын бүрлерин онон-мынан чоокырайта саргартып ийген өй болгон. Боочыда кемнинг де јайнулу кожонгы. Јолды өрө бешадар мылтыктар јүктенген улус тибиреде мантадып өткөндөр. Јүректе кандый да чочыду. Кандый да коркышту неме келип јат. Оны токтодор, туура эдер ийде јок.

— Не карыктын, көөркий? Карыкпа.

— Кудай, кудай! Не болор, Јажыкпай? Не болор? Ада-энемди айдап апарза, мен кожо барарым, кожо өлөрим...

— Сениг аданга кем де тийбес, Јинјилей, кем де тийбес. — А јүреги десе сыстап јат. «Кулактын балазын алды дежер, сурак кату турар. Кижининг күүнине олор көрөр бө? Качан да көрбөс. Кандый да јакшы јан күүни јок болзо, ол јан эмес. Кайкамчылу неме. Телекейдинг текши ырызы учун тартыш дежер. Тегин кижининг ырызы керек те јок».

Аттар јергележип, бышкырыжып, айдын түнде агаштардын чоокыр көлөткөлөри өткүре тибиреде јелгендер. Олор јеткилеп ле келерде, Јапраа үйиле, Манкыла кожо, кара тажуурды канјаланып, өрө јорткондор. Анча-мынча болбой, аттын тибирти угулган. Онон чакынын јанынан нарочныйдын чочып калган тунгак үни: сакугылап јат! Аймактаг улус келген!

Санабасов эжиктег чыгып јадала, айткан:

— Эрел! Таай јенгенди каруула, уул. Каргандарын удабас једип келер, нени эдерин олор билер! А сен, Јинјилей, коркыба, эркем.

Эрел ле Линјилей карануй айылда артып калгандар. Оттын чокторы кызарып, тунуктен ай жарыдып турган. Линјилей айылдын эпши јанында содойып калган отурган. Онын тегерик кызыл чырайын, тегерик кара косторин, ондый ок кандый да бокон тегерик кабактарын тунуктен түшкен айдын жарыгы карануйдын ортозынан жарыдып турган. Качырып келген балага нени айдатанын Эрел билбес.

— Чай ичеринг бе?

— Јок.

— Кокорчок јииринг бе?

— Јок.

— Сен улус јокто ажан ал. Онон окко аштаарың...

Эрел бортооны онын алды јаар јылдырып берген.

— Ме, калбак.

Линјилей бир калбакты сузуп, јип королө, улу тынала, айдын жарыгында араай айткан:

— Јок, Эрел, курсак ашпайт. Куда-ай... Эмди не болор?

— Коркып турган ба?

— Та. Билбезим. Неден де чочып јадым. Јурегимде амыр јок. Јажыкпайды бурулагр болор... Кулактын балазын ал јат деп...

— Јажыкпай јакшы киж. Јалакай, корсү.

— Билерим. Ого күүним јеткен. Онын учун бар јадым. Јурт тударга... А јурт болор бо? Јурүм болор бо?

— Ончозы јакшы болор, Линјилей. Сени комсомолго аларыс. Уредуге ийерис. Јажыкпай сего сопок ал берер. Тизиреде бийелееринг... — деп, Эрел айткан эди.

Тун ортозы киреде Јапраа эмеениле калангы јангандар. Јапраа үйге кирип келеле оттын эр јанында ширдекке јабыланып, куулы бооколду кангазына танкы азып, айткан:

— Је, балам, адан, энең ашты ичти, јобин берди. Алтайыстан айдай берзе, балабыс мында арткай дешти. Кайрако-он! Кандый чак-эреме келди! Кулунду беени кулдынан айрыыр, энелү баланы энезинен айрыыр. Бу кудай кайда? Улу јайаачы кудайыс? Мүргүген Алтайыс? — Ол буурыл бажын энгилтип, бир-эки оос ооч тартынып, ыйлап ийген.

— Канай отурын? Бала-барка коркыдып? — деп, эмеени оны адылган. Айылдын ичле шылырада базып, казан аскан. — Той-јыргалды эт ле салбай, тон ло тү-

реңи кижі жок. Албаты-јон база бар. Көдүр ийер, болуш ийер.

Танары жуукта, јер эс-бос јарып турар тушта, Яков Санабасов једип келген. Ол турада уйуктап јаткан Эрелди ойгозып, айткан

— Эрел, тур. Керек баштал јат, уул — деп, ол бозомтык көзнөктин јанына отуруп унчуккан. Колмылтыгын кабынан уштып, барабанын айландырып, патрондорын тоологон. — Мени Чакыр дөөн барзын деген, ондо кал-камык албаты жуулган. Олорды Бешти төмөн айдайтан дешкен. Бойынын јеринин улузын канай айдаар? Өскө јердин улузын айдаза торт. Түней ле кыйа базар арга жок.

— Јинјилейдин адазын?

— Спосокто... Онон до өскө улусты кош салган. Сурагам. Укпай тургандары јарт не. Јарт.

— А Јинјилей?

— Јинјилейге тийбес болбой... — деп, Јажыкпай өрө туруп айткан.

— Алтай јанла алган эжим. Јокту кижинин үйи. Јинјилейди корып аларыс. Адазын бол албадым.

— Селсебетте бичит салар керек болгон.

— Мен аймактын улузына айт салгам. Той эт јадым деп, Јарыкбашев билер. Коркыба деген.

— Јинјилей ада-энемле кожо айдуулга баратам дезе?

— Је сен онын јанында бол. Не-не болзо, айдарын. Мында улусты кулактайтан, айдайтан улус слер, комсомолдор, активисттер. Ончозын партиячейканын качызы Јарыкбашев баштаар. Аймактан ол бир Толстокошев деп калју неме келер дешкен. НКВД-нын начальниги. Кече өрө өткөн атту улус — салдаттар. Эмди олор Чакырда. Көксуу, Кан аймактардын кулактарын ондо жууган...

Олор турадан чыккылап барза, Јинјилей тышкары турган. Кыстын јаактарын төмөн јаштар мызылдап төгүлип турганын толун айдын јарыгында Эрел көрүп ийген. Јажыкпай онын јанына базып барала, нени де түрген-түрген айдып ийеле, адына мине согуп, јүктүкте карабинин түзедип, ары болгон.

Ол күндерде чур-чуманак, ый-сыгыт, абралардын чыкыражы. Саалбаган уйлардын мөөрөжи торт ло јиилеп турганы канча-канча јылдар өдүп те калза, Эрелдин санаазынан эмдиге чыкпай јүрет. Кулактаар деп јөптө-

гөн улусты кобы-јиктерден айдап, конторанын јанына јууп турган. Кажы ла биле эн ле керектү немелерин алып абрага салып, арткан алкы-јөөжөзин таштап, ак малын артырып, атанар учурлу. Ада-энезиле кожо бала-барказы барар, эмчек те баланы артырарга јарабас. Онын учун јаан улустын ыйына-калагына јаш балдардын ыйы кожулып турган. Ончо улустын списогын көрөлө, «а Мандыковтын кызы кайда?» — дешкен. Бойыстын ла улусы не. Јаңыс јердин, керек дезе јаңыс уйаның!

— Ончозын болзо, ончозын апарар. Кемизин де карамдап артырбас. Килегени кинчек деп немени ундыбагар. Кийинде барып чак болор. Кин тазылы јок болзын.

— Ол бала кача берген.

— Кайдаар кача берген?! — деп, НКВД-нын јааны кыйгырган. — Эй! Комсомолчылар! Туткар! Эжелгер!

— Ол тайга-ташка качкан эмес, кижиге качкан.

— Кемге?

— Санабасовко... Председательге.

— Председательге? Совет јаңнын бу јерде башчызына? — Толстокошевтин көстөри тостойып, тегин де бешпек кызыл чырайы там кызарып ла тыңыскый берген. — Кулактын балазын јажырып? А-а, вот контра. Бүгүңги күннэн ала ол председатель эмес, предатель!

— Эдегин алдына јажынеерен. Ох, сүмелү күрүмдер. Ол Санабасовты көрзөн.

— Јаман неме айтпагар, өгөөн.

— Санабасовтын бойын кату-каруузына тургузар керек! — деп, Энчинин уулы Чербемей кыйгырган. — Коммунист! А кулактын балазын алган!

Мынайып турганча Јинјилей једип келген.

Ол эки көзинин јажы төгүлип, Эрелге айткан:

— Эрел, көөркий, сен, Јажыкпайга айт. Бойы барган деп. Ада-энезин таштап болбогон деп. Олзөм олорло кожо өлбөйин. Мен учун ол буруладар, кайраным, кайраным!

Улусты база катап списоктон көрүп, тоолоп тургандар.

— Мен учун карыкпазын, сыстабазын деп айт. А мен көөркийимди, эш-нөкөримди өлөрдин өлгөнчө ундыбазым... Јуртабадыс. Салым-кудай андый туру. — Оноң ол энезиле коштой абрага отура берген. Мандыковтын јаан билези чур-чуманакта.

— Атана-ар. Атана-ар! — деген кыйгы ла чыккан.

Абралар күлүрежип, айдуулга бараткан улус ыйлажып, сыктажып, чуркурай ла берген. Мылтыкту солдаттарга курчадып, одус өрөкө улус өзөкти төмөн лө барган. Олордын ыйлап баратканы бар, кыйгырып баратканы бар! Онон бурылчыктын бери јанында абрадан кожон угулган:

Буурамайлу өдүгүм
Буза баскан Алтайым
Бускаланду чак тушта
Тыным алган Алтайым.

Каашнакту өдүгүм
Капшыра баскан Алтайым
Качаланду чак тушта
Тыным алган Алтайым!

Алтайыстан айрыл јадыс, өлгөнис бу туру! Үргүл-
јиге, элен-чакка јакшы болзын, төрөөндөр.

— Алтайысла тыныс бир, эмди айрыл јадыс. Арасей-
дин түбинде алтын сөөгис артар јат.

— Бисти кыйынга ийген немелерге кудайдан кар-
гыш түшсин. Ач үрези амыр јатпазын!

— Үргүлјиге торо јүрлезин. Онжүп өспөзін, өдө
акпазын! Тү-үк!

Артып калган улус карыгып, туйказынан ыйлажып,
тере тондорынын эдектериле көстөринин јажын арчы-
гылап турган. Мында, тегин улустын ортозында, комсо-
молдор бар, партиецтер бар, активисттер бар.

— Бу не ый?! — деп, Толстокошев кыйгырган. —
Бай-кулакка килеп?! — Онын омок ады јаңыс јерге тур-
бай, ийиктел турган. — Ачу болзо, кийнинен баргыла!

— Нөкөрлөр, классовый өштүге килебегер! Кан со-
роочы байлар јок болзын! — деп, Јарыкбашев јурт Со-
веттин эжигине туруп, үни тыркырап айткан. — Эмди
революционный өй, јайым! Коммуна төзөп јадыс! Бай-
лардын малы бистин болор, кулактардын јөөжөзи бис-
тин болор. Бис јаңы эелер! Малдын семизинен тудуп
сойгор, текши казан азып, јыргагар!

Је улуста үн де јок. Түнгзүйижип, бир де сөс айтпай,
экиден, јаңыстан аттарына мингилеп, кобы-јиктер сай-
ын јангылай берген. Айдаткан улустын көп јаны буру-
зы јок улус болгонын ончолоры билип турган. Је олорды
корый алар арга да, куч те јок. Олорды албанла айрып
алар дезе, кулактардын түймеени болды дейле, ончо-

зын кырып салар. Гражданский жуу тушта канча өлүш-тер болгон. Эмди база кал-камык албатыны алып барган. Кобы-жиктерде журттар жоголып, Алтай ээнзирей берген эмей.

Атанып барар алдында Линжилейдин адазы Сабашка Мандыков Жапрааны кучактап, ыйлаган.

— Кайран жестем! Өлөр алдында балам аркызын ичип алдым. Јатка берген балам бойымла кожо кыйынга бар јат. Ак малды не азырадым? Бала-барканы не чыдаттым? Аракыдап, тербезендеп бас жүрген болзом, јангы јанга јакшы көрүнөр эдим. Јер-Алтайымда эзен жүрер эдим. Былтыр Өлөтүде јаткан јееним согумга мел сураарда бербегем... Кайттым? Кайттым? Эмди кара јерге барды. Кара бажым базылды. Канча балдарым бойымла кожо кыйынга бар јат. Калак! Калак!

— Карыкпа, јурчым. Канай кыр салат эмеш... Алтайына эбир јанар болбойын — деп, Жапраа айткан. — Кара агаштый албатыны канай ончозын өлтүрер? Канга тумалан калбас па?

— Јок, жестем, жүрегим сес јат. Түн туранын јерине, күни јок јерге апаратан дежет. Ол, байла, Эрликтин јери болбой. Көк чечектү Алтайысты көрбөйтөн эмтирис.

Экилези ээк-јаактарын үлүштелте ыйлап, јыжыжып алала, эки башка баскан. Онон эртезинде кере ле түжине Бештин ичин төмөн мунга жуук улус апарган. Ол керегинде энирде Јков Санабасов куучындаганы Эрелдин санаазына кирип келди.

Јапраа айткан:

— Э-э, јаман чак кел јатканын јаандар айтпай база... Көгөл найман сөөктү Көкил, јирме јыл калка-төбөт јерине жүрүп, ондо куулгасту намаларга јолыгып, олордон ойгорлыкка үренип алып, койнында судурлу келип, ырымдаган, судурлаган. Атту-чуулу байларга, Аргымай ла Манјыга мынайда айткан туру:

— Азыраган малын мал болбос, јөөгөн јөөжөн јөөжө болбос. Ончозын јокту-јойуга үлеп берер. Арасейдин јеринен чак келер, тенгериден от түжер. От-калаптың ойи келер. Ичкени корон, тутканы бычак — кал үйе бүдер. Кижиде деп неме тынзынар. Айла, күнле мееркежер, ол тушта калганчы күн келер. Калганчы чак келер.

— Оозым ла бар дейле үрдүртпе. Билбести сен би-

летен турун, укпасты сен уккан турун. Төбөттүн төгүнчи намаларынын сөзүн жайба! — деп, Манжы бай, сөөгү аайынча ака кижиге, адылыптыр.

Оноң Көкил өрөкөннүн айтканы чып-чын бол калды. Манжы байдын канча балдары оорудан өлди, артканын өлтүрлөп салды. Бойы калха жеринде качып жүрүп өлди.

Жапраа куулы бооколду кангазынын ыжын буркурадып, жерге кир калган жебрен айлында куучындап ла отурган.

— А менин Саама-таайым. Төөлөс сөөктү кижиге. Бу туку Урсул бажында жаткан. Бойы аргалуу бай кижиге. Малдан сойоло, чаккылап салар. Өткөн улусту күндүлөп, жокту-жойуны азырап жадар. Жайгыда Алтайдын жараш сындарыла көдөчилү, чөөчөйчилү, кожончылуу, комысчылуу, колтыкчылуу жыргап жүрөт. Килин тонды кий алар, киш камдууну жастан, төжөн алар. Алтын чөөчөй айлан турар.

— Э-э-э, тенок байлар — деп айдатан. — Карганадый малынан сой жибес, камду-түлкүзүн эдин билбес. Азыраган малыс мал болбос, алкы жөөжөбис жөөжө болбос. Жаман чак келер. Өлгөлөктө жыргап албай, өчкөлөктө күй албай.

Оноң бир күн уйуктайла, уйкудан өрө турбаган. Алтын-мөңүнүн алганча, ак торкозун жабынганча ол жерге жүрө берген.

Камык улус калакташып, кагыр куштар чылап кыйгырышып өткөн кийинде, карангуй энгирде, эжик кылырт эдип, Санабасов кир келген. Ары-бери көргөн, үйдө улустун чырайынан үзезин сезип те ийген болзо, араай сураган.

— Инжилей кайда?..

Эмеен-өбөөн төмөн көргөндөр. Эрел база эрмек айдып болбой отурган. Тамагына не де тур калган.

— Же, же... Эрел, эркем, айт, айт!

Эрел жүк арайдан чилекейин ажырып, көстөрүнүн жаштары айланышып, араай айткан:

— Инжилейди кожо ал барган. Толстокошев кыйгырган, некеген, слерге кекенген... Оноң бистин бир жыду немелер база. Көкшин, Ытанар, Тордомой деп немелер... Жоктулар.

— Мен оны ийтти! Кижиге күүни жок сволышты! — Жакыкпай бастыра бойы тыркырап, тура жүгүргөн. — А жоктулар! Олор жалкуулар, паразиттер!

— Отур! — деп, Жапраа кизирт эткен. Керек дезе аяк-казан шын эт калган. Лобош, табылу эрмектү кижги база мынайып үнденетен туру. — Өлүмнүн үстине өлүм эдерге бе? Кинчектин үстине кинчек эдерге бе?

Jaаннын сөзүн укпаска болбос, Жажыкпай бажы салактап, отура берген. «Жок, жок! Жинжилейди айрып ала-рым. Сүрүжерим! Истежерим» — деп, ол ичи-бууры анданып, жүреги сыстап сананган. Жапраа онын санаазын билип ийген ошкош.

— Санан, ончозын шүүп көр. Jaан jерге бар. Ол Ja-рыкбашевле куучындаш. Jaактап кыйгыр та турза, жа-кшы санаалу уул болгон эди.

Өктөмжиреп өлүм көрөринг, калаптанып кан төгөринг.

— Эмди олор кайда не?

— Барагашты өдө берген болбой.

«Жок, эмди ле жаба jедер... Ого жүк эки көзине көрөр, эрмегин угар. Керек болзо, кожо барар!» — Санабасов үйден чыга жүгүрүп, адына мине согуп, өзөкти төмөн учурта ла берген. Онон суру да жок.

Кезиги айдыжар солдаттар ат салган деп, кезиги Жин-жилейле кожо ссылкага жүре берген деп. Онон бир де кижги кайра жанбаган.

Эртезинде Jарыкбашев келген.

— Je! — деген. — Jажыкпай өлүмин некеп жүр калт!

Селсебеттин печедин чач берген: «Керек жок!» — де-ген. Ыйлап, кыйгырып, өзөкти төмөн учурта берген. Эр-тен тура эки солдатту НКВД-нын jaаны келген, эмди Санабасовты арестовайт эдерге.

— Кайда-а? — дейт. Колмылтыгын ушта тартып, жа-нып туру! — Кайда сук салдын?!» — дейт. — Ончон контролар! — дейт.

— Сен меге тыгыба! — дегем. — Мен парчейный. Карууны онын алдына тударым! Сенин алдыга эмес! Санабасовты бойун бедре.

— Парчия!! — дейт. — Сендерге база jедерис! — дейт. Ондый немелер жанга чыкса, талайдый кан агар, тайгадый сөөк артар.

— Э-э, кайран уул! Кара бажы базылды... — деп, Жапраа айткан.

— Мен кече Чакырда болдым. Куда-ай, мунга жуук улусты жангыс jерге чогуу салган. Алтайын да, жаржа-гын, орузын — ончозын кожо айдап jat. Тал-табыш, ый-сыгыт. Абайдын бир байбак сагалду орузы абразында

алтайлап кожондоп, ыйлап отуры. «Гражданский жууда кырышканыс, өлүшкенис. Арасейдин сөзине бүткенис. Эмди Алтайыс-кудайыс каргады, кыстады — дейт. — Ончобыска кинчек жетти». А кезик жаржактардын кунугып турганы жок. «А кандый да жерге көчүрүп салза, аш саларыс, мал тударыс, алдырышпазыс — дежет. — Алтай кижини өлөр» — дежет. Апарып жаткан немелери киреелер, малталар, өрүмдер, структур, чалгылар. Чын, олар айса өлбөс. Же алтай кижинин чыдузын түңгөй ле чыдаш болбос. Калаш жибезе көстөри онкойып, сагалдары сарбайыжа беретен эмей.

Түн туратан жерге апаратан дежет. Алты айга күн чыкпас, жери качан да эрибес. Сас. Ыш арал. Орустар айдыжат: «Ондо балык көп, өлбөзис. Алтайишкалар өлөр». Чын ла алтай улус ондо өлөр. Казахстан суу жок жерине апаратан дежет. Казахстан жерине барза алгайлар өлбөс. Кандый да болзо каны бир албатынын жери.

КЕЛЕР ОИДИН УЛУЗЫ

Больницадан чыгардын алдында Эрел Мироновичи баш врач бойына алдырган. Кирберек эрин сагалду, үкүнинг көзи ошкош тосток көстү алтай уул онын осырганынын историясын көрүп отурды. Онон онын кыбына кирип келген буурыл башту, копшык кара чырайлу, узун тумчукту Япринди көрүп, бажын кекиди.

— Отураар, Эрел Миронович...

«Алтай жийттер база өзүп ле жат. Азыйда андый болгон бо? — деп, Эрел Яприн сананып калды. — Көрсөн, доктор. Ак халаттан кийип ийген. Күлүк».

— Же, керектер кандый?

— Якшы. Ондолдым. Быжыл, байла, өлбөс болбойым.

— Мынан чыксаар, слер кайда баратан кижини?

— Жангайым. Чанкырлу Алтайыма...

— Чанкырлу жараш жер. Анду-кушту. Аржан-кутук суулу.

— Айтпа да. Быянду жер.

— Слер сок жангыскан кижини бе?

— Сок жангыскан.

— Пенсие албай жадаар ба?

— Жок. Он беш жыл түрмеде отурдым. Уч жыл лишен праволу жүрдим. Онон жан келеле ондо-мында иштегем.

Онон шабаштагам. Чычканның богын тергем. Мумие дейтен немени... Эмди мумие божоды.

— Слер каргандардын туразына барзаар кайдар?

— Каргандардын туразына?

— Эйе.

— Јок, јок. Токтоп калзын. Мен кемге чаптык эт турум?

— Ондо азырап та, кичееп те јат, ару-чек...

— А не? Мен кемнен де болуш сурап турум ба? Тербезендеп јүрүм бе? Он беш јылга да отурганым болор. Эмди ойто барбазым...

— Је каргандардын туразы — ол түрме эмес не?

— Башказы јок. Ондо јарым тынду немелерди көрүп, тыным там чыгар, өл јаткандарын көрүп, өлбө күүним келер. Айса албанла апарып сугараар ба?

— Јок, јок. Слерди кем де албадабай јат. — Врач уул колын јангыды. — Је оорый берзеер?..

— Оорый берзем, эмдегейин. Эмдеп болбозон, өлгөйим. Је каргандардын туразына барбазым... Эйе, ончозы бар, кичееп јат, көр јат. Өлзө сөбгин јууп сал јат. Је ондо, база катап айдып турум, јарым тынду улустын ортозында, кижии канай јүрөт? Кижинин сүри базылар. Меге јайым керек. Өлзөм дө јайым јүрүп өлгөйин.

— А канай јадараар?

— Јаткан чылап ла јадарым. Өркө тударым, мумие јуурым. Улуска печке сал берерим. Кудайга баш. Аракыны токтот салды. Онон башка кандый болгон? Печкени сал јадын, ич јадын. Албанла ичир турар не?! Ичпезе, печке күйбес дежер. Бир катап уулдар беш болуш топ аракы, эки килограмм колбаса алган...

— Јарт. Эртен больницадан чыгар јадыс.

Ўкү көстү доктор уул оны база катап ширтей көрөлө, бажын јайкады.

«Акыр, мынзын канайдатан немези туру? Ойто ло Чапкырлу бажына барар ба? Айса деремнеде артар ба? Айасту та нени айдар? Ары кедери бар дезе, ол тушта канайдар» — деп, Эрал Миронович сананып калды. Онон ажанып, уколдодып алала, ойто ло больницаның үсти јанында туунунг көксине бийиктей чыгып, байагы ла чагал агаштын көлөткөзине отуруп, арык төжин серүүн эзинге соктырып, Урсул сууны јакалай турган јуртты, ол јанында төнгөрдиг үстиле чөйүлип өткөн Чуйдын

Јолын Јалкуурып калган көрүп отурды. Јурттын төс јеринде, столовый, гостиница, магазин турган јерде, улус көрүнбейт. Јаңы туткан јаан магазин, кинотеатр, ологро одоштой Ленинге кереес. Кичинек пьедесталда кичинек Ленин туруп јат. Азыйда бу јалаңда, автобус токтойтон јерде, столовыйдын јанында улус кыймырап туратан. Аймактын ончо алкаштары мында јуулып шабаш эдетен јер болгон. Јурттардан келген уулдар акчазын үзе ичпееңе мынаг јанбас. Мында кожонг, мында коқыр. Мында согуш. Анчада ла алтай уулдар ичетен. Көп сабазы мында ла аракыдап јүрүп, артагылап, карыгылап калган. Одус јашту јиит кижини бежен јашту деп көрөринг. Уулдар аракыдан чек карара беретен. Олордын көп сабазы өлгүлеп калды. Адынганы бар, буунганы бар, авариядан өлгөни бар, соокко чарчап өлгөни бар. Буурынанг, өкпөзиненг өлгүлеп јат. Керек дезе школдын балдары эзирик јүретен. Эрел Јаприн де база ичкен ле эмей. Аккордеснын жаңырадып, алкаштарды бийеледип, чөөчөй сүүйтен јаражайларла кожо јорголожып салган ла. Эмди Горбачевтын законун мактап турганы бар, кармап, түкүр турганы бар. Је текши албаты оны јарадып јат. Аракызак уулдарын чек токтодып болбоон бир өрөкөн мүргүген де дежет. Горбачевтын портрединин алдына чып ла чын бажырған деп айдыжат.

— Баш болзын, кайракан! Корон ашты токтоттын, коркышту өлүмди аstatтын. Энелү неме энезин ундыган, балалу неме балазын таштаган. Албаты-јон јүүлген. Ак малын кичеери јок, ак сүдин саап ичери јок. Колтыгында бычакту, койнында аракылу алмыс-јелбистер табылган. Јайаачынын эжигин јаап салган, Эрликтин эжигин ач салган. Түмпүк-түмпүк чырайлу, түдүк-түдүк көстү балдар чыккан. Сен эмди оны токтоттын. Орб турган кудай ба сен, өзүп келген алып баатыр ба сен? Уч-Курбустан үлүзин алган болбойын, јайаачынын јарыгын алган болбойын. Уч уулымды аракыдан айрыган учун үргүлјиге алкап јүрейин. Уч бүктелип бажыр јүрейин. Уулдарым санаа алынды. Айлы-јуртын јазады, ак малын кичеерди. Коммунисттин де јааны болзон, кудайга түңей көрөдим. Баш ла болзын!

Мынайып өрөкөн күнине үч катап мүргүп јат дежет. Јерлештеринен база мүргүгилезин деп некеп јат. «Је чек ичпей кижини канай јүрөт? — деп, Эрел сананды. — Организм түңей ле некеп јат. Бир кружка соок сыра

ичип ийген кижн. Эмезе Чанкырлунын тогмок суузынан. А соок алтай аракы? Ыракыдан урган? Айтпа да!» Са-наазына таадазынын јерге кирип калган јебрен айлы, аарчы-куруды, ышту бийик керемдери, јаан талтак кара сабазы, коркок чорголорлу казаны кирди. Эмди ол ай-ылдын орды да јок. Ондый улус, ондый јүрүм болгон бо? Сологы ошкош чегедектү, содон кураан бөрүктү, кызыл јалбыш ошкош кызыл түлкү јакалу келиндер ат-тарынын мөнгүн үйген-куйушкандары шыгырап, ак че-чектү Алтайыла качан бир јорткон бо? Мындык кыска өйдиг туркунына ончозы јоголып калар деп кем бодо-гон?

Кайыр туудан түшкен түрген суунын табыжы ошкош кожондор кайда? Таг атканча јыгыраган чураналар кай-да? Азыйда алтай кижн кожонгы јок иштебейтен. Эмди улуста үн јок. Јаш үйенин тал-ортозы кожонгын да, јандаган јангын да, тилин де билбес. Јүреги јок кал үйе.

Јурттын төс јеринде эки церкве болгон. Бирүзин бу-зуп салган эмтир. Экинчи церквеге тектири культура-нын туразын тудуп салган. Ондо азыйда церквенин че-дени болгон, таш надгробье кереестер, крестер тура-тан. Олордон не де арпаган. Сөөктөрдиг үстине ойын-јыргалдын туразын тудуп салган. Эмди олордын үсти-не чынгырыжып, багырыжып, секирип јадылар. Ада-өбөкөлөринин мөнгүлерин тепсеп. Ак-јарыкта биске агару неме бар ба? Баштапкы алтай поэттин, Михаил Ва-сильевич Чевалковтын, сөөги база анда... Онон ары эки этаж агаш тура туруп јат. Азыйда ол Ондойдо эн јаан туралардын бирүзи. Онын јанында база бир канча агаш туралар турган. Ол тураларда крестьян јашөскүримниг школы болгон эмей. Јирме сегис јылдан одус бир јыл-га јетире Эрел Јаприн ондо үренген. Ол өйлөрдө бу школдо үредү бийик кеминде тургузылган деп айдар керек. Некекте де тын болгон. Балдар да албаданчан, шыранкай болгон.

Кандый өктөм, от-јалбыш јүректү уулдар, кыстар үренген! Ойротияны ичкери апаратан улус! Келер өй-динг улузы: үредүчилер, врачтар, агрономдор, ученый-зоотехниктер, инженерлер, математика, физика, зоо-логия, агрономия, орус-алтай тилдер, иностранный тилдер үредип туратан. Алтай уулчактар спортты сүрекей сүүй-тен эди. Кыстар дезе кожон, ойын-концерт сүүйтен. Му-зыканын урокторы база бар болгон. Ол тушта Эрел Јап-

рин аккордеонло, гитарала ойноп, ноталарды жайым кычырып, бийик темдектер алып туратан. Жураарын сүүйтен. Ол өйлөрдө Павел Чагат-Строев, Павел Кучияк келип, жииттерге жолыгып, үлгерлерин кычырып туратандар. Социализмнин мынан арыгы өзүми керегинде, Ойротияда индустриализация керегинде, культурный революция керегинде куучындар, дискуссиялар күүлөп туратан.

— Эрел, сен музыкант!

— Айс а журукчы? Бисте Чорос-Гуркин деп журукчы бар.

— Айс поэт болорун?

— Строевтин үлгерлерин кычырган ба?

— Санаага капшай тудул жат.

— Тили эптү, сөстөри жүрекке база жуук!

Кожон, журук, музыка атак эмиктердин бери жанында, ол Эрел бойы, олардын ары жанында артып калган. Өскө музыка ойноорго, өскө журуктар жураарга келишкен... Тату амадулар жүк ле жүректин түбинде артып калган. Олор кайда да ыраакта агып жаткан аржан суулар ошкош. Олардын агынынын табыжы угулып турар, же бойлоры жүк.

Бу чаңкыр туулар эрте жаста, марал чечектеер тушта, оошкы, кызыл, чаңкыр боло беретен эмей. Сууны жакалай жодралар көбүктөлип чечектейтен. Баш болзын! Ол өйлөр кайда? Урсулдын суузын эжинип кечелө, ол жанында бийик төңдөрлө салкынла жарыжып жүгүргөн уул кем ол? Мен бе? Арсак тиштү, ак башту неме мен бе? Эмди жаңыс ла эске алынары арткан. Бастыра жүрүм эске алыныш. «Кийин жолым узап калды, алын жолым кыскап калды» — деп, кандый чын айдылган. «Шёон зинген ди фогель. Лараш жанарлады тоорчыгаш». Онон фогельдер үлүбис берген. Английский, немецкий тилдин уроктору. Карл Карлович Кацельбаум. Уни чичке, шыңкылдууш. Маяковскийдин «Сол маршын» кычыр жат. «Линкс! Линкс! Линкс!» «Солдой! Солдой! Солдой!» Эки кулагын торт ло шыңырап турар. Баштап тарый англичан тилле сөстөрдү айтса оозына тили бадышпай тургандый билдире-

тен. Курсак коомой, кийим коомой, је јүрек канатту, революционный көдүринги бийик. Ойротияның он жылдыгы байрамдалган.

Олүм. Одус јети жыл, оноң от-калапту јуу-согуш. Ол көөркийлерден эмди тирү артканы јок. Ончозы өлгөн. Бир канча јииттер ШКМ-ды божоткон ло жыл өлгүлөп калган. Оноң арткандарын одус јети жылда түрмелөп салган. Оноң арткандары јууда кырылган. Кандый кату салымду үйе! «Эмди сен мында өркө чилеп содойып калган отурың. Гитаран јыңырабас, чуранан јайнабас» — деп, Эл Миронович кулагының јанында кыңылдап турган бөкөнөктөрдү үркүдип, јалбрактардың ортозында шыркырашкан аспандардың јүрексиген јангарларын тындап сананды.

Јылдар јылыжып, чанкырзымак тумандар ажыра јажынып калды. Оноң өткөн јүрүмнің сомдоры, кару улустың чырайлары, көстөри көрүнип јат. Сөстөрдүн үзүктери, каткы. ый, кожонг база угулат. Ол чек өскө телекей. Оңдо Эрел Јарин болгон бо?

Ол тушта он сегис јашту Эрел Јарин Карасууда јерлү бир омок, кожончы, толголгон кара чачту, от чагылган көстөрлү кыска санаазын салган эмей. Онызы ого, Эрелге, ајару этпес. Јаңыс ла каткырар. Кыс туйказынан үлгерлер бичийтен, кожондор чүмдейтен. Кандый да кайкамчылу јүрүмге бүдетен. Эрел оны бу ла эски јолло Карасуу јаар үйдежип туратан. Ол тушта озор нени куучындашкан? Неге амадаган? Оны эмди кем ајдар? Орык јолдор ајдар ба? Оңдойды эбире турган чанкыр туулар ајдар ба? Ајса Урсулдың чакпындары шымыранып ајдып берер бе?

Бир катап Ойрот-Турадан Алтайдың јарлу поэди Павел Васильевич Кучияк келген. ШКМ-ның үренчиктериле сүрекеј сүүнчилү, солун туштажу болгон. Оныла кожо оның нөкөри орус поэт келген. Поэттер үлгерлер кычырган, куучын айткан. Јалтырай база, кемизине-кемизине бойының үлгерлерин кычырган. Келген улус оны јарадып уккан болгодый. Нениң учун дезе ол күннен ала кыстың ал-санаазы Ойрот-Турада болгон.

— Мен үренерим. Бийик үредүге јединерим. Алтай албатыны өрө тартар, өскүрер керек — деп, кыс калганчы јолыгышта айткан. — Ајса үлгерлер бичиirim? Ајса музыкант болорым? Је калганчыда чурананды ойноп ийзең, Эрел...

Үргүлжиге ыражып жатканын сезип, Эзел эрикчелдү күүлөр ойногон. Олор деремненин учында жалаңда, Урсулдан ыраак жокто кычкылзымак жашман өлөңлө жытанган меессү төңдө, отургандар. Жалтырай кара жикпелү, көс кылбыгар ак кофталу болгон. Онын толгомояду калың кара чачы жардына, ийнине төгүлүп, ак чырайын көлөткөлөп турган. Кайкамчылу жараш кеберлү алтай кыс.

— Сен карыкпа, көөркий... Сеге кайраның жолыгар...

— Сен ол орус поэтке санаан салган...

— Мен? Бу нени айдадың? — Онын чырайы кызара берген. — Мен оны бир ле катап көрдим. Айса база катап качан да көрбөзүм.

— Көрөринг. Сен оны сүүп жадың. Сүүрге көп катап көрөр бө? Көстинг кырыла да көрөлө сүүп салар — деп, Эзел айткан.

— Ой, кандый көпти билер кижиге сен! — деп, кыс каткырган. Мен ырысту сүүшке бүтпей жадым. Сүүште кандый да карыкчал бар.

— Карыкчал каруузы жок сүүштең келип жат.

— А каруулу болзо, Эзел!

— Сүүнчи, жаркынду күн ошкош... Жайым салкын ошкош.

Оноң ол Ойрот-Турада педучилищени божоткон. Фронтто болгон. Сурузы жок жылыып калган. Сүүжиге жаңыс ла үлгерлеринде арткан. Онын кепке базылган сок жаңыс жуунтызында ол орус поэттинг сүр-кебери жүрүп жат. Оңдо Жалтырайдың кайкамчылу жараш сүүжиге. Жүрүмдө кайкамчылу да сүүштер өлүп, өчүп калар. Жаңыс ла поэттинг сүүжиге өлбөс. Онын күүни, сүүжиге, ал-санаазы чаазында артып калар. Оны мундар тоолу улус кычырар, кемизиге жарадар, кемизиге жаратпас. Же жүрек түңгей ле чым эдер!

Эзел Миронович Яприн ШКМ-ды божодоло, Ойрот-Турага барган. Ол тушта бичикчи алтай улус сүрекей ас болгон. Онын учун Яприндиге комсомолдунг обкомына ишке алгандар.

— Өзөринг! — дешкен.

— Жаңы Ойротияга бичикчи улус керек. Карангуйда жаткан албатыны ак-жарыкка чыгарар керек, — дешкен.

— Бир жыл иштеп ий. Оноң Москвада Күнчыгыштын албатыларынын университетинге ийерис.

— Эмезе орто үредү алып, институтка киреринг.

— Айса педучилищеге кир.

— Мен өскүс. Болужар кижиге жок.

Ойрот-Тура онкок, сас жерде. Абралу ат тўжўп жандар балкаш. Же мында агаш тротуарлар, үч-тўрт этаж таш, агаш туралар тудуп салган. Обкомнын жаңы туразын тудуп турган.

Бўгўнги скверди, обкомнын, банктын, почтанын тураларын ол жылдарда комсомолдор туткан эмей. Ол турган бийик, байбак чибилерди олар отургыскан. Чибилер туруп жат, а улус жок. Ончозы өлгөн.

Специалисттердин туразы деп тура болгон. Туунын эдегинде. Эки этаж агаш тура. Эрелге онон бир кичинекей кып бергендер. Жаан көзнөктў, жаңы печкелў кып. Комсомолдо иштеп турган уулдар, кыстар бириге тўжўп, акча жууп ийеле, Эрелге темир орын, стол, эки табурет садып бергендер. Олар мыны озолодо экелип тургузып, туранын ичин жууп, керек десе кирпич бортоого чечектер тургузып салгандар.

Иштин кийнинде айдышкандар:

— Жўжўн кайда? Жетирижиб береек.

— Кандый жўжў? Менде бу ла. — Ол чураназын ла гитаразын көргўскен. — Онон бу бир тўнчекте тўжўк-жастык, эски-саскы кийим...

Уулдар, кыстар каткырыжып, жиркирежиб, бор-ботканы ала койып, ичкери баскандар. Онон уулдардын бирўзи экинчи этажта квартиранын эжигин кайра ачып айткан:

— Кир! Эрел Миронович! Сенин айлы-журтын! Сенин өргўн, шибеек. Кандый эмтир, а?

— Бу ончозы менин бе? — деп, Эрел кайкап сураган. — Мындый жаан кыпка мен жагыскан нени эдетем?

— Бийелеерин. Ойноорун.

— Кожондоорун.

— А бу стол, орын? Казенный ба?

— Бойун казенный! Бу бистен сый.

Эрел колын жайган:

— Же, нөкөрлөр, же, нөкөрлөр. Мынайда жарабас. Же мен төлөп берерим... Жал акча алзам...

— Эрел, карындаш — деп, Иван онын ийнине колын салып, өдўни кара көстөриле онын арык, копшык чырайын, чаңкырзымак көстөрин аяктап айткан. — Бисте нөкөрликтең баалу неме жок. Мен билерим, сен өскүс. Мен бойым база өскүс өскөн кижиге. Бай жаржактарга жалчы болгом. Айдарда, андый-мындый неме айтпа...

— Јарт... Је түңгей ле...

Оног уулдар, кыстар ары-бери жүгүрижип, столго аш-курсакты чогул, аракыны тургузып ийгендер. Кайдак да стакандар табыла берген. Ончозынан эрчимдүзи жаан чап-чапкыр көстөрлү, толгомолду сары чачту кыс. Ол жаңгыс да эндо-мында элес-элес. Улус бойына кандый түңгей бүдүп жат. Бу ла жуукта ундылып калган ээн кыштуны табарып барган туристтердин ортозында шаанандый кыс болгон. Ады Наташа.

Баштапкы чөөчөй:

— Социализмниң јенүзи учун!

Экинчи чөөчөй:

— Ойротия жаранып чечектезин!

Учинчи чөөчөй

— Карындаштык учун.

Төртинчизи:

— Сүүш учун, најылык учун!

— Ой, Сталин учун, партия учун!

Иван удабай жүре берген.

— Бүгүн түнде обкомнын бюрозы, — дэген.

Ол кандый да омок, үнгүр, жалтанбас кижги. Оног ойынзаак, сүрекей жалакай. Јашөскүримниң башчызы. Көксинде жалбышту поэттин жүреги согулган. Билдирбестен үлгерлер бичип жүрген.

Оног чурана. Текши комсомольский кожондор. «Маньчжуриянын төңдөринде» деп вальс. Танго. Фокстрот. Эрел Јаприн, јамандыра да болзо, эрчимдү ойноп турган. Люда гитараны алып, кылдарын јыңкылдадып, келер күүләрдин сыркынын келиштирип ийеле, орус романстар кожондогон. Кандый жараш күүлер, күүндер. Кандый жараш кыс. Коп-коо, бели чип-чичке. Ондойдо до, Шебалинодо до орус кыстар болгон. Јараш кыстар. Је кандый да сөөк-тайагы жаан. Танкак. Тенкек. Тегин крестьян кыстар. Ийде-чакту. Люда байла өскө айалгада өскөн. Өскө телекейден келген. Күн јаркынду бала.

Бийелеп, кожондоп, ойноп алала комсомолчылар јана бергендер. Люда уулдардын ортозында, олардын ајарузында. Јииттердин агаш тротуарларда тызырада баскандары, олардын кожондоры эбире јажыл агаштарлу, јаңмырдын суузына јунулган агаш туралардын ортозында јылыыйп калган. Эрелдин санаазынан Јалтырай ырап, онын ордына өскө сүр-кебер кире бергенин ол бойы да сеспей калган.

Ол күн түндө Эрел көзнөктин жанында узак отурган. Оңдо-мында отторы өчөмик күйүп турган караңгуй түнге, сакылталу ойгө энчикпей көргөн. Эртеңги күн нени экелер? Таң капшай адатан болзо. Ненин де учун ак-жарыкта сок жаңыскан артып калганын баштапкы ла катеп ол тушта сескен.

Кышкыда ого, Оңдойдо үренип турарда, таадазы Жапраа өрөжөн келип жүргөн. Азык-түлүк экелген. Бир эмеш акча берген. Бажы чек кажайып, эки колы тыркырап турар болуп калган:

— Жаананг кўскиде божоп калды. Сөөгин айылдын үсти жанында болчокто жууп салдыс. Канайдар база, балам? Мен де узак жүрбес болбойым.

Өрөкөннинг чырыш жаактарын төмөн тоолу жаштар тоолонуп тўжеле, токтоп калгач.

Эрел көстөрининг жаштарын тудуп болбой, база ыйлап ийген. Жааназынын эрке көстөри, жымжак сөстөри, жылу колдору санаазына кирген.

— Кайран жаанам... Кайран жаанам.

— Ыйлабз, уулым. Эр кижиле ыйлабайтан!

— Канай ыйлабас? Кайран жаанам...

— Э-э, балам, эмди сеге кем көөрчөк саап барар? Жаананг жок. Мен оттын жанында соку чылап, соксой калан отурум.

— Таадам, мен үредүни божотсом, иштеерим, слерди таштабазым... — деп, Эрел үни тыркырап айткан. — Жаанайым, кайран жаанайым. — Ол өксүлү ыйын чек токтодып болбой турган...

Эмди база кенете көстөрининг жаштары табырап, көзнөктин бозогозына бажын салала, ыйлай берген. Жааназынын эркелеткен үни, картак та болзо, кайкамчылу жымжак колдору, жош, керсү көстөри санаазына кирген. Оны кичееп, тотоолоп азырап туратанын, жымжак жылу кеп көктөп беретенин канайып ундыыр? Ол караңгуй, черет жок турада карасин лампазын жарыдып, көктөнүп отура кайкамчылу чөрчөктөр айдатан. Бала тужын эске алынган. Камдар керегинде коркымчылу куучындар куучындайган. Эмезе озогы-озогы кожондорды чөйө-ө тартып кожондоп отуратан. Ол кожондордунг күүзине жейкадып, Эрел уйуктап калатан.

Эрчиле суузын кечеле,
Эле эткен Шоноты.

— Кам кижининг уйазына кинчек түжер — деитен, — жаңыс уулымды манжиттер өлтүр салды. Ончозы Ыртак камнын кинчеги. Кинчегинен айрыларга креске түшкен, је кудайга түкүрткен. Кам кижии Эрликле, јер алдынын алмыстарыла тудуш. Ого мүргүбей, оморды јуртынаг ыратпай, өлүп калза, эмезе кудайын солыза, аар шул-мустар онынг ач-үүрезине амыр бербейтен. А сенингу улу таадан, Ыртак кам, база кылынган ла эмей.

Бу та кажы чакта болбой, мынызы Калдан-Ойрот тушта ба айса онынг арјанда ба? Эсим деп коркышту јаан бай јуртаган болуптыр. Бойын тынзынган. Та кудай мен деп бодогон. Је Јелбекей деп Алтай ичинде ээлү јаан камды алдырыптыр.

— Сени јаан кам деп уккам, Эрлик-бийле тудуш деп. Ондый болзо, алтыгы ороонго түш. Эсим деп бай алдырды де, ак-јарыкка чыксын деп сураган де, айдатан сөзим бар деген де. Камда.

Кам кызыл энирдег ала тан јарыганча камдайтан болуптыр. Онон түнгүрин јамынала уйуктап калатан эмтир. Эсим бай мыны ченеп, Эрлик-бийдинг јерине сүнези јүре берген болзо, оору-сысты сезер бе деп, темир малтаны кызыдала јалмажынын эдин сөөгине јетире өртөй јидирип салатан эмтир. Је кам кызыл энирде ойгоноло, ыйлап-сыктап, эдининг шырказын кызыл учукла јөрмөйлө, ойто ло камдайтан болуптыр, тан атканча. Онон ойто ло түнгүрин јамынала уйуктап калар. Барып көрөр болзо, кызыл учукла јөрмөгөн јери ойто бүт калган. А казыр бай база ла темир малтаны кызыдала төнгөгининг сөөгине јетире өртөгөн. Кам кызыл энирде билин келеле, база ла ыйлап туруп, кызыл учукла шырказын јөрмөп алала, ойто ло камдаган. Эсим бай камды јети күн мынай кыйнаган, јети күн мынай камдаткан. Јети күн кам камдайла, айдыптыр.

— Саки! Адай Эрлик бүгүн сеге келер. Јүреги бортык кижии үйде јок болзын. Јүреги јарылып, өлерер — деп.

Эсим-бай белетенген болуптыр. Бий-јайзаңдарды алдырган болуптыр. Јетинчи күн түн ортозында јер-тенери күзүрей ле берген. Төрдинг бажынаг кара јер тирс эттире јарылала курлаазы өткөн сагалду, көрнө кастый

көстөрлү өрөкөн жердин алдынан жүк ле киндигине жетире көрүнүп, чыгып келген:

— Айлу-Күндү Алтайга, ак-жарыкка качан да чыкпас бойымды не чыгардың? Не алдырдың? Желбекей камнын жети күннин туркунына жайнузуна чыдажып болбой чыктым. Айт, не керек. Устүги ороондо Улген кудай да мени алдыртпайтан!

Эсим-бай айдыптыр:

— Энелү баланың энезин алып барадың — балазы өскүс ыйлайт. Балазын апарадың — энези эки эмчеги саамчып ыйлайт. Андый жангы сеге кем берген?

Эрлик-бий айдыптыр.

— Эликти ададың — чаабы жалбрак соруп ыйлайт, чаабын өлтүредин — энезинин эки эмчегинин сүди агып ыйлайт. Бис экүдин небис башка? Ак-жарыкка чыкпас бойымды алдырганың учун, Желбекей камды кыйнаганың учун алкы бойыңды, бала-барканды, бастыра уяңды каргап, түкүр турум. Тү-үк!.. — деп түкүреле, жер алды дөөн түже берген дежер. Оноң Эсим-бай бала-барказыла, бастыра журтыла кырылып калган деп айды-жар.

— Жаанайым, баатырлар керегинде чөрчөк айтсаар, айса кожон.

— Нени кожондойын, балам? Ун де коомоч, сагыш та уяң. Кайран уулымды калжу ийттер өлтүр саларда не аайлу ыйлагам. Алтай албаты улу баатырларын жылыйткан. Кааны жок, бажы жок жаткан. Учы-түбинде. Төрбөн-Ойротко барып, чагы једип, өлди. Кара кыдаттың, калха-монголдың кал черүзинен.

Бу база ла Шоно керегинде оозогы-озогы кожон болор.

Элил, жайык талайың
Эжини кечкен Шоноты.
Элим амыр јатсын деп,
Тының берген Шоноты.
Қадил, Бийдин талайың
Қазалап кечкен Шоноты.
Қалығым эзен жүрзин деп,
Тының берген Шоноты.

- Шоноты ол кем, жаанай?
- Алтайдың баатыры, балам.
- Ол өлгөн бө?

— Јок, ырбай берген. Јаман чакта ол келер, бисти өлүмнөн айрып алар.

— Эмдиге не келбес бу?

— Шоноты баатыр келген болзо, адамды өлтүрөргө бербес эди. Чын ба?

— Чын, балам.

Таадазы атанып жадала, айткан:

— Быжыл жылды чыгарым та јок. Ајса Маңкынын кийнинен јүре берерим... Колхозко кирбегем. Алдынан ла жадырым. Јаңыс боро ат арткан, мин јүрүм. Јаңыс көк уй арткан, саап ич жадым. Ол калзам, албаты јууп салар болбой, ак јаланга таштабас болбой? Ары болуп јортуп јүреле, адынын оозын токтодо тарткан:

— Слер, јаш улус, кудайы јок комсомол. Је мен Алтайыма, јайаачы кудайыма, ак јайыгыма мүргүп јүрүм. Эмди сеч аданын јаңыс уулы арттын. Јыртақ камнын уйазы кургаар болор деп коркып јүрүм. Белбес акамын бала-барказы орустын талайына чейилип калды. Олор эмди бис јаар көрбөс тө. Кара алтайлар деп кыйа көрбөй база. Ол Јыртақ адам креске түшпеген болзо, Јыман деп аданбаан болзо, кем билер, Алтайыс-кудайыс корып, колтыгына сук алар эди. Мен јыгыл калзам, карыкпа, санааркаба. Артыр јаткан јөөжөм дө јок, айдып берер малым да јок. Малымды колхоз айрып алган. Эмди јорго керди председатель мин јат. Тонкыр кулакты салдага јеккен. Калтар атты кажы ла неме минер. Чек јоортыган, арыган. Удабас өлтүре минлеп салар болор. Јарыкбашев, колхозтын јааны, меге карын бу боро-буурып адымды артыр салган. Онсө башка сесе де јет болбос эдим.

Онон ары болуп јортордо, Эзел кийнинен ары узак көрүп турган. Ак-буурыл ат, ак-буурыл баш, ак-сары акар тон, борорып калган көм өдүк. Бастыра бойы ак-буурыл. Ол ажып барган күннин кийнинен ары Ондойдын үсти јанында. Чуйдын јолында, төгнөн ажа берген...

Школды божодоло јанып келзе, јенеске кирген јерен айлы, болчок туразы ээн. Јапраа өрөккөн тулаан айдын учында божоп калган дешкен. Ончо улус деремнеге јуула көчкүлөп келген. Азыйда айылдар турган кобы-јиктер, өзөктөр ээнзирей берген. Јаңыс ла терен кобынын оозында Јапраанын јурты туруп јет. Ундылып, өскүзиреп калган. Јуртта содон-содон айылдардын ја-

нында кичинек болчок туралар тудулып јат. Школдын јангы туразы, контора, јурт Советтин туразы. Улустын кийими јыртык, уян да болзо, је санаалары бийик.

Колхозтын председатели Јарыкбашев айткан:

— Сен бу јерде токтобос кижы болбсыйың, Эрел Јприн? Тааданнын эски-саскызы сеге керек јок болбой?

— Кайдарым мен оны? Колхоз алгай. Јангыс ла ээр-ўйгенин артыр салгар... Айса ат минерге келижер.

— Артыр салбай, а. Тааданнын боро ады, көк уйы колхозто. Кантрактап салганыс. Сеге олардын баазын төлөп берер дешкенис. Је конторада акча јок. Мал астаган. **Улус түрени.**

Мыны ончозын Ойрот-Турада, јангы алган квартира-зында отурала, эске алынган. Тышкары јылу, јымжак тўн турган. Көзнөктин алдында койу чечектеген сиреньнин јараш јыды јытанган. Мында ойногон, каткырған кыстардын одеколондорынын, пудраларынын јыттары база артып калган.

Комсомолдо иш кайнап ла турган. Комсомол ол тушта нени эпеди деп айдар? Кайда ла болзо, комсомол: иште, ўредўде, спортто. Политический дискуссияларда, культураны өскўреринде, коруланарын тындыарында, троцкистско-бухаринский блокторды оодо согорында, өштўлерди бедреп табарында, национализмле тартыжарында, кудај јангын јок эдеринде. Неме ле болзо, сол јайылыш, он јайылыш. Кажы ла сөстин бажында Сталин! Сталин!

Бир күн оны Ондой аймакка командировкага ийгендер. Кандый амадулу, санаага эмди чек кирбей јат. Та өлөң ижиле колбулу, та аш ижиле, та ўредўле... та... та... Је ол сўўне берген. ШКМ-ды божоткон до, ондо ўренип те турган уулдар, кыстар эмди айылдарында. Сўўнчилў, солун јолыгыштар сақып јат.

Кайда ла сўўнчилў удурасунган колдор, күлүмзи-ренген көстөр.

— Эрел! Кайдан келдин?

— О-о, јаан начальник!

— Ойрот-Турада кандый солундар?

— Толтоқты көрдин бе?

— Кожо иштеп јадым.

— О-о, тың кижы.

— Ўренип барарың ба?

— Кудай, мен городто качан да болбогом.

— Канча мунг улус канай бастыгышпай турган?

— Жуликтер, бычакту хулигандар көп пө?

— Ончо үй улус, кыстар оосторун будып жат па?

Je карыкчалду туштажу база болгон. Ол «Жаңы Алтай» колхозто јерлү нөкөрин бедреген. Јуртка једип келеле, баштапкы ла кижинен сураган

— Ойынчинов Коңырдын айлы кайда?

— Ол туку туру. Меестин эдегинде.

— Айлында ба?

— Айлында. Оору. Орө дө турбай јат.

Эн талдама спортсмен, гимнаст, кожончы ла бийечи, кандый ла иште арыырын билбес уул канайып оорыган болотон? Бир јаны меес, кайыр туулар, экинчи јаны калың арал ла агаштарлу туулар, өзөктин бажында јабрен замок-бөргөө ошкош үч башня — башту боом. Онон ары ыраак-ыраак чаңкырда ак карлу сүмерлер. Бу өзөкти төмөн салкындар үзүги јок күүледе согуп јат. Айылдын јанында алтын-сары чачту, сыкык көстөрлү кичинек уулчак ойноп јүргөн.

— Акан үйде бе?

— Үйде. Ол оору, удабас өлөр.

— Оной айтпа, јаман.

— Акам бойы айткан. Удабас өлөрим деп.

Түнүктөг күн чалып та турза, айылдын ичи бүрүнкий болгон. Онын учун Эрел эжиктин јанына тура түжүп, көстөрин бүрүнкийге темиктирип, ары-бери көргөн. Айылдын эр јанында узун төжөктө узун кижини суймайып калган јаткан. Чырайы куугарып, көстөри онкойып калган кижини.

— Јакшы ба, нөкөр, оорыган ба?

Уул өңдөс эдип, јуурканның алдынан ары-ык, узун колын ичкери сунган. Је јастыктан бажын јүк ле арайдан көдүргөн.

— Кудай-май! Бу сен бе, Эрел? Бери өт, отур...

Уулдын колы изү, тыныжы түргөн. Онон киртилдеде јөдүлдөп, оозын узун ак бөстин учыла јаба туткан. Нөкөри бийик јастыкка ойто ло јыгылып, бурулу күлүмзиренген.

— Јаманым ташта, нөкөр. Орө туруп, чай да азып болбозым... Јадышка јалмаштарым ойылды...

— Оорырга јарабас, нөкөр, јарабас. Капшай ла докторго једер керек. Эмденер, јазылар, тартыжар —

деп, Эрел онын будынын јанына отурып айткан. — Сен, јарлу спортсмен. Кадырынып алган күлүк, канайып ја- да бердин?

— Сен кандый, Эрел? Кандый иште? Ойрот-Турада бистерден кемдер бар? — деп, ол кенете көстөри күй- үп сураган. — Јалтырай кайда? Чечеш кайда? Кайран көөркийлерди качан да көрбөйтөн турум.

— Мен комсомолдын обкомында, инструктор. Јал- тырай — педучилищеде. Чечеш Јаш-Турада — медшкол- до. Доктор болор. Јаңа кызыл командирдин үредүзине барган... Арткандарын билбезим. Слерлер кандый? Бу јерден көп балдар үренген эмес беде?

— Үредүчилеристен кемди-кемди көрдин бе? Нико- лай Ивановты? Карл Карловичти? Английскийди онон ары үренип турун ба? Айса немецкийге көчтин бе? Кай- даар үрен барарын?

— Је сен кандый, кайткан? Качан оорыган?

— Мен керегинде кандый куучын? — Көстөри ка- рыкчалла толо берген.

— Доктордо болгон бо?

— Болгом. Адам апар жүрген. Мынан Ондойго јети- ре ташту јолло абрада барарга кандый кыйын! Арай ла өлбөгөм. Көлөсөлөрдин кажы ла ташка согулганы ай- дып болбос сус экелер! Колхоз ат бербей, абра бер- бей не болбогон. Адамды колхозтын адын өлгөн ижи тужында јөп јок алганы учун партиядан чыгарып сал- ган... Баш ла бол. А мен үренип алала иштеерге, ологро болужарга санангам. Јадын коомой, трудкүнге улус не- ни де албай јат. Мен айылда тын уул. Менен кичинек беш бала. Көөркийлер эмди канайып чыдаар? Адама ла салган шыра...

— Карыкпа, нөкөр. Ойрот-Турага јетсем, Ондойго барзам, айдарым, болужарым...

Ол көзин јумуп, бир эмеш унчукпай јадала, көзин ачып, Эрелди ширтей көрүп, айткан:

— Бис ончобыс өлөрис!

— Бу нени айдадың?

— Бис ол јадыс...

— Канай ол јадыс? — Эрелдин жүреги ширт эткен. — Эдиреп јат!

— Јок, менин санаам ордында. Бу јерден ШКМ-га барып үренген балдардын алтузы өлгөн, эки не айдың туркунына, јетинчизи мен...

— Чын эмеш пе?

— Чын, карындаш. Кирелте өлди...

— Бојочинов?

— Эйе...

— Ол бир баатыр уул?

— Эйе, ол уул.

— Кижги кайкаар неме.

— Ончобыс су-кадык болгоныс. Оноң Кару, Эртечи, Ылымчы, Клава, Миша өлгөн... Баштан, жүректен сорып, өлүп жадылар. Мениң кара бажым ла сорыыр. Көксим база. Тыныжым жыду. Окпөм чирип јат.

Эрелдин өзөк-бууры, баштерези соой берген.

— Бу кандый коркышту оору?! Диагноз?

— Диагноз бир. Минингит. Меениң ле өкпөниң. Јодо. Кенгиде, Караколдо уулдар, кыстар база өлүп турган деп уккам.

— Аймакта, комсомолдо мыны кем де билбес...

— Олор кайдан билер? Олордын санаазында јангыс ла јуун, иш. Оштүлер бедреш, ойын-кожон. А өлүмди олор билбес. Бисти кем өлтүргенин олор база качан да билбес. Кем де билбес. Је бис өлүп жадыс. Ойротияны өрө көдүретен улус. Кандый кинчек эткенис?

— Бу сен нени айттын? Өлтүргенин дедин бе?

— Эйе, эйе, Эрел, өлтүргенин. Бисти, јаш улусты, кыйнап өлтүргенин.

— Канайып? Јаш көөркийлер оорудан не?!

— Јаскары-јай. Бис үредүни божодып турарыста доктор Ляшкевич биске прививкалар эткени санаанга кирет пе?

— Јок, меге быјыл прививка этпеген.

— Оның учун сен тирү. Ол тушта көп балдар јангылай берген. Биске, спортивный мөрөйдө турушкан, концерт-ойын белетеген балдарга, доктор Ляшкевич прививкалар эткен. Мен бодозом ол бистинг эдиске-каныска минингиттин вирустарын божоткон. Оноң кижги кенете өлбөс, табынча оорып өлөр... Шыралаар. Врачтар јок. Ол јоболло кем тартыжар? Мыны ол ончозын ајаруга алган.

— Сен коркышту немелер айдып жадын, нөкөр.

— Је бойын бодо, бис, чек јаш улус, бир уула канай оорый бергенис? Бу југуш оору эмес не? Бир уула канай өл жадыс? Эң ле чыйрак, спортсмен уулдар? Кыстар?

— Чындап та...

— Оны шиндеп кем де көрбөс. Прокурор до, ГПУ да. Бистинг жүрүмис кемге керек? Алтай балдардын жүрүми? Ада-энебис бичик билбес, неме ондобос. Жагыс ла Алтайна, кудайына мүргүп, неге де иженип жат. А бис ээчий-деечий өлүп жадыбыс. Орус улустын балдары мынайып ончолоры кенете... — Ол ойто ло киртилдеде жөдүлдеп, бөстинг учына оозын жаба туткан. Оттын жагында алтын-сары чачту уулчак Эрелди кайкап калган көрүп отурган.

«Сен кажы телекейдин кижизи? Кийиминг кандый саң башка? Менин акама болужып болорунг ба?» — дегендий...

— Ончолоры кенете мынайып оорыгылап, өлгүлөп баштаган болзо, бастыра ороонго кыйгы башталар эди, балдарын аргадап алар эди. Бис кемге керек? Социализмге? Келер өйгө? Билбей турум... Айса өлүп жатканыс торт. Түнгөй ле националист дежер. Оштү дежер.

— Оной айтпа, карындаш...

— Өлөргө ачу не, көөркий.

— Ол доктор кайда?

— Ляшкевич пе? Тенгекк жоон уучалу неме бе?

— Эйе...

— Мен ийттинг көзине көрөргө санангам! Не өлтүрдин деп сураарга санангам, а шилемир тайыл калган. Абрага чайкалып, ооруум там жаанаган. Онынг учун мен база канайып некежеийн? Өлүп жаткан кижиге? Фельдшер неме лаптап көрбөгөн дө. Айла шилемир эзирик. Спирт ич турган болгодый. Жагыс ла айтканы:

— Оруунг ойиненг өдүп калган... Эмдээр аргам жок.

— Эмди мен өлөтөм бө? — деп сурагам. — Ляшкевич кайда?

— Ляшкевич туку качан жүре берген... Бийик үредүлү доктор мында нени эдер?

— Ол өлтүрөөчи!

— Уул эдиреп жат. Ада-энези алып жанзын — деп, ол медсестрага айткан. Онон мен жаар бурылган. — Сеге порошоктор бичип берерим. Ичеринг. Жазылып каларынг.

Айлыма билинер-билинбес жангам. Адам аржан суу экелип берген. Баштап тарый санаам жарый берген. Жазыларым деп бодогом. Онон ооруум ойто ло жаанаган. Эмди экинчи ай жадырым. Жалмаштын эди ончозы сойылган. Бу не кинчек, Эрел? Не кинчек? Жаш бойым өлүп

жадым. Ох, жүрер, жүрер күүним кел жат не. Кайран Алтайым. Айлу-күндү тегерим. Слерди кижги канайып таштап барар? Эне-адам мени тегин јерге үреткен, кичееген. Кара јерге бар жадым... Айса мен эдиреп жаткам? Сен менин сөстөриме јаан ајару этпе. Јакшы жүр, јакшы иште. Таныш уулдарга менен эзен айт.

Эрел Ойрот-Турага јанып келеле, бу учуралды кемге айдарын билбей жүрген. Улус бүтпес эмезе коп јайып туру дежер. Је кажы ла јуртта ол јыл јаш-јаш алтай уулдар, кыстар оорып өлүп тургандары керегинде куучындар жүрген. Мында кижги кайкаар неме јок дешкен. Кийим коомой, курсак коомой, жадын кирлү. Чемет оору. Социальный оору. «Кандый да болзо, прокуратурага барар, айдар, куучындажар» — деп, бек сананып алала бир күн Эрел прокуратурага барган. Эки этаж агаш тура. Устинде этажта прокурордын кабинетиди. Алдында шылучылар. Прокурор иште јок болгон. Је одожында онын болушчызынын кабинетиди јарымдай ачык. Ол токылдадып ийерде, «киригер!» деген јоон үн угулган. Кирип барарда јаан күрен столдын ары јанында Јаков Михайлович Санабасов отурган. Эрел чочыганына јакшы сураарын ундып, оозы ачылып, көстөри алырайа берген. Санабасов жагыс ла көстөриле күлүмзиренеле, өрө туруп айткан.

— Јакшы ба, Эрел? — Онын колын бек тудуп, силкип турала, көнете кучактай алган.

— Бу слер бе, Јаков Михайлович?

— Мен, мен. Тирү. А сен өлгөн деп бодогон бо?

— Слерди солдаттар ат салган деп угулган. Онон Јинјилейле кожо ссылгага жүре берген деп.

— Отур, Эрел, отур... Ол керегинде куучын токтоп калзын. Онон ончозын айдып берерим. О-о, сен тен эр турбайын. Канчын јиит, калапту эр. Сен мында ба?

— Мында, Ойрот-Турада, обком комсомолдо. Кудагай мен слерди јок деп бодогом!

— Мен тирү, тирү. Је көр турун не? Мен сүр-сүлтер эмес, Јажыкпай Көдөнёйович Санабасов. — Онон кабагын түүп, төмөн көрүп, таңкызынын чагкыр ыжын буркурадып, айткан. — Милчи айалга, кату ой келип жат, Эрел... Бичикчи болгончо, бичик билбезе торт. Је кандый суракту келдин? Тегин эмес болбой? Бу тура...

— Мындый неме, Яков Михалыч, — Эрел нени көргөнүн, укканын Санабасовко куучындап берген.

— Чын ла кайкамчылу учурал... Кижинин куйка-бажы жимиереер.

Санабасов узак унчукпай отурган. Онон жаан бажын уур көдүрүп, улу тынган, портсигарынан ойто ло папирос алган. Чаңкыр шторалар өткүрө күстин чыдалы чыгып бараткан күннин чокторы төгүлгөн. Теректердин сары бүрлери телбирежип, кейде айланышып турган. «Совет жаң эзендик болзын! Улу Сталинге мак!» — деген кыйгылар алыс-телис жайылып угулган. Стадиондо митинг өдүп жат. Бу өткүн үн Иван Толтоктын үни. Орусчы да, омок то уул. Ильинканын жаржактарында өскөн дежетен. Бичикке та кайда үренген? Революционный өйдө албатынын ортозынан кандый ла улус чыгар. Жаркынду, жайалталу да, жаман кара санаалу да.

— Сен меге коркышту неме айттың, Эрел... Ыраак, наукадан ыраак жерлерге, келип, ченемел де эдип турган болордон айабас. Айса социализмди тударында турушкадый жаш үйени жоголтор деген амаду бар? Кандый да «промпартиялар», «крестьян партиялар» тзөлгөн деп Төс Комитет, ГПУ айдып жат. Контрреволюция. Заговор. Коркышту өйлөр келип жат. Жүрегим сезип туру. Же бүгүн бис Ляшкевичти тудуп, бурулап болорыс па? Билбей турум. Жаан процесс башталза, ак-чек те улус буруладардан айабас...

— Айса канайдар? Ундып салар ба? — деп, Эрел ичкери энчес эдип, өкпөөрүп сураган.

— Бис экү врачтар эмезис, бис медицинадан ыраак улус, оны өнөтийин эткен жүгуштырыш деп канай айдарыс? Бистин Ойротияда оны ондоор до доктор чыкпас, лаборатория жок. Онон ол өлгөн балдардын сөөгин ойто казар дежер... Экзегумация.

Ол бир эмеш унчукпай таңкылап отурала, айткан:

— Мен оны бедредип көрөйин... Мында жүрү эмеш пе? Кара керегин эдип салала, кача берген болордон айабас. Бу коркышту керек, Эрел. Мыны кижиликке удур каршулу керек деп айдатан. Эмди тегин де керектер көптөп жат. Өштүлөр бедреш. Эртен эн ак-чек кижини де бурулап салардан айабас... Ол Ляшкевич коркышту кижини эмтир. Айса ол фашистердин агенти?

— Чын эмеш пе? — деп, Эрел айткан.

Ол өрө турган.

— Је экирге јетире јакшы болзын. Мен Октябрьский дейтен оромдо јадырым. Сөөктөрдүн јанында, бежен алтынчы тура, кыйалта јок кел. Айдатан неме көп... Сөөктөргө барган оромды Октябрьдын оромы деп адагылап салган... Санг башка... Бисти улу Октябрь сөөк салатан јерге апарып јаткан чылап... Э-э, калак, бистин ортодо куучынды кемге де айтпа, анчада ла комсомолго... Онон вообще кемге де айтпа. Улус јастыра ондоор. Јетиретен јерге јетирип ийер. Бир сөс учун бажын да јылытып саларын. Айдарда, Октябрьдын оромын өрө бас, учында кладбище болор.

Мынайып айдала ол карыкчалду күлүмзиренип ийген. «Иит, јаш уулдар, кыстар өлүп јат. Оны өлтүрген кижини, өштүни кем де билбес, кем де бедребес... А мынаг кандый да «промпартияны», «крестьянский партиянын» улусын бедреп јадылар. Айдарда, чын өштүлер олор болор бо? Совет јангы антарарга, бисти кыраарга турган улус? Айса олордын бирүзи — Ляшкевич? — деп, Эрел чочып сананган. — Санабасов недег јалтанып јат? Партиец? Революционный ла юридический иште ченемелдү кижги? Айса онын ич санаазы башка? Айса ол кулактарга тегиндү эмес килеген?» Ол көзнөк јаар көрүп алала, јарым түш отурып калганын бойы да билбей калган.

— Эрел! Сенин ал-санаан кайда? Сен кайда учуп жүрүн? — деп, Люда каткырған. — Отчет кайда? Айса санаан кандый бир кыста, јаражайда?

Эрел сертес эдип, эпјоксынып, капшай ла перозын алган.

- Кандый учуш?
- Јаш жүректин.
- Јүрегимде менин сус.
- Айтсан...

— Бир тушта айдарым, Люда. Отчет эмди ле белен болор.

Онон ол ыраак алтай јуртта өлүмин сакуп јаткан нөкөринин көстөрүн эске алынган, карыкчалду јайнузы өзөгин өртөй соккон. Ол телефонды ала койгон. Ұни тунганча кыйгырып, калактап јадып, ыраак јурттын конторазына јеткен.

- Кем бу?! Телефондо кем? Алло! Алло!
- Мен... — деген кынгылдууш үн.
- Мен деп кем?!

- Чотобо-от...
- Нөкөр чотобот. Бу Эрел Яприн, обком комсомолдон!
- Ук турум...
- Оңдо Коңыр Ойинчинов кандый?!
- Кем... Кем... А-а... Ол жок.
- Канай жок?!
- Жада-а... калаан...

Кайран уул, кайран нөкөр. Эрел телефонның трубказын араай ия салала, өрө туруп, унчукпай чыга берген. Тышкары алтын күс. Эбире тууларда агаштардын бүрлери сап-сары. Жаңыс ла карагайлар, чибилер жажыл бойлоры. Оның учун туулар чоокыр. Алтын сары ла карануй жажыл. Јалбрактар араай айланыжып, агаш тротуарлардын, таштарла бајырайта салып койгон оромның үстине төгүлип турган. «Өлүп жадым, нөкөр, өлүп жадым» — деген карыкчалду үн чек ле месзине тондолып турган. Турникте айланары, акробатический номерлер эдери Јанынан ол уулга једери јок болгон. Немец тилле кожондор кожондойтон.

Карл Карлович оныла сүрекей оморкойтон. «Күлүк! — дейтен. — Полиглот! Ол кандый ла тилди үренип алар! Айса дипломат болор? Политика?» Күргүл чачту, сүүнчилү көстөрлү, тегерик чырайлу уул. Интернатта јадар јер једишпес, оның учун озор јаңыс топчанда да уйуктап туратан. Салам тыгып салган матрацтан, јастыктан аш јытанатан, снаптардан салган кладтар түжеле-тен, күрөң күс, бир тизүде јинјилер чилеп, тизилип, јылу түштүккө учкан турналардын үндери эзелетен.

Эрел Тугайанын бажына чыгып барганын бойы да сеспей калган. Онон бийиктен төмөн көрзө, јабыста, ойдыкта чачыны агаш тураларлу город јаткен. Оңдомында эки, үч, төрт этаж кирпич туралар тудулган. Мынан, бийиктен, күнбадыш јаар чөйилген элкем јалангар, содон башту Бабырган, күн түштүкте Чаптыган, онон ары эбире Алтай тайгалар, олордын баштары учы-учында киттирим чанкырлыкка чөңүп калган. Содон таштын үстине содойып отурала ол нени сананган? Неге амадман? Оны ыраак чөлдөр бойына тармыдай тарткан ба? Айса ойто ло туулар, Бештин, Урсулдын суулары. ак карлу сүмерлер бойлорына кычырган ба? Је кайдаар да јүре берер күүни келип турган. Онон башка-башка санаалар, амадулар, аланзулар. «Санабасов ненин учун

бу керектен чочып јат? Айса мында контрреволюциянын уйазы? Айса ол бойы олорло тудуш? Ада-энеге де. ага-карындажына да бүтпе» — деп, эмди айдып јадылар. Карам-кайрачы јок тартыжу өдүп јат дешет. Социализм айса капитализм? Буржуйлар јенип ийзе ойто ло јайзандар, којойымдар, байлар ла жандармдар келер. Ол тушта комсомолдорды кырып салар. Алтай улусты ойто ло инородецтер деп кыйа көрөр. Ондый болзо, Ляшкевичтин керсгин не коскорбос? Прокурордын болушчызы керекке албай турган болзо, ГПУ-га не јетирбес? Сен комсомол эмезинг бе? Кандый чертү берген эдинг?»

Аланзулу санаалар јүректи өртөп јат. Мынан ары канай јүрер? Неге бүдер? Бой-бойысты истежип, кыстажып јүрзебис Ляшкевичтий немелер там сүүнер эмес пе? Түндү-түштү көстөрин јумбас чекисттер нени көрүп турган?

ЈЕТКЕР

Эрел Миронович Япринди больницадан чыгарып ийгендер. Ол больницанын эжигинде сананып турды. «Акыр, эмди кайдаар барар? Чаңкырлу барар ба?» Кармандарын тимирип көрзө, билетке јеткедий акча бар эмтир. Онон чайныйдын одожына автобустар атанар јерге једип, сакый берди. Мында бу ла колхозтордон, совхозтордон келген аятай улустар. Чаңкырлунын да улузы бар. Кем больницага келген, кем балдарына келген, кем собеске, аймакисполкомго келген. Је көп лө сабазы больницалап јүрген улус.

— А-а, јакшы ба, былар?

— Мироныч, јазылган ба, өгөөн?

— Жалудыгым оорыган...

— Давление деп неме кинчектеп јат.

— А мен бас болбос. Эки бутта эреметизм.

— Өкпөм оору...

— А слер, өгөөн, неден оорыган кижжи?

— Мен алкагализмненг эмдендим. Эки күн аркы

ичпедим.

— Менин кыймам учы оорыган, кей тутпас.

— Буурыма операция эткен.

Автобус једип ле келзе, улус ооружын ундып, аксан-дап-бүксендеп, онтоп-калактап оноор ло чурап јат. «Ой-ой! Калак! Калак! Божот, божот» — дейдим.

— А слер јанбайтанаар ба?

— Бис машыйналу.

— Машыйналу улуска кандый јакшы, барайын ла деген јэрини сурт эт калар. А мендий неме мынайып ла шыралап, автобуска кысталыжып, јүр јат. Бир күн улус балчара бас салар. Ой! Белиме-ей!

— Кижн чоттон чыккан... Эмди мендий немени кем де чотко албай јат. Та бар, та јок...

— Иштеер тушта иштеген. Өлгөнчө иштеген...

— Эмди ары өлгөн эмес, бери тирүү эмес.

«Жигулилер», «Москвичтер», «Запорожтор» ары-бери элес-элес. Ондо аргалу-чакту улус, бала-барказын, карган-тижегин отургыскан мантадып ла јадылар. «Улус коомой јадыс деп комыдаш јадылар. Бу коомой јадын ба? Озодо мындый јүрүм болор деп озочыл комсомол до сананбаган! Америкага јетпезеес те, андый ла коомой эмес — деп, Эрел бойында шүүнди. — Улуста акча бар, жангыс алар неме јок».

Түдкү бычкак бүрүктү улус автобустарга тунзүйижип отурып ийеле, Каракол, Јоло, Ийин јаар јангылап јат. Автобуска батпагандары эмезе оройтып калгандары калактажат, түкүргилейт. Чанкырлунын автобузына улус база ла толо берген. Азыйда эзирик, калангы улустын табыжынан автобус ары-бери јайканып барып јадатан. Эмди ончо улус эрүүл. Эзирик улус көрзө, торт ло кы-јырантыгылай берер. Автобустын учына тес кара эки калангы күлүктер отурдылар.

— Не? Кайдан јутлейен?

— Бу улус кайдан табат?

— Стеклоочиститель ичкенис, баазы јентил, баш айлан јат.

— Макалу!

— Өлгилееринг, күрүмдер!

— Одус салкойдын коньягын база ичкенис!

— Куда-ай, ондый немени кижн алар ба?

— Слерлер, жаднай немелер, акча карамдап јадар, көмзө јууп, машина алып! — деп, эзириктердинг бирүзи тынғыйт.

— Кокышев айткан: «Акча чаазын, кижн алтын» деп.

— Сен алтын ба?

— Алтын эмей база!

— Мен бодозом, сен — чой. Сени кандый да корон өртөп болбос.

— Азыраган малың мал болбос, алкы жөөжөн жөөжө болбос — деп, кем айткан?

— Судурчы Көкил.

— Онын учун, Акчабай, тоозы жок койлорыңнын бирүзин таайыңга сой бер.

— Бу бичикчи, бийик үредүлү уул, мынай база үрелер туру. Аракы нени этпес? — деп, бир түлкү бөрүктү келин арбанат.

— Коротынын оозына космический кереп түшкен. Оско жылдыстың улузы. Баштары саң төмөн, буттары саң өрө. Алик эзиреле, Коротынын жалагында бажыла бас жүрөрдө бойлорына түңгей көргөн болгодый. Олор керептен түш келеле, сөге нени айтты, Алик?

— Сиу! Сиу! — дешкен. — Оноң жүзиме та нени де журагылап ийген. Көргиле, жүзимде галактиканың журугу, картазы.

Алик деген уул арык мойнын чөйип, чын ла чодыр жүзин көргүсти.

— Жүсти жунар керек, уул.

— Жок, жунабазым. Пака кандый бир ученый-космонавт көрбөгөнчө. Чын ба, Толик?

— Чын, нөкөр. Улаганга ол кереп база түшкен. Космический аракы экелген, коркыш жакшы неме дешкен.

Автобустың ичинде куучындар күүлеп ле жат. Жаңыс та журттың улузы болзо, жарым жылга көрүшпегендери де бар. Солундар угужар керек, соотоп барар керек.

— Слер эм ойто ло Устүги-Карасу ба?

— Аястуга ба?

— Квартиралу келин таап берейин бе, өгөөн?

— «Жигулилү», ширдек-кебистү?

Алдында отурган эки келин араай нени де куучында жат.

— Төрөөн улус не... И та-тай.

— Көзнөктөн кир жадарда адыйен. Юрегине. Өлтүрерге келерде коруландым деген. Милийзе божот ийген.

— А бу Көктийдин уулын бычактап салды.

— Эл-төрөөн болгон. Эмди көрүшпес... А канай көрүжер? Бала-барказы өлүш жатканда...

— Ончозы канча-канча катап, удур-тедир төрөөн.

— Ыланнын уйазында чылап, өдүшлөп калган...

— Жок, улустын ыразы куулган. Ачыркак, күчүркөк.

— Ол бир председателдин төрөөндөри...

— Өрөги колхозтын ба?

— Ончозы бир уйа улус. Бойлорына ла тартар. Бойлоры ла үлежер. Колхозтын акчазыла тура тутса олор алар.

— Председатель андый ла кижн.

— Байа аргазы жокко, жанбайлитке удур көрбөс.

Кемдер керегинде олор айдып турганын Эрел Миронович сезип отурды. «Эмди жет барала, байла, Куйкачы эшке токтоор. Чурана, гитара Айасту эште. Куйкачы өрөкөннин күйүзи база көрмөс ошкош неме. Акыр, акчаны канай иштеп алар? Колхозтон алдында база эмештен ап ийетен. Лозунг неме бичип. Эмди керек жок дежет. Коммунизм керек жок... Айса ого болуп канча улус не өлгөн? Оной турала социализм керек жок дежер болбой... Сталиннин кийнинен Ленинди де антарлап жадыры дежет. Кереестерин ондо-мында оотлоп турган. Бу не айлу неме? Алдамы, мал ошкош немелер. Эртең барып «өлтүр», «ат» деза сүүнгилай барар. Бийтке турбас кичинек өчтөрүн алып, кызыл тыңдарын кыйыш ийер... Одузынчы да жылдарда коп бичиген, донос бичиген немелер ас эмес. Ол ло Соксообай бас іүрү. Арсак тиштү неме. Ыду-у неме. Адазы кандый болгон, уулы андый. Туун ла болзо, укааркаар, тың ла кижн болорго албаданар, улусты жамандаар, олорго күйүнер. Тургакту өйдүн жимекчилери, уурчылары, бийлери деп айдар. Мен жокту деп алаканын жайар... Тургакту өйдө бойы да жамылу болды. Онон аайы жок аракыдады, үй улустын кийнинен жүгүрди, алты балалу үйин чачып ийепе. бир аргату-чакту үй кижн алды. Оны база үптөп жиди. Эмди тиштери арсандап, бойы жакпаң-жакпаң эдип, жүгүр жат. «Жаңы кижн — жаңы герой». Кижнин жескимчили келер. Же оны, йду немени»...

Чанкырлуга автобус жедип барды. Улус айлы-журты жаар тарап-таркап жандылар. Эрел Миронович Куйкачы өрөкөннин айлы жаар басты. Куйкачы озогы ла жакпак кичинек туразында, ого жаңыс ла сенек-кладовка эдип салган. Туранын жанында эскизине чек ле базырулары, шандалары женестип калган аланчыкту содон айыл. Эмеш тууразында жап-жаңы, кызыл тыт агаштан туткан жаан верандалу крестовый дейтен тура, онын ары жанын-

да гараж. Мында жаан уулынын уулы журтап жат. Бойы ылкычы, үйи школдо качы. Тын уулы Мыклай каанды антар турар жылда чыккан. Жууда өлди. Кызы оорып, сырыгылап жүрүп божоды. Экинчи өгөөнинен чыккан уулы аязыла кожо жууда өлди. Онон арткан эки кыс өскө аймактын улузына барган. Эмди бойлоры да карып калган. Куйкачы эмди, ас па болзо, сегизен беш жашту. А уйын сааган, казанын азып ичкен, сал жүр жат. Катан ла кижн база. Улус айдыжар:

— Бу жерде жок кижн ол!

— Тогузонго жет калган.

— Бу мен жетен бешту болдым. Мен бала тушта ол айыяду-журтту, үч балалу болды. Ол бир Чадайчы өрөкөн. Иштеген де, жүрген де, албаты-јоны учун ийде-күчин де берген. Бежен јып коммунист. «Сталиннин өйинде жүргем, иштегем, је оны мен сатпазым. Сталинчи болгом, Сталинчи болуп өлөрим. Онын каршулу керегин кожо алынарым. Сендер Сталинди сатладыг. Онон Хрущевты, онон Брежневти. Эмди кемди сатлаарын? Олорло кожо јон бийлеп, оостон ажыра аракы ичип, не агйлу багырладыг!» деп арбанып жүрер. Чын айт жат. Кижн ары ла болзо, кийиннен ары улус нени ле айдар. Эмди Ленинди каралап јадылар.

Бүрүгкый айлынын ичиле бөкчөндөп, шылырада базып, нени де эдип турган өрөкөн эжик ачылып, кижн кнрнп келерде, ичкери базып, оны лаптап ајыктап, сурадыг

— Бу сен бо, Эрел?

— Мен, мен, Абый.

— Је кандыйын? Ондолдын ба? Орө өт, отур, не турунг?..

— Чала ол јер дөөн атанайын деп жүреле, ойто јана болдым.

Эрел бор-кар неме төжөп салган темир орынга такталанып отуруп, тагкызын чыгарып, тартып айтты:

— Бу мен жүргемде, сен не өлөтөн? Меге көрө сен јаш кижн инен... — деп, карган өрөкөн төрдин бажын-да тегерик столына калаш, каймак, сарју салып, оттыг јанында јантайын изү туратан чөйгөннен чайын уруп, эрмектенди. — Мен де чала уурлап жүрүм. Колы-будым сыстаар болды. Капшай өлөр керек. Не жүрер? А өлүм көрбес. Јагыс ла шыралабайтан ла болзом, бала-баркама кинчек экелбейтен болзом. Кан-Оозында јаткан кызым «көлигер ле келигер, энем» деер. А барар күүним

жок. Үрен калган јеринен кижги канай барар? Кайран Алтайын, от-очогын кижги канай таштаар? От өчсө, күл соозо, јаман. Кандый да болзо, јаан јурттың одын көр отурым. Өскө јерге канай барайын.

— Айасту эмес болзо, мен бүгүн ол јерде жүрөрдим.

— Эйе! Уккам. Уур дешкен. Корондонгон дешкен. А бу сен нени јип ийген? Корон ошкош?

— Үрел калган јымыртка...

— Неме? Неме?

— Үрел калган јымыртка, айса та ол бир балыктың консервазы. Билбезим. Оорый ла бергем.

— И татай. Оной јат божоп калза... Је кем көрөр? Бу сеге јуук кижги бар ба?

— Кара жаңыскан бойым... Кайда да Чаргыда бөлөм бар деп уккам. Мен ошкош карган неме.

— Ол бир келин јеткерден улам... Оны канай турган деп айдар... Канайдар база, салымы андый туру. Кандый бир тынду-канду неме не таап албас?

— Кайдар оны. Кожо өлөргө алатан ба?

— Онызы ондый ла. Бу Айасту мениң јаан кызымның уулы туру. Јакшы неме, јалакай. Үйи чала кыйгас... Ач. А уулым уулы күркет, соок буурлу кижги. Је аракы ичпес, андый-мындый неме айтпас. Комыйныс. Бай. Акчазы та канча, кем де билбес... Мен оның айлына көп кирбейтем. Оның килтиреген кебизине кижги майчык өдүгиле канай базар? Айылдың ичи тен јык ла эт калган ике. Је меге кыйгас эмес... А меге де кыйгастанып, не туза. Мен алдынан јаткан кижги. Ас та болзо, пенсиям бар, эки-јаңыс малым бар. Ол калзам, сөөгим јуудыратан акчам да бар...

— Слер база катан ла кижги, Абий. Эмди чын ла јажар канча?

— Та... Тогузонго јет бараткан болбой... Мыклай каан тушта кижиге баргам... Он алты јаштуда. Озогы улус кыс баланы узак бойдон жүргүспейтен. Он беш пе, он алты ба јаштуда кижиге бер ийер. Јирме јаштан ашкан кысты уулдар албас. Оны үйи өлгөн кижги алар. Бу түймөп, улус өлтүр турар тушта, он тогус јыл ба кандый? Уулым үч јашту, кызычагым эки јашту болгон. Оноң бодозом, мен бир мун тогус јүс јылдың кижизи...

— Өгөөнөөрди кызылдар өлтүрген бедил!

— Та... Салдаттар ла болгон. Чайлоотран кижини чыгарып апарала, чакынын јанына адийген! Акыр, эм сен кайда јадатан, Эрел? Ойто ло кыштуга баратан ба?

— Кыштуга... Айасту ла сүрбезе.

— А не сүретен? Јалы јок јалчыны? Картошко өскүрүп, такалар кабыр турганын ас па?.. Мен быјыл јылды чыгарым та јок. Ада-энем түжиге кирер болды. Баштапкы эрим де түжиге кир турат. Ого та не керек? Уй кижиге өлзө, баштап барган јуртына јанатан дежетен. Качан да түжиге кирбейтен эди. Танмазы та не түжиге кир туру болбой? Туку качан ундыл калган неме... Акар тонын јабынала јебечен бас келедири. Олөр күн кийген тонын... Неме айтпайт, удур көрбөйт... Олгөн кижиге качан да көзүн көргүспөс... Төжи кызыл кач эмитир. «Бунени эткен? Мал сойгон бо? Тонин, чамчазын канай кандал алгач?» — деп санандым. Мен канай-канай јыгыл калзам, бу болчок тураны сен ал, анда јат. Балдарга ол түнгей ле керек јок. Бозу сугатаныс дежерден башка. Је мен ологго айт салбай.

— А слердинг көрмөзбөр колзе? Тумалаза? Кыйназа?

— И та-тай! Карган кижиге кандый көрмөс болор! Јаш тужына јүреербей, јапсып мында неге айланар? Тартынар неме јок.

От араай бырыксып күйүп, ыжы түнүк јаар чоргыйт. Аарчыла, курутла, талканла, ышла јытанат. Эрел эки айкак чайды ичеле, орынга кыйын јадып, танкылады.

— Слер мениг узак јүрөр болбойоор. Абый.

— Онызы ондый ла... Кудай-салымды кем билер? Энемнин энези јүс јаштан ажыра јүрген дежер. Ол не аайлу неме. И та-тай, ары кедери јанар керек.

— Ол јерге барзаар ойто ло колхозко иштетсе? — деп, Эрел каткырды. — Ойто ло тизеге јетире балкашка бастырып, уй саадырза, атла арай бастырбай снап буулатса, а? Азийгы бригадирлер, председателдер ол јерде эмес беде?

— Анда эмей база! Түжиге кир јат. Ол ло өлгөн чапкан кобылар, уй кабырган аркалар. Үстүги, алтыгы карасуулар. Чапкырлунын тайгалары... Је база башка ла улус болгон эди. Јаандар, бийлер. Тен кижини кыйнап, эреп-толгоп келер не. Базынганнын үстине базинып, кезеткеннин үстине кезедип. Ат бербес, јойу јүрерин. Колхозтын камык малын та не карамдайтан? Олгөн дө малдын сегин јидирбес, кара түлкүге берер. Балдар ар-

бабаш тер алза, айралар. Ыртык, жылангаш, түндү-түштү иш. Ол ло бир Мыйтов Кара кижини арай ла болзо, атла бастырбай ишке сүр барадатан, келин-кечинди, бала-барканы. Неме ле болзо, Кызыл-Өзөк, түрме деп айдар. А бис тен кут жок. Түрмеге ле ийбезин, түни-түжи де иштебей дежер. А бу Кларанын энези, Жантымай, не болбоды, старший доярка бол турарда? Келиндердин бажына көнөктөн кийдиреле сабап та туратан. Не де аайы жок талайтан. Келиндер ыйлажып, сыктажып, уйларын саап жүрер. Кижиде неменин тыны бек ле...

Абий өрөкөн чылбыран көстөрүн түргөн-түргөн чичип, ышту түчүк өрө көрди.

— А бу куннинг-айдын ырымы кууларга турган ба кандый? Күски күн күп эдер, жаскы күн жалт эдер дежетен. Бир ле күн күп бер салар болбой. Өлөң-салантын былар учына јетир болор бо? Сары-Кобынын ажы кандый тын бүткен.

— Колхозты слерлер төзөгөн эмезеер бе? — деп, Эрел сурады.

— А бис төзөбөй! Ол тушта тен билинбес. Сөзализм деп неме ле төзөйтөн дешкен. Бай неме кул болор, кул неме бий болор деп. Аргалу байды айдаган, ак малын блааган. Ол ло Мыйтов Кара баштаган күлүктөр... Мен женделегат болгом, жендвижение деп неме болгон. Эмди јанды үй улустын колына беретен дешкен. Уйген-куйушкан шынкырап, үүрлежип жүргөн ле. Аймакта јун, Ойрот-Турада јуун. Кожон-жомыт.

Көй балазы чыдаза,
Комыргай бажын сөй чайлаар,
Колхоз-совхоз биркесе,
Кожойым-байлар јогылар.

Айдај берген албаты кырыл калган, арткен бойысты Мыйтовтый немелер базынган. Неме ле болзо «смедлене» деп кийгырар. Ол тушта бис орус тил билер эмезис, коркып турарыс. Мынызы та не деп айтканы? Кайда ла болзо, команда туру. Ашты качан салар, өлөңди качан чабар, малды качан төрөдөр. Эмди Сталин ле дежет, ол ло бурулу дежет. Эмди бу комыйнизм керек жок дежет не? Ойто озогы јанга келетен дежет. Чын ба бу?

— Јок болбой, Абий. Иштенкей улус јакшы јадар. Јалкулар торолоор. Јаңы кулак, бай өзөр.

— А бу кулак дейтен немеги бе? А кулак дегени ол иштенкей улус болгон не. Је ач. Јимекей улус база болгон ло. Байларын, кулактарын андый ла јакшы эмес ле болгон эмей? А бу менин уулымды бай дежер, кулак дежер, акказы јыдып јат дежер. А иштенкей де, ичпесте. Кымакай, јуункай да. Је ойинен өткүре не ачыркаар? Су-кадыгын да кичеибес... Кыжы-јайы ол ло малдын јанында. А мендий неме өлөр керек. Тыш керек...

— А ол јерде ойто ло озогы колхоз болзо, иште десе, колхозтын кулы бол десе? — деп, Эрел Миронович андышты. — Ойто ло Мыйтов атла тепсетсе?

— Мен јаш тужыма, Урсул-Кенги алтайыма барар болбойым?.. Алтын аяктан аш ичкен карган болгончо, аштап-суузап јүргөн јаш тужым болзын. Јүрүм кандый да күч болзо, јыргал да болгон, ойын да болгон. Ол ло прастактан чеген-курут эдип, аракызын азып, келин-кечин ууртап ийип, таң атканча кожондоорыс, кокыр-лаарыс. Одус алты јылда мен озочыл дояка да болдым. Стакан. Новойсибирге јуундап барып, Эйхе деп кижини де көрдим. Куулы саламар сый да алдым.

— Эйхени оноң контра, өштү дейле ат салган...

— Эйе, оной айдыкжатар. Јаан иште кизи јастыр ийген... Кем билер... Је бу бизниг јердин көөркийлерин, тегин ле тынына иштеп јүргөн немелерин, не айдаган, не өлтүргөн? Оноң јууга барып, эр киндиктүлери ончозы бождоды... Акыр, уй саар өй јет келт... А бу көптө неме тен шуудап јат -- деп, Абый өрөккөн төөдө турган јоон, чербек көбининг какпагын ачып айтты. — Аракы тын чыгар болор...

--- А мыны не аспас?.. --- деп, Эрел Миронович өндөйип сурады.

— А мынзы тудулу немеги... — Абый көнөгин јунат. Бозокой иргеде кангырт-мангырт эдет. — Аркызын албайын десе, куруды ачу. Алтай аркыда не јарман? Ол ачу-корон кабак ичкилеп, самыган ичкилеп, ийүлгилеп, айлы-јуртын таштагылап, ак малын ундыгылап, өлтүржиш, буунып, адынып турбай. Уксаң ла бирүзи буун ийген турар, бирүзи адын ийген турар. матацтан машыйнадаң антарылып, өлгүлөп јадар. Эмди карын бу аркыны токтодордо эмеш шынпырай берди. Јүзин јунбас улус јүзин јунар боло берген, ижин этпес улус ижин эдер боло берген. Акыр, бу мен не докладтай бердим...

— Эмди иштебейтен, јаныс ла докладтайтан өй —

деп, Эрел Миронович каткырды. — Эмди очозы демократтар.

— Ымакрадынг немези?

— Јайым јүрөр дегени.

— О-о јайла, оосту ла неме сөс айдатан ба?

Онон өрөкөн эжик јаар бас јүреле, токтой түшти, ары-бери көрди. Тыңдаланды. Керек дезе эжиктен бажын чыгарып, эбире көрди.

— А мыны сен ас ич, Эрел... Суу экел бер, мен тун јапшыра ас берейин... Айса сен бойынг да.

Эрел Миронович озо баштап бажын тырманды, онон кејирин ле төжин сыймап көрди.

— А чындап та... Чындап та дезеер, Абый...

— Көнөктөр ол туру.

Эрел Миронович ары-бери јүгүрип, казанды азып, узун тумчукту Чурум Иванычты чүмеркеде тургузып, иштене берди. Алдында казанда быјырап, шуулап турган чеген, үстинде казанда соок суу, ортозында узун сырак тумчукту, кап-кара чербек күп. Ол ло тумчуктаң коројон јымырап агып келбей база.

— Мен сени тыштынанг сомоктоп салайын, сен тым отур. Отты салып, суузын солып турзан. Је билбес эмезинг... Онон башка бир-бирүзи кирип ле келер. Аракы ас јат дежер. Онызы законго јарабас неме!

— Јарайт, јарайт, Абый, конспирация! Чын айттаар.

Абый айылданг араай јакпайтып чыгала, эжикти кылт эттире сомоктоп салды. Эрел Миронович казанды башкарып салала, орынга чалкойто јадып, арык буттарын чирей тебип, таңкылай берди.

ОИРОТ-ТУРА. ОДУС ЭКИ ЈЫЛ

«Санабасов неден коркып јат? Айса Ляшкевичтий немелерле ол бойы колбулу? — деп, Эрел Јаприн сананган. — Јок, ол андый кижии эмес... А ненинг учун андый кижии эмес? Сен оны кайдаг билеринг? Сен јүрүм көргөн эмезинг...» Ол Тугайанын кырынанг торт ло учуп түшкен «Кайда барар? Нени эдер? Кемге айдар?» Эренгис санаалар эки башка јара тартып, эки јанынан кемирип јат. Эренгистелиштег јаман неме јок. Ол ОГПУ-нын туразына бирде јууктап, бирде онон ырап турган. Бийик теректердинг сары бүрлери оромдорго, тротуарлар-

га төгүлүп, оморды алтын сары өндү эдил салган. НКВД-нын эки этаж туразын бу ла жууктарда туткан. Онын ишчилери јадатан тураны јарган агашла шык эттире чедендеп койгон. Эрел Јприн эт-јүреги типилдеп, НКВД-нын сары өндү будукла будып салган туразына кирип барганын, каруулчыкты өткөнин, кандый да шылучынын кыбына кирип барганын бойы да билбей калган: «Јприн. Обком комсомол».

— Отургар, нөкөр Јприн.

Канчанын јүрегин чочыткан јер. Улус бери кирерден болгой, онын адын да укса тыркыража беретен... Је столдың ары јанында кижидий ле кижиди отурып јат. Јалбак кара кабакту, јаан тазырак кара көстөрлү, јалбак ийиндерлү. Орус айса та өскө утку кижиди. Ол Јпринди ајыктап көрөлө, айткан

— Угуп турум, нөкөр Јприн...

Эрелдин кенете революционный от-јалбыжы өчүп, эди-каны соой берген. «О кудай! Бу мен бери не келгем? Нени айдарга тургам? Мыны јабарлаш деп айдатан эмес беდი. Бу куучыннын кийнинде Санабасовты арестовать эдер. Меге де килебес»...

— Угуп турум, нөкөр Јприн — деп, јалбак кабакту кижиди экинчи катап айткан.

— Оору улус көп. Јиит те улус өлүп јат... — деп, Эрел баштаган. — Мен төс аймактарда болдым. — Ол айдайын деген шүүлтезинен там тууралап турган. — Слерге мыны айдып саларга...

— Бис ончозын билерис. Бис јердин јети кадын өткүре көр ийерис. Бис орооннын уйкуда јумулбас көстөри... Айса слер нени-нени билерееер? Айткар, айткар... Нени де јажырбагар. Кудайдын алдына чылап, айдынгар. Алтай улуста кудай бар ба?

— Карган улуста бар...

— Эрлик пе?

— Улген кудай, Уч-Курбустан.

— Э, чүм јок религия. Примитивный.

— Улус оорып јат. Алтай јииттердин ортодо өлүм көп.

— Эпидемия ба? Чума ба? Айса оспо?

— Јок, јок. Баштын, өкпөнин оорулары...

— Андый, андый. Слерде медицинский үредү бар ба?

— Јок. Ондый үредү менде јок.

— Алтай јииттер өлүп јат?

— Эйе. Эң јакшылары.

— Эмдеп турган улус орустар? Андый ба?

— Алтай докторлор јок.

— Айдарда, слер орус улуска сереен јадаар ба? Врачтарга?

— Јок, јок! — ЭREL керек дезе тура јүгүрген. Көр-зөн, күрүм сүракты кайдаар бурып ийди. ЭREL ол керегинде сананбаган да!

— Отургар, ЭREL Яприн, не чочып тураар? ГПУ-дан коркор эмес, ого болужар керек.

«Баш ла бол, бери не келдим не? — деп, ЭREL жүре-ги шимиреп сананган. — Бажымды тузакка бойым ла сугуп ийдим. Ляшкевич керегинде айтсам, орус врачты јамандап туру деп бурулаар».

— Јок, јок! Мен орус врачтарга сереенбей јадым?

— Мен слерди ондоп болбой турум, нөкөр Яприн. Айса слерге социалистический строй јарабай јат? — Шылучынын јаан тазырак көстөринде сүүнчилү одычактар бийелей берди. — Айса слерге камдар, јарлыкчылар, сыймучылар керек?

— Јок, андый санаа менде јок.

— Јок болзо, јок — деп, јалбак кабакту кижии кедее отурып, јаан түктү колдорын столдын үстине салып айткан. — Слер, јаш кижии, көп немени билбей јадыгар! Алтай интеллигенциянын ортозында национализм тыгып јат. Ойто ло Ойрот-Каанды тиргизерге, јопонкаанга јайыларга турган улус көп. Ойто ло Кара-Корумнын националистический јыды јытанып келди. Је бис оны коскорорыс, оодо согорыс. Карам кайралы јоктон. Бу јанынан комсомол биске баштапкы болушчы. Чын ба?

— Чын.

— Кестенкей, ајарынкай болыгар.

— Бис Совет јан учун, партия учун тыныс берерис.

— Слер нөкөр Гордиенконын «Ойротиянын он јылдыгы» деп бичигин кычырган болбойоор? Оndo алтай националисттерди сөгө айдып салган. Олорды кату-каруузына тургузар ой келер. «Промпартия», «Крестьян партия» керегинде уккан болбойоор? Олордын контр-революционный керектерин бис коскорып салдыс. Кайда ла болзо, өштүлер. Онын учун биске сүрекей сергек болор керек... Слердин биске келгенер јакшы. Комсомол бистин болушчыбыс. Кандый да өйдө кирип јүригер. Кандый куучындар јүрү, кем нени айтты. Бир ле

сөстин бажынан өштүни тудуп алар арга бар... А өлүм-дер жанынан... жаш та, жаан да өлүп жат. Улусты өлүми жок мөңкү эдер арга бисте жок. Онын учун орус врачтарга, онойдо ок ончо орус улуска серемжи этпегер. Мынан национализм жытанып жат. Билдигер бе, нөкөр Яприн?

— Јарт, нөкөр Шкерин — деп, Эрел өрө туруп айткан. — Сергек болор керек. Сүрекей чын айттыгар. Калес серемжи база жаман неме эмтир.

— Билгенеер јакшы. Менен өскө ишчи болгон болзо, слерди националист, провокатор деп бурулаар эди. Је мен көп ченемелдү чекист. Ончозын өткүре көр јадым. Слер јаш, өктөм кижии.

— Ой, јүрүм үредип, түзедип салар.

— Айса кенедип салар? Кем билер? Јүрүм кату, эбире өштүлер. Биске кадрлар јетпей јат...

Эрел Миронович Яприн эки этаж таш турадан чыгып барала јенгил тынган. «Баш болзын! Бери качан да кирбейтен болзом! — деп сананган. — Ончо сереемјимди айтпаганым јакшы. Санабасовтын адын да адабаганым јакшы». Је тоолу јылдардын бажында, бу туранын караңгуй подвалында кандый кыйын көрөрин, мынан оны јер түбине, өлүмнинг јерине апарарын ол тушта Эрел Яприн кайдан билзин!

Ол күн Санабасовтын айлына Эрел барбаган. Кандый да јуун болгон. Эртезинде оны ойто ло командировкага ийгендер. Чой. Турачак аймактарга. Јыш, тайга јерлер. Тенгериге јеткен мөштөр. Кузуктарынын сайлары жааны коркыш. Ол Уйменнинг, Куунын, Бийдин сууларын кайкап көргөн. Төс Алтайда мындый суулар жок. Бу суулар койу агаштар ортозыла јайым, элбек агып јат. Мында асмас малду анчылардын кичинек-кичинек колхозторы Улузынын тили алтай ла тил ошкош, је айдыжы башка. «Јаан» — дебес, «няан» — деер, «күчтү» — дебес, «күчтиг» — деер. Бойын «йыш кижизи» деп айдар. Омок, ачка-јутка алдырбас улус болгон. «Азыранганыс тайга, ан-куш. Кышта кар жаан, эки аршын калың түш јат. Мал тударга күч. Јай болзо, јерис сас, чымыл, бөкөнөк, томонок. Малды јип сал јат. Эки-јаңгыс уй, шошко тут јадыс — дешкен. — Тийингеш быјыл көп, агасарас та бар. Алулар табар план кай барар ол? Је агычакты база өйлү өлтүрер керек. Быјыл үзезин јип салза, эзенде нени јитен? Кузук база јакшы бүткен. Кузук планы база бүдер».

«Кызыл-Анчы» деп колхозтын председатели. Кузлеков деп киж. Эрелдин документин узак ширтеген. Ары-бери аңдандырып, тудуп көргөн. Керек дезе жыткарган да. Јетире бичик билбес киж. Сөстөрдү эриндерин кыймыктадып, кычырып турган.

— Слер менинг документимди не ширтеп тураар, Моткочок Торкочокович? Бүтпей тураар ба?

— А кем билер? Јүзүн-јүүр шпиондор, диверсанттар, троцкистер жүр јат. Олорды ончозын бөрүлерди чилеп, ат салар керек. Сергек болор керек. Анчада ла биске, јыш јерде јаткан улуска.

— Шпион, диверсант көргөн киж бар ба?

— Көргөн јок, туткан јок! Түңгей ле сескир болор керек. Йыш јер бул јит. Мында кемдер де јажын калар.

— Мында јажынган кижини канай тудар?

— Э-э, аншылар тудар ок. Йыш кижининг көзи куурш.

Ол көстөри јалтырап, ары-бери көргөн.

— Мында јуукта бир киж келген. Документ јок. Мен оны алмарга сук салгам. Аймактан НКВД-нын ишчизин алдыргам. Ол келеле көрөр болзо, меези шайпалкалган киж болгон. Сагыжы јок. Јүүлгек. Ондый кижини јайымга не божодор? Ол колхозтын алмарын өртөп салза эмезе мени өлтүр салза? Ол тушта не болор? Оны кандый бир контра көкидип ийзе, өлтүр, өртө дезе, а? НКВД-нын ишчизи мени мактаган. Сергек коммунист, чекисттердин болушчызы деген. А ол меези шайпалган немени ајдай берген. Ајса ол аралан јат? Ајса ол шпион? Јопоннын?

— Ненинг учун Јопоннын?

— Алтай киж не. Алтайлар Јопонго јайыл јат.

— Слер алтай эмес пе?

— Мен туба. Бис оруска шындык улус.

Ол кеден кончыкту башмай өдүктү, эски де болзо военный гимнастеркалу, галифелү, кайыш курлу, сүүри кара чырайлу киж болгон.

— Слер черүде болгоноор бо?

— Болгон. Гранда. Погранишник. Туванын гранында. Ондө нарушительдер, шпиондор көп. Уурчылар база. Ат уурдаарга тен мастирлер. Тувиндер мени соккон.

— Чын. Сергек болор керек — деп, Эрел Јаприн айткан. — Мындый кестенкей кижиге јолыктым деп мен айдып барарым.

Моткочок Торкочоковичтин чырайы јарый берген.

Эгирде кичинек эки кып конторада комсомолдын жууны болгон. Эрел Яприн комсомол партиянын чындык болушчызы болгоны керегинде куучын айткан. Карамкайралы жок тартыжу өдүп жат деген. Онон классовой өштүлөрлө, националисттерлө тартыжар, алулар табыштырар планды бүдүрөр, тийингердин жагыс ла болчок бажына адар, терезин үребес деп жөп чыгаргандар. Оны ээчий өткөн жылдардагы айдулдарды, бурулаштарды сананза, жагыс ла тийингештердин бажына аткан эмес, же улустын да баштарына аткан. Же тийингин терези керек болгой, а кижинин? Кижинин терези база керек болгон бо? Айса килеген. Кыйналбазын, шыралабазын деп? Орө турбазын, быжу болзын деп? Учунда Моткочок Торкочоквич НКВД-да служить эткен, казырыла агыланган, тройкалардын жаргызын жүрүмде өткүрөп, улустар аткан дежетен.

Ол комсомолдын жуунында текши алтай албатынын культуразы керегинде куучын база болгон. Жагы бичиктер, жагы кожондор керек дешкен.

— Бис төс алтайлардын тилин жетире ондоп болбой жадыс. Шалканду, туба тилле бичиктер не чыгарбас? Айса бистин балдарды су-алтай тилле үретсин дешкен.

— Бисте жаан кайчы бар.

— Кайлаза, аяк-казан шыгырап турар. Онын чөрчөгин не бичибес? Ол бүткүл алтай жонго солун болор эди. Жаан кайчы. Бойы торо.

— Сокор кижин. Колхозко кайыш, тере уужап, талканын таап жат.

Конторадан чыгып келеле, Кузлеков айткан:

— Ол жаан кижиге кир чыкса кайдар? Улу кайчы.

— Жаан кижиге куру канай кирер?

— Чын. Куру кирерге жарабас. Менде чочконун жуузы бар, эди ас. Бастыра жуу.

— Мен нени апарайын?

Кузлеков ары-бери көрөлө, онын кулагына айткан:

— Кабак ич жат. Четвертти сал ийер.

— Оны кайдан алар!

— Кайдан? Пороскодон алгай. Лакпадан.

Пороско магазиннен жаан четверт чыгарып келген.

— Оок шилде жок.

— Лакшы, лакшы — деп, Кузлеков четвертти ку-чактанып, сүүнчилү үнденген. — Ол жеерен айуга болуштоп чорт то эмес.

— Четвертти ич ийер бе?

— Экүзин де сал ийер. Јарым айунунг эдин јип салар.

— Чын ла баатыр кижии эмтир.

— Эйе, баатыр, јангыс ла туразы јытту. Терелер јыдыдып, кайыш тилип, уужап јат. Уренбеен кижии чыдаш болбос.

Эрел аракы учун төлөп берген. Олор тенкейген мөштөрди аралай кичинек деремненинг учы јаар баскандар. Мөштөрдиг бүрлери шуулажып, кузуктын, чагананынг јараш јыды јытанып турган. Тенгериде јаан чокту јылдыстар мөштөрдиг будактарына илингилеп калгандый көрүнген. Деремнени эбуре соголо, Моткочок Торкочокович ойто деремне јаар јоргологон.

— А бу слер азып тураар ба?

— Мен не азатам? Мен кайучы кижии, изим булгап турум. Бис кайда, кем де билбес учурлу — деп, Кузлеков Эрелдин кулагына энгилеп айткан. — Слер төс јердин кижизии, слер учун мен каруулу.

«Бу чын ла бажынаг оору кижии болбой» — деп, Јприн сананып калган.

Туранынг эжигин ачып ла ийерде удур кандый да ачу јыттар соккон. Көзнөктө турган лампанынг оды элбенгей берген. Темир печкелү, ышталып калган потолукту, је элкем ичтү тура. Туранынг ичинде не де јок, ээн. Ак башту, сартак ак сагалду кижии тере уужап отурган. Ол сертес эдип, эдрегин туура салып, туку качан соолып, јумулып калган көстөрлү јалбак, јаан јүзин эжик јаар бура соккон. Сокор до болзо, нени де көрөгө турган чылап.

— Бу кем? — деп, ол кезем сураган.

— Мен, мен, Кузлеков — колхозтын јааны. Эзен бе?

— Эзен ок! — деп, көс јок кижии түрген айткан. — Сениле кожо кем?

— Областьтын төс јериненг келген кижии, обком комсомолдон.

— Керектү болзонг, ичкери өдүп отургыла, керектеринг јок болзо, ары кедери баргыла! Ончо терелер јетире уужалбаан. Курсак јок. Талкан божогон. Эт деп немени јибеним удап калды.

— Је мыны слерге, Абаай! — деп, Кузлеков ого четвертти туттургыскан. — Тапкан, јөөгөн. Хи-хи-хи.

— А бу не! А бу не?! — деп, көс јок кижии чербек

шилди сыймаадап сураган. — А-а! Је, је... је. Моткочок! Ол чөйгөнди печкеге кагып ий, Томон чай бар. Јакшы чай. Акыр, акыр, акыр. От күй туру ба, уул?

— Күй туру.

— Јакшы, јакшы. А сен не кижиде? Ады-јолунг кем? Кижиде болзо атту болотон, кийик болзо түктү болотон, а-а.

— Менинг адым Эрел, адам Минкөдөн, сөөгим тодош. Таадамнын ады Јапраа. Мыйту бажында јаткан.

— Јапраа... Јапраа... Јыртак камнынгу уулы ба?

— Эие, онынгу энг кичинек уулы.

— Көстү тушта көр жүргем. Менинг адым Мыклай, сөөгим күзен... А тагманы сени! Эт болгон болзо, айунынгу.

— Чочконынгу эдин экелгем. Јииреер бе, Абаай.

— А не јибес, јибей база. Какайдан јакшы мал јок, кортоптонгу јакшы аш јок. Көөшкө мыныгу тұл, кайнат.

Кузлеков печкеге оттонгу күркүреде салып, көөшти азып, какайдынгу эдингу тұлгу ийген. Эрел көр отурза, өрөкөннингу јаргак штаны јыртык, чамча јок, јамынып алган немези тұлөп калган јакынынгу арткан-калганы. Толыкта тапчан орын аайлу неме. Ёстине айунынгу терезин салып койгон. База бир толықта бочко. Ононгу коркышту јыт келип јат.

— Сазып туру ба? — деп, Мыклай өрөкөн четверти эки будыннынгу ортозына кыстап, бөөрөгиненгу эки когыла сыймай тудуп, сураган.

— Эие, јыт-тал коркыш.

— Терө ачыт јадым. Кайыш эдер керек. Јытка-талга ёрен калгам. Кижиде деп неме неге ле ёрене берер. Эжикти кайра ач ий. Бу кижиде тумчалан калбазын! Ононгу аяк берет. Ол бир тала кружканы. Откө јангда. Туба да болзо, Алтай-кудайлу эмей! Баш бол!

— Јангдайтан ба, Абаайым? Мен коммунист кижиде.

— Јамылу да болзонгу јангда? Эдрен амый!

— Бу Абаайым хулиган. Контранынгу бойы.

— Мен коркыбас, кудайдан да, јангардан да.

Качан Моткочок Торкочокович јарым литрдингу кружказына аракы уруп берерде, ол кружканынгу ичи јаар сабарын сугуп, јоктоп көрөлө, айткан

— Толо ур! Уурт јетпес эдип не урар?

— Абаайымнынгу уурты јаан да эмей. Баатырдынгу уурты ошкош — деп айдала, Кузлеков кабак аракыны

кружкага болт-болт этире уруп ийген. — Туткар, Абаайым!

— Сенин эжелгенин јакшы, менин ичкеним јакшы!

— Аракыны бу солун кижн эжелген.

— А-а, тодоштор, тодоштор — олор менин эменин таайлары. Јыртак кам јыш јерине база алдыртуга келип туратан. Ээлү кам. Түнгүри бойы ла очокты эбире јүгүр турар. Тур дезе тура берер, јүгүр дезе јүгүр барадар. Камдаза айылдын базырулары быјыраш турар. Боро кас болуп кубулала уча берди дежетен. Учннда барып, креске түжүп, кинчектенип өлди. Кандый да болзо Алтай-кудайын сатпас керек. Анчада ла карыыр чакта. Јаш кижн эмес... М-м-д-а-а.

Онон Мыклай өрөкөн бир тынышла кружканы көн-көр ийген.

— Көрдин бе, Эрел Миронович? Баатыр. Бөкөзи коркыш. Терезе уужаар, кайыш жазаар планды бүдүр јат. Айу, јеерен айу.

— Калыраба! Ол топшуурды берет! Таайыма кайлап беретем. Балтырыма эт берген, бажыма кыл берген таайларым... Э! Э! Эди-каным изип келт. Тагманы ден!

Јаш агажы бүр саргарбас
Јажыл кесн ол Алтайда,
Јагар куштын үн серибес
Јайатпаду ол талада
Э-э-э! Бу-уй, бу-уй, буй!

Мөш агаштан ойып эткен топшуур јанкылдап, кайчынын күрдек көксинен чыккан кей коолоп, күүлеп, кандый да айдып болбос кайкамчылу ийде-күч ак сагалду кайчыны, өчөмик кыскылтым от јарыган болчок тураны сеп өрө алып чыккан. Та кажы јерге апар турган, та кандый өйгө јетир турган, та ного айладып, јайнадып, каткырып турган?

Кастар ла деген кагыр куш
Қару ла јакшы ол најым.
Сууга кирзе чөнгөс сен.
Суудан чыкса кургак сен,
Тогузон кулаш ородо
Јадыры деп сен айтсаң,
Толонодый чырайы
Оно ла бертир ол дезег.

Кайдын күүзи капчалда жоткон ошкош, каңыл мөштөрдин бажын энилте соккон салкын ошкош. Бис көрбөс немени көстөри жажына жумулып калган кайчы көрүп турган немедий. Ол өрөги Улген кудайла, жер алдында Эрлик-бийле тен-тай куучындаш жат. Ол тынчу, жыду турада отурган ак сагалду, жытык-жылангаш көс жок сокор карган өрөкөн эмес, жер тенгерини айлаткан ойгор, чачына жылдыстар оролгон чолмон көстү, алтын камзолду баатыр. Ол омок, ол жараш. Ол телекейди збир жүрү. Шуурмакту талайлар кечет. Шуурганду тайгалар ажат. Онын сүүжинен, кайкамчылу кожонунан как агаштан бүр жайылат, как жерден чечектер өзөт. Көк өлөңди көмө баспай, жаш өлөңди жайа баспай аргымагы барып жадат.

Кенете топшурдын кылдары калганчы катап жин эделе, кай токтой берген. Эрелдин жанында ойто ло аргазы жок жокту, ак башту сокор карган отурган. Ойто ло жыдыткан теренин ачу жыды жытанган. Моткочок Торкочокович чочконын эдин агаш тепшиге чыгарып, карганнын алды жаар жылдырган. Көс жок кижичи тепшиде изүү этти жоктоп көрөлө, айткан:

— Мынзы ылдый жуу неме бе, Моткочок?

— Шошко.

— Шошконын майы кабак аракыга.. таң макалу.

— Абаайым жижи баатырдын жижиндий эмей, а-а.

— Шошконын жуузы тонбос, андыйы тончон не.

Эрелге база аракыны кружкага толтыра уруп бергендер.

— Лут ий — дешкен.

Эрел кружкадан эки ле ууртайла тыныжы буулып, кружканы кайра берген:

— Ууртап салгар, өрөкөн.

— Ичсе де эр чилеп ичер керек, кийсек чилеп не ичер?

Карган кижичи чочконын жымжак жуузын көп чайнабай ажырып, аракыны темир бокалдагы ичип отурган. Эзирип турганы жок. Жаңыс ла жаактары кызара берген.

Кузлеков Моткочок Торкочокович эзириги жаанап, эрмеги көптөп турган. Ары-бери талжындап, мактанып баштаган:

— Мен колхозтын жааны! Мен погранышник! Контраларды ончозын жок эдер! Слер, Абаай, кудайды,

каанды мактабагар. Коомой болор, ГПУ-га јетсе, хе-хе-хе.

— Эйт! — Мыклай өрөкөнниң үни шынк эткен. — Сениң түрменнен, ГЭПЭ-еннен коркыйтан турум. Со-кор меге бастыра телекей түрме, меге ак-јарык јок. Је мениң јүрегимде күн! Сендерде үспекчининг оды да јок. Онызы бар болзо, үр ле ийзе, өч калар. Сен меге арба бер, талкан јок терелер уужап, кайыш јазап бол-бозым! Бөс бер, штан эт алайын, кызыл эдим көргүс-пейин. Маге сокор немеге түней ле, шалдан да бол-зом, је бала-барканың алдына уят! Совет јан, Совет јан! Талканы јок, штаны јок ол кандый јан, а?

— Штан! Штан Абаайга не керек? Биске социализм тудар керек! Индустриализация! Пушнина. — Кузлеков-тынг оозы солјырайа берген. — Пушнинаны Америкага садар, оноң техника алар. Агаш кезер, садар, бай јадар! А слерге штан! Тфу!

— Сен мөш кезерге бе, алмыс?! Сен азыраган адан-ды өлтүрип, садарга ба?! — деп, сокор кижии калапта-нып, Моткочоконунг үни угулган јер јаар темир круж-кала саларда, онызы онынг бажына конк эдип тийген.

Моткочок Кузлеков арык, узун буттары шайрас эдип, тура јүгүрген, көстөри тозырайа берген. Ол эки колын өрө көдүрип, кыйгырган:

— Сен тере уужачы эмезинг, сен Абаайым эмезинг, сен империализмниң агенти. Сеге эмди талкан да, иш те болбөс! Торолоп өл.

Карган кайчы бу сөстөрдөң корко берди ошкош. Эмди бу турада калапту ойгор кайчы эмес, јокту-јойу өрөкөн отурды.

— Је је, јенним, Моткочок, штанды кайдар оны? Штан јок то јүрбей, јангыс ла сениң сазализмниң бол-гой. Јангыс ла талкан болзын. Карсан толор неме бол-зын. Карган кижии. Чак јок.

— Абаайым эмди чын айтты. Абаайым маладис! — деп, Кузлеков тураның ичиле шайрандап, эки колын јангып турган. Ол нениң де учун јаан кара јөргөмөшкө түней болгон. Аракыны база ичетен ле эмтир. Чочко-нынг јуузын да јиген. Јангыс ла эзирченг, калырууш кижии. А Мыклай өрөкөн кандый ойгор, көгүстү кижии. Улу кайчы. Өрөкөн торолоп отуры. Керек дезе штан да јок. Түрени. Уур иш, јыду тура. Јок, оны мынан апар керек. Ойрот-Турага.

Оног контора јаар базып барадала, Кузлеков ыксып-ыксып ийеле, айткан:

— Билеринг бэ, нөкөр Яприн, мени үй улус сүрекей сүүп јат... Хи-хи-хи. Јакшы: деер не. Тен маказырап турар... У-у-уй!

Оног Эрединг кулагына энчейип, кандый да јыду тынышла тынып, кејиринде не де кыркырап, кошкон:

— Торт ло айрылбас, јапшын турар. Мен тогус киж и алган. Уч үйим Улаганда, бир үйим Кош-Агашта, үчүзи Турачакта, экүзи мында... Хи-хи-хи. Колхозто јаш эмсеендер ончозы менин. Бир келинек бар, бардын ба? Мышмак сары келин... Хи-хи-хи.

— Јок, јок, нөкөр Кузлеков. Андый неме керек јок. Мен конторда ла кон каларым — деп, Эред айткан.

ЭГИРДЕ КУУЧЫН

Аймакла јорыктап, көп сабада јойу базып, конгон јерде бийтке бастырып, он күннег Ойрот-Турага јанып келген. Сроги аймактарда колхозторго көрө, мында колхозтор айдары јок јокту болгон. Јери јыш, тайга, јолдоры јок, суулары јаан, күрлер јок. Ойрот-Тура агаш тротуарлары чыкыражып, аспак одыннын кычкылzymaк ыштарыла јытанып, күстинг калганчы јылузына үргүлөп јаткан. Базарда маала ажы, кузук, мөт, эт — толтыра. Магазиндер база куру эмес, јаңыс ла акча јетпей јат.

Бир күн иштинг учы јаар телефон шыңырт эткен:

— Бу кем? Нөкөр Яприн бе?

— Эйе, мен. Бу слер бе, Яков Михайлович?

— Не айылга кирбей турун? Неден чочыдын?

— Мен эки катап болгом, эжик бектү турган...

— Бош болзонг, энгирде кел...

Аймактарга јүргени керегинде отчет бичип отурада, ол ло коштой кыпта отурган, чап-чанкыр көстөрлү, бөкөн кара кабактарлу, күдели чачту кыс кире конуп келген.

— Бу сен кайда? Чек көрүнбес? Айса бистенг, комсомолдын карган кыстарынанг, качып турган ба? — деп, Люда јаңыс јерге токтоп болбой ары-бери базып айт-

кан. — Бис сени чураначы, гитарачы уул деп, сүре ле сакып... А сен бистен качып жадың. Педучилищенин кыстары бажың айландыр туру ба?

— Лорыкташ көп, Люда, бойың көр жадың — деп. Эрел нениң де учун бу кыстан кемзинип, бажың өрө көдүрбей айткан. — Сен база жылыып каладың. Сен кемнен качып турган?

— Сенен качып турум! Кижиге айса санаазын сал ийер? — деп, Люда күлүмзиренип ийген. Оноң чырайын соодып айткан. — Төс аймактарда жүрдим. Школдордың ижин көрдим. Алтай улус кандый жокту. Социализм качан бир ондо болор бо? Кир. Кийим жок, курсак жок. Трудкүнге нени де албай жадылар. Бийик үредүлү улус жок. Школдордо үредүчилер жетпей жат. Оның учун жүк ле жети класс божоткон балдарды педучилищеге жууп, кыска курстар төзөп, оларды үределе, областьтын алтай школдорына үредүчилер эдип ийерге келижип жат... Же алтай балдар шыранкай, үредүге жылбиркек... Сеге база мынаң ары үренер керек, Эрел. Мен баштапкы качыга ол керегинде айткам... Жөпсин турган... Эй, джентльмен, бажың көдүрзөң, сениле миледи куучындаш жат.

Эрел бажың көдүрүп, кылбыгып турган чылап, ол жаар көстөрүн түргөн-түргөн чингип көргөн. Люда эки колын тескери эдип, көзнөктин бозогозына тайанып, ажып бараткан күнниң чогына калың алтын-сары чачы мызылдап, караңгуй-чанкыр көстөри кандый да карыкчалду сүүнчиле толуп калган көрүп турган.

Эрел нениң де учун өрө туруп айткан:

— Мен кандый джентльмен? Мен караңгуй алтай кижиге... Колхозчының уулы. Грамота ас. Миледи деген сөсти де билбес. Сен Москваның кижизи, билерин көп. Ада-эненең база тегин улус эмес...

— Же, же болды, болды. Ларбынба. Сени английский тил билер дешкен. Карл Карлович мактап турган. Бүгүн бис ончобыс киного барып жадыс. Сен барарың ба?

— Жок, мен барып болбозым.

— Нениң учун? Айса жажытту жолыгыш бар?

— Жолыгыш бар. Же жажыт жок. Лерлежим айлына кычырган. Ого жолыкпааным сүрекей удап калган. Бис жаңыс жердин улузы не, Люда. Сен ачынба, жү бе?

— Ачынарым, таң атканча ыйлаарым — дейле, Люда чыга берген.

Санабасов Яков Михайлович эки квартиралу туранын бир јанында јаткан эмтир. Сенек, онон баштапкы кып — кухня, онон ары јаан, элбек кып, јаан көзнөк, Санабасов јангыскан јадып турган болгодый. Ол Эрелди сүүнчилү уткыган:

— О-о, Эрел Мироныч, кир, кир, өрө өт. Мен бойдон, јангыскан јаткан кижии. Сен ары кыпка өт, мен казан азып ийейин.

— Јок, јок. Мен тойу.

— Сени кем торо деп айтты? Орус кижии чилеп сен канай турун? Алтай кижии казан ичпей чыкпайтан.

Ол керегазын шыйтылдадып, одын күүледе күүдүрип, калайлу чаңкыр мисканы азып ийген. Ары-бери јүгүрип, иштенип турган. Чыга конгон, кире конгон. Та нени де кескен, јунган, керткен.

Төрдө кыпта тере кыпту јаан кара диван, бичинетен стол, этажерка турган. Артык не де јок. Ээнзимек, је јайым. Бойдон кижиге база не керек. «Эмдиге је тире канайып кижии албаган — деп, Эрел сананган. — Айса Јинјилейден өскө кижини јүреги јуутпай јат? Ол көөркий эмди кайда не? Тирү не? Айса өлүп калды не? Айса Санабасов оны ссылкадын јанып келер деп, сакып јүргөн бе?»

Санабасов кухняда тегерик столго бары-јогын чогууп, мискадан изүү этти чыгарып, јаан шајын тарелкага чокчойто салып ийген. Бир шил кабак аракы чыгарып келген.

— Ой кудай! Келгенин кандый јакшы. Сени көрүп, кайран өйлөр санаама кирди. Је, јолыккан учун, тирү јүргенис учун. — Ол кырлу эки стаканга аракыны «койт-койт» эттире уруп ийген. — Ичип те ийбей мыны!

Онон јык берил ийеле, тузеп салган огурчынды койт-койт эттире чайнап, беш сабарыла калын күргүл чачын тескери тарай тудуп, айткан:

— Баштап тарый ичип болбой туратам. Јыду, сазу неме. Эмди темиго бердим. Алтай аракы аарчыла, сүтле јытан јат не. Сенин јаананнын аракызын ичкен ле эдим. Соок алтай аракы. Јинјилей де оны куукка урала, ойынду јерге экел туратан. Ичип ий, Эрел. Куучында-жарга јакшы болор. Аракы ол тил де јок немени тилдү эдип ийер аш не. Башкүн тағыма барзам, көрмөс калаңы отуры. Базарда болгон, улуска мал сойышкан, кан, ич-карын экелген.

— Ондый јаан кижиге! ВЦИК-тин члени болды не?!

— Ондо эмди өскө кижиге. Жамы кижиге жазына берилбей жат, Эрел. Ого үзеери таайым поэт, жаан жайалталу поэт. Эмди «Кызыл-Ойрот» газеттин редакциясында иштеп жат. Чүм-чам жок алтай кижиге. Мал сойорго мастер. Улус оны өнөтийин жалдап, акча берип, эт берип, күндүлөп турганда. Онон таайымды кыйа көрүп жадылар. Петр Гордиенконын «Ойротиянын он жылдыгы» деп бичигин кычырган болбойун? Ондо таайымды ла онон до өскө алтай патриот улусты жамандап, националисттер деп бурулап салган. Коп чийетен, доностор эдетен немелер бар. Күйүнчөн немелер. Талант жок, а бичигенин таайым жаратпаза, ачын жат. Ол бир Ытанов, Сазубаев ошкош немелер. Сен «Картошканын кожонун» кычырган ба? Алтай поэзияда жаңы форма.

— Кычыргам. Чын. Жаңы форма. Жаркындуу шүүлтө — деп, Эрел эди-каны изип айткан. — Павел Александровичти бастыра Алтай билер. Кайда ла болзо, онын үлгерлерин кычырып жадылар. Жүк ле кычыгарына үренип алган улус онын поэзиясын билер. «Тангайланып тага атты, тамырланып күн чакты». Алтайыстын үстине социализмнин күни тамырланып чыгып жат! Андый ба, Яков Михайлович?

— Андый. Эрел, андый. Жаңыс ла кара булут оны бөктөбөйтөн болзо... Сен эттен жи, көчөнүн ич, уул. Бу сен айла кандый арык? Оорып турган болдың... А-а, чындап! Ол бир немени айдайын. Айдатан неме көп.

Яков Санабасов жаңыс ла көстөриле күлүмзиренип ийген.

— Ол кижиге областьта жок, крайда база жок. Ондый кижиге вообщем мында болбогон.

— Кем?

— Кандайып кем? Сенин серенип турган кижинг, Ляшкевич!

— Жоок? Болбо-он? Облздрав база билбес пе?

— Билбес, — дейдим.

— Айдарда ол шпион, диверсант!

— Мен база андай санан турум. Аймактын больницынын баш врачын шылагам. Документтү келген дейт. Москвадан. Кандый да институттан! Прививканы эделе жүр калган дейт. Ол кандый да жүгушту вакцина экелген, ченемол эткен. Онызы жарт. Кандый научный институт, онызын соксоо неме билбес... Фальшивый до-

кумент. Онызы јарт. Керекти ГПУ-га ийгем. Москвага. Мында немелер оны ондобос. Ондо до ајару этпес болбой? Балдар неден өлгөн? Медицинский заключение јок. Анализ јок. Эпидемический оорулар јок. Онойдо ок ич јанында айалга катуланып јат. Политический бурулаштар башталган. Репрессивный органдар түни-түжи иштеп јат... Сен Шкеринде болгон турун не?

Эрелдин чырайы кызарып, изий берген.

— Болгом...

— Ол меге айткан. Оның сурагыла мен Ондой бар јүргем... Мен сени сурадым не? Ол керегинде кемге де айтпа деп? Айса сен меге серенген! Ляшкевичтин керегин јажыр туру деп? Јастыр јадын, карындаш, јастыр јадын!

— Мен барбас эдим... Је ол бир јуук нөкөрим өлгөн деп угала, чыдажып болбогом...

— Меге не келбедин?

— Слер үйде јок болгоноор — деп, Эрел төмөн көрүп айткан. — Онон мен мендегем. Чекисттерге иженгем...

— Јок. Мен үйде болгом, сенин оноор кир јатканын көргөм. Качан да төгүн неме айтпа. Бир төгүн бойыла кожо экинчи төгүнди экелер. Онойып бойынның төгүнининг тузагына кир каларын.

Эрел ол тушта не аайлу уйалган.

— Билдин бе, карындаш?

— Билдим, Яков Михайлович.

— Билгенин јакшы. Сен јаш, өктөм, ару, сенде ченемел јок. Сен чынды бу эки колыңла тургуза ла тут аларга јадын. Јо-ок, чынның јолы күч. Је мыны ончозын ундып салаак, јаш нөкөр. База бирден ичип ийели. Кижиден болгой, куда да јастыр јат.

Кенете уйатты көмө базарга, ончозын ундып ийерге амадап, Эрел стаканда толо аракыны бир тынышла ичип ийген.

Уулдын ичинде не болуп турганын јаан јашту нөкөри сезип ийген болгодый. Ол айткан:

— Эттен ји, Эрел. Алтайлап кайнаткан эт. Столовый-дын курсагы эмес не. Ундып сал. Э, мында сенин буруун јок. Бис бойыс слерди андый болзын деп үредип јадыс... Ончозын көндүрө айт, сөк, бурула, јаргыла деп, аде-энене де, ага-карындажына да, эн јакшы нөкөринге де килебе деп, бүтпе деп! Јагыс ла Сталинге бүт, ого

чындык бол деп! Јалканчыктар оны Лениннен бийиктет јат. Акыр, бу мен нени айдадым? Сталин — ол бүгүңги Ленин! Чын ба?

— Чын.

— Јок, төгүн, Эрел, төгүн. Ол кижии ончозын көмө бас јат.

— Бу слер нени айдып тураар?

— Э, ундып сал, мен тегине ле айттым...

Оноң олор барып, төрдө кыпта јаан кара диванга отурган. Јаков Санабасов папирозын чыгарып, танкылап, чаңкыр ышты буркурадып ийген. Көзнөктин ары јанында орой күстин јелбер сары башту чечектери јайканыжып турган. Тымыкта частың маятниги ары-бери јайканып, чытылдаган.

Ол өйлөр Эрелдин санаазына эмди де јап-јарт кирип јат. Эрел өңдөс эдип, үстүги казанда изий берген сууны төгүп, соок суудан уруп ийди. Аракынын, бојонын јыды јытанат. Уч литрдин шил банказына төрт өлү кирези тамып ийген эмтир. Тышкары улустың үни угулды.

— Акыр, бу Абый өрөкөн кайда?

— Айлы сомоқту.

— Оды күй јат. Чеген кайнат турган ба айса кандый?

— Аарчы јытанат!

— Көрмөстин јытчызын!

— Түн јапшыра айылдап келзе кайдар? Ха-ха! Эзен бе, јаанай?

Олор јүргүлей берерде, Эрел ойто ло орынга јадып, озогызын санана берди. Санабасов айткан

— Эрел, ол бир мен Јинјилейдин кийнинен өзөкти төмөн учурта бергеним санаанга кирет пе?

— Кирбей база. Јарыкбашевке печетти таштап бердеер.

Мен олорго Барагаштын бери јанында јалаңда јаба једишкем. Кара бајырт албаты, канча јүс абра, чурчуманак. Анаар ла чубажып барып јат. Айдап апар јаткан албатынын бажы туку Барагаштын боочызында, учы Шыргайтынын алты јанында, јалаңда. Тын каруул Јок. Ондо-мында атту солдаттар, мылтыкту активисткомсомолдор. Је бала-баркалу, чөркөлишкен абралу улус кайдаар качар? Мени, бешадар мылтыкту, наганду кижини, каруулда улус болушка келген деп бодогон ошкош. Көрзөм, бистин јердин улузы эн учында барып

јаткан эмтир. Ары-бери јортуп турала Мандыковтын билезин таап алдым. Линјилей мени көрүп ийеле сүүне берди, Мандыковтын да чырайы жарый берди. Айрып алар деп бодогон ошкош. Мен адымнан түжүп, абрала коштой бастым. Нени айдар? Јагыс ла улу тынып, төмөн көрүп јадыс. Эбире тал-табыш. Балдар ыйлашкан, абрада аяк-казан кангыраган. Улустын ортозында эмчек балдарлу, барлу келиндер бар. Онон койу энгир кире берген. Алдынан өрө атту улустар мантадып, кыйгыргандар.

— Мында токтозын! Мында оду-уланып коно-ор!

Аттарды јегүлеринен алып, карулчык улус элорды башка-башка бөлүккө кобылар јаар айдаган. Кабырып апарган. Удабай өзөктин ичинде јүстер тоолу оттор мызылдажып күйе берген. Ол оттордын учы та кайда... Линјилейдин адазы от салган, чай аскан. Канайдар база! Јүрүм бар да, јүрер керек. Мен Линјилейле кожо јединижип, одулардан чыга басканыс.

— Слер кайдаар, нөкөр? — деп, бир алтай уул сураган. — Одунан чыгарга јарабас. А-а, бу слер бе, нөкөр Санабасов?

Мен јиит милиционер уулды танып ийгем.

— Эйе, мен Санабасов, јурт Советтин председатели.

— Лагерьден чыгарга јарабас. Спесокто улустаг кем-кем јылыып калза, јаман болор. Онын билези түрмеге кирер. Бежен сегис статьяла јаргыладар. А түрмеде алтай кижине болор? Тил билбес, закон билбес.

— А ссылкада артык па?

— Ссылкада күч, је, байла, түрмеден онду. Јайым јүрер, иштеер. Срогы божозо, јанып келер.

— Бис ыраак барбазыс, удабас јет келерис

— Слерге ижен турум, нөкөр Санабасов.

— Ижен.

Онон ссылкага айдаган улустын салымы түрмеде отургыскан улустын салымынан коркышту болорын бис кайдан билетен эдис? Түрмеде улус суу да болзо, чымчым да болзо, курсак јиген, јылу камерада эмезе баракта отурган. А быларды дезе пароходло Обьты төмөн апарала, орой күсте Түндүктин ээн алаң ачык тайгазына таштап ийген. Ондо тон јерди чукчып, агашты кезип, үкпектер эдип, кыштаарга ченешкен. Је то-родон, коркышту сооктордон ончолоры кырылгылап

калган. Ас-мас арткандары жаскыда састарга чөңүп, бө-көнөктөргө жидирип, өлгүлөп калган. Кар жаан. Калыңы эки аршын түжүп жат. Оноң тынын алып, Оймон жаар качып бараткан жаржакты туткулап алган. Оны мен шы-лагам. Мыны ончозын меге ол куучындаган. Ары-ык. Төрт ло сөөк. Жаңыс ла байбак сагалы арткан. Көстөри онкойып, чек ле орозының түбине түжүп калган. Тиш-тери түжүп, эриндери кымылып калган. Чыйрагына ла чыдашкан болгодый. Ол улу тынып, крестенип айткан:

— Ончозы кырылган. Орустар өлгөн. Анчада ла алтайшкалар. Олор пароходто кырылып баштаган. Өл-гөндөрдү Обьтын суу-талайы Тошту тенгиске алып бар-ган. Балык жиген. Мениң он эки кижиден турган билем ончозы кырылып калды.

Ол өгөөнди айдуулга аткарган жердег качкан деп он жылга жаргылаган.

— Ойто ло ссылкага ба? — деп, өгөөн сураган. — Оноор ийгенче, адып салгар.

— Јок, түрмеге, колонияга!

— Түрмеге?

— Эйе. Колонияда иштееринг.

— Түрмеде болзо, кем јок — деп, өбөгөн крестен-ген. — Түрмеде баланда берер, нара берер, ондо јылу. Орус кижжи өлбөс. Анчада ла жаржак улус. Алтай улус-тын көп јаны карыгып өлгөн. Алтайын санап!

Ол тушта бис мындый болор деп билген эмес! Мен Линјилейге айткам.

— Сен карыкпа, ондо колония эмес, түрме эмес, ол јук ле ссылка, ондо совхозтор, колхозтор төзөйтөн, кулсктаган улусты ондо иштедетен деп уккам. Једип барзан, письмо бичи.

Айдадып та јаткан улус коркышту салым сакып јат-канын сеспеген. Өскө јерде жүрерис, иштеерис деп иженлеген. Орустардың одуларында ондо-мында чу-рананын да үндери жыгырап турган. Бай-кулактарды кыйынга ийип јаткан эмес, ишке ийип јаткан деп аңылу пропаганда айдып турган. Совет јан олорды түзедер, јаны улус эдип өскүрер. Улустың кунугып турганы тө-рөл јеринен айрылып јатканыла колбулу болгон. Бис Линјилейле кожо лагерьден анча-мынча ырап, бийик төңгө чыгып, тоозы јок жылдыстар чылап, отторы мы-зылдаган одуларды көрүп отурганыс.

— Јок, жүрегим сезип јат. Бу Алтайдан, сенен үр-

гүлжиге ырап жадым — деп, Линжилей айткан. Онон жа-мынып алган тонын јерге ийнинен түжүрип, шагкызын-да мөнгүн акчалар, јинжилер шыгкырап, мени кенете мойнымнанг кучактай алган. — Кайраным! Кайраным! — Ол кулагыма изү тынган. Мен оны база кучактай ал-гам. Көөркийимди, эрјинемди. Баткадый болзо, јүреги-ме јажырып алгадый болгом. Ол айткан:

— Эрел, сен менин эш-нөкөрим. Мени бойың ка-чырдың, ада-энеме кудаладып салдың. Олор јөбин бе-рип салды. Јаңыс той эдерис арткан. Андый ырысты ку-дай-салым бербеди. Је бу түн бистинг болгой, а? Мен сенин үйинг, алган эжинг. Чала качкан кыс болгончо, катың болойын, бир де түнге болзо, көөркийим. Өлөр алдында сананып калайын. Алтайда алган эжим артты деп. Кудайдаг ого алкыш сурап, јайнап!

— Линжилей... Линжилей. Эйе, сен менин сүүгеним, кайраным, эжим, је мындый кату өйдө... — дегем.

— Јок, јок. Айса сененг уурлап каларым? Јердин тү-бинде бала табарым... Оны таап алзам меге, менин ада-энеме ырыс болбос по?

— Јок, кайраным. Сеге күч болор.

— Тегин де кыйыннын јерине барып жадым. Кый-набазанг, кыйа көрбөзөң. Кысканып јүрген кыс ырызым-ды алзанг... Кудай, кудай!

Онын изү кучагынанг, јаражынанг, јайнулу сөзиненг качар аргам јок болгон. Бир ле түнге ол менин үйим болды. Айтканы жаңыс ла

— Кайраным, кайраным! Эркелет мени... Эркелет. Не уйаладың? Кудай анайда јайап салган ине... Эзеп јүрерим, өлөрдинг өлгөнчө санан јүрерим...

Јерде оттор јылдыстый јарыган, тегериде јылдыс-тар оттордый күйген.

— Јок! Мен сени таштабазым! Айрып аларым! — дегем.

— Јок! Јок! Меге болуп, керекке киреринг. Сени түрмелеп салар, мени айдай берер. Мен сеге јеткен ле јеримненг письмо бичиirim. Ссылка ол түрме эмес де-жет. Јаңыс ла јаткан јерин таштап барарга јарабас. А сен, јайым кижиге, кажы ла өйдө меге келип барарың...

Мен де андый болор деп иженгем. Танг эс-бос ја-рып турарда мен оны одунын јанына јетире үйдежип салгам. Ол јаказынанг јаан кызыл куйканы үзе тартала меге берген:

— Көрүп жүр — деген. — Менен сеге кереес болзын.

— Јаанамда мындый немелер болгон.

— Јинјилейден арткан сок јангыс неме бу. — Ол өрө туруп, этажерканын үстинде кичинек кайырчагашты ачып, јаан кып-кызыл куйканы алаканына салып көргүскен. — Көөркийимди ундып болбой јадым. Онын учун кижини албай јадым. Күүни јок болзо, кижини не алар? Сок јангыскан жүрзе торт.

Онон олор оны-мыны куучындашкан. Каргандарды, Беш-Өзөкти эске алынган.

— Јуукта јангы ондо болдым. Деремне јаанап өзүп јат. јангы туралар, айылдар, школ, контора. Азыйда айылдар турган өзөктөр ээн. Таадагнын да јуртын бузуп апарган эмтир.

— Јаков Михайлович, онон ары не болгон?

— Онон ары? А-а, је-је. Онон ары мындый болгон...

ӨЛЗӨМ СӨӨГИМДИ КЕМ ТУДАР?

Эрел Миронөвичти эске алыныштын ыраак түбинен, өскө өйдөн эжик кыјыраганы ойгосты. Өңдөс эдип көрзө, Абый өрөкөн кирип келген эмтир. Ол оттын јанына јакпайтып базып келеле, шил банканын үстине эңчейди.

— А мынызы јет калган эмес пе, уул?

Эрел Миронович өрө туруп, казанды чыгарып, чербек ичтү кап-кара шуурымды алып, иргеге кептей салган эски таарла јаап салды.

— Меге аарчы ла керек — деп, аарчы шүүйтен кеден таарга бојоны уруп, Абый айтты. — Ал мыны, ур ич.

Алтай аракы сүтле, бојоло, онон кандый да ачу өлөңдөрлө јытанып јат. Эрел Јаприн болчок шилди јанына тургузып алала, оттын јанына јабыланып, кедек мүүстү текелер, свастикага түңгей темдектер, кулјалар кезип јурап салган озогы агаш кайырчакка јөлөнип, јылу аракыны табылу ичип отурды. Айылдын ичи бүрүңкий. Оны јангыс ла очокто оттын кызыл чокторы јарыдат. Эрел Миронович Јаприн санаазыла одус үч

жылга жүрө берген бойы ойто Чанкырлуга, Абыйдын жакпак айлына, жанып келди. Абый өрөкөн айылдын эжик жанында шыгырап, чөйгөннөн чай уруп ичет.

— Кандый эмтир?

— Ачу-у. Тынг.

— Же, сээтоп отур. Эмди озогыдый урул жаткан неме бар эмес. Бир кезек тынг ичетен улустын өзөктөри какшап жүргөн болбой? Бу не аайлу ичледди! Эмди бир кезек немелер курт-когыс корондойтон неме ич туру дежет. Кандый да будук ичеле, жүстери кап-кара боло берлеген жүрет. Бу бир негир деп албаты чылап. Ол көөркийлерди кудайы андый эдип жайаган. А бу алмыстар ачыназына, тенегине чыдабай жүдунуп, карарып. Же мыны не шыра деп айдар? Ол жүүлгенинде, жүзүн-жүүрленгенинде не жакшы бар.

— Ичедээр бе?

— Ары кедери эт! Ада-энем аракыла умчулабаан. Бойунг ич. Сен канча жыл катунын жеринде жүргөн. Кыйын, шыра көргөн. Ол учун кижиге килеп жүрбей. Ол акыр бу кемизиге эди? Марылка деп неме ичеле, бастыра бойго кара-көк боло берген. Бала-барказы онон коркыган. ыйлашкан, адазын таныбаан. Доктырга барарда, онызы бу будук эки айдаг бери чыкпас деген. Онынг учун тайгада качып жүргөн дежет. Же эмди де чырайы ак эмес... Баш бол! Акыр, мен баратам. Сен мында кон кал. Ол орын туру. Төжөнөр, жастанар неме бар. Мен турада от сал койом. Белим изидейин деп. — Ононг эжиктен чыгып жадала, кошты. — Сен бектен ал. Кандый бир алмыс-шылмыс кир келбезин. Аарчылу таарды көр ийзе, барбас, аракы сураар, некеер. Согу жар да деп табар. Эмдиге ач-үүреге бүдөргө жарабас.

«Ырыс дегени ол не? — деп, Эреп болчок шилдинг жанына жабыланып отуруп, кызыл чокту турунды алып, тагкызын камызып сананды. — Чөөчөй аркы ба? Чөрчөк ошкош жөөжө бө? Мендий сок жагыска немеге!» Жылу аракы ичин изидип, санаазын күйбүредип турды. «Меге бу ла болор! Бүгүн ич аларым. Аястунунг подпыжына кир аларым. Кыштай жири картошко болор. Капын адазынын портреди учун кой берер болгон. Онызы та кандый кой болбой? Кураан-сараан болзо, ононг жири де неме жок. А, кайдалык, сельсебет көм салар эмес пе? Өлгөн кижиге же не керек? Та өртөп сал, та көм сал, та калха-монголдор чылап, чөл жаланг-

га таштап ий. Онызы карын јакшы јан. Је олордын јери элбек, јаан. Акыр, ол бир јурукты сат ийер керек. Онон койон-сайанга, тооргы-сааргыга тузак салар. Эт-сат табылар. Алдырбас, кыштай бербей. Акыр, Абый өрөкөнниң уулының портредин јазаар. Абый... кандый јаан јүректү, јаалак күүндү өрөкөн. Агару алтай эне. А мен јангыскан, сок јангыскан.

Ойто ло өлүм керегинде санаалар. Ойто ло сөөк јууш. Акча јок, јөбжө јок. Сөөгимди кем јуур? Айасту? Айса јурт Совет? Тербезен улустың сөөгин кем јууп турган? Акыр, оны сурап угар керек. Айасту ла мен төрөөн аайлу. Бир үй кижги сүүгенис. Сүүш... Сүүш... Сүүнчи. Шыра, тату сус, јүрек өртөгөн корон, ырыс, каргыш. Наташа... Айасту. Јинјилей... Санабасов. Акыр, акыр, Санабасовло онон ары не болгон?

* * *

Ыраактан, ыраактан, одузынчы јылдардан, Санабасовтың үни угулган:

— Онон ары мындый болгон... Мен адыма мине согуп, аймактың төс јери јаар учуртып ийгем. Ондо јаандарга айдар, Јинјилейди айрып алар. Ат јүгүрүк, кулакта јангыс салкын шуулап јат. Јүректе Јинјилейдин тегерик кара көстөри, «кайраным, кайраным» деген сөстөри. Бу бистин совет јан кайткан? Курсагына јаткан улусты не айдаган? Эмчек бала база бурулу ба?

Аймакисполкомның јаанына једе конгонымды билбей де калгам. Председательдин кабинетине кире ле кондым. Мында Јарыкбашев, Толстокошев, Павел таайым, аймакисполкомның председатели Меркитов оп-соп турлары. Мени көрүп ийеле, таайым сүүне берт.

— О! — деди. — Бойы јет келт! А сени, понимаешь, бандитай берген дешкен. Айса ссылка-айдуулга бойы барган деп айдышкан.

— Кем?

— НКВД-ның начальниги, нөкөр Толстокошев. Онон Јарыкбашев!

— Кайда болдың?

— Канай кайда болдың? Кайуда јүрдим! Кандый бир кулак качып јүрген болор деп. А не?

— Чын эмеш пе?

јылга јүрө берген бойы ойто Чаңкырлуга, Абыйдын јакпак айлына, јанып келди. Абый өрөкөн айылдын эжик јанында шыла рап, чөйгөннөн чай уруп ичт.

— Кандый эмтир?

— Ачу-у. Тын.

— Је, соотоп отур. Эмди озогыдый урул јаткан неме бар эмес. Бир кезек тын ичетен улустын өзөктөри какшап јүргөн болбой? Бу не аайлу ичледи! Эмди бир кезек немелер курт-конгыс корондойтон неме ич туру дежет. Кандый да будук ичеле, јүстери кап-кара боло берлеген јүрет. Бу бир негир деп албаты чылап. Ол көөркийлерди кудайы андый эдип јайаган. А бу алмыстар ачыназына, тегегине чыдабай јудунып, карарып. Је мыны не шыра деп айдар? Ол јүүлгенинде, јүзүн-јүүрленгенинде не јакшы бар.

— Ичедээр бе?

— Ары кедери эт! Ада-энем аракыла умчулабаан. Бойын ич. Сен канча јыл катунын јеринде јүргөн. Кыяын, шыра көргөн. Ол учун кижиге килеп јүрбей. Ол акыр бу кемизи эди? Марылка деп неме ичеле, бастыра бойы кара-көк боло берген. Бала-барказы онон коркыган. ыйлашкан, адазын таныбаан. Доктырга барарда, онызы бу будук эки айдан бери чыкпас деген. Онын учун тайгада качып јүргөн дежет. Је эмди де чырайы ак эмес... Баш бол! Акыр, мен баратам. Сен мында кон кал. Ол орын туру. Төжөнөр, јастанар неме бар. Мән турада от сал койом. Белим изидейин деп. — Онон эжиктен чыгып јадапа, кошты. — Сен бектен ал. Кандый бир алмыс-шылмыс кир келбезин. Аарчылу таарды көр ийзе, барбас, аракы сураар, некеер. Согузар да деп табар. Эмдиге ач-үүреге бүдерге јарабас.

«Ырыс дегени ол не? — деп, Эрел болчок шилдин јанына јабыланып отуруп, кызыл чокту турунды алып, таңкызын камызып сананды. — Чөбчөй аркы ба? Чөрчөк ошкош јөөжө бө? Мендий сок јангыскан немеге?» Јылу аракы ичин изидип, санаазын күйбүредип турды. «Меге бу ла болор! Бүгүн ич аларым. Аястунын подпыжына кир аларым. Кыштай јиир картошко болор. Капын адазынын портреди учун кой берер болгон. Онызы та кандый кой болбой? Кураан-сараан болзо, онон јиир де неме јок. А, кайдалык, сельсебет көм салар эмес пе? Өлгөн кижиге је не керек? Та өртөп сал, та көм сал, та калха-монголдор чылап, чөл јалан-

га таштап ий. Онызы карын јакшы јан. Је олордын јери элбек, јаан. Акыр, ол бир јурукты сат ийер керек. Онон койон-сайанга, тооргы-сааргыга тузак салар. Эт-сат табылар. Алдырбас, кыштай бербей. Акыр, Абый өрбөкөнниң уулының портредин јазаар. Абый... кандый јаан јүректү, јалакай күүндү өрбөкөн. Агару алтай эне. А мен јангыскан, сок јангыскан.

Ойто ло өлүм керегинде санаалар. Ойто ло сөөк јууш. Акча јок, јөөжө јок. Сөөгимди кем јуур? Айасту? Айса јурт Совет? Тербезси улустың сөөгин кем јууп турган? Акыр, оны сурап угар керек. Айасту ла мен төрбөн аайлу. Бир үй кижси сүүгенис. Сүүш... Сүүш... Сүүнчи. Шыра, тату сус, јүрек өртөгөн корон, ырыс, каргыш. Наташа... Айасту. Јинјилей... Санабасов. Акыр, акыр, Санабасовло онон ары не болгон?

* * *

Ыраактаң, ыраактаң, одузынчы јылдардаң, Санабасовтың үни угулган:

— Онон ары мындый болгон... Мен адыма мине согуп, аймактың төс јери јаар учуртып ийгем. Ондо јаандарга айдар, Јинјилейди айрып алар. Ат јүгүрүк, кулакта јангыс салкын шуулап јат. Јүректе Јинјилейдин тегерик кара көстөри, «кайраным, кайраным» деген сөстөри. Бу бистин совет јан кайткан? Курсагына јаткан улусты не айдаган? Эмчек бала база бурулу ба?

Аймакисполкомның јаанына једе конгонымды билбей де калгам. Председательдин кабинетине кире ло кондым. Мында Јарыкбашев, Толстокошев, Павел таайым, аймакисполкомның председатели Меркитов оп-соп турлары. Мени көрүп ийеле, таайым сүүне берт.

— О! — деди. — Бойы јет келт! А сени, понимаешь, бандитай берген дешкен. Айса ссылка-айдуулга бойы барган деп айдышкан.

— Кем?

— НКВД-ның начальниги, нөкөр Толстокошев. Онон Јарыкбашев!

— Кайда болдың?

— Канай кайда болдың? Кайуда јүрдим! Кандый бир кулак качып јүрген болор деп. А не?

— Чын эмеш пе?

— А не? Сереең туруң ба?

— Мылтыгың табыштыр! — деп, Толстокошев кизирт эткен.

Нөкөр Толстокошев! Эмди тура ол журтисполкомның председатели. Оны ижинен кем де чыгарбаган!

— Ол кулактарга килеп јат! Интеллигент!..

Печат керегинде Јарыкбашев неме айтпаган эмтир. Баш болзын. Јарыкбашев меге удур көрөлө, көстөрин чингип ийген. «Коркыба. Айтпагам».

— Контра! Эбире өштүлөр! Классовый тартыжу! А сеге, Санабасов, мен бүтпей јадым! — деп кыйгырала, Толстокошев чыга конгон.

Јарыкбашев оны ээчий чыгып јадала, айткан.

— Ајарын јүр, Јаков... Толстокошев коркышту кижини.

Олор чыга ла берерде, Меркитов меге чураган

— Сен нени эт тураң, а, сен канай тураң? Сен уулчак па? Кулактап јаткан кижинин кызын кудалап? НКВД-ның колына кирерге бе? — Ол кабинетинин ичине торт ло болчондоп јүгүр турды. — Толстокошевке јем болорго бо? Айдуулга, түрмеге ас улус барды ба?

Мен база кайнап чыктым.

— Јастыра кулакташ! Ойинен өдүш! — дедим. — Ол Мандыков, Таспашев, Кергилов кандый кулактар? Јүк ле курсагына јаткан улус! Эмчек балдар, барлу келиндер, карган-тижендер база бурулу ба? Олорды не айдап јат?

— Бу нени айдат? Бу нени айдат, а? Павел Александрович, угуп туруң ба? Сен ЦК-дан, Сталиннен санаалу болорго бо? Кулактарды класс өштүлөр деп јоголтсын деген.

— Ондый болзо, олорды не айдаар? Мында ла јоголтып салар керек болгон! А олор бодоп јат! Кайдаар да көчүр турган деп.

— А не? Керек болзо, јоголтып саларыс! Ох, бу нени айдат, а? Кижини коркор неме айдып јат... — Меркитов јүгүрүп барала, столының ары јанына отуруп, эки колыла бажын кабыра туткан. — Разнарядка бар, план бар. Устинен төмөн келген... Павел Александрович, бу мыны айтсан, токтотсон. Бу мынай туруп керекке кирер.

— Мен јаш бала эмезим. Совет јан качан да казыр болбос учурлу... — дегем. — Толстокошев ол Совет јан эмес!

— Совет јан? Совет јан... Сталин айткан — деп, Меркитов кыйгырып ийген.

Таайым кабактарын жемире көргөн.

— Отур! — деген. Оноң Меркитов јаар бурылып айткан. — Иван Петрович, ого мында артарга јарабас. Сен мыны ижинен јайлат. Шылтагы — үредүге атан јат. Мен ол јанынан Алагызовло куучындаш салгам...

— Эйе, эйе, барзын, барзын. Оноң башка бажы бадар.

— Иван Петрович, ол Мандыкова Јинјилейди ссылкадан ойто јандыраар керек. Ол мениң үйим. Мен јангы билелү кижы, — дедим.

— Үйи-им? Кулактын кызы?

— Алтай јангла кудалап салган.

— Алтай јангла? Сениң алтай јангың кемге керек? Јурт Советте бичиткен бе? ЗАГСта болгон бо? Документ кайда?

— Документ јок.

— Кулакташ башталардан озо эдер керек болгон, Яков — деп, таайым меге килеп айткан. — Эмди оны канай та айрып болбозың. Бойың керекке киреринг. Сурак кату тур јат. Классовый тартыжу тыгып јат.

— Малды кем тудар? Јерди кем сүрер, ороонды кем азыраар? — дегем.

— Јоктулар биригип иштеер. Төс Россиядан орус ишмекчилер келер, биске болужар. Јаша, сен сүүгениннен айрылып, кородоп јадың. Бис бүгүн бүткүл классы јоголтып јадыс. Миллиондор тоолу улус. Кулактар.

— Је Мандыков кулак эмес не!

— Улу керекте кичинек јастыра да болуп јат...

— Уктын ба, Яков? Таайың чын айтты. Керектерди Јарыкбашевке табыштыр. Документти, печетти. Мылтыкты, наганды милицияга табыштыр. Јүүлбе, јүүлбе! Јүректе кандый да сус болзо, јүрер керек. Албатың керегинде санан. Бисте бичикчи улус ас! А сен өлүмге, јеткерге, удур чурап! Канайып туруң?

Оноң эки конуп, таайымла кожо атанып ийгенис. Мени юристтердин эки јыл үредүзине ийгендер. Эки јыл Москвада үрендим. Јан келеримде облпрокурордын болушчызы эдип салдылар. Је бу иш ичине јарабай јат, Эрел. Мынан ары та канай јүрер?

Ол јаан кызыл гуйканы алаканына салала ары-бери тоолодып, көрүп отурган.

— Је сен ајарынкай бол, Эрел, — деген. — Кечеги најын бүгүн канду өштүүн болуп калардаң айабас. Кижинин ичине кир жүрген эмес, ондо не бол турганын, ондо не жүргенин канай билер? Кижиге јакшы этсен, оноң јакшы сакыба. Учунда барып, ол сени көмө базар. Тышты кижидий де болзо, ичи јыду, сазу немелер бар. Көзиге јылбындап, каткыр турар, кийинигең ары јамандап жүрер, коптоп айдар. Ондый кирлү письмолорды бис сүре ле алып јадыс. Бу иште иштеп, улуска чала бүтпес боло бердим. Айса кажы ла күн кирле, јаман керектерле уружып тургам учун андый. Редакцияда бир јакпак сынду, буурыл чачту, арасак тиштү кижиде бар. Коп чийерге мастер. Чоло ады Сазубай. Оноң коркы. Ол јылбындап, најы болуп јапшынып турала, сени садып ийер.

— Ончо улус ондый эмес болбой? Јакшы улус база бар не, Јаков Михайлович, слер ошкош.

— Мени јакшы кижиде деп сен кайдаң билерин? Сега јакшы, өскө улуска айса јаман?

— Је түңгей ле ак-чек, јакшы улус көп!

— Онызы ондый ла, је көп сабазы јаман. Ой андый. Кижиде кижиге најы, карындаш деп айдып јадыс. Бу јук ле сөстөр. Бистин амадубыс. Эки бутту бөрүлер база көп... Сен аргалу болзон, үренип аларга албадан. Јурукчы бол эмезе музыкант. Сүрекеј јакшы професиялар. А мениң ижим кирлү. Бис обществоны корулап, арутап јадыс. Албаты ортодо кандый немелер јок деп айдар! Је болды! Ончозын бойың көрөрин, бойың билерин...

Октябрьдың бейресмынын алдына кар күп јаап ийген. Балкашту оромдорды, сынык тротуарларды, агаш тураларды ак кар калын ак јууркан чылап туй бүркеп салган. Салкын түшпес јер. Агаштардын будактарында, чедендердин төңөштөринде кар чокчойо түжүп калган. Турадаң турага јоргологон чичкечек јолдор. Иш кайнап ла турган. Протоколдор, јөптөр бичилип ле турган. Кайдаар ла болзо, комсомолды ийип ле јат. Јок деп айдар јаның јок. Ол дө дезе, өлөринг. — Јуукта ла јангы конференция өткөн. Ондо Иван Толток, обком комсомолдын баштапкы качызы, јалбышту куучын айткан.

— Социализмди тудары — јаш үйенин кереги! Бис јер үстинде баштапкы социалистический ороонды тө-

зөп, өскүрүп жадыс. Социализм бастыра телекейде жер-жер. Кызыл Мааны жер үстүндө элбиреер. Бистин ороон улу демократиянын, жайымнын ла социализмнин орооны. Бис социалистический Ойротияны мынанг арытам жарандырып, өскүрүп чыгарыс. Совет жанг эзендик болзын! Улу Сталин эзендик болзын!

Ононг үч жыл өтпөгөн. 1937 жылда оны националист деп бурулап, түрмеде кыйнап, эки колын сый соголо, Октябрьдын карануй түнинде Кызыл-Өзөктө адып салган. Качан оны бир канча нөкөрлөриле кожо адырга апарып жадарда, ол мынайда кыйгырган дежет:

— Нөкөрлөр! Ургүлжиге эзен болзын! Улу Сталин эзендик болзын! Олтүрөөчилерди ол кату каруузына тургузар!

КӨӨРКНИ ЛЮДА

Эрел Миронович Яприн жөдүлдөп, какылдап, алтай аракыдан эмештен ууртап, ононг ары санана берди. Онын маезин кандый да жаан ийделүү от жарыдып турган чылап, өткөн өйлөрдиг карануйынан ончозы жап-жарт көрүнүп келди. Кайкамчылу өйлөр, кару жылдар.

Одус төрт жылда үч жылдан мындый болор деп кем сананган? Байрамду күн концерт-ойын болгон. Ононг жииттер Эрелдин кыбында жуулар дешкен. Аршын кире жаап салган көбүк карга буттары көмүлгилеп, карла адышкылап, ийде салыжып, ойногылап, квартирага бастыра бойлоры кар болуп калган жеткендер. Аяс күн турган. Чап-чанкыр тенериде жалбак, көбүк карлардын үзүги ошкош, кандый да желбер жылдыстар күйүп турган. Турага кирип келеле көрөр болзо, Люданын кыскачак кончыкту сопогына кар толуп калган. Кыстар ончозы «ой-ой!» дешкендер.

— Люда! Сенде пыйма жок туру не!

Лаактары кызарып, көстөри чагылып, чачы жайылып калган Люда Эрелдин темир орынына жыгылып, айткан.

— Эрел! Өдүгиме кар тыгылып калган. Уштыырга болушсан. Чек уштып болбодым.

Эрел орынның жанына тизелей отурып, Люданың сопокторын ушта тарткан. Олордон ныкта карлар төгүлө берген. Оның кичинек коо буттары кажыктарынан төмөн үлүш.

— Ой, чулугын кургат! — дешкен. — Соокко өттин!

— Пыйма садып ал. Пыйма жок бистин жерде өлөрин!

— Ой, валенки, валенки, не подшиты стареньки! — деп, кыстардын бирүзи кожондоп, ак пыймазы бошондоп, бийелеп турган.

Кыстар шакпыртта, сандырашта. Колбаса, калаш кескен, картошко арчыган, печкеге көөш аскан. Уулдарды тышкары одынга, сууга ийлеген.

Люда бир будын жерден эмеш көдүрүп, айткан:

— Менин будым жараш па?

— Буттый ла бут...

— Балеринанын буды ошкош по!

— Балеринанын будынан болгой, бойын көрбөдим.

— Озо рыцарь даманын будын да окшоп туратан.

— Кажы тужынан?

— Сабарынан... Ары тур, чык. Мен чулугым уштыятам!

— А сенин будыңды качан окшойтом?

— Көрзөн, күлүктин жалтанбазын!

— Бойың айбылап туруң не.

— Же бир тушта, Эрельчик, бир тушта...

Эрел кыптан чыга ла берерде, ондо кыстардын каткызы жир-р эткен. Люда та нени айткан, та нени көргүскөн. Же жетире жабылбаган эжиктин жыртыгынан көстин кырыла көрзө, Люда узун чулуктарын уштыйла, орынның учына, печкеге жуук жанына иле таштайла, бойы жикпезин өрө көдүрүп, буттарын сырандадып, орынның үстинде бийелеп турган. Одын кучактанган, көнөктө суу тудунган уулдар тизиреген, солыктаган эжиктин жанына жеде конгондор. Кыпта дезе тал-табыш, чур-чуманак.

— Анда не бол жат?

— Люда бийелеп жат...

— Люда? А не кирбей турган?

— Ол шалдан!..

— Шалдан? Ого-го!

Кийинде уул алдында уулды ийде салып ийерде,

онызы тентирилип, ийниле эжикти ача соккон. Коо буттарын чалый-телий салып, бийелеп турган Люда баштап тарый уулдарды көрбөгөн. Олорды көрүп ийеле, ачу чыгырып, орынга отура түжүп, жикпезин түжүрө тартарын ундып, жуурканнын алдына кире конуп, бажын туй оройло жада берген. А кыпта тал-табыш, чур-чуманак.

— Эжикти кем ачкан?!

— Кандый аамай неме?

— Эрел! Сен нени көргөн?

— Токилдатпай кем кирген?

— Соксоолор!

— А не? А не? — деп, уулдар удур болгон. — Балериалар бүткүл залдын алдына бийелеп жат! Шалдан мен деп уйалбай жат. Ненин учун дезе, онын буттары, колдору жараш.

— Балери-ина! Шалдан?

— Сен оны кайдан көрдин?

— Новосибирде көргөм...

— Ол шалдан эмес, күрүм. Ол трико кий алган! Эдине кып эттире! Оңи де онын эдине түңгей.

— А мен шалдан деп бодогом, же кичинек трусту...

— Ха-ха-ха. Айса Люда база трико кийзин. Бистин алдыска бийелезин! Искусстволо таныштырзын.

— Буттары кандый коо, кандый жараш!

— Туруйнанын буттары ошкош. Чичке, узун.

— Күрүм, уятту неме айтпа.

— Кудай жайаган немеде уятту неме жок. Ончозы жараш. Жангыс ла бистин билижис жастыра. Деремненин кыстарынын буттары чоң, жоон, тепсе учеерерин.

— Олор крестьян кижинин уур ижин эт жат. Өлөн чабар, обоо салар.

— А Люда интеллигенттин балазы. Ак калашка, алам-шикирге өскөн.

— Чындап! Обком комсомолго Виктор Андреевич Анохин кел жүрген. Музыкага жайалталу жииттер бедреп жүрүм деген. Мен сени, Эрел, адагам. Ондый байалгак сынду, жоноп жүрген киж. Озогы интеллигент — деп, Роза айткан. Бу кыс Оңдой аймактан келген. Сүрекей албаданкай, шыранкай кыс. Улгерлер бичип жат. Айса болзо, алтай поэтесса болор? Кайкамчылу жараш бала. Алтай ады Капшагай. Же өкпөзи оору.

— Гуркин Григорий Иванович база мында. Журук-

чылардын школын ачкан. База ла жайалталу балдар бедреп жат.

— Кайда ла болзо, жайалталу життер керек. Бистин Ойротияга, бастыра Россияга!

Бу эгирде төрт уул, беш кыс жуулган. Көөрөп айткан сөстөр эмди ундылып калган, көрнөтүп күйгөн көстөр качан өчүп калган. Ончолорынын санаалары көдүрингилү, ончолоры канатту. Эмди ле бир уула күүлелер чилеп, «тирр» эдип учкулай бергедий. Эрелди ойто ло ойно дешкен.

— Эх, орус бийени жыгырат ий!

— Күдер! Бийеле! Оймоннын улузы бийечи дешкен!

Күдер кемзинип, бийелееринен мойножып турган. Бу калыг кара чачту, курч күргүл көстөрлү, кыскачак коркок тумчукту уулды жуукта ла жаңы комсомолдын качызына туткандар. Мынан озо ол Онгдойдо иштеген. Эрчимдү, неден де тура калбас уул. Качан Роза кыптыг тал-ортозына чыгып, жымжак пыймаларына табыш жок бийелеп, чокту кара көстөриле Күдерге күлүмзиренип ийерде, ол отурган жеринен тура жүгүрүп, тизиреде бийслей берген. Көөркий бийелеерге ле болуп, сопокту келген эмтир. Люда Эрелдин эски ботинказын кийип, шыгырада каткырып, элестелип бийелеп турган. Онон патефон толгогондор. Люда Эрелди тангого кычырган. Олор араай эбирилижип, бой-бойына сүрекей жуук боло бергенин сезижип, унчугышпай араай айланышкан, көзнөктин ары жанында ару ак карычактар база айланыжып, карычактар үстине карычактар араай тўжўп турган. Олор кандый ару, кандый тенгил. Карычактар кыжыла амырап жадар. Жаскыда жылуга кайылып, шымыражып, шылыражып, ага берер...

Онон кожондор. Люда гитараны алып, онын кылдарын жыгырадып, темиктирип ийеле, орус романстар кожондогон. «Я встретил вас и все былое, в душе моей ожило». «На высоком терему», «Мой костер в тумане светит». А көзнөктин ары жанында ак карлар айланыжып, ару ла жажыксу романстардын күүлерине жөмөжип, бийелеп тургандар. Ончолоры терен санана бергендер. Кенете Эрелдин ыйлаар күүни келген. Ненин учун? Бойы да билбес. Кожон божой берерде, ончолоры кол чабышкандар. Күдер тура жүгүрүп, Люданын алдына тизелей отура тўжўп, онын колунан точ эттире окшоп ийген. Каткы «жир-р» эткен.

— О-о, кавалер! Аристократ!

— Бу Күдер буржуйдын жаңына кайда үренген?

— Буржуйлар колдорун жыташ жат.

— Сен доярканын колын окшоорун ба, Күдер?

— А не окшобос? Доярканын колы сүтле жытан жат, уулдар.

— Кижининг колын кижин ийт чилеп канай жалайткан? — деп, Аркадий атрандап чыккан. — Бу буржуйлардын балыр кылыгы.

Кожон жаңыс ла ого жарабаган. Ондый калпык эриндерлү, сур көстөрлү, орус та, алтай да эмес чырайлуул. Ол айткан:

— Романс — ол буржуазный искусство. Комсомол улус оны кожондобос учурлу. Сен, Ямпольская, буржуазный искусство жайба...

Ончолоры оп-соп тым отура бергендер. Жаңыс ла Күдер айткан:

— Кожондо жаман жок эмей, копто жаман бар эмей.

Люда тура жүгүрүп, Аркадийдин жаңына базып барала, онын калпык эрдинеги мыч этире окшоп ийген. Онон туура базып, чанкыр көстөринде ыраак жылдыстардын чанкыр оттору чагылып, сураган:

— Бу кандый окшош, Аркаша? Буржуазный ба? Айса советский бе?

Аркадийдин чырайы кып-кызыл боло берген. Ол изүү эриндерин жалай согуп:

— Билбезим — деген.

— Билбес болзон, укааркаба. Романс — ол жылу эрке окшош. Сызы чек ле жүрегинге өдүп турар.

— Сенде буржуазный жыт бар...

— Ол кандый жыт? — деп, Люда эки колын мыкындарына тайанып, бажын омок көдүрүп сураган.

Аркадий ого удур кәрбөй буландап, бажын булгап айткан:

— Сенен өйинег өткүрө одеколон, духи, пудра жытан жат. Онон кожондорунда база идея жок...

— А мен неле жытанатам? Отөклө бө? Айса мазутла? Айса керосин-бензин ле? Кыстар! Эрте мазутла сүртүнип, бензинле жыжынып алып келектер. Бастыра бойы бензин кысты окшоорун ба?

— Окшобозым!

— Чын эт жадын. Окшозон от алыжып, күй каларыс. Бензин күйгүр неме не? Андый ба, кыстар!

Каткы база јиркирей берген.

— Аркашага келзен карманыга солидоп салал эмсэ такаанын өтөгин.

— Айса бензинденип алаак. Айла пролетарский кыстар пудра сүртүнбес деп кем айткан?

— Кулурла сүртүнөтөн бе?

— Кулур тегин де ас.

— Бисти окшобозын ба, Аркадий?

— Окшош ол база југушту неме!

— Јок, ол бисти окшобозын! Бензиндү бочко окшозын.

Онон ойто ло патефон толгогондор. Вальс, фокстрот бийелегендер. Печкенин јанында түлтүйип отурган Аркадийди Люда колынан силке тартып, айткан.

— Тур! Мен сениле танцевать эдетем!

Аркадий ойто ло чырайы кызарып, эјоксынып, өрө турган. Онон вальста айланыжып турала, Люда онын кулагына айткан:

— Аркаша, буржуазиянын јыды кандый? Јыткарып ал.

Аркадий нени де айтпаган. Јаңыс ла бажын булгај согуп, туура көргөн. Күүн јеткенче ойноп, кожондоп алала, тарап-таркап јангандар. Эреп Людага пыймазын берген, бойы сәпок кийип алган.

— Эртен ле пыйма садып ал. Мында кар јаан, соктор тын.

Ол Люданы үдежип барган. Јум кар јабынган ээн оромло озор базып брааткандар. Туралардан кожондор угулып турган. Ак карлар айланыжып, Люданын килин бөркинин алдынан чыгып келген калын сары чачына, кара кабактарына, көстөринин узун кирбиктерине, бошпок изү эриндерине түжүп турган. Люда узун агаш туранын кирнестезине чыгара јүгүрип, колын берген.

— Је, јакшы болзын, Эреп. Сен меге пыйма садып аларга болуш. Оны кайдан алар? Бери келгеним јарым јылдан ажа да берген болзо, мен бу јаан деремнени јакшы билбезим.

Байрамнын кийинде иштин учында озор пыйма бедреп баргандар. Эреп оны көндүре ле базарга апарган:

— Колдон соккон пыйма јакшы — деген.

Базарда, бор-кар немелер садып турган рядта

байбак сагалду орус турган. Онын јанында јаан да, кичинек те, керек десе чоңгойлу да, бошпок, бошпок, јуунак эптү пыймалар турган.

— Алгар, алгар, јииттер. Јылу пыймалар. Кандый ла размери бар. Бойым эдип јадым. Мен пыйма согоочы — деп, өбөгөн айткан. — Барышнянын буды кичинек болбой? Ондый болзо, бу ла пыйма јараар, јараш пыйма, јылу пыйма.

Люда оны кемјип көрзө, өп өй болгон.

— Ой, кандый јакшы өдүк! Јаңыс ла колода ош-кош.

— Будын темиге берзе, оноң чыкпазым дезринг.

— Барышня, ах, барышня. Сеге сүрекей јарап јат — деп, пыйма согоочы айткан.

— Мени не барышня деп айт јадаар?

— Көрүн јат не. Сын, кебер башка. Антиглэнт айса господалардан чыккан?

Эрел бойына база пыйма садып аяган. Пыймаларды тудунып алып, озор Люданын квартиразына келгендер. Бу кандый да чичкечек, узун кып болгон. Камелек печке турган. Кыс кижининг ак јамынчылу, ак јастыгынын үстине ак кружева јайып койгон ару орыны. Көзнөктө ак шторалар. Бичиктер салар шкаф, тумбочка, кухонный стол. Туранын ичи соок болгон. Печкенинг оозында үлүш аспак јарчаалар јаткан. Сок јаңыс чичке узун көзнөк база јылулалбаган. Коридор јаар чыккан эжик база алаң ачык.

— Люда, сен мында чарчап каларын. Удабас јаан сооктор болор. Төртөн, бежен градуска једер!

— А оны канай јылуулаар? Кургак одынды кайдан алар? Гортопто кургак одын јок деген.

Чыкту аспак одыннын үстине керосин чачып, печкенинг одын јук арайдан кўйдүрип, чай аскандар. Оноң тонуп калган пряник кемирип, изүү чай ичип, унчугышпай отургандар.

— Сен Москвадан ба?

— Эйе...

— Ада-эненг не улус?

— Адам инженер. Јаан иште.

— А сен бери не келген? Јердин түбине?

— Не келген? Иштеерге! Ойротияда социализм тударга! А не? Јарабай турум ба? Буржуазный јыт јытанат па?

— Јок, јок, Люда. Је мында күч не? Јүрүм уур! Албаты карангуй, бичик билбес, культура јок. Јадын-јүрүм кирлү.

— Тыш кирди јунуп алар, ол не де эмес.

— Је ичте кирди, кара санааны канайып јунар? Оны неле чыгарар?

Люда көзнөктин јанында турган. Ол чичкечек ак сабарыла көзнөктин шилинде јукачак ак кыруга јүрек јурап ийеле, оны изү тыныжыла кайылта тынып, арчып ийген. Ол та нени сананган? Чанкыр көстү, алтын чачту бала. Отторы чагылган, улузы кыймыраган городын, ада-энезин не таштаган? Онын јүреги неге јүткүген, неге мендеген? Јер түбинде јаткан, кыйыкта јүрген ас тоолу албатыга ол не килеген?

— Эрел... Сен јан — деген. — Мен јуурканнын алдына киредим. Јылу, јун јууркан... Јаанам белетеп берген. Јылу шарфты база ол түүген. Мени үйдејип, не айлу ыйлаган.

— Людочка, балам, сен кайдаар барып јадын? Ондо јерлик улус, јерлик тала! Сибирь! Баш бол! Сен та чарчап каларың, та кандый бир каторжник өлтүр салар!..

Эртезинде Эрел нөкөрлөрине айткан:

— Люда чарчап калбазын, калак. Көзнөгин, эжигин јылулап бергер. Мен кургак одын экелип берейин. Завхоз чанакту атты берер болгон.

Завхоз Эрелге айткан:

— Сен, уул, ого бир шилдү бар. Онон башка сеге көрмөс кургак одын бербес, үлүш аспак көргүс берер.

— Карындайтан ба мыны? Эби јок, уйатту неме!

— Карындайтан эмес, күндүлейтен, көөркий. Евсейтаай, тут ийгер де, соокто турган кижиде! Ол сеге кургак кайын берер. Нөкөрин чарчабас. Одын ол одын. Оны табарга күч. Ол ура кыйгыратаны эмес.

Улалу суунын јарадында, городтын эмеш јаказында, сөөктөр салатан, алдында алтын башту церкве турган, бийик төгнин алдында гортоптын склады. Мында кулаштап салган оындар шык эдип калган. Каалганын јанында чанкыр ыжы чоргып турган турачактан јаан кара пыймалу, јаан тумчукту кижиде чыгып келеле, каалганы ачып, чанакту кижини бождоып, тын чимирип айткан.

— Накладнайын кайда?

Эрел чанактан тўже секирип, колын уужал айткан:

— Јакшылар, Евсей-таай! Соорго туру ошкош! Кургак одын керек!

Евсей кӱзинин онкок орозынын тӱбинде кӱк топчы ошкош кӱстӱриле тенгерини ајыктап, унчуккан:

— Эйе, соор болор. Тенгери шантып туру. Је кургак одын јок, кӱӱркий. Ончозы кургак одын сурап јадылар. Оны кайдан алар?

Эрел накладнойды берип, бийелей базып, айткан:

— Ой, соогынай! Је Евсей-таай, слер, соокто иштеп турган кижн, мыныла јылыдын јӱргер. — Онон колы тыркырап, јарым шилди ичкери сунган. Евсей оны ӱрӱмдей кӱргӱн, онон јаан тере меелейин уштып, ары-бери ајыктанала, шилди меелейине сугуп ийген.

— М-м — деген. — Соокко тонзо, керектӱ тагма...

— А керектӱ эмей. Кижн билеп турбай.

— Онызы јакшы, уулым, онызы јакшы. Иш кату, јал акча ас. Онон тӱнде бандиттер де кел турар, склад тоноорго.

Евсей-таай тууразында турган кулаштарга апарала, онон кемјип берген.

— Кургак одын. Кайын. Бир чанакка батпас. Онон келип, артканын салып ал. Туран јылу болор. Карган Евсейге быян айдарын. Экинчи чанакты бойын ла салып ал...

Шынкырап турар кургак одынды чанакка толтыра салала, Люданын квартиразына једип келзе, кыстар кӱзнӱк јылулаган, Аркаша дезе кайдан да кийис экелеле, эжикти јылулап кадаган турдылар. Одынды ӱмӱ-јӱмӱлӱ сарайычакка тӱрген кулаштап ийеле, Эрел экинчи чанакты барып экелген. Евсей-таай тууразынан чыкпаган да. Јангыс ла эжиктен јаан кызыл тумчукту бажын чыгарып айткан:

— Батканча салып ал... Байлаба.

Кыстар Аркадийле андыжып тургандар.

— Аркаша — деп, Роза айткан. — Люданын квартиразы неле јытанат? Буржуазыяла јытанат па?

— Јок! Ышла, ӱлӱш аспакла јытан јат! — деп, Аркадий кийиске калганчы кадуны кийдире кадап айткан. — Мында пролетариатла јытан јат. Раскольниковтын кыбы ошкош.

— Окшош керегинде нени санан турун?

Аркадий колын јангып ийеле, чыга берген. Люда айткан:

— Болор, кыстар. Уул уйалып јат.

Иш божогон. Печкеде одын күүлеп күйген. Уулдар, кыстар јанар дешкен. Кайран Аркаша учында барып, коркышту кыйнадып өлди. Ол тушта ондый болор деп кем сананган?

— Люда! Печкеде костор чек өчкөнчө, трубаны бөктөбө, онон башка угардан өлүп каларың — дешкен.

— Кыстар! Уулдар! Чанакка отураар! Салкындый учуртып ийейин — деп, Эрел кыйгырган.

Ончолоры чанакка чогула бергендер. Люда кара калың арчуулын жабынып, оморды үйдежип, эжиктин јанында артып калган. Чанакту ат ары болгон. «Тройка мчится, тройка скачет! Колокольчик дзинь да дзинь!» деп, кем де кожонды баштаган. Кар буркурап, каткылар шыгырап, карануйлай берген энгирде кайылып калган. Ол јангыс көзнөктү чөйбөк кыпта көөркий нени сананган? Байла ада-энезин, үүре-јелезин, Москваның оромдорын эске алынган.

Люда музыкальный училище божоткон. Ыраак јерлер көрөргө, кайкалду јүрүм јүрерге амадаган. Ада-энезиниң сөзин укпай, комсомольский путевкала Ойротияга атанган. Је Ойрот-Турада музыкальный учреждение јок, сок јангыс педагогический училище. Музыка-ның үредүчизи анда бар. Люданы комсомолдың обкомында ишке алгандар. Ол эрте јаста, кар јангы ла кайылып турарда келген. Озо баштап Люда јанар, капшай ла качар деп сананган. Је јүре-јүре үрене берген. «Алтай — кайкамчылу јараш јер, улузы јалакай, јангыс ла культуразы жабыс» — деп, ол ада-энезине бичиген. Мыны ончозын ол бойы Эрелге куучындаган.

Төртөн градустан бийик сооктор, бүдүн-јарым аршын кар. Штакетниктердин јүк ле баштары көрүнип јат. Кичинек, жабызак турачактарды кар чек базырып салган. Омордын јангыс жабынтылары ла трубалары көрүнип јат. Тураларга барган јолдор туннельдер ошкош. Эки јанында бийик кар стенелер.

Кар ак, ап-ару. Машиналар ас. Тоолу ла. Ончо иштерди атла эдип тургандар. Эки церквениң туразын кинотеатр эдип алгандар. Ойдык-чийдик оромдор, качан да јоголбос балкаш. Город кышкыда јараш. Калың ак кар ончозын жабып салар. Балкашту оромдорды, јангыч чедендерди, јакпак тураларды.

Кажы ла кун солун, кажы ла кун кайкамчыл, кажы

ла танды энчикпей сакыырын. Ончо уулдардан Люда Эрелди анылап турганын ончолоры билип ийген. Олор кожо киного барар, танца-ойынга барар, жуун болзо, коштой отурар. Кажы бирүзи командировкага жүре берзе, артып калганы эригип турар. Бир катап кинодон орой жанала, Люданын квартиразына келип, печкеге от салып, жылыырга болуп, бийелеп, секирип тургандар. Люда кенете тентирилип, Эрелдин үсти орто келген. Эрел оны кучактай алганын бойы да билбей калган. Озо баштап оны жыгылбазын ла деп сананган. Онон оны, жуунак, коп-коо немени там ла тыгыда кучактап ийген. Бу кучактан Люданын база айрылар күүни жок болгон. Ол жангыс ла араай айткан:

— Куда-ай... Сенин жүрегин кандый тын согуп јат. Көксиме торт ло тондол туру. А менийи угулат па?

— Эйе, угул јат. Торт ло күзүңичек ошкош.

— А сен билерин бе?

— Нени, Люда?

— Эрел, мен кыс... Ару кыс...

— Мен база... Уй улуска жууктабагам. Ондый неме билбезим. Мен сени, Люда...

— Ой... Мен бойымды бойым ондоп болбой турум. Је мен ырысту.

Люда кенете онын кучагынан жылбырт эдип уштылып, печкенин јанына жүгүрип барала, тура берген.

— Сен јайгыда Москвага үрен барарын не? Мен база барарым. Отпускага. Ондо таныжарын... Менин адамла, энемле.

— Олор сенин кылыгын јаратпас...

— Ненин учун?

— Кандый да кижии билбес албатының уулы.

— Олор јалакай жүректү, бийик культуралу улус. Кандый бир чүмеркек, тынзынчак мешандар эмес. Олор менин ырызыма чаптык этпес.

«Кижиге мындый ырыс келетен туру! Мындый јараш кыс мендий немени сүүйтен туру. Менен јараш, үредүзи бийик уулдар жүрүп јат. Людадан көстөрин албай јат» — деп, Эрел сананган.

— Той качан болор? — деп, нөкөрлөри каткыар.

— Удабас! — деп, Люда айдар. — Уулдын калым төлөөргө акказы јетпей јат! Миллион акча керек! Койлоры жок, чочколоры жок!

Мынайып турганча јас келген. Јодралар чечектеп, көбүктеле берген. Јас јаш јүректерди јайнадып, сүүндирип, эзиртип, јажытту амадуларга мендедип турган. Айдын түнде олар ап-апагаш јодраның алдында тургандар. Люда јодраның чечектерин јыткарып, ак чечектер өткүрө јылдысту чаңкыр теңерини ајыктап айткан.

— Кудай! Кандый јараш! Бу јараш үргүлјиге туратан болзо!

— Ол үргүлјиге турар. Качан да артабас, онбос. Јаңыс ла бис онуп, артап каларыс — деп, Эрел айткан.

— Өлүп каларыс. Бу јарашты өскө улус, өскө үйелер көрөр, сүүнер, кайкаар.

Оноң кенете Эрелди мойнынан кезе кучактап, эрдинен изүү, изүү окшоп, бастыра бойы оның кучагында кайыла берерге турган чылап, уяады јок јапшынып. кулагына изүү тынып айткан:

— Мен сениң үйинг болорго турум. Көөркийим... Сүүгеним. Је сен мендебе... Бу улу ырыс. Ол бистен качып барбас. Ол биске удур келип јат!

Эрел айткан:

— Люда, көөркий, чын эмеш пе?

— Чын, чын. Айса сен сүүбей јадын ба?

— Нени айдадын? Сени таш та јүректү кижии сүүр. А мен кижидий ле кижии. Јүрегим ырыска чыдашпай јарыла берер болбой!

— Эрел... Эрел... Мени уятка салба. Јаңыс ла тойдын кийинде...

Је бир күн ишке келзе, ончозы коркып калган отурган. Күдер кабинетине кычырган:

— Эрел, түбек келди — деген. — Люданың адазын албатынын өштүзи деп бурулап, отургыс салган. Комсомолдын ижинен чыгарзын, јирме төрт частын туркунына ссылкага аткарзын деп бичик келген. ОГПУга. Бичик кече он эки часта келген. Эмди он эки час түште апарар. Ого болужар, оны аргадаар ийде јок.

— Бу сен нени айдадын? Нени айдадын? — деп, Эрел кенете көстөри карангуйлап, тунгак үнденген. — Чын эмеш пе?

— Люда айлында... Сени сагып јат. Менде.

— Јок! Јок! Люданы бербезим! Божотпозым!

— Канайып бербейтен? Айдуулга апар јат. ГПУ-
нын јөбин кем де токтодып болбос... Капшай бар.

Эрел кабинеттен чыга конгонын ла Люданын квар-тиразынын эжигин ача тартканын бойы да билбей калган. Аай жок жүгүриштең жүреги тирсилдеп, тери төгүлүп турган. Люданын көстөри тижик. Түниле ыйлаган болгодый. Же эмди ол тым ла чырайы соок отурган.

— Люда, Люда! Көөркийим! Не болгон? Кайткан? Айса ол жастыра бурулаш? Ончозы јарталар! Аданды божот ийер? А?

— Адам түрмеде, энем ссылкада, эмди мени апарып жадылар. Ончозы божогон. Јүрүм божогон. ГПУ-нын колынан кем де чыгып болбогон.

— Сталинге бичиир керек? Ол керектин аайына чыгар!

— Ол болужар, кыйалта жок болужар!

— Адам өскө неме айткан. Же сен бистин биленин керектерине киришпе. Сенин бойыңды бурулаар. Контраның балазына болуш туру дежер.

— А мен көрүп отуратам ба?

— Сен киришпе, көөркийим. Мен бойым бичиirim, бойым тартыжарым.

Онон Эрелди кучактап, онын ийинине бажын салып, өксөп-өксөп ыйлай берген. Ыйы өткүре айдынып турган:

— Јаманым ташта! Јаманым ташта! Јаан ырыс сакыгам, жарымы да келишпеди. Сеге барзам кайдат, сениле айса болзо јуртаган болзом, кайдат. Уйин болорго санангам, эмди үргүлјиге айрыл жадым. Кече сеге жүгүрип баргам, сен үйде жок болгон. Бир де түнге болзо, сенин эш-нөкөрин болор эдим. Сен кайда болгон? Кайда?

— Мен Маймада болгом, таң эртен келгем. Кудай! Чын эмеш пе? Ол төгүн неме болбой? Люда... Тоқына, көөркийим...

Ол онын чанкыр көстөрин, кара кабактарын, узун кара кирбиктерин, көстин жагынан үлүш жаактарын, эрдин окшоп турган.

— Санааркаба! Көрүжерис, јолыгыжарыс, ырызыс ычкынбазыс. Сенин адан ак-чек кижжи. Ак-чек кижини кем де түрмөлебес. Төс Комитетке бичиирис. Ол јартына чыгар.

Люда онын кучагынан айрылып, јүзинде јаштарды арчып, көзнөк јаар көрүп айткан:

— Эрел... Эрел... Ого кем де болушпас. Оны өлтүр-

гилеп салар. Биске кем де болушпас. Адамдый улусты адып салатан. Ол «промпартия» деген неме көк-төгүн. Кем де социализмди кенедип, кыйнап саларга кичеенип јат. Је сен мыны кемге де айтпа, өлөрдинг өлгөнчө айтпа. Айтсаң бойың өлөринг. Айса бистинг алышпаганыс јакшы? Мениле кожо сени айдабас. Ой, Эрел, олор удабас јеткилеп келер. Бор-карды чемоданга саларга болуш. Төжөкти јууй тудуп, таңыш берзенг.

Чемодандарга не-немелерди салала, орын-төжөкти түре тудуп таңала, кыптын тал-ортозына тургузып койоло, куру темир орынга јергелей отура бергендер. Орыннын темир чарытмазы ачу кыјырашкан. Ыргалду ойынды ойнобой куру артырып, таштап јадыгар деп комыдагандый угулган. Чын, сүүнчи ле ырыс јада-тан орын куру артып јат. Каруузышкан көөркийлер айрылыжып, кыйынга, шырага, өлүмге барып јат. Олор кандый кинчек эткен? Төрөл ороонын сүүген, социализмнинг јенүлерине сүүнген, кайкамчылу јараш јүрүм келерине бүткен. Бу энг ле ару күүндү. Јалтанбас ла бастыра бойын ороонына беринген улус болгон.

Ол тушта Люда Эрелди онынг үлүзинен коркышту салым сакып јатканын кайдан билзин.

— Ссылкадан мен чийерим айса келип барарын?.. Сен менин сок јаныс сүүжим...

— Айса ончозы јарталар? Ижемјини јылыйтпас керек, Люда.

— Јок, јок. Тегин јерге иженбезе торт.

Машина күүлеп, эжиктинг јанына тура түшкен. Онон эки кижиге киргилеп келген. Военный кийимдү. НКВД-нынгулузы.

Олордын бирүзи карманынан чаазын чыгарган

— Ямпольская Людвиге Яновна?

Люда бажын кекиген.

— Бир мунг тогус јүс он төрт јылда, Москва городто чыккан?

Люда база ла бажын кекиген.

— Адазы Ямпольский Ян Казимирович, энези Кручина Мария Петровна. Андый ба?

— Андый...

— Слердинг адагарды контрреволюционный ижиге учун албатынынг өштүзи деп бурулап, јаргылап салган. Аңылу јууннынг јөбиле билезин ссылкага ийер эткен. Јерт па?

— Јарт.

— Бу не кижиге?

— Мениле кожо иштеген нөкөр.

— Је, јакшылаш алгар. Петров! Гражданка Ямпольскаянын не-немезин машинага салыгар. Бис тышкары сакып турус. Удабагар. — Ол төмөн көрүп, эжикти ачык артырып, чыга берген.

Люда ла Эрел бой-бойына нени де айдышпаган. Ээн кыптын тал-ортозында унчугышпай удур-тедир көрүжип алган тургандар. Одожында тууда күүк жынкылдада күүктей берген. Ол үргүлжиге айрылыш јадаар дегендий узак ла јайнулу күүктеген. Јенгилчек ээинек ачык көзнөктөн јодранын јараш јыдын экелген. Кичинек город садтарга, бийик теректерге көмүлип калган јаткан. Олор онон тын кучактажып, тымый бергендер. Машинанын сигналы угулган. Экү турадан чыга конгондор. Люда машинанын үстине чыгып, военный кийимдү кижинин јанына отурып алган. Полуторка дейтен машина јолдын онкок-чинкегине чарчалып, күйүп калган резинала, бензинле јытанып, бурулчыктын ары јанында јылыяа берген. Эрелдин колында, пиджагында Люданын јараш јыды артып калган. Машинага отурып јадала кылчас эдип көргөн көрүжи, јаан чанкыр көстөрдин калганчы карыкчалду көрүжи, јүрегине шингип калган.

Карыкчал... Карыкчал. Кандый да коркымчылу өйлөр келип јат. Кожо иштеген улустын бир кезеги Эрелден тууралап турар боло берген. Не дезе ол албатынын өштүзинин балазыла таныш болгон. Розаны комсомолдын качызы эдип, Улаганга ийген. Күдер база үредүге барган. Люда јокто обком комсомолдын кыптары ээн, оромдор ээн, эбире јажыл туулар ээн, јүрүм ээн. Мынайып карыгып, көөркийин сананып, кунугып јүрерде оны бойына Шкерин алдырган. Јалбак кара кабакту, алырак јаан көстөрлү кижиге. Ол ол ло чөйбөк сары кыбында отурган. Иш-тош, јүрүм-јадын керегинде сураган.

— Билип јадым, нөкөр Јприн — деген, — слерге күч. Кандый да болзо, сүүген кыс. Јаш тушта бис те сүүштин сызын билгенис. Је бис бойыс керегинде сананар эмес, социализмнин салымы керегинде сананар учурлу. Ямпольский албатынын өштүзи. А кызы? Айса ол бери јакылталу келген? Слерге ол нени де айтпады

ба? Билбес јанынан... Сөс бажынан. Серемји эткедий кандый бир шүүлте.

— Люданын адазы кандый керек эткен, мен билбем. Је ол бойы ак-чек кыс, јакшы нөкөр.

— Эйе, эйе, ол ак-чек кыс. Ого серемји јок. Је ол билбес јанынан јеткерлү иш өткүреринен айабас. Айса јастыра неме эт салар? Слер ол керегинде биске нени-нени айт берген болзоор, бис Люданы ссылкадан божодып ийер эдис. Адазы учун кызы бурулу эмес — деп, Шкерин айткан. — Айса ол кемле-кемле колбулу? Ого Новосибирсктен кижки келбеди бе? Кандый бир ин-женер эмезе музыкант?

— Јок, ого кем де келбеген. Ол алаңзулу нени де айтпаган — деп, Эрел айткан. — Куучын јангыс ла комсомолдын ижи керегинде болгон. Ондо кичинек те јажыт јок. Је кызы адазы учун бурулу эмес болзо, оны не апарган?

— Оштү улустын билезин бис обществодон ырадар учурлу. Мыны слер, комсомолдын ишчизи, канай билбей турганаар? Је слерге јуук кыс адазынын кара керектерин коскорорго бөлүшса, бис оны јайымга божодып ийерис. Ол керегинде мактулу сөс айдарыс. Ыскө јииттер онон тем алар.

— Оны Люданын бойынан сурагар...

— Слердин биске болужар күүнеер јок по, нөкөр Јприн?

— Күүним јок эмес, Совет јангынн өштүзин кызыл колло до өлтүрер эдим, је Люда ак-чек кыс. Онон ол меге нени де айтпаган.

— Андый да болгой — деп, Шкерин јалбак кабактарын јемире көрүп айткан. — Андый да болгой... Је кедер кылыгаар слерди јакшыга јетирбес. Слер нени де јажыр јадаар. Чекисттин јүүреги сезип јат.

Бир күн ого Санабасов јолыккан.

— Энгирде кел. Куучын бар.

Эрел келерде, ол јаан кара диванында амырап јаткан. Јайдын изу күни болгон.

— О-о, Эрел, керектер кандый?

— Кайдаар да качар күүним келет — деп, Эрел айткан. — Кайдаар да јүре берер эмезе тайгалардын бийигине чыгар, мантат јүрер.

— Ондый санаа менде де бар. Эрикчел. Аракы

ичейин дезе, изүү. А-а, подпойлодо соок сыра бар. — Ол полдын алдынан бир четверт күренг сыра чыгарып келген. — Отур! Чырайың не коомой?.. А-а, јарт, јарт. Мен сени ондоп турум, көөркий. Менде де андый жылыйту болгон. Јинјилейим, байла, өлгөн. Качкын јаржактың айтканыла болзо, ончозы өлгөн. Бистин салымыс түңгей эмтир. Је Людадан суру-чап бар ба?

— Ын-шың. Не де јок. Өлгөн болзо, сөөги јок, тирүү болзо, бойы јок. Айса ондый кыс качан да болбогон? Бу менин түжүм? Эдирени санаам! Ох, Яков Михайлович јүрегим чек ле оор јат, сыстап јат. Карыкчалын кайдайын?! Кирер јерим, эдер немем табылбайт!

— Ондый болотон, Эрел, ондый болотон! Јүргөн өйибис кату болды. Бисти ээчий келген үйе айса ырысту болор? Јинјилейди мен эмдиге ундып болбой јадым. Кара бажым кара јерге киргенче ол јүрегимде јүрер. Ох, кандый кыс болгон! Кандый!

— Бу сысты неле көмө базар, Яков Михайлович, ол өртти неле өчүрер. Бир стаканды јык берип ийзе кайдар? — Эрел портфелинен бир шил кабак чыгарып келген. Санабасов унчукпай эки стакан эклип тургускан, колбаса салган. Онон стакандарга толтырадан урала, унчугышпай ичкилеп ийген.

— Оноо барганы — өлгөннинен ары. Өлгөн болзо, ого јүк кижги сөөгине бар турар — деп, Санабасов айткан. — Алтай да, орус та кыстардын салымы түңгей болуп калды. Удабас биске једижер. Конституцияга, законго кем де көрбөй јат. Ончоның бажында ГПУ, НКВД туруп алган. Закон јок. Законун бускан государство не болор?

— Чын эмеш пе? А өштүлөр? Контралар? — деп, Эрел ичкери энчес эдип, сураган. — А Сталин?

Санабасов онын сурактарына каруу бербеген. База бирдең ичкен соңында айткан:

— Сен капшай ла үренип бар. Мынан јылый кал. Мен ол керегинде обкомдо уулдарга айткам. Мен бойым да барып јадым, Эрел.

— Кайдаар?

— Кайдаар? Онызы јажыт. Оны сеге айтпазым... Је мында артарга јарабас. Ойротиянын үстинде күкүрттү кара булут тартыл туру ошкош. Ол Гуркин Григорий Иванович Оносто не отурат не? Кара-Корумнын бажына отурган кайракан. Ол керегинде нени бичибей туру

ба? Билбес јанынан... Сӱс бажынан. Серемји эткедий кандый бир шӱӱлте.

— Люданын адазы кандый керек эткен, мен билбем. Је ол бойы ак-чек кыс, јакшы нӱкӱр.

— Эје, эје, ол ак-чек кыс. Ого серемји јок. Је ол билбес јанынан јеткерлӱ иш ӱткӱрериненг айабас. Айса јастыра неме эт салар? Слер ол керегинде биске нени-нени айт берген болзоор, бис Люданы ссылкадан божодып ийер эдис. Адазы учун кызы бурулу эмес — деп, Шкерин айткан. — Айса ол кемле-кемле колбулу? Ого Новосибирсктен кижн келбеди бе? Кандый бир ин-женер эмезе музыкант?

— Јок, ого кем де келбеген. Ол алаңзулу нени де айтпаган — деп, Эрел айткан. — Куучын јангыс ла комсомолдын ижн керегинде болгон. Ондо кичинек те јажыт јок. Је кызы адазы учун бурулу эмес болзо, оны не апарган?

— Оштӱ улустын билезин бис обществодон ырадар учурлу. Мыны слер, комсомолдын ишчизи, канай билбей турганаар? Је слерге јуук кыс адазынын кара керектерин коскорорго болушса, бис оны јайымга божодып ийерис. Ол керегинде мактулу сӱс айдарыс. ӱскӱ јииттер оног тем алар.

— Оны Люданын бойынан сурагар...

— Слердин биске болужар кӱӱнеер јок по, нӱкӱр Јприн?

— Кӱӱним јок эмес, Совет јаннын ӱштӱзин кызыл колло до ӱлтӱрер эдим, је Люда ак-чек кыс. Оног ол меге нени де айтпаган.

— Андый да болгой — деп, Шкерин јалбак кабактарын јемире кӱрӱп айткан. — Андый да болгой... Је кедер кылыгаар слерди јакшыга јетирбес. Слер нени де јажыр јадаар. Чекисттин јӱреги сезип јат.

Бир кӱн ого Санабасов јолыккан.

— Эгирде кел. Куучын бар.

Эрел келерде, ол јаан кара диванында амырап јаткан. Јайдын изу кӱни болгон.

— О-о, Эрел, керектер кандый?

— Кайдаар да качар кӱӱним келет — деп, Эрел айткан. — Кайдаар да јӱре берер эмезе тайгалардын бийигине чыгар, мантат јӱрер.

— Ондый санаа менде де бар. Эрикчел. Аракы

ичейин дезе, изў. А-а, подпойлодо соок сыра бар. — Ол полдын алдынан бир четверт кўренг сыра чыгарып келген. — Отур! Чырайың не коомой?.. А-а, јарт, јарт. Мен сени ондоп турум, кўоркий. Менде де андый жылыйту болгон. Јинјилейим, байла, өлгөн. Качкын јар-жактын айтканыла болзо, ончозы өлгөн. Бистинг салымыс тўнгей эмтир. Је Людадан суру-чап бар ба?

— Ын-шын. Не де јок. Өлгөн болзо, сөөги јок, тирў болзо, бойы јок. Айса ондый кыс качан да болбогон? Бу менин тўжўм? Эдирени санаам! Ох, Јаков Михайлович јўрегим чек ле оор јат, сыстап јат. Карыкчалын кайдайын?! Кирер јерим, эдер немем табылбайт!

— Ондый болотон, Эрел, ондый болотон! Јўрген өйибис кату болды. Бисти ээчий келген ўйе айса ырысту болор? Јинјилейди мен эмдиге ундып болбой јадым. Кара бажым кара јерге киргенче ол јўрегимде јўрер. Ох, кандый кыс болгон! Кандый!

— Бу сысты неле кўмө базар, Јаков Михайлович, ол өртти неле өчўрер. Бир стаканды јык берип ийзе кайдар? — Эрел портфелинен бир шил кабак чыгарып келген. Санабасов унчукпай эки стакан экелип тургускан, колбаса салган. Онон стакандарга толтырадан урала, унчугышпай ичкилеп ийген.

— Оноор барганы — өлгөннен ары. Өлгөн болзо, ого јўк кижн сөөгине бар турар — деп, Санабасов айткан. — Алтай да, орус та кыстардын салымы тўнгей болуп калды. Удабас биске једжер. Конституцияга, законго кем де кўрбўй јат. Ончонын бажында ГПУ, НКВД туруп алган. Закон јок. Законун бускан государство не болор?

— Чын эмеш пе? А өштўлер? Контралар? — деп, Эрел ичкери энчес эдип, сураган. — А Сталин?

Санабасов онын сурактарына каруу бербеген. База бирдег ичкен сонгында айткан:

— Сен капшай ла ўренип бар. Мынан јылый кал. Мен ол керегинде обкомдо уулдарга айткам. Мен бойым да барып јадым, Эрел.

— Кайдаар?

— Кайдаар? Онызы јажыт. Оны сеге айтпазым... Је мында артарга јарабас. Ойротиянын ўстинде кўкўрттў кара булут тартыл туру ошкош. Ол Гуркин Григорий Иванович Оносто не отурат не? Кара-Корумнын бажына отурган кайракан. Ол керегинде нени бичибей туру

дейзин! ГПУ-га, прокуратурага. Кан ичерге турган улус көп. Канга тумаланып, ончобыс өлөр болорыс. Ол менин таайымды, жайалталу жаан поэтти, Павел Александровичти. база көмө базарга жадылар. Кожо ло иштеген уулдар. Бир бойын бичиичи деп чотоп турган арсак тиштү жакпак неме оны жамандап обкомнын баштапкы качызына бичиген. Националист, капиталист, көп акча алган...

— Чын эмеш пе?

— Эйе, чын. Ого үзеери аморальный. Келиндерле жүгүр турган. Комсомолкада шалдаг жүрген... Ойношторы көп... Чек үрөл калган кижги. Онын учун социализмге жеткерлү. Билдин бе?

— Кудай, ондый кижини? Ондый поэтти?

— Эйе, ондый кижини. Ондый поэтти. Таайым немеден жалтанбас, немени чике айдып ийер кижги. Бойлорын кызыл партизандар деп аданып, бөрүктерине кызыл бсс көктөп, алтай улусты өлтүрген, тоногон немелерди кату каруузына тургузар керек деп айткан. Гражданский жуунын жылдарында алтай албатыны актар да, кызылдар да мундарла кырганын ол коскоргон. Јетен беш мунг албатыдан жүк ле одус беш муңы арткан. Төртөн мунгын өлтүрүп салгандар. Ол керегинде алтай кижги эмес, төс Россиядан келген орус большевик бичип јат. Кызыл партизандар түймежип чыккан, бисти жамандап туру дешкен. Олорды ончозын тег жамандарга јарабас. Айса тал-ортозы чын Совет јанг учун тартышкан? Је алтай улусты шоктоп өлтүрүп жүргендери база көп болгон. Онызылары бу ла чөлдин улустары, азийгы таныштары. Алтайды алтайлардан јайымдаар. Јакшы јерлерин айрып алар. Карагуй албаты Совет јанды ондобос, ого јаманын јетирер. Онын учун олоорды јоголтып салза торт дешкен. Шыралап жүргенче. көөркийлер, өлгүлөп калзын. Онон тирү артлаза, Јопонло, Китајла тил алыжар, сыкык көстүлөр биригип, бисти Алтајдан сүрер, өлтүрер. Мыны карын төс јерден келген большевиктер, Кызыл Черүниг регулярный отрядтары токтоткон. Мыны алтай албаты билер. Је айтпай јат. Коркып јат. Јапраа өрөкөн дө мыны куучындап отуратан.

— Эйе, тагдам ол керегинде айдатан, ыйлайтан.

— Сенин аданды Плетневтың улузы өлтүрген...

— Кызыл партизандар ба?

— Эйе, кызылдар.

— Адам кандый жаман эткен.

— Тегине ле соотоп өлтүргилеп салган. Алтай ал-тай да улус ортодо, анчада ла крестүлөр ортодо, Ал-тайдан орустарды сүрер деген кычырулар жүрген. Төс Россиянын пролетарский черүзи келбеген болзо, бис мында куучындаш отурбас эдибис. Совет жан болор, же алтай албаты жогынан.

— Эйе, таадам да, жаанам да айдыжып отуратан. Төс Арасеядан солдаттар келип, амыр тургускан. Өл-түришти, тоношты токтоткон. Бир де неме улустан те-гин албаган, ат алза, жиирге мал алза, баазын төлөп беретен — деп.

— Эрел... Эрел... Бисти кандый салым сакып жат, а?

СУНЕЛЕ КУУЧЫНДАШКАНЫ

Аракы шилдин тал-ортозынан тө-мөндөп калган эмтир. Аарчылу та-ардан тамчы шойт, шойт этире та-мат. Түнүктөн, эжиктин бажында жыртыктан ай чалып турды. Оноң эжик кылырт эдип, кем де кирип келди. «Акыр, бу эжик күрчөктү эмес беди? Кемизи кир келт? Кемизи сезип ийт? Эрел Яприн жагыскан жыргап отуры деп?» — Ол болчок шилди туура жылдырып, уйкудан жаңы ла ойгонып келген кижичи болуп араланды.

— Бу кем? — деп, кыжырантып сурады. — Түн ор-тодо не базар?

— Не ачын турун? Аракыгнан ур ий. — Кемнин де таныш үни ыраактан-ыраактан угулды. Түнүктөн чалып турган айдын жарыгында кандый да үй кижичи турды. Чы-райы көрүнбөйт, көлөткөдө. Тумчугы картал калган эс-ки сопокту, чаңкыр жикпелү, тагдактын өңи ошкош кубакай оошкы кофтау. Узун ак мойны, ээги, бошпок эриндери көрүнөт. Оноң ийиндерине түшкен толгомол-ду кара чачы.

— Ур ий! Көрзөн оны! Сеге мында аракы жазаган кижичи жок. Эжик күрчөктү болды не? Канай кир келген?

— Абыйдын күрчеги ол күрчек пе? Оны жаш та ба-ла ач ийер.

— Сен не? Жулик пе? Уурдан келген бе? Бери не

кирген? Чык мынан ары кедери!

— Мен сени бедреп туку Ондой бар јүрдим, онон Устүги-Карасуда болдым... А сен мында, јажын алып, аракыдап јадын...

— Сен кем мындый? Ме, ич! Онон ары кедери көр-мөскө тайыл.

— Ого барбай база... Оскө барар јерим јок...

Эрел Миронович стаканга толтыра аракынан урала ичкери сунды. Уй кижги элбес эдип, узун ак колын ичкери чөйип, стаканды ала койды. Чырайы карагуйда. Је стакан көңкөриле бергенин, аракы кайдаар да шоркырап төгүле бергенин Эрел угуп ийди.

— Төкпөй ич, не ачынатып турун?

— Эрел, сен мени таныбай турун ба?

— Јок, јок! Бар ары! Јүдеп јүрген болзон, эмди јазыл каларын... Бар. Мен тыштанайын деп.

— Чын ла јүдеп тургам коркыш. Кече Иркит Иванла, Антон Јарыковло, Борис Калановло кожо аракыдап ийгем.

— Кемле? Кемле? Иркит Иванла? Антон Јарыковло? База нени табадын? Өл калган улусла аркыдап? Сен кем? А? Вообще сен кем?

— Мен Наталья... Сенин үйинг... Таныбай турун ба? Ун кайдан да ыраактан, ыраактан угул јат.

— Наталья туку качан өл калган... Сен не? Мени өчөп пө?

— Мен Устүги-Карасууга кел јүрдим... Кожо јанар болдыс не... Онон Айасту чапчашты...

— Бу нени айт турган кадыт?!

— Јазап көр, Эрел, лаптап көр...

Айдын јарыгында Наталья турды. Ол ло межикке саларда кийген кийимин кийгенче. Јангыс ла удура көрбөйт. Көстөрин көргүспейт. Эриндериле күлүмзирен туру.

— Јок, јок... Наталья... Сен өл калган... Сени бис көм салганыс — деп, Эрел куйка бажы јимиреп айтты. — Сен јан, јан. Сен ол јерден не келген? Сеге не керек?

— Сендер, эзирик күрүмдер, мени тирүге көмлөп салган... Мен казынып, чыгып келгем. Кайырчактын бүркүзи бош, каду јок, јер кумак.

— Сенин будын, колын сынык болгон не, сени кескен не?

— А мен жазыл калгам... Мумиело јыш ийгем... Јазыл калган...

«Кижн кайкаар неме... Кижн кайкаар неме... — деп, Эрел сананды. — Өл калган кижн ойто турар ба?»

— А сен кайда јат туран? Тыннан келген болзон?

— Мен туралу, ол бир деремненин учында эски тураны јазап алгам. Сен не айылдар сайын бас јүрүн? Јан. Айлын бар. Аракычы да болзо, үйин бар. Јанар өй келген эмес пе?

«Јок, јок. Ол јок. Ол өл калган. Барбас — деп, Эрел јүреги шимиреп сананды. — Фантастика. Чын ла кижн ойто тирилер бе? Акыр, мыны ченеп көрөр».

— Наталья, төжин көргүс.

— Канча јылга көрүжин јетпеди бе?

— Көргүс, көргүс. Мен ол кескен јердин ордын көрөйн. Сорбузы арткан ба? Чын жазыл калган болзон...

— Ме, көр, не де јок. Ис те јок — деп каткырала, Наталья кофтазынын топчызын чечип, төжин көргүсти. Јара кезеле кырлайта көктөп салган јери кандалып, көрөрип калган эмтир. Эрелдин эди-каны соой берди.

«Өлгөн... Өлгөн... Сүлтер. Мыны канай-кунай меке-леп јандыар» — деп, Эрел сананды. Керек дезе «јогол! јогол» деп шымыранып, крестенип ийди. Наталья эжиктин јанында, түнүктен чалып турган айдын јарыгында турганча.

— Сен мени сүүбей јадын — дейт. — Ундып салган — деп ајдат. — Мен сени канча јылга сакигам... Ол јерге барган улус айдышкан. Удабай келер дешкен. А сен келбеген. Мен истеп келгем. Сен туку качан өлүп калган орус кысты, Люданы, санан јүрүн. Ол сего эш-нөкөр болгон чылап. Ол сени койдонгон чылап.

— Сен база өл калган... Бар мынан... Бистин орто-быста сенин јүрер учурын јок...

Онон көрзө, Наталья күскүнин алдында туру. Јараштыра кийинип алган эмтир. Чачын тарайт. Ол ло эски агаш турада бир кып квартирада. Печкенин јанында сары көстү киске отуры. Эрел бойын ајыктап көрзө, кара костюмду, ак чамчалу эмтир. Јылтыраган кара лаковый туфлялу. Кайдаар да барарга мендеп турган. Тышкары та бозом эгир, та айдын түн?

Наталья кайра көрбөй, озолоп бар јат. Кандый да таныш эмес ором. Ээн. Бу бис кайдаар барып јаткан улус? Санабасовтын айлы өскө оромдо.

кирген? Чык мынан ары кедери!

— Мен сени бедреп туку Ондой бар жүрдим, оноң Устүги-Карасуда болдым... А сен мында, жажын алып, аракыдап жадың...

— Сен кем мыңдый? Ме, ич! Оноң ары кедери көр-мөскө тайыл.

— Ого барбай база... Өскө барар јерим јок...

Эрел Миронович стаканга толтыра аракынан урала ичкери сунды. Уй кижги элбес эдип, узун ақ колын ичкери чөйип, стаканды ала койды. Чырайы караңгыда. Је стакан көңкөриле бергенин, аракы кайдаар да шоркырап төгүле бергенин Эрел угуп ийди.

— Төкпөй ич, не ачынагып туруң?

— Эрел, сен мени таныбай туруң ба?

— Јок, јок! Бар ары! Јүдеп жүрген болзоң, эмди жазыл каларың... Бар. Мен тыштанаың деп.

— Чын ла жүдеп тургам коркыш. Кече Иркит Иванла, Антон Јарыковло, Борис Калановло кожо аракыдап ийгем.

— Кемле? Кемле? Иркит Иванла? Антон Јарыковло? База нени табадың? Өл калган улусла аркыдап? Сен кем? А? Вообще сен кем?

— Мен Наталья... Сениң үйиң... Таныбай туруң ба?

Ун кайдаң да ыраактаң, ыраактаң угул јат.

— Наталья туку качан өл калган... Сен не? Мени өчөп пө?

— Мен Устүги-Карасууга кел жүрдим... Кожо јанар болдыс не... Оноң Айасту чапчашты...

— Бу нени айт турган кадыт?!

— Јазап көр, Эрел, лаптап көр...

Айдың јарыгында Наталья турды. Ол ло межикке саларда кийген кийимин кийгенче. Јаңгыс ла удур көрбөйт. Көстөрин көргүспейт. Эриндериле күлүмзирен туру.

— Јок, јок... Наталья... Сен өл калган... Сени бис көм салганыс — деп, Эрел куйка бажы јимиреп айтты. — Сен јаң, јаң. Сен ол јердең не келген? Сеге не керек?

— Сендер, эзирик күрүмдер, мени тирүге көмлөп салган... Мен казынып, чыгып келгем. Кайырчактын бүркүзи бош, каду јок, јер кумак.

— Сениң будың, колың сынык болгон не, сени кескен не?

— А мен жазыл калгам... Мумиело жыш ийгем... Жазыл калган...

«Кижн кайкаар неме... Кижн кайкаар неме... — деп, Эрел сананды. — Өл калган кижн ойто турар ба?»

— А сен кайда жат туран? Тыннан келген болзон?

— Мен туралу, ол бир деремненин учында эски тураны жазап алгам. Сен не айылдар сайын бас жүрүн? Жан. Айлың бар. Аракычы да болзо, үйин бар. Жанар ой келген эмес пе?

«Жок, жок. Ол жок. Ол өл калган. Барбас — деп, Эрел жүреги шмиреп сананды. — Фантастика. Чын ла кижн ойто тирилер бе? Акыр, мыны ченеп көрөр».

— Наталья, төжин көргүс.

— Канча жылга көрүжин жетпеди бе?

— Көргүс, көргүс. Мен ол кескен жердин ордын көрөйүн. Сорбузы арткан ба? Чын жазыл калган болзон...

— Ме, көр, не де жок. Ис те жок — деп каткырала, Наталья кофтазынын топчызын чечип, төжин көргүсти. Жара кезеле кырлайта көктөп салган жери кандалып, көгөрүп калган эмтир. Эрелдин эди-каны соой берди.

«Өлгөн... Өлгөн... Сүлтер. Мыны канай-кунай мекелеп жандырат» — деп, Эрел сананды. Керек десе «жогол! жогол» деп шымыранып, крестенип ийди. Наталья эжиктин жанында, түнүктөн чалып турган айдын жарыгында турганча.

— Сен мени сүүбей жадын — дейт. — Ундып салган — деп айдат. — Мен сени канча жылга сакигам... Ол жерге барган улус айдышкан. Удабай келер дешкен. А сен келбеген. Мен истеп келгем. Сен туку качан өлүп калган орус кысты, Люданы, санан жүрүн. Ол сеге эш-нөкөр болгон чылап. Ол сени койдонгон чылап.

— Сен база өл калган... Бар мынан... Бистин ортобыста сенин жүрер учурын жок...

Онун көрзө, Наталья күскүнин алдында туру. Жараштыра кийинип алган эмтир. Чачын тарайт. Ол да эски агаш турада бир кып квартирада. Печкенин жанында сары көстү кiske отуры. Эрел бойун айкап көрзө, кара костюмду, ак чамчалу эмтир. Жылтыраган кара лаковый туфлялу. Кайдаар да барарга мендеп турган. Тышкары та бозом эгир, та айдын түн?

Наталья кайра көрбөй, озолоп бар жат. Кандый да таныш эмес ором. Ээн. Бу бис кайдаар барып жаткан улус? Санабасовтын айлы өскө оромдо.

— Аккордеонун кайда? Не албадын? Оңдо ойын-
жыргал болор — деп, Наталья кайа көрбөй эйдат.

— Кандый ойын-жыргал?

— Бистин тойыбыс. Ундып салдын ба?

— Ой, Наталья, аракыга кирип жадын?

— Аккордеон кайда?

— Колдорум бош жок. Көрбөй турун ба?

Колында үч литрдин шил банкасында аракы тудун алган эмтир. Кандый да жаан, уйдын дворы ошкош залда ал-камык улус. Ончозы таныш эмес. Вальс. Айса полонез? Кандый да кожоңдор. Бүрүнкүй.

— Бу от кўйдүрбес кайткан улус?

— Отты кайдар оны? Романтика — деп, Наталья каткырат. — Бис база от кўйдүрбей отурганыс ундыл калды ба? Јаш тужыста.

— Јаш тужыс, јаш тужыс... Оны эмди эске не алынар, Наташенька?

— Карган көрмөс, карган көрмөс...

— Карган меге не барган?

— Кожо аракы ичерге...

— Айса мен сеге бербезим, кадыт, бойым ичерим.

— А мән Аястуга барарым! Ол јараш, јаш уул. Менин чын сүүгеним ол, јажына сүүгеним ол! Ару уулчак! Ха-ха-ха!

Стаканда соок аракыны јудуп ичип ийерде, санаазы јарый берди. Ол ло Абыйдын айлында отуры, оттын јанында, эжиктин бажында јыртыктаң, тўнүктен тийген айдын јарыгында үй кижитурганча. Кайда да санаазынын тўбинде үйи туку качан өлүп калганын билип отурды. «Је ол канай тирилген, а? Кес койгон, оодыл калган кижит?»

— Сен јан, јан. Сенин бери келер учурын јок. Чык дейдим! Айлу-күндү Алтайга, ак-јарыкка сенин чыгар јанын јок.

— Сен мени не сүр турун? Мен јүреерерим, карган көрмөс... — деп, мыжылдап ыйлайла, эжиктен кылырт эдип чыга берди.

— Айса бу тўш јерим бе? Айса чын бол турган неме бе? — деп кими ректенип, өрө туруп, бас барала, эжикти ары ийтсе, бектү. Күрчек ол ло јеринде. — Је кел јүрген турбайын... Сенең ле коркыйын деген эдим.

Эрел Миронович эжик јаар тўкүрүп ийеле, орынга келип јада берди. Онон шык-шак ла уйуктап калган.

Ойгон келзе, күн бийикте турды. Абый оттыг јанында чайлап отурды.

— Уйкун јетти бе?

— Јеткен... Јүзүн ле базын неме түжелген.

— Аракыны кемле кожо ичкен?

— Јаңыскан...

— А бу ай аш турарда, таңары јуук киреде, мен тыш-кары чык јүрзем, сен кемле де куучындаш турдың не? Јап-јарт угул турган. Сен айткан: «Јаң, јаң, Сенинг бери келер учурын јок. Чык дейдим!» Онон үй кижининг үни угулды: «Сен мени не сүр турун? Мен јүреерерим, карган көрмөс». Кемнинг үни. Чат ла танып болбодым. База ла аракы бедрейтен шүптүрлердин бирүзи кел јүрди бе?

— Кем де келбеген...

— Не јажыр отурын? Мени коп јайар деп пе? Онон эжик кылырт эдип ачылып, тен элбес эт јогол калт.

— Наталья кел јүрген...

— Кандый Натала?

— Бу јада калган үйим.

— Эзиреле јүүлбе... Акыр... акыр. О кудамай-май! Ол келиннинг үни! Баш ла бол! Мындый неме база болотон туру! Мен көсти каа-јаа көр ийетем. Је өлгөн кижининг үнин качан да укпагам!

— Мен түжен турум ба дезем, түжим эмес, чын дейин дезем, мындый немени... Эжиктинг јанында ла турган... Ол ло кийимин кийгенче. Јаңы сопок алып, кийдир берзем, кайдат. Ол ло тумчугы картал калган сопокту јүрү. Јазап кийиндир салзам кайдат! Мени бу јерде узак јүргүспес болбой. Айасту эмес болзо, мен ол јерге элес эдип јүр калатан кижине. Айла Наталья база айт туру. Айасту чапашты дейт. Ачын туру. Карган көрмөс деп талайт.

— Ол келин ол јерге өөндү ле барды. Је, көөркий, салым-коногынан өлгөн эмес, јеткерден өлгөндө. Бооро түжиме кирди деп, Айасту да айдып отурган.

— Мен јайгыда база сан башка неме көргөм... Ол Устүги-Карасууда, төг үстинде, баатырлар јуулаш јаткан. Корымдардын јанында. Күн аш бараткан ой болгон. Мен бодогом, артисттер келип, кино согуп туру деп. Онон кенете ле јап эдип, јогол калган...

— Өлгөн улустын сүнези јер-алтайында јүрбей база... Эрлик-бийдинг јерине барза да, эбирип ойто ло

кел јат... А сего көрүлөр учурлу. Ыртак кам энчи эдип неме бербеди деп пе? Берге-ен... Түнгүр туткан болзон, камдай берер эдинг. Айсә јаан кам болорын. Укту-төс-тү, учуп чыгар канатту. Ары јанынан јайалталу, адај Эрликтен бычулу.

— Сөстөрин билбезим. Онон өскө камдап та ийбей. Ол бир артист уул камга өткөнижип, коркыш чынгарар.

— Эйт! Ол чортты билер. Кам камдаганын кайдан көргөн ол? Бооро клубта чынгарып, секирип турган. Кыјыгым курыган. А сөстөри бойы ла айдылатан туру. Јүрегин бойы табып айдар. Арјаннан келетен неме не ол! Алтайдан јайалталу, кудайдан бычулу... Сего ол келин нени айтты?

— Аракы ур — деген... — Сендер, эзирик күрүм-дер, мени тирүге көмлөп салган — деген. Арай ла ал барбады. Качыйдим, сүрийдим. Онын сөстөрине бүткен болзом, јолдон кайра келбеен болзом, божоп калар эдим. Кайда да, санаамнын түбинде, экинчи үн айт турган «Ол өл калган, ол сүлтер, көрмөс. Ого бүтпе? Сүр» — деп.

— Је сөөгине барып, аракыдан төгү эт сал. Су-алтай кижн сөөккө барбайтан эди. Эмди јан өскөргөн. Бала-барка ончозы барар. Аракыны ончозы ичер. Ол келиннин сөөгин јуур тушта аракы не аайлу болды. Сен ле аайлу сыктадың. Онон арчынду суула бастыра бойынды јунун. Мен алгастап салайын. Сынын аруталзын. Чаңкырлунын бажына чык. Кыйра буула, мүргү. Алтайдан алкыш болор, ару салкын согор.

— Мүргүлдин сөзин билер эмес.

— Сөс бойы келер, бойы айдылар. Граматный улус, бос меелү соксоолор. Бала-барка кудай да, көрмөс тө, јерде, сууда ээ де јок деп айт јат. Учкандар ол нени көргөн? Көстөринин сагынан өскө? Көслө көрөр эмес, јүрекле көрөр керек. Јайалганду кижн көслө көр ийер. Улген кудай да, Уч-Курбустан да бар, јайаачы кудай да, Алтайдын ээзи де бар, јер алдын бийлеген Адај Эрлик база бар. Јер-Суу кудайыс база бар — деп, Абый Эрелге чай уруп, айтты. — Озодо мындыј куучын јүретен. Айла эмдиги улус эмеш кирелү, кыйра-сайра буулаза јаман айтпас. Бу Совет јан баштал турарда не болбоды? Анчада ла јирме беш, одус јылдарда! От-јайыкты, Алтайга мүргүген јайыкты үзе тартып өртөтлөгөн. Оттын бажында тагылды оотлогон.

Уй улустын чегедегин өртөтлөгөн. Бийикте мүргүүлдин таш тагылдарын жемирлеген. Камдарды, жарлыкчыларды түрмелеген. Серкпелердин баштарын кезип, байбак сагалду абыстарын сүрлеген... Кудайдын улузы быйан айтты деп не! Жо-ок. Олор каргаган, түкүрген. Онын учун ол калапту кайрактандар одус жылда камык албатыны ссылкалап, одус жети жылда бой-бойын түрмележи, өлтүрижи баштады. Эмди ол тушта өлгөн, кырылган улус ончозы буру жок дежет не! Онон арткан-калганы Жарманнын жуузында божоды. Акыр, бу мыны сего мен не айт отурым? Сен ончо керектерди баштаган кайрактандардын бирүзи болбойын?

— Жок! Кайракан болбодым. Кара албаты кырбадым. Бойым кыйында жүрдим.

— Ол өйдө сени жаан жамылу болгон дежет не.

— Жарым ла жыл жамылу болгом. Акыр, байа слер озодо мындый куучын жүретен дедеер. Ол кандый куучын?

Эжиктин бажынан тийген күн очокто сүттин сары каймагын там саргарта жарыдып турды. Чала өчүп калган оттын ак кубалы араай айланыжып, түнүк өрө учкулап, күчтери једип болбой күптин үстине, карган эмегеннин јакпак бөркине түжүп турдылар. Абый айагын туура салып айтты:

— Акыр, мынызы кажы чакта болгон неме болбой? Удап ла калган ушкуш. Бу ла Белдү-Кемнин арјанда, Јыраалуда, ол ло бир жаан эмес колдин јанында, кам эмеген јуртаган болуптыр. Сары атту, ылгый сары жылкылу, ылгый сары эчкилерлү. Аргалу-чакту јаткан өрөкөн болгодый. Сок јангыс уулду. Өгөөннин өзөктө јаткан карындаштары, эмди тонжоондор туру, јенезин эм тоноор, мал-ажын блаап алар деп барыптыр. Олор барала, аказынын сок јангыс уулын өлтүреле, кам эменди өлтүреле, тирилбезин деп, бажын томыра чабала чачып ийтир. Ак малын айдап, ар-јөөжөзин коштоп, ары ла болуп јортордо, кам эмееннин бажы ыйлап, сыктап, олордын кийнинен истеп келген.

— Ак малымды, ар-јөөжөмди алгайын. Сок јангыс уулымды не өлтүрледин? Карган јененнин кара бажын не кеследин? И-и-и...

Канайдар? Кам кадыттын бажы өзөккө түш барза, албаты-јон көр ийер. Карган јенезин, карындажынын уулын өлтүр салды дежер. Тонжоондор кам јенезинин

тоолон жүрген бажын тозуп, арадап тудуп алала, штанына сугала, айылдын жанында тусту көлгө чачып ийиптир. Онын ла кийинде ол көл тус жок бол калган дежер. Онон бу ла Чийнелүнин ичинде бир бала кой кабыр жүрген болуптыр. Кой кабыр жүргежин, кызыл-жеерен атту, кызыл торко тонду эмеен жорт келген. Ол сураптыр:

— Бу мынайда ылгый сары мал айдаган улус өтти бе? — деп.

— Өткөн лө — деп айдала, кыс бала билинбей калган. Онын ла кийинде ол кыс коркышту жаан кам болгон дежер. А байагы өлтүрткен кам эмегеннин эдүзи жаан уйа тонжоондордын журтын арай ла тууза жибеген. Эки-жагыс артканы арга жок немелер. Баштан оору, көстөн оору, сагыжы жетпес. Тонокко жүрген тонжоондор журты бойыла эки ле жылдын туркунына кырыл калган. Онон озо жакшы ла жүрген, жакшы ла жаткан улус болгон. Же не ачынагыан? Тул эмегеннин ас-мас малын не жаан көргөн? Эмди де бой-бойлорын көрүш-лебес, күйүнижер, ачыныжар, өлтүрижер. Андый, андый... Акыр, ол жет келерде, сен коркыбадын ба?

— Озо баштап, куйка-бажым жимирт эт калган... Онон өдеерен. Та түш жерим, та чын бол турган неме, билбей турганда? — деп, Эрел Миронович ак кубал түш калган чачын сыймап, айтты. — Мен ол кире неме көрбөөн эмес. Лагерьде жүрөримде мен онын канчузын көмбөдим? Нарада коштой жаткан кижин түнде өл калар, оныла кожо таң атканча жадарын. Тирүүлери кызыл таңла ишке барар, өлгөндөрүн сүүретеп апарып, чанакка тоормоштор чылап салала, текши орого апарала, оноор ло антарлап ийер. Мен ол сөөк жуушта жарым ай иштегем. Кижин темиге беретен неме түрдү нэ. Жагыс ла сүри базылар. Бойымды да адарга турус деп, канча катап стенеге тургускан. Канча катап өлгөн, канча катап тирилген. Наталья чын да ородон турала бас келген болзо, мен онон коркыбазым. Же өлгөн неме ойто турбас учурлу. Андый ба, Абый?

— Андый эмей база. Сен эмди өрө барган ба? База ла сок жагыска?

— А меге кижин не керек? Аясту бу ла күндерде түш келер болбой? Онон ол картошканы база казар керек. Онон ол портретти жураар керек. Суу тонголокто чараан да тут жизе жакшы.

— Эйе, эйе, сен ол портретти меге эт бер. Јаан эт јура. Онон башка көзим јетпей јат. Ол Айасту, јаан кызымнын уулы, јалакай кижн, а јаан уулымнын уулы, Акчабай, чала кырс, кыйгас. Экинчи эрим эки уулыла кожо јууда өлди. Јаан уулым база өлди. Кажызынын да картышказы јок. Јаңыс ла Байзынгдыйы артты. Тайга-ташла качып јүрүп, аргадап алган кару тын уулым болгон. Одус сегис јылда барган, ол ло бойы бурылбаган. Бу ла Ондойдо ШКМ деп школдо үренди 1932 јылда. Онон качы болуп иштеди. Сен оныла кожо үренген эмезинг бе?

— Кожо үренгем, бир ле јыл. Мен онон озо божотком. Чырайы санаама јакшы кирбейт. Јобош уул болгон.

— Бичикки неме. Командир болгон дежет.

— Эйе, петлицазында андый темдек јүрген... Младший лейтенант.

— Младший да болзо, түнгей ле командир.

— Командир эмей база!

ӨЛБӨГӨН НЕМЕ АЛТЫН АИАКТАН АШ ИЧЕР

Өзөкти өрө карган кижн бажы кажандап барып ла јат. Јаан эмес јаландарда, төнгдөр үстиле јайылган тектирлерде, ажын јуунадып салган кырлар саргарып калган јадыры. Ондо-мында обоолор карарат. Оозы јаар кен өзөк өрөлөгөн сайын там тапчыркап, кайыр кырлар бой-бойына сүзүжип ийгедий јууктажып келди. Кыранын, кычкыл баргаа өлөннин јыды јытанат. Чаңкырлунын суузы бирде койу талдарда јажынып, бирде ак јаланда ары-бери тыйрындап, агып ла јат. Кышкы турлулардын јамында бийик баргааларды сөгө чабып, обоолоп салган. Эмди эски чедендердин агаштары куугарып, болчок туралардын көзнөктөри өчөмик бозорып, ээлери сакуп турдылар. Төнгөштөрдө, кажаган-чеденнин толыгында, күски салкын јай-күс түгенди, эмди кыш келип јадыры деп кунукчалду ыйлайт, кургак өлөндөрдн серпип, сыгырат.

Эрел Миронович Абыј өрөкөннин берген азык-түлүгин јүктенип, күстинг серүүн кейин маказыранып тынып, барып ла јат. Кару төрөл јер, кайран туулар, күс-

тинг изү күндерине күрере күйүп калган меестер. «Суна баскан Алтайыс, сузуп ичкен талайыс!» Эрел Мионович Чанкырлунын суузынын үстине энчейип, эки алаканыла үч катап сузуп ичеле, жүзин, мойнын, эки колын карызына жетире јунуп алды. Кандый да серүүн ле јенил боло берди. Качан Үстүги-Карасууда турлуга једип барарда, күн тал-түштег кыйа берген ой болгон. Јурт ол ло озогы ээн бойы. Атла тең өлгөн баргааны јулдай чабала обоолоп салган эмтир. Карган кижги болчок туразына кирип, бор-боткозын туура салып, арыган-чылаган бойы тал орынына чалкойто јада берди. «Базып жүрзе кандый јакшы!.. — деп, Эрел Мионович бойында сананды. — Күрен күс кандый јараш. Озодо алтай улус алтын күсте Алтайына мүргүйтен. Јапраа таадазы Терен-Кобынын үсти јанында тектир тепсенге чыгып, ак сүтле сары бүрлү агаштарды, чанкыр тенгерини үрүстеп, Алтайын, кудайын, байлаган тейгазын алкап, мүргүп туратан. «Эрјинелү Алтайым, Эл-Бабырган Бай-тайгам, үстимде турган Курбустан, Улген-Кудай јайаачым. Кара Мүркүт кудайлу кара ирkit јееи мен. Ак малыма амыр бер, албатыма ырыс бер. Оп куруй! Оп куруй!»

Айла Алтайына мүргүзе ол бийик јерге јаныс ла эр улус, уулчактар, оок балдар чыгар. Улус быштактан, куруттан койлордын, јылкылардын, андардын сүрлерин кезер, олорды шатралап тургузар. Онон эбиреде кертип койгон эт, сарју, каймак чачар.

— Канаттузы өрө алып чыксын, канады јогы јерде јизин. Чөк-чөк-чөк!

Онон ончо улус ажанар. Бала-барканы күндүлеер. Кожондоор, ойноор. Ол мүргүүлде кичинек Эрел база... турушкан.

Эрел Мионович бажы кажандап, картошконын төс-төринин ортозыла јылгажактап, үчинчи күн, картошко казып жүрерде, эниргери түште койлордын маарашканы, улустын табыжы учуктын ары јанында угулган. Онон көчкүндер бойлоры көрүнгендер. «Беларусь» трактор ондо-мында болчондоп, абразы ары-бери јайпагдап келип јатты.

Айасту ол ло куугар калган чанкыр фуфайкалу, түкү јуунын кийнинде јылдардан арткан беш айры чолмонду кайыш курлу. Ол шайрак узун сандарлу јеерен адын тибиреде јорго бастырып једип келди.

— Јакшы ба, Эрел Мироныч! Јазылган?

Ол адынан тўже секирип, тискинин тўнгўштин топчызына иле чачып, чеденди ашты.

— О-о, бу картошколор торт ло чочконун балдары ошкош туру не! Жаандарын! Айла мыны слер жагыскан не кас турганаар? Ылгаштай, жылгаштай? Бу ла картошко кас жадала тонкой калзаар?

— Менде бай бар ба. Мында ла кўм салгай... Јер кўбўр, казарга јенгил. — Ол ўрў туруп, тобрагын тизезинен кактап, алаканынын сыртыла терлў магдайын арлады. — Јакшы бўткен.

— Су-кадык кандый?

— Кем јок. Быјыл ўлбўс болорым.

— Бооро коомой болгоноор, ўгўўн. Мен келбеген болзўм, улус туку качан тойлоп салар болбой...

— Эје, келбеген болзон, торт болор эт. Эмди не ни сакыыр? Баратан јер јарт. Канај та мойношсон, канай та тескерлезен, јайназан ал барар туру. А мени ал, ји дезен болбос. Ылўм деп неме чала маалкат турар. Керектебей турар. Онын учун јўрўмнен тын ла тудунбас керек.

— Не ўлўтўн? Јўргер, јўргер, Эзел Миронович. Кандый да болзо, бис туш улус эмезис... Је, је. Ол менин тўжиме кирер болды.

— Менин база... Чек ле истеп, кел јат. Мында жагы Абый эште ујуктап јатсам келген. Сўрийем.

— Бир-бирўбисти апарарга турган болбой?

— Апарза, мени апарзын. Сен бала-баркалу кижи. Ујин база бар. Мени санап ыйлаар кижи јок. Онон ол кўлўкле кожо ол јерде аркыдап јўрерис.

— Акыр, бу картошкодон айылга апараак, Эзел Миронович. Балдар кўлге быжыр јизин. Онон мен тайгада сабанын тўбин аскам. От очокко, Алтай-кудайга јандап та ийбес пе мыны? Алтын кўсти де алкап салза јакшы, Алтай-кудайга да мўргўп салза јакшы. Ак мал азыраган улус!

Агаш айылда от кўйген, аяк-казан кангыраган, бала-барка јўгўрген. Туранын да трубазынан ыш чыккан. Айылдын ээзи ўй кижи кўп эрмек айтпас, унчукпас. Чонкызыл чырайлу, чыдым ўй кижи. Эзел Миронович ненин де учун онон каранга коркып јўрер. Та кўп сабада тўлтўйип калган чырайынан, та ачынза аяк-казанды канкырт-маккырт мергедейтенинен...

— Эј! Аяк-казанды мергедебе, кадыт. Ачын тур-

ган болзон, чыгала ол тон силосты малтала! — деп, Айасту адыл салар.

Оног кезикте јакшы ла јүреле та канайда беретен болбой. Кыйгастанар, кырма бедреер. Ачын ла турар, је неме айтпас. Онын ичинде та кандый санаа, оны кем билер?

— Бу неме мында не јаткан? — деер. — Мыны бери не экелген? Јаңыс кадыт үлеш койдонлогон учун јарам-зыш турган ба? Айса ортокко база бирүзин тапкылап ал. Мен јүре берейин.

— Сегэ ол не јаман этти? Нени блаашты? Туку јебрен чактын немезин кодорор. Јүүлгек неме...

Оног көрзөг кижиден јакшы киж. Эрел Мироновичтин эски-саскызын да јамап ийер, өгөөнинин кийимиле кожо онын да кийимин јун салар. Аккордеон ойнозо, эмезе гитара соксо, бийелеер, кожондоор. Кыштын узун энирлеринде соотоп, сүүнип отурар. Неме карамдабас, бары-јогын салар. Каа-јаада јаан шылтак болзо, эмеш ууртап та ийер.

Бүгүн санаа-күүни јарык, керек дезе сүүнчилү. Кышту ару, туранын көзнөктөри бүдүн. Орын-төжөк, айкаказан ол ло бойы. Картошко торт ло энтере бүт калган. Азыйда, бу ла јуу-чак тушта, көнөк картошко учун түк, тере, эт бер јүретен. Ондый чүми јок ашты өскүр билбес, база уян ла улус. Ол өйлөрдө алтай улуска көрө орус улус јакшы јаткан. Картошколу, согонолу, капусталу, морковту, чалканду.

Кымыс бүгүн јалакай, јымжак. Санаазы јарык, кычтузуна, канча бала азыраган уйазына, јет келип сүүн турбай.

— Куда-ай, Мироныч, јакшы ба? Эмди кандыйаар? Бооро Айасту айт барган. Коомой деп. Бис тен коркып. Бис тен слерге үрен калганыс не. — Ол казанды азып, не-немени арчып, јунуп, ары-бери јүгүр турды. — Адазы, а бу ол бир неменен урзан. Не отурын? Казан удабас белен болор. А бу балдар кайда? Аа, морковь кемирлеп јат.

Айасту ла Кымыс беш бала азыраган. Јаан уулы Амыр бу ла Чанкырлуда, айылду-јуртту, алты балалу. Адазыла кожо койлогон, эмди алдынаг иштеп јат. Оног кичү кызы — Зина. Магазинде садыш турган. Өгөөнинен айрыл калган. Эки балазы јайыла карган адазында, энезинде, эртен өзөккө түжер, школго барар.

Бир кызы Каракыс өскө аймакта, туку Улаганда, айылду-журтту. Оноң кичүзи Сергей, городто, инженер, үйи орус. Эң кичинек уулы Эргиш — өлгөн. Эки жыл мынан озо, кидим жаста, күүк эт турар тушта буун салган. Энезинин эң эрке уулы болгон не! Ачузын не деп айдар? Ый-сыгыт, калак-корон не аайлу болгон. Ол ачу-коронноң Кымыс эмеш сыныккан, јобожыган. Алтай улус балдарына ойинен өткүре кару. Мен иштейин, өлөйин, балдарым ла јакшы јүрзин. «Ойнозын, амыразын, бис чилеп, кыйынду уур иш билбезин!» — дежер. Эргиш он классты божоткон, оноң Черүге барган. Оноң јан келеле, онду иш этпеген. Үренерге турум деп город барадар, ойто јанар, ишке кирер, удабас таштап ийер. Ада-энези, анчада ла энези, уулының карманына акчаны сугуп ла берер. Онызы барып ич ле салар. Мотоцикл бар, машина бар. Мантадар. Антарылар. Неме ле айт ийзе, ачынар, јоткондолор. «Сендердин јөбжөн керек јок!» — деп айдар. «Је канайдар оны? — деп, энези айдар. — Бойыңның тирү артканың јакшы. Темирди оны сат албай». Оноң уксаң согушкан, милийзеге кирген. Ойто ло барып, улустың алдына јалынар керек:

— Калак, калак, тенек уулым керек эт салды! Ол бир уулды үрей сок салган дежет. Таныш улус ташташ салаак. Сен де бала-барка азырап јадың. Олорды керекке илинбес деп канай айдарың? Алды-кийнин отло жарыт көрдин бе?

— Ол уулаар, былар, отурар, түрмеледер. Оной туруп, кижии өлтүр салбазын. Калжуузы коркыш.

— Неме ле болзо, бычак алар, мылтык алар.

— Ол уулдың јүрегинде шүткер јүр јат!

— Соктырган да уулда кылык јок эмес. Не-немеге кириже ле берген турар.

— Јок! Јок! Түрмеге ле ийбегер, көөркийлер. Соктырган кижии тирү ле болзо, јазыл калбай... Түрмеге барза, божогоны ла ол. Оноң онду неме чыкпайтан. Кудай, кудай... Бу бис ончобыс төрөөн улус не? Ташташ салбай. Канча керек — төлөп бербей... Јакшы ла уул болгон черүге барардан озо, эмди кандый да калју бол калган. Баламның ару сүнезин айрыйла күрүмдер көрмөстин сүнезин сук салган болбой?

Кымыс јүгүр ле јат, јайнап ла јат. Айасту чырайы карарып калган отурар. Оноң кизирт эдер.

— Кол тийдиртпейтен, сөс айттырбайтан уулың ол!

Мен сеге канча катап айткам. Ойинен өткүрө жажытпа деп! Акча бербе деп!

Онон уксан база ла керек эт койгон турар. Керекти милицияга бер салган. Ойто ло жүгүрөр, жалынар, эпчилденер керек. Шылуучынын бойына барарга жарабас, онын таныштарын бедреер керек, олордын алдына энгилер, сый жетирер керек. Эргиш ого аяру да эт турганы жок.

— А не жүгүргилеп турларын? — деп айдар. — Түрмелегей, отургыскай. Мында өтөккө көмүл — кандый, ондо оро кас — кандый? Мында түни-түжи иштеерин. Ондо час бар, ару орын-төжөк бар.

— Бу нени айдадың, балам! Ондый жерге кижини жүткүүр бе? Адаң-энең бу ишти канча жылга иштеди. Олбөди, артабады. Стөккө уймалар күүнүн жок болзо, өскө иш эт. Урен — деп, энези айдар.

— Уренер күүним жок.

Айасту уулыла канча катап куучындашпаан деп айдар? Канайып үредип айтпаан деп айдар? Жөптөп тө айткан, көмөлип те айткан. Керек десе кожо чөөчөйлөжип те куучындашкан. Тайга-таштын сынына чыгарып, аржанкутук суу да ичирген.

— Билдим. билдим! Билдим, адам. Мен тоң ло көк тенек эмезим! — деп айдар. — Андый неме болбос. Токтот жадым.

Онон эки-үч ай жакшы ла жүрөр. Кандый да бала сөстөп туру дешкен. Онызы уулдын сөзүн укпаган ба айса кандый? Бу керекке кыстың ада-энези киришкен. «Аракызак. Айры колына иш тутпас, ада-энезин кинчектеп жадар немени кайдарга турун? — дешкен. — Эртенсонгзын керек эдер, түрмеге барар. Жагыскаан арт каларын».

— Айасту ла Кымыс жакшы ла улус. Эң кичинек уулы та нени төзөгөн күрүм болбой!

— Төзөш жеткен ого. Бош сал ийен, жажыт койон бала!

— А бу Эргиш жакшы ла уул болды не? Черүге барардан озо. Адазынын болушчызы, энезинин эркези.

— Баладый ла бала болгон.

— Черүге жүрүп, согушка үренген дежет.

— Анда кандый да жыдапшина деп не бар. Жаш солдаттарды согор, калжуга үредер немези дежет не? Каменжири жок кандый черү бу?

— Э-э, јаш үйенинг ыразы куулган...

— Ол Маришканынг адазы Мергечи кирелү-ү кижги. Соксоо неме. Алты балазын чач ийеле, бас жүрү. Энези тынг кижги не. Калапту эмеген. Кызын ол не берзин. А кыс бала энезин сөзин укпай база.

— Мен аракызаак, аамай-соксоо немеге барып, шыралап жүрүм. Айла кей-кебизин күрүм. Уй улус ла көр ийзе, тен арзан-корзон каткырган, јакпан-јукпан эткен, чилекейи шуурап, кийнинен ары бар ла јадар. Адаг да болзо, айтканыма ачынба. Алты балазын таштап ийеле, не тениген — деп, Маришканынг энези айткан дежет.

Кидим јас болгон, јер-алтай чечектеп јаткан. Агаштын бүрлери јайылып, алтын күүк эде берген. Кымыс јайлуга көчөрдиг алдында деремнеде айлына келип, туразын черетеп, эски-саскызын силкип, айылга от салып, казан аскан. Ар-јөөжө, өгжүктү тудунган-эдинген неме деремнеде јуртта эмей база. Айастунын туразы јааназынын, Абыйдын болчок туразынын бери јанында, ары јанында таайынын, Акчабайдын туразы. Абый өрөкөн эки айылдын ортозында ары-бери јакпандап бас ла жүрер, не-немени көр лө салар.

Энези чайлап отуларда Эргиш кир келген. Эки-үч күн айлына келбеген. Ондойдо жүрген дешкен. Согушкан, ойто ло милийзеге кирген.

— Кайда болдын?

— А... Мында ла.

— Ондойдо жүрү дешкен. База ла согуш. База ла милийзе! Канказына сени айдар, канказына сени јайнаар? Бу сен кайткан, а? Кайткан? Сендий немени не чыгардым? Не өскүрдим?

— А не? Чаптык бол турум ба?

— Угарга ујатту, көрөргө чылазынду!

— Јүрергейим, јогол калгайм.

— Кайда барарын? Нени эдеринг? Сен је кемге керек? Сендий немеге керек дезе Мергечининг де кызы барбай јат.

Эргиштинг чырайы карануйлай берген. Ол төмөн көрүп, айткан.

— Эйе, онызы чын, энем.

— Сананзанг, сананзанг... Эмди база ла улустын алдына бажырар, база ла јайнаар.

— Кемге де барбагар, кемге де јайнабагар.

Эргиш өрө туруп, эжик жаар баскан.

— Чай ичпей кайдаар браадын?

— А, чайды оны... Онон ичкей — дейле, чыга берген. Эзелү уулдын ортодо жаан ачыныш та болбоон...

Туранын эжиги калт эткен. Онон табыш жок бол калган. Кымыс бир аяк чайды ичеле, «акыр, бу тура дөөн не барды? — деп санган. — Ол бир Мергечинин кызы керегинде та не айт ийдим болбой? Ачунын үстине тус уруп? Кыртыжы, калжузы жүр-жүр от калар эмес пе? Јаш тушта јакшы ла бала болгон. Кижн согордон болгой, мал да сокпойтон. Јайлуда, узун өлөндөрднн, чечектерднн ортозында бажы карандап жүгүр ле жүретен. Өскө балдарга көрө эрке өскөн. А эн кичүзи болгон до. Школдо до үренерде шок этпейтен. Бу черүдөг ле андый јанды. Кижн балазын јаманга үреткен бе? Согуш, гракы ич деген бе? Та кайдан үрен алган. А үрене де бербей. Ол кинозын көрөр, ондо тебижип, чыгырыжып, өлүжип јадар. Онон бу деремнеде түрмеден келген күлүктөр база бар. Неме ле болзо, «өтүр ийерим!» — дежер. Кезиги түрмеде карын јакшы деп ойдыжар. Бу бооро карган Айдыңды, фронтто жүргөч өрөкөндн, токтокойло, пенсиезин блаагылап алган. Ол уулдардын бирүзи бойынын ла јеени не. Баш бол! Кандый кал жүректү балдар. Озодо ондый уулдар жаан кижини согордон болгой, олардын көзинче тын эрмек те айтпайтан. Бу јуу да тушта, јуунын кийнинде де жаан јаштулар тоомјыда болгон.

Айдың өрөкөн сыйнына килеп, јеенин карамдап, керекти јажыр салган. Јагыс ла ыйлаган, карыккан. «Мындый немелер учун канымды не төккөм? Не јуулашкам? Јармандарла не тартышкам? — деген. — Јер-Алтайыма не келгем? Ол калган болзом, торт болор эт. Мынын ачузына, ујадына кижн канай чыдажар?»

Кымыс чык барала, туранын эжигин тартып көрзө, бектү, ичинен күрчектен алган. «Түниле базар, түжиле уйуктаар... Акыр, онын кийим-тудумын јун салар керек». Токулатса табыш жок. «А бу канай капшай уйуктай берди?» Тураны эбире базып, көзнөктөн карап көрзө, уулы туранын тал-ортозында турган. Көзнөктөрднн штораларын кече алып, јун салган. Онын учун шилдер алан ачык. Кымыс шилге токулаткан:

— Эй, Эргиш, ач. Мен кийим алайын деп!

Онон көзнөктнн шилине жүзин јапшырып, лаптзг

көрөлө, жүрөги шимирт эт калган. Белдеги темирден кандый да кайыш кезе тартылып, уулынын мойнына оролып калган, уулы эки тизези эмеш боқырылып тур калган.

Кымыс ачу кыйгырган, же үни чыкпаган.

— Кайттың, балам? Кайттың! Кайттың?!

Ол ыйлап, ачу кыйгырып, тураны эбире жүгүр турарда, улус көр ийген. Эрел Миронович ле Абый коштойында айылдан чыга конгондор. Тураның эжигин каторо тартып, турага кире конуп, уулды буудан ушта тартып, көрөр болзо, божоп калган. Жүрек бу да жаңы токтогон, эди-каны собогон. Кымыс уулын кучактап, ачу-корон ыйлап, айдып турганы жаңыс ла:

— Кайттың, балам?! Кайттың?! Кайттың? Ак сүдим-ле азырап алган балам, түнде уйку билбей, түште амыр билбей чыдат алган уулым!

Бир ле түнгө Кымыстың саамайлары кажайып калган.

Айастуның да кара чачына кар түшкендий боло берген. Ол көп кыйгырбаган. Же канайып та көстөринин курчы жылыып, өчөмиктеле берген. Жаңыс ла айткан:

— Ада-энезин мокодып, ачу-коронго салдырып.

Ээлери кыштузуна көчүп келерде, Устүги-Карасууда журт тал-табышла, үндерле толо берген. Ийттер үрген, балдар шанжашкан, койлор жажыл жажанга жайылып отой берген. Сабаның түбинин аркызы күрөң күсле, калганчы аарчыла, база катап кайран жайла жытанган. Бир тизим турналар та кайдан да жангылап бараткан. Олордын каңыр үндери чаңкыр кайаларга томылып, көк корымдарды көлөткөлөри сыймап, ырап, бийик чаңкырда бойлоры, жабыс сары жаландарда көлөткөлөри жылыып калган. Алтай, жебрен Алтай. Көк ынаарларда кайылган ыйыктары, көскө кару арка-туулары, агаштары, агын суулары ол ло жебрен бойы, ол ло ару, агару бойы. Бистин өргөөбис, шибеебис, эржинелү жерис, сок жаңыс төрөлис. Онын да учун алтай улус Алтайына, ал-тайгаларына, агаш-тажына, агын суузуна мүргүйтен, олорды байлайтан болгодый. Бийик ажуга чыкканда алтай кижги адынан түжер, Алтай жерин көрүп турар, сананар, кайкаар, сүүнер.

— Бир милчилгенди өттим, быжыл, байла, өлбөс болбойым. Айасту — деп, чала калай берген Эрел Миронович айтты. — Же канай, канай чирей тебин салзам, ол туку корымдардын жанына чачийеер.

— Је, анай айтпагар, өгөөн. Эм де јүрбей, оноор не мендеер?

— Нөкөрлөрүм ол јерге атанлап јат. Күдер база јүреерди. Оны ээчий Эжер Майманов јүр калды. Бу јуукта кайкамчылу неме болды. Чаргыдан письмо алдым. Энемнин эезинин сок жаңыс уулы Астапей Туднаров тирүү эмтир. Удабас келерим деп бичиптир. База ла одус јети јылда отурган кижине. Санабасов — өлгөн. Је ол фронтовик, бастыра бойы шырка. А кандый эр болгон! Өлөр алдында айткан дейт: «Кайра көрүп карыгар неме јок. Кайран јүрүмди јүр салдым. Комыдал јок. Сок жаңыс ачу неме ак-јарыктаң, Алтайынан айрылып, үргүлјиге ырайтаны эмтир» деп. Ондый туру. «Кокнок келзе, кондырбас, салым келзе, сакытпас» — деп, албаты тегин айткан эмес. Мен, катунын јеринде јүрөле, Алтайыма јанарым, актаң тамган немени ичерим деп санангам ба? Кайдан! Ондый неме санаада да јок. «Өлбөгөн неме алтын айкактаң аш ичер, тирүү балыктын эдин јиир» — деп, озогы улус айткан. — Је бу аяк алтын да болгой, а тирүү балык кайда?

Эрел Миронович кармагын алып, суу јаар баскан. Балдар чойлошкондор јууган. Аясту ла Кымыс картошконын артканын казатаныс дешкен. Ончо ло улус иштүү. Керектүү. Жаңыскан јадып эригип калган Јаприн база сүүнип јат. Анчада ла балдардын сүүнчилүү үндерин угарга, олордын ойногону, јүгүргенин көрөргө кандый јакшы!

Кышту кургак өтөклө өтөксип, ышла, ныкталай салынган обоолорло јытанып јатты. Анайда ок јенгилчек салкынактар јалаңдардаң саламсу, ашсу јыттар экелет.

Эрел Миронович Чаңкырлунын кезик јерде ажулу түргөн, кезик јерде тымык сүүзын канча катап јараттай баспады эмеш. Ол мында кажы ла ташты, көөлмөкти, ажуны билер. Айса көөлмөктин түбинде јаткан балыктарды база билер? Кармакты кайда чачарын. Ого кандый јемит илерин быжу билер. Је балык база сүмөлүү. Кармагын албас, јылбыркай тумчугыла түртеле, өдө берер. Тенек эмезим, темирин ары кедери эт дегендий. Күн ажып, бүрүнкий кирип келеткен. Балыктын ажанадан өйи. Эрел Миронович корголјын уурлу темир кармагына семис чойлошконды тыйрындада илип, суунын тереңиле бойт эттире таштап ла ийер болзо, анча-мынча өтпөй кармактын кылы чирей тартылып, селендей

ле берер. Оноң мөңүн кайзырыктары мызылдап, кармактын бажында кайракан чарчала ла бербей база! Балдар сүүнчилү чыгырыжып, тырландап турган жылбыркай балыкты кармактан уштып, кеден таарычакка салып турдылар. Онынчы балыкты тудала, Эрел Минович кармагын түрүп айтты:

— Бүгүнче болор. Эртеңги күн база бар.

— Эртең база балыктаарыс па, Эрел-таай?

— Эртең өрө барарыс. Оңдо балык көп. Мен сеге кармак жазап берерим. Балыктап үренеринг — деп, Эрел эки уулчактын жаанына айтты.

Уулчактар балыктарлу торбочконы тудунгылап, кышту жаар жүгүрдилер. Бирүзи сегис жашту, экинчизи тогус жашту. Кажызы ла балыктарды бойы апарарга јат.

— Таада! Балыктар! Балыктар!

— Кезиги тирү!

— Тырландаш јат!

Бу Устүги-Карасуу база быйанду ла јер. Кара сууларлу, кайыр тууларлу, одоры калың кобыларлу. Кенете капчалдаң чыга конгон, јайа түшкен јалаңдарлу. Оноң ары Чанкырлунын төс тайгаларын Кууй-Чийнелү, Балтырганду, Марчалу, Ак-Аян, Јекикемтуу, Јаламалу, Көлдү-ой. Торт ло кожонг ошкош. Кара быјырт мөш. Карыш-карыш кузуктар. Кып-кызыл кызылгаттар. Кижиле тең өлөң. Чечектери солоңгы, чек чөрчөктинг талазы. Айасту бу үргүлји јарашты сүүген деп айдар керек. Онынг учун бу ла мында карыганча јуртап калган. Иштеген, иштеген, иштеген. Башты өрө көдүрбей, эки тизе бокырылганча, эки ийни сыстаганча. Мында ого кажы ла төң, таш, јыраа, төңөш, керек дезе өркөнинг ичегендери таныш. Јаш тушта ол мында жүгүрген, эйногон, өркөлөгөн, маңырлаган, кузуктаган. Јаанап келе ле иштеген, сүүген, ыйлаган ла ырыс тапкан.

Азыйда энези јаткан болчок турада эмди Эрел Јарин јадыры. Акчабайла кожо салган пол ол ло јырс эт калган бойы. Оноң колхоз эки кып тура, мылча тудуп берген. Койчыга төрт, беш кып тура не керек. Беш балазын мында ла чыдадып алды. Баштап тарый Айасту ла Кымыска күч болгон. Кажан-кеден уян, эски, јаан јааштар јааза, өдө агып јадар. Ичи балкаш. Тура кичи-нек, бала јаш. Оңчо немени кызыл колдын күчиле эдер керек. Отөкти колло күреер, малдын терезине салып, јойу тартар. Өлөңди база ат чанактап тартар. Койдын

кийнинен јойу базар. Айасту иштенкей, Кымыс оноң албаданчант, оноң иштенкей. Экү унчугышпай торт ло маргыжып тургандый иштегилейтен. Анчада ла јаскыда, кой төрөдөр, кажаанның өтөгин казар тушта күч. Карангуйда фонарьдын оды кызарып, кажаанның ичиле базар, кажы ла койды ајыктап көрөр.

— Сары јаакту кой база ла игис экелет пе? — деп, Айасту айдар. — Көрзөн, ичин јаанын.

Фонарьдын жарыгына койдын көстөри кызыл болуп көрүнөр, эмезе чанкыр, эмезе кандый да оошкы. Койлор јылу тынып, кепшенгилеп јадар. Төрөп ийген кой тура јүгүрип, балазын јалаар, эркеледер. Түкле, сүтле, ууракла јытанар. Айасту сакманга көп улус албайтан. Алар да аргазы јок болгон. Кичинек тура. Конор јер јок. Сакманчылар энирде јангылай беретен. А койлор, качашкан чылап, тунде көп төрөөр. Төрөгөн койлорды алдынан айрыыр керек. Кураандарын эмизер керек. Эртен тура бастыра бойын азай, јунмак, өтөк. Арып-чылап ол ло печкенин јанына тыйрыйа јадып, шык уйуктап каларын. А Кымыс балазын эмчектеер, кургактаар, оноң онын чууларын јунар. Бир катап уйкузына бастырып, тоскуурынын үстине көңкөрө бар тўшкен. Ый да, каткы да болгон.

— Койлор јакшы төрөп јат, энези. Быјыл оплатага кой до болор, акча да болор — деп, Айасту айдар.

— Тура тапчы. Бу председателге мыны айтсан. Јаш бала, Канај јадар?

— Ончо койчылардын туралары мындый. Көп сабазында пол до јок — деп, Айасту арбанар. — Јарабай турган болзо, өзөккө көчөөк.

— Мен көчпөзим, көчөр болзоң бойын көч.

Јаскары кыш. Койлор кидим төрөп турган. Кой-кураанның мааражына кулагын тунар.

Бир күн колхозтын председатели Акчин Медей Шуурович келген. Кажаан-чеденди, койлорды көргөн.

— Койлорын семис. Күски койлор ошкош. Кураандары да јакшы. А тура коомой, кажаан-чеден уян. Койчыларды ончозын потпыштардан канај чыгарар? Олордын јүрүмин канај јарандыар? — оноң унчукпай отурала, сураган:

— Тунде мында слер эки ле бойоор бо?

— Эки ле бойыс. Оноң јаш бала — деп, Кымыс көстөренин јажы мелтирежип айткан.

Медей Шуурович нени де айтпаган. Тегин де кара чырайы там карарып, болчок тураның жабыс эжигинен бажын там жабыс энчейтип, чыга берген. Араай куучынду, жалакай көрүштү кижги. Арыыр-чылаарын билбес. Тан эрте турала деремнени эбире жүгүр келер. Кажы ла айылга кирер, кажы ла кижиге жолыгар. А журт жаан. Туулу Алтайда эн жаан журттардын бирүзи. Жакылтаны кижги ажыра берерин сүүбес, бойы көндүрө, көстиң көскө берерин сүүйтен. Койлор кайчылаар тушта жаш улуска айдар:

— Көөркийлерим, уулдарым, кыстарым. Албаданып иштеп ийеек. Алтын-Көлдү барып көрүп келеек. Экскурсияга ийерим. Ак мал турар жер жок. Кыраларды аш жабып ийди.

Жаан жашту улуска айдар:

— Орөкөндөр, атту-чуулу агалар, жетелер. Болушкар. Койлордын ичтерин, сандарын да кайчылап берзеер жакшы. Ол не аайлу түк. База ла оны-мыны эптеп, бөктөп ийерис. Эй, Эртечи-эжебис, Жалаачы-женебис. Озогы комсомол от-жалбыш кайда?

— Кандый жалбыш? — деп каткырыжар. — Эмди ыш та чыкпай жат! Бу Медейдин ле таппазы жок!

— Болужараар ба?

— А болушпай. Мен тутпазам, жар жемирилер деп жарганат айткан чылап. Этпеен иш пе ол? Эдийбей. Эмден бойлорыс жуулыжып, сөйлөжип те алзаас жакшы.

— Медей! Город барзанг жалбырак танкы экел бер. Орө жердин улузы оны кабак танкы дейтен.

Медей Шуурович кажы ла кижиге тил табыш ийген турар.

Ол ло жыл Айастунуң кыштузына эки кып та болзо, жаан тура туткан, мылча туткан. Бир кезек улус табыш та көдүрген.

— А не Айастуга туткан?

— Оноң до узак иштеген улус бар!

— Айастудан озо оның энези иштеген, Айасту Жаңарчинович Бурутов ончо планын бүдүрген, жүс койдон жүс жирме курааннан алган. Ого герой берер керек. Жаш та болзо. Ончогор оной иштегер, төрт кыптан туралар тут берерим! — деп, отчетный жуунда Акчин айткан.

Ол тура бүдерде Кымыстың сүүн турганын не деп айдар

— Төринде кып балдардын болзын. Оноор көп кой-

чындашпайлы. Кудай, кандый жарык, потологы кандый бийик.

Онон көзнөктөргө көк-чагкыр көжөгөлор илип, орындар тургузып, олорго ак простыньдар жайып ийген. Диван экелип тургускан. Кебис жайып ийген. Баштапкы да кыпты келеп, чүмдеп турган. Эжиктин жанына жаан, жалбак темир орын тургузып ийген.

— Адазы, бу бис экүге болор — деген. — Тунгей ле тунде мал көрөр керек, ары-бери базар керек. Бу эжиктин чыкыруужын, мыны сүркүштезег... Онон башка бала амыр уйуктап болбос!

Балдарына сүрекей кару кизи. Тыш бүдүми чала соок то болзо, жүреги жарык, күйүп жүрер. Айасту ол кейтип турала, онызын таштап. Кымысла биригип, сүрекей нак журтай берген. Жалбышту сүүш жок то болзо, жаражып, эптежип жаткан дежер. Айасту ары-бери жүгүрди, андый-мындый кылык этти деген бир де сөс угулбайган. Кымыс кымакай, иштенкей келин. Бу ла турлуда беш балазын таап алган. Абый өрөкөн мыны көрүп, айдары жок сүүнип жүретен. Айастунын балдары баштары карандежып, бу ла турлуда жүгүрижип жүретен эмей. Бу ла бозыр жолды төмөн Чагкырлу жазр жүгүргилеп, Абыйдын болчок туразында жадып, үренгилеер. Жайыла тайгада кой кабырыжар. Бу жанынан Айасту да, Кымыс та кату улус болгон. Иштен. Жалкуурып стурба. Жайгыда балдардын жаандары адазыла кожо өлөң эдерге өзөк түжер. Ортондоры энезиле кожо кой кабырар. Кой кабырары балдарга бир уула ойын, онойдо ок иш. Жагыс ла жаан жуттарда Кымыс бойы койлоп баратан. Аяс, каанг күндерде балдар барар. Онон кажы ла күн кайкамчылу солундар экелер

— Эне-ем, ол туку какпак таштын алдында жара-аш немелер жадыры. Түлкүниң күчүктери! Көстөри, тумчуктары кап-кара, бойлоры сары!

— Аңырдын уйазын таптыс. Такаанын жымыртказы ошкош, жагыс ла чоокыр-чагкыр!

— Тийбедеер бе?

— Тийбегенис. Энези ангылдап, үстисте учуп турган. Бойы саста жүр жат, а уйазы ташту, изүү кумакту жерде.

— Эликтин чоп-чоокыр чаабын көрдис. Мантап барала узун өлөңниң ортозына жалпас жада түшкен Бедрейле, таппадыс...

— Бир јеерен тарбаан таштын үстінде изидичип јат. Бисти көр ийеле, «анкыйт» деп кыйгыр ийеле, ичени дөөн калып ийт. Ол «анкыйт» дегени не, энем?

— Ол корым ташта казылган, уй жиилек деп немени-и...

Айасту Бурутов бу Устүги-Карасууда бежен төрт жылдан бери. Эмди одус эки жыл болды. Балдар шыгырада каткырышкан, койлор, кураандар маарашкан, бойы сыылада кожондоп баскан Алтай. Устінде ол ло үргүл-ји тегери, эбире ол ло көк-чанкыр туулар.

Айасту айдын түнде айылдан чыгып, амыр уйуктап јаткан койлорды эбире базып, темиккени аайынча шыг эткен тымыкты тындап, тоозы јок жылдыстары мызылдашкан тегерини ајуктап турды. «Күндер, байла, узак айас, каан турар. Онг жыл болот по?» Оног сооксынып, тонын јамынып, тагкы тартты. Койчы, малчы кижитүнде канча катап туруп, ары-бери базар, ак малды көрөр, табыш эдип јөдүлдееер, нени-нени айдар. Ийдиле эмезе адыла куучындажар.

— Эй, Тайгыл. Тайгылым... Койды јазеп каруулда. Уурчыны божотпо, бөрүни јууктапта.

Ийди кыгзып, колын, јүзин јалай согуп, јанында ийиктелип, јажыркап турар. Адынын јанына базып барза, ол сертес эдип, бажын бийик көдүрип, јаан көстөринде ыраак жылдыстардын чокторы мызылдап, көр турар. Оног ээзин танып, ойто ло киртилдеде чайнана берер.

— Э-э, јорго кер. Уучан ден коолдон калган туру не? Јакшы семир ал. Каазын калын болзын... Кыш соок болор.

Мынайып ла кезаан-чеденди айланып, камык малды өскүрип јатканча одус эки жыл өт калды.

Эт, түк. Түк, эт. Бер ле јат, ий ле јат. Тол турганы јок. Кандый да түби јок неме... Айасту Јангарчиновичти бай дежер, керик дежер. Је коомой јаткан эмес ле. Акча бар, машина бар. Өзөктө төрт кып тура. Кебис, күскү, гарнитур-марнитур. Је одус эки жыл бергенине көрө, алганы неме бе? Акчабайды, таайын Уратовты, база бай дежер. Акчабай чылап алаң-ачык тайгада, мөштинг төзинде. Јайы-кыжы, күс-јас конуп көр. Төртөн жылдын туркунына аттан түшпей јүрүп көр. Карын ол Акчабайды јерликшибеген, айу болуп база бербеген дешкер! Күрүм айла городтон кандый да келин таап

ийген дежет не. Ох, таайым, таайым! База кылыкту ла. Бир тушта менин де чала-была туткан журтыма киришти не бу! Киришкени јакшы. Онон башка менен киж болбос эди.

Јуундар, молјулар, кычырулар. Онон олгөнчө иш. Механизация деп неме јок. Ончозын кызыл колло эткен. Эмди карын трактор-неме бер јат. Је тунгей ле. Мал ол мал. Кос керек, кол керек, кичеemel керек. Онын учун Айасту деремнени сүүбейтен. Тунде канча катап ойгонор, чыгар. А көрөр неме јок. Онон јуундарды сүүбейтен. Озочыл кижини кандый јуундарга алдырбай туру деп айдар. Айасту Бурутов! Айасту Бурутов! Ол кей сөстөрдөн, мактаң онын ижи јенил турган чылап! Одус јылга ойык-чийик јок јүрүм. Јаңыс ла бу алтан канча да јылда городто озочылдардын јуунына барып, ондо Натальяга јолыгып, јанып келеле, бир ай аракыдаган. Кыйгырган, ыйлаган, туткуланган. Оной групп, Абыйга сабаткан. Кымыс коркыган. Обөөнимди Туйтышевтин үйи тармыдады деген. Кайдан да кам экелген. Онызы аракыдаң ич алала, айткан: «Узак јүрбейтен көөркий эмтир. Крестү киж кара тарма салыптыр» — деп. Айасту мыны база уккан. Олүмин сакып, канча күн јаткан. Ончозын эбиртип сананган, онон түкүр ийеле, ал-тайгазына чыгып, ак санаазы јарып, иштенип јүре берген.

«Киж база тенек ле — деп, Айасту сананды. — Је оны канайып турган деп айдар? Наташа ол эмди кемнин де эмес. Ол өскө ойгө, үргүлјинин јерине, јүрүп калды. Ол көөркий Кымыстын чыдузына канай чыдазын»...

Јас болгон. Айасту ла Кымыс өтөк каскан. Онызы кыш туркунына канайып калыңжып калган болбои. Учинчи күнде јук арайдан божоткондор. Ачып калган өтөктин ачу, сазу јыды чек ле көгүске өдүп калган, көстин јажы агып турган. Бастыра бойы онзүретип оорыйт.

— Бу не шыра! Бу не кыйык! — деп, Айасту кыйгырган. — Каторжный иш! Көрмөстин малы! Ийттин јүрүми. Улус айбылап, јалдап алып казаак дееримде болбогон, акча карамдап, олүмтигип! Келер јылда бойың кас! Мен каспазым.

Кымыс нени де айтпаган. Келер јылда бойы улус јалдап, айбылап экелген, кой сойгон, казан аскан, аракы тургускан. Кокыр, каткы угулган. Кол көбиле бир

ле күнге каскылап, чачып ийгендер. Онын ла кийинде кажы ла жыл кажаннын өтөгин мындый эп-сүмөле казар боло бергендер.

Кыштар кыштарга түнгей, жастар жастарга жүнгей. Ондый да болзо, кажызы ла аңылу, кажызында ла темдек бар. Бир жыл койлордын бирүзинен эки башту кураан чыккан, оног келер жылда үч игис кураан чыккан. База бир жыл бөрүлөр камык кой туткан. Ненин учун дезе, Айасту жастын жаңы түшкен карынаг бөрүнинг изин истеп, онын уйазын табып, бөрүнинг алты күчүгин өлтүргөн.

— Кайттын, балам, — деп, Абый айткан. — Кетейле, озо баштап эне бөрүни өлтүрер керек болгон. Эмди ол өштөөр. Малыга чак болор.

Чын, эне бөрү өштөгөн. Жайыла истеп жүргөн. Койлорды ээчий тайгага чыккан. Лирме кирези кой туткан. Жаңыс ла бир катап күскери жай Чийнелүнинг таскылына калын кар күп түжерде, Айасту оны истеп туруп, өлтүрүп алган.

Азыйдазына көрө, эмди иштеерге жеңил. Турлуда жаңы кошар, электроот. Суу жанында. Өлөг дө жеткил. Одынды да тракторло тартып жат. Удабас аренда деп немеге көчөтөн дежет. Колхоз-совхозты жоголтып, ончо немени үлежип алатан деп айдыжат. Кенете өскө жаны жаар бура согуш болуп туру ошкош. «Э-э, азыйгы ийде чак болгон болзо, аренда да албай, алдынаг да жатпай. Американын фермери чилеп» — деп, Айасту сананып калды. Бу ла иштеп жүрерде, баштап тарый сакманга жиит келиндер, кыстар келер болзо, Кымыс чала күнүркеп жүрер. Айастунаг көс албас. Энгир ле кирзе, оморды жандыр ийер.

— А бис түнде малысты бойыс көрөрис, жаныгар, келиндер, жаныгар, көөркийлер, жаңыс ла эртен тура эрте келигер.

Түнде көс жумбас керек. Кураандарды тажыыр, клеткаларга сугар, энезине эмизер. Төрөгөн койлорды айрыыр. Фонарьдын кызыл-сары оды ондо-мында мелтилдеп турар. Кунан кой төрөп болбос, курааны тумчаланып та калардан айабас. А уйку жыга сок жат. Ого үзеери Кымыс эмчек балалу. Тура дөөн жүгүрер, бала эмчектеер, ойто кошар жаар жүгүрер. Тан адып турарда Айасту жүк ле тынду. Торт ло ары-бери жайкан турган. Түнде төртөн алты кой төрөгөн. Эртен тура Айасту сак-

манчыларга торт ло чурап барган:

— Бу слер кайткан улус?! Ого жүк бирүгер артсаар кайдар? Кымыс јаш балалу! Мен јангыскан...

— Түнде малысты бойыс кичеерис деди не!

— Кем?

— Кымыс. Ончогор јаныгар деген.

— Коптолоп јат! — деп, бир омок келин айткан. — Сени койдон ийер болор деп.

— Баш койчы мен! Кымыс эмес. Түннинг сменазында бүгүн сен артарын.

— Бу өгөөнин незин карамдап турган келин? Өткүре иштетсе, оноң кандый туза? — кем де каткырган.

Айлына келзе, Кымыс кызын койдонып алала, уйуктап јаткан. Айасту аайы јок арбанайын дейле, токтой берген. «Эмдиге ле бүтпей јат — деп, санан калган. — Эх, көөркийимди сени. Келиндердин кийнинен жүгүрерден болгой, жүк арайдан будым көдүр бас жүрүм. Кижиминайып ла жүреле, ол калатан эмтир».

Јажыл јайдын бажында бир амыр алтын күстин учында экинчи амыр. Ондый да болзо, сананганы мал. «Акыр, ол бир кой канай аксай берт? Ол койды, акыр, быјыл этке берер. Экинчи јыл субай. Ол кажы ла јыл игистеп турган койлордын кураандарын айрып ангылап жүр тзөөр керек». Оноң балдары керегинде сананар: «Зинаның эки балазы өс лө калбай база. Адазы аракыдап тений де берзе. Сергей инженер. Уйи орус. Јакшы ла јадыры. Карын ла јараш кайлык балдар. Сооктор түшсе эт апар берер керек. Каракыс база јакшы јадыры. Улаганда. Олорды барып көр келер керек. Амыр, тын уул, база јакшы јадыры. Кожо койлогон, эмди алдынан койчы. Јангыс ла эн кичү, эн эрке уул коомой неме эт салды. Јүрүмнен жүреерт. Кайран балам... Кайты не?»

Јылдыстары бајырайган көк-чаңкыр тегери, Чаңкырлунын түрген суузынын шуулаганы. Мындый кеен телекейден, мындый жүрүмнен кижичакар ба? Айасту јаш тушта, энези койчы болуп иштеп турарда, кажаннын арай ла болзо бүркүзине јетпеген өтөгин энмектеп те казып туратан. Аштап-суузап, өркөлөп, момондоп, эки колы корлогончо јер тырмап, арбабаштап сап жүретен. Өлөйин деп бир де катап сананбаган. Бу ла јылдысту тегерини көр жүрейин, бу ла айлу-күндү Алтайымла бас жүрейин деп сананган не. Јаш улус бойын та

не өлтүрөтөн. Ук жүрзег онызы адын ийген, мынызы буун ийген турар. Тенектер. Байла, меелерин карануй тут јат!

Колхозто жүрүм. Иш-тош. Јай болзо, өлөг канай эт алайын деп шыралаар. Кыш болзо, малын канай кыштат алайын деп жүгүрер, јас болзо, оны канай төрөдип, кичееп алайын деп көгкөрө ыгылар. Бу алтай кижинин күннин жарыгын да онду көрбөс. А мен ырысту, мен тойу, мен бай, мен жүрүмнин ээзи деп санан жүр јат. Эмди ук турар болзо, ээ эмес, кул болгон. А не? Өскө жүрүм билер эмес. Бу да жүрүмге алкыш-быян. Айла јакшы улус не узак жүрбес? Ол ло Медей Шуурович Акчин? Неме ле болзо, бери ле јет келген турар. Эрмеги түрге-ен, тили чала келтир көөркий. Озо баштап Айасту оны јетире ондоп болбой туратан. Онон үрене берген. Бу колхозты өрө көдүрген кижинин ол не. Озо баштап ол деремнени эбире жүгүр жүрөтөн. Онон колхоз байып, өгнжиген сайын, машиналу жүрер боло берген. Јаан контора тудулган. Јаан кабинет. Гаражтар, мастерскойлор, дворлор, кошарлар. Је эг ле озо койчыларга, малчыларга туралар тудулган. Коркышту аракыдаштардын өйлөри, улус ишке чыкпас. Ондый да болзо, өскө јерттердин улузына көрө, мында керектер аайлу. Байа азыдан бери колхозто иштеген јаан ченемелдү, јаштаң ала мал јанында өскөн улус койы-малын таштап баспаган. Онын учун Медей Шуурович Акчин озо ло баштап андый улуска јөмөнөтөн, ололо бир күүндү иштейтен. Машина болзо, озо олорго, кебис болзо, озо олорго. Айастуны карындажындый бодойтон.

— Айасту, бир кой сой ий. Ол бир јутпанын оозы дөөн чач ийерге. Керектү кижинин. Нени-нени колхозко ал ийерге.

Онон мантат келер.

— Айасту, Монголиянан айылчылар келди. Делегация. Мында күндүлөп ийзеес кайдар? Кой-сай, аракы-саракы ончозы колхозтын чодыла.

— Өскө орооннын улузы... Мында. Өтөксиген турлуда — деп, Айасту озо баштап чочып, эпюксынып туратан.

— Э, улустый ла улус. Бу ла төрбөттөр, керей-казатар.

Онон јыргал башталар, јаркынду сөстөр айдылар. Чөчөйлөр шыгыраар. Казах, монгол, орус, алтай ко-

жондор жыгыраар. Ол кожондордын эмди жагыс ла жагылгазы артты. Эмди делегацияларды азыйда чылап күндүлебей жат. Былтыр монголдор база ла келген. Аракы жогынан конторада ла чайладыш болгон. Көөр-кийлер бороргылап калган отурган. Бистинг де улуска эби жок. А Медей Шуурович тушта...

Ол өлгөн. Устүги-Карасууга ла келер. Чала энгир жапшыра. Чайлаар. Онон газиги болчондоп, алтыгы боочыны ажа ла конор. Машинаны бойы мантат жат.

— Кем-кем сураза, мени мында конгон дезенг, Ай-асту...

Јүр ле калар. Озо Айасту Јайарчинович кайкап туратан. Бу Ары-Кемнинг колхозында нени эдип турган кижиге? Онон сезип ийген. «А-а, акабыс байла бир-бирүни таап ийген болбой. Акыр, бу канай турган кижиге? Јаш уул чылап?»

Бир күн түнде «газигин» кошардын ары јанында тургус койоло, Медей Шуурович бас келген. Ийттер үрүжип турала токтой берген. Акчинди танып ийбей база...

— Айасту... бери келзенг.

— Не болгон, Медей Шуурович?!

— Машинада бир кижиге отуры, танышсанг.

— Уйге не кирбес?

— Јок... јок. Сененг кижиге канчазын јагыраар?

Бүрүнкийде машинанын јанында бир кижиге турган.

— Нина, таныш. Бу Айасту. Менин эн јакшы нөкөрим. Карындажымдый, јок карындажымнанг артык — деп, Медей Шуурович айткан. Уй кижиге ого јылу колын береле, «Нина» — деген. Онон машинага кирип, отты јарыдып ийгендер. Медей Шуурович бир шил коньяк чыгарып келген.

Је, ууртап ийектер. Нина Александровна колхозтын зоотехниги. Бойдонг. Калак, јаман неме айтпа, алтай тилди јакшы билер — деп, Акчин айдала, тыйт-тыйт этире каткырып ийген. Кап-кара тегерик көстөрлү, кара кабакту, кара чачту келин. Жагыс ла чырайы ак. Бүдүми орус. Нина јылу күлүмзиренеле, нени де айтпаган.

— Је, Айасту, јаман айтпа. Карыыр чакта кайраным таптым. Бис мынай ла жүрген улус... Бу кижиге деп неменин салымы санг ла башка!

— Слер бу рулда отурала канай ич турганаар? — деп, Айасту сураган. — Јеткер болбозын.

— Мен база токтот јадым... — деп, Нина Александровна унчуккан. — Је укпай јат.

— Э, бу јолдо мен кажы ла ойдыкты, кажы ла төнөөкти билерим...

Медей Шууровичтин боочы ажыра јорыктажы там ла көптөп, шымыраштар тыгып турган. Бир күн Акчинге Айасту айткан:

— Бу мыны законло не этпес, акабыс? Јенгебистен айрыл калар керек. Бу келинди экел алар керек. Ол келин јүрегеерге сангыс чылап јапшын калган болзо. Сүүштереер, өрт чилеп, күй турган болзо?

— Јенген оору, јарабас. Бу мен та кайткам? Чек ле токтодын болбой јадым. Ол келин база санаа јок. Јарадын ла деп айдар. Сүүп ле турум деер. А, не болзо, ол болзын.

Бир күн көндүрө ле көөркийле кожо мантат келген.

— Эх, Айасту, кой сой! Јыргап ийели! — деген.

Айасту Медей Шууровичти туура апарала, сураган:

— Не болды, акабыс! Кандый јыргал?

— А, канчазын јажынар? Јенген ончозын билер. Ыйлаган, айдынган. Онон айткан: «Бар. Мен оору кижини. Мени не айланарын? Бала-барканг чыдап калган»... Је эшнөкөримди канай таштайын? Эт-јүрегим эки башка кезил јат! Эх, не болзо, ол болзын. Мынынг учы-бажы, байла, болор эмес пе? Не јажынар? Јажын јүрген јүрүм ол јүрүм бе?

Онон таг атканча јыргал болгон. Эрел Миронович аккордеонын јыгыраткан, гитаразын соккон. Медей Шууровичтин бийелеп турганын не деп айдар! Айла биејечи күлүк турган. Буттары музыка аайынча элестелип, полдо тизиреп турар. Нина Александровна база бийелеген. Орус-алтай частушкалар кожондогон. Онон серүүнденип, тышкары чыккандар. Толыктынг ары јанында Нина Александровна ла Медей Шуурович тургандар. Акчиннинг үни:

— Сен меге эрте не јолыкпадын, көөркийим? Очкөн отты ойто не күйдүрдин? Айса сего јолыкпаган болзом, кайдат! Эмди мененг сени јангыс ла өлүм айрыыр.

— Сен карыкпа, кайраным. Мен айса бу Алтайдан јүре берейин. Ундыырга јенгил болор. Чачы буурай јүрген өгөөнди сүүр болорым деп качан да бодобогом. Јерлеш келиндер сурап јат. «Бу онон, бойыннан јаан кижиденг, нени таптын? — деп. — Јиит эрлер јок по?»

Мен айткам: «Билбезим, та нени тапкам, је ол јогынап меге јүрүм кыйын» — деп. Бүткүлебей јат. Айдарда, олор сүүш деп неме билбес.

— Мен де оны бу өйгө јетире билбегем. Эмди билдим. Је орой... Орой. Онын да учун мендеп турганым ол не! Ас өй арткан, Нина, ас.

— Ой, кэмыдаба, Медей. Јүрүм барда јүрөп керек, сүүр керек, ойноор керек деп, алтай кожондо айдыл јат. Чын айдыл јат.

Ойноп, ойноп аламык,
Ойноп калган эмейис —

Онон олордын эрмегинин (кучактажып, мочылдада окшожып турганын сезип) онон арыгы сөстөрин угарынап кемзинип, Айасту турага ойто кире конгон. Эрел Миронович ак чачту бажын кыйын салып, бойынын сүүген романсын кожондоп отурган. Ол күн Медей Шуурович Акчин торт ло кереестенип јырган, кожондоп бийелеп турган. Айса узак јүрбезин сескен? Јаскары-јайда ол јеткерден улам... Јок, оны сананбаза торт...

— Айасту. А Айасту? Сени јаш тушта база эр ле болгон дежет. Чын ба? — деп, ол каткырып сураган.

Айасту Натальяны эске алынып, јүреги чым эдип калган. Эмди ол оорыбай да, сыстабай да јат. Јагыс ла ару күүлөр ле ундылып бараткан түштер санаазында артып калган.

Чанкыр туулар айдын јарыгына ак-чанкыр. Кайыр тууларлу кайран Чанкырлу. Алтай калыктын јебрен төрөли, јебрен кожоңы. Куудан өлөң кырутып калган. Ак кырулар ай јарыгында мызылдажып јадат. «Эрел өрөкөн уйуктап јаткан болбой?» деп, Айасту сананды. А Јаприн уйуктап болбой агаш орынында ары-бери анданып јаткан. Түштүк јаар көргөн көзнөктөн ай јаркынду јарыган. Сөөк-тайагы сыстап оорып турган. Ойто ло өлүм керегинде санаалар, өдүп калган јүрүмнин јарымдай арчылып калган јуруктары. Толыкта чычкан шылырайт. Тышкары Чанкырлунын суузы шуулайт. Јагыс ла айдын јарыгы унчукпайт. Эрел Миронович тышкары чыгып, турага јөлөй отуруп, таңкылай берди. Јылдыстарлу тегери кырлардын үстине көңкөрө салып койгон кайкамчылу јараш казан ошкош.

— Мында кижги ондобос неме јок — деп, байагы ла санааларын Эрел Миронович онон ары улалтты. — Кажы ла кижги олуп јат. Је олуп калза, онын сөөгин кем јуур? Калганчы јолго кем үйдежер! Ол јаан керекте улус акчаны кайдан алар? Аракы ичер көөркийлерге бир чөөчөйди кем уруп берер? Улус јерге таштабас, ийтке-кушка јидирбес, онызы јарт. Межиктинг акказын сельсебет, байла, берер. Иштеп алган акча ончозы ичилбеген болзо, бойына кижги мавзолей де јакыдып салбай. Ончозы ичилди. Акыр, эмеш чырмайып иштеер керек. Печкелер салар, портреттер јураар. Кыштуларда, школдын интернадында көп печкелер оодык. Кезиги ыштал турган дешкен. Туразынын печкези үрел калган улус база бар... Иш учун эмди аракыла албас, жагыс ла акчала алар. Јууган акчаны кереес сөстөнг бичийле. Айастуга табыштыр берер. Андый неме эт салдым деп Абыйга айдып койор. Ол өрөкөн тирүү јүрзе, онын бир де сөзинен кыйбас. Кайырчакты озодон эделе сал койор керек. Акыр, ол таскактын алдында мөш плахалар јаткан эди. Олорды эптеп кеселе, турага экел салар керек. Ол Астапей бөлөмнинг адресин айдып салар. Бойы көлбөзе, айса балдары көлер. Оро казатан улус чыгар ла. Бир он шил ак аракы алып, сал койор керек. Уулдар ол тушта тен чырмай ийер. Жагыс ла ойинен өткүре терен каслабазын. Салкыннын, жагмырдын табыжын ук јадарга. Онон көк олөнг тыдырап өзүп чыкса база угулып јатсын. Мында олзөм, деремне јаар сүүртебезин, бу ла төгнинг бажына көм салзын. Ыйлаар да кижги јок, калактаар да неме јок, кандый јакшы! Је эзирик улус болзо, оптоныжып, ыйлап та ийери табылар. Көстинг суузы карам эмес. Азыйда бойы да сөөк јуужарда, ыйлап туратан. А не ыйлап турганын бойы да билбес. «Јакшы кижги — дежер, сок жагыскан көөркий» — дежер. Онон мендештү көмгилеп салар. Аракы бар болзо, аракы ичер. Онын јүрүмин эске алынгылаар. Болгон до немени айдар, чек болбогон до немени айдар. Онон јыл өтпөс. Ундыгылап салар. Кем де карыглас, кемнинг де јүреги сыстабас. Кандый макалу. Быјыл јылды чыга берер болорым ба? Кандый да болзо, кижги јүрерге јат, ак-јарыкты көрөргө јат... А кезик немелер бумчып, адынып ийген турар. Тенектер. Кижги

аткакту эмиктин ары да јанында јүреин деп санайтан. Овчаркалу солдаттарга курчадып, ай карангуй камерада отурып, күннин көзин көрбөргө јүткүйтен. Адарга да апар јатса, бир де минут болзо, јүреин дейтен. Тынын арай ла кыйылбай, кайланы ычкынып, тон оронын түбине арай ла јыгылып калбай иштен јадын. Јыгылзан, кыймыктанбазан, бежен градус соокто мында ла койрыа тон каларын. А өлөр күүнин јок! Јүрер, јүрер күүнин келер. Јыду капусталу сууны да сүүнип ич отуарын. Јагыс ла изүү болзын, јарым да часка болзо, ичин толу болзын... А эмди, бу јерде јүрүм, Јыргал. Курсагын тойу, кийимин јеткил. Нени эдейин дезен эт! Аракыдайла, јаандарды айткылайла, јүре берзен — нени де эт болбос. Онон эш-немеге турбас керек учун адынып ийген, буунып ийген турар, мотоциклден, машинадан ажып, өлгүлөп јадар. Анчада ла бу гракылу јылдарда не аайлу улус кырылды! Јагыс ла јеткерден јетен кижил өлгөн. Көп сабазы јиит уулдар, эр улустар. Мынай јатканда албаты канай өзөр? Канай јаранар?

Калапту Чингис-каан да, Калдан-Ойрот то, Николай каан да кырып божотпогон албаты, эмди бойы кырыл јат. Јапраа таадазынын айтканыла болзо, чак-эреме келген. Је бу ла Аястунун уулына не јетпеген? Эркеде, јеткилде өскөн. Аястуда не ле бар. Акча да, ар-јөөжө дө, азыраган мал да. А не? Иштегкей, кымакай кижил. Энези адыл ийерде, уулы бууга секир ийген. Тенек, тенек. Кырларла мантадып, кыстарла, келиндерле ойноп јүрердин ордына бойы кара јерге көмдүрип, курт-когыска јидирип јат. Айла өңжүк, јараш уул болгон не. Мергечинин кызынан өскө кыстар јок по? Люданы, алтын сары чачту, тегери ошкош чагкыр көстү көөркийимди айдай берерде, мен адынбадым, буунбадым. Азу сагалду шайтаннын, сатананын јетен јети кинчегин, кыйынын өт келдим. Јер-Алтайыма јан келдим. Бурузы јок бурулу, кинчеги јок кинчектү.

Кандый да болзо, јүрер керек, сүүнер керек. Ийтин өскүс күчүги де кижил сыймап ийзе, сөөк чач берзе сүүн јат не. Јаскы күннин јылузына такаа да сүүнип јат! Сро өскөн көк өлөң дө сүүнип, јайканып турар.

Мен де сүүн јүрүм. Күнге көрүп Алтайымнын јаражын кайкап! Салым чала кату бол калды. Је онон до коомой бол јат. Текши ородо јаткан сөөктөргө көрө,

Фронтто жүреле жан келген болзом, эмди күндүде, тоомҗыда жүрер эдим. Онызы андый ла. Пенсие берер эди. Ас та болзо, эт, сарҗу, сахар. Байрамдарда уткуул. Бистий немелерди реабилитировать эдип, ак-чек ле тегин јерге кыйнаткан улус деп, јарлап та салза, түнгей ле ајару јок. Пенсиени некешсем, ал ийер эдим. Јагыс ла справкалар јуур керек, конторалар эбирер керек. Көп јылдарга шабаштаган, стаж база јетпес. Чымыр-чыткы неме берер. Калымада өлбөгөн бойым, канай өлө берет эмежим. Эки колдо эмди де ийде бар. Јайыла јалкуурбаган болзом кайдат. Кочкор айда јетен алты јажым толор. Ол бөлөм кандый жүрү не? Јаш тушта бир катап көрүшкен болорыс. Онон Ойрот-Турада бир катап. Хабаровскта, рассильный лагерьде көстин кырыла база көр салган. Өлгөн деп бодогом. Угар болзо, туку качан жан келген.

Эрел Миронович тарыска орынынан туруп, тышкары чыкты. Аяс тегери. Чакырт јылдыстар. Чаңкырлунын суузы шылырап та нени де ајдат. Тойу уйлар күч эттире онтогылап, кепшенгилеп јадат. Устинен төмөн соккон салкын койлордын јылу тыныжын экелди. Айастунын эки кып туразынын баштапкы кыбында лампанын кызыл оды. Айасту иштеңкей кижии, ол Акчабай таайы база. Айастунын эмди бойынын јоон малы оннон артык. Удабас јер үлежетен дежет. Айасту — Устүги-Карасуунын ээзи. Акчабай — Чаңкырлу бажынын ээзи. Акчабай Чаңкырлу бажынан өлгөн чапкан улусты сүр турган дешкен. «Менин јерим, арендага алгам — деген. — Өлгөн учун төлө» — деген. А кайда барар? Улус төлөп јат. Ол ло одус јылда кулак деп буруладып, ајдаткан улустын тогузон тогус проценти бүгүңги Айастулардан, Акчабайлардан чик јок јокту болгон. Ээзи јок мал, ээзи јок јөөжө... Ороон түреген, өрө өспөй ујадаган. Канча муннын техниказын оодоло чач ийер. Не? А менин эмес, казнанын немези. Канча мун мал өл јадар. А не? Колхозтын, совхозтын малы ол. Бистин эмес. Эмди ончо неме ээлү болор дежет. А кем ээ болор? Иштеңкей, кичеенкей, эпчил, ачыркаак улус. Ээ болгон соңында аргалу јадар, байыыр. Ээ болор арга јокторы олодон аш сурап келер. Эш-неме этпей казнанын, колхозтын чодыла жүрер өй божоп јаткан болбой? Эмди кандый кожон табылар, а? Айса мындый кожон:

Кой балазы чыдаза,
Комыргай бажын сый чайлаар,
Колхоз-совхоз чачылза.
Кооператив табылар.

«Агаш та болзо, узунду-кыскалу, кижиде болзо, бийиктү, жабысту» — деп, алтай албаты чын айткан. Ончо улус качан да тег болбос. Айдарда, јетен јылга тартышкан тартыжу, амадаган амаду темей неме болгон туру? Канча өлүм, канча шыра. Кайран амаду кара јерге барды ба? Јок, Совет јаннын јакшызын кем де каралап болбос. Онын учуры агару, онын өнги онбос.

Эрел Миронович Јприн демократия, перестройка јанынан нени де айтпайтан. Кем билер? Эртен та не деп айдыжар? Јприн сүүн жүрү, Совет јаннын, партиянын јастыраларына маказырап жүрү де деп айдар неме чыгар. Айса эртен керектер өскөрө берер? Кату јан керек, Сталин ошкош кижиде керек деп, некеп те турган улус бар. Сталин ошкош кайракан јангы колго ал ийзе, ол тушта не болор? Ойто ло концентрационный лагерьлер, түрмелер ачылар ба? Ойто ло адыштар, кыйнап өлтүриштер башталар ба? Онын учун унчукпайла жүрейин. Улус деп неме өркөлөр ошкош. Ичөөндөринен чыккылап, шартылдажып отурлаар, а тейлеген курч тырмактарын арсайтып, шунгуп келеткенин билгилебес. Керек мында эмес, Москвада, јаан бийлердин кыптарында, оноң ишмекчи калыгы көп јаан городтордо өдүп јат. А мында? Бу уйуктап калган телекей. Оноң ол бир Мергечи ошкош демагогтор бар. «Магазинде курсак јок, коммунисттер бурулу. Ончозын сүрер, јоголтор керек». Олорды сүр ийзен, оозыга курсак тол келер бе, тенек? Олор сени азыраган эмес пе? Канча јылдарга? Ончо улус тег јатсын, тег болзын деп иштәккәй улустын кара териле иштеп алган јөөжөзинин кап-ортозын сеге берип? Карындажыс Мергечи дежип, килеп? А сен аракыдан јудуп алып, эки колыга иш тутпай тәнип, ак-чек улусты јабарлап, јүзүн-јүзүр неме бичип жүрдин. «Не ле болзо, мен јокту. Мен пролетарий. Мен бай эмес. Акчабай — кулак. Айасту — бай».

— Сени кем иштетпеди? Сени кем байытпады?

— А мен не байытам? Мени Совет јан азыразын!

— Слер кенек-кемчик эмезеер, өгөөн.

— Мен уур, кирлү иш эт албас кижиде.

— Конторада слерге јараар иш јок, былар.

Мергечидий немелер одузынчы јылдарда ал-камык улусты айдаткан, кыйынга ийген эмей. Јескимчилтү улус. Эмди де ондыйлар камык ак-чек улусты тирүү е јип јат. Кижии кижиге карындаш дегени көк төгүн. Кижии кижиге бөрү. Јок, бөрүден ары. Бөрүлер бой-бойлорын јиишпей јадылар. Бөрүлер түрмелер, концентрационный лагерьлер тутпайт. Мыны ончозын кижии сананып тапкан. Кижии дегени омок угулат. Мыны, акыр, кем айткан эди? А-а, Алексей Максимович Горький. Пролетариаттын улу бичиичизи! Өлтүрөөчи — ол база кижии. Је онын кижии болгон ады омок угулар ба? Онон ол ло кайракан айткан: «Өштү бакпаза, оны јоголтып јат деп!» Кандый өштү? А баккан, акту јерге буру алынган улусты, 1937 јылда не јоголткон? Ол Горькийдин сөстөрүн Сталин не аайлу эптү тузаланган. Акту ла улусты өштү деп јарлап не аайлу кырган?

Мынайып сананып танкылап стурарда, Айасту базып келди.

— Не уйуктабай отураар, өгөөн?

— Уйкум келбейт.

— Эртен өзөк түжер керек. Чотожор. Онон парчийный јуун дешкен. Онызы эмди та не керектү немези...

Трактор алар керек. Өлснди ончозын чеденге јууј тартар керек. Иш деп неме качан да божобос. Онызын эдер, мынызын эдер! Ол выходной дейтен немези кандый неме. Мен эмдиге јетире ондый неме билбезим.

— Ол јакшы неме, уул... Акыр, мен база өзөк түжейин бе?

— А слердин ондо кандый керегеер бар.

— Печке јазаар, бор-кар иш эдер.

— Кооператив төзөөргө бө?

— Тайайын оны. Кооперативин. Онон печке сал билер уулдар да јок. Печниктер ончозы өлгүлеп калт. Арткандары алкаштар. Ичиш тын болгон не. Онон уур иш. Печке салатаны ол ойын эмес, Айасту.

— Эмди ичпес пе?

— Ичпес. Акча јуур. Байыыр. Капиталист болор.

— Кулактајтан дезе?

— А, качербей. Мындыј өйдө кижии кайдаар ла јүреербей. Керек дезе заграница јаар. Бу еврейлер чилеп...

— Еврейлерде экинчи төрөл бар. А слерде јок.

— Јопонго баратам. Мени Јопоннын шпионы деп бурулаган. Бир тушта. Олор эмди бай. Меге килезиндер. Айса бир «Тойота» сыйлап берер. Эски де болзо. Айса онызы тен баа јок неме дежет не. Тегинге јуук.

— Айдарда чын ла байыыр ба?

— А не байыбас? — деп, Эрел Миронович каткырды. — Акчаны алтынга көчүрер, конвертируемый рубль көптөн иштеп алар. Онон Америкага, айса Швейцарияга бар јадар. Јопонго до барза кем јок. Сен ле Акчабай ошкош улус Алтайдын јаан байлары болороор. Америкага самолетту уч јүререер. Мергечидий көөркийлер слердин јалчылараар болор. База ла јаргак тондоры тылырап јүгүрлеер.

— О-о-о, слердин планаар јаан турбай, Мироныч. Мен самолетко канай једейин? Меге УАЗ ла болзо болор. Онон Устүги-Карасууны бер койотон болзо. Кой өскүрер, картошко салар. Картошко тын өзөр. Бүткүл аймакты да јеткилдеп ийер. Көрмөсти јангыс казары күч не! Салары, одооры не де эмес. Удобрение — өтөк бар, суу бар. Артык не керек? Алтайдын јаан байы болбозом до, Американын фермериндий айса јадарым?

— Јарты јок өй. Та не болор? Э, кайдалык, санааркайтан турум! — Эрел Јаприн колын јангып, болчок туразы јаар баскан.

Онон ол ойто ло болчок туразына кирип, агаш орынына јадып, уйуктай берген. Онон кенете ойгоно чарчаган. Јүреги тирс-тирс эттире согул турган. Түжен барза, ол ло Колымада Кычы деп лагерь, ол ло канча кат аткак эмиктер, ол ло овчарка ийттер, ол ло кайла, күрек ол ло конвой солдаттар. Јас эмтир. Кас јаткан траншейинен беш ле алтамда кызыл башту кандыктар. Чечектери јангы-јангы ла јарыл келеткен. Аштап турганы коркыш. Канавадан энмектеп чыгала, кандыкка јетире јылып барала, јангы эрип келген јердин кыртыжын тырмактарыла казып ийеле, апа-аш, јаан кандыкты оозына салардын бери ле јанында кезем кыйгы. «Взять!!» Онон үстине је ле деген овчарка ийт калып келеле, јерге јаба ла баскан. Ууры коркыш. Андана согор арга јок. Тыны чыгып, талымзырап ла барадарда «оставить!» деген үн. Эрел андана соголо, ойгоно чарчап келген. Азыйда бу түш сүре ле кирип туратан. Онон токтоп калган. Бүгүн база ла түжелди. Мынан улам Күдөр Какаевке јолыкканы санаазына кирди. «Калганчы јылдар-

да лагерь түжелер болды. — Керек чала коомойтып туру ошкош, нөкөр — деп, ол айткан. Онон удабай ла жада калды. Је көөркийдин сүнези, байла, Алтай јеринде жүрүп јат. Аткакту манның ары јанына ол качан да барбас. Алтын сөөги јер-алтайында, агаштарлу којогордын эдегинде јадыры.

Иит тушта быјыраш кара чачту, омок, сүүнчилү көстөрлү, өктөм, јалакай уул болгон. Өскөн, чыккан јери Оймон ичи. Айса ол јердин алтайлары омок, орусчы, кожончы улус болор. Неден де тура калбас! Јайымы учун јаржактарла тартыжып үренип калган. Күдер Какаев түни-түжи иштейтен, ойын-концертте бийелейтен, кожондоорын сүүйтен.

Онон катунын јериенг јанып келеле, төрөл колхозында иштеген, партиязына јангыдан кирген. Айылдујуртту јаткан. Ол ло Кулады јуртта, агашту соксок којогор тууның эдегинде, эки кып туразында.

Азыйда кожо өскөн, кожо иштеген улусла баштапкы тушташтарды не деп айдар!

Кучакташ, ыйлаш. Күдер ле Эрел јүк ле јетен беш јылда тушташкан. Ламырдан угуш жүрген. Тирү. Јан келген деп. Јолыгышпаанынан ала одус эки јыл өткөн.

Эрел Мироныч Чуйдын трагын өрө шабаштап сал турган туш.

Печкени труба чыгарына јетире салып койоло, јунунып алала, база ару дейтен кийимин кийип алала, Эрел Миронович деремнени өрө баскан. Јаан алтай јурт. Јынгырт эткен туралар, чыт эткен кажгаган-чедендер. Улустың көп јылдарга балдарына, олордын балдарына, быжулап туткан туралар. Одузынчы јылдарда болчок-болчок туралардын јыды да јок. Содон, чадыр айылдар база ас. Беш-алты канатту, јос јабынчылу агаш айылдар.

Тууның јанында турага јууктап келзе, кирнестеде таакызырап калган быјыраш боро чачту, ондый ок јетире кырылбаган кирбеерек буурыл сагалду, кыскачак коркок тумчукту кижии отурган. Бу ол бо? Айса өскө кижии бе? Ол болзо, бу канайып борорып, кичинеерип, өчөмиктелип калды? Ой кижини канайып та кубултса, кудай берген кеберин учына јетире јылыйтпайтан эмитир. Кандый бир аңылу чертү, темдек түңгей ле артып калар.

— Јакшы ба?

— А! Якшы-якшы ба? — деп, Какаев бажын түргөн көдүрүп, айткан. Оноң оны аяктап көрөлө, сураган. — Не кижиге? Кажы жерден?

— Мен бу ла печке сал жүрөн кижиге — деп, Эрел Миронович үни тунгаксып айткан. «Бу Күдер эмес болбой? Канай таныбады?» — деп, эренгис санан калган. База лаптап, ширтеп көргөн.

— Бистинг печке кем жок, былар. Мынаар бу айылдын печкези ыштал жат. Печник бедреп турган. Слерде таңгы жүрү бе, былар? Бу бери отурзаар. Таңкым божогон. Магазин бүгүн орой ачылар.

Эрел Миронович колы тыркырап, пачкалу папирозын ичкери сунган.

— Кол не тыркырап жат, өгөөн? Жүдеп туранаар ба?

— А печкени канай аркы жок салар?

— Онызы чын. Акыр, слердин ады-жолоор кем?

— Менин бе?

— Же слердин. Алтай улус ады-жолун сурашпас тон ло кайткан?!

— Мен Эрел Миронович Яприн.

— Яприн... Бу жууктарда андый фамилиялуу кижиге туштабаан. Слер кажы жердинг кижизиге?

— Мен Шебалин аймакта Устүги-Мыйту деп жерде чыккам. Эрел Миронович Яприн... Слер не кижиге эдеер?

— Мен Күдер Майманыч Какаев. — Оноң Эрел Мироновичти ширтеп көргөн. Же ол кижиге эм жок. Туку качан...

— Күдер, бу мени канай таныбай турун? Мен Эрел Яприн. Бир мун тогус жүс одус эки жыл. Ойрот-Тура. Обком комсомол...

— Яприн... Яприн...

Күдер араай өндөс эткен. Оноң ары-бери көргөн.

— Слер Эрел бе? Эрел Яприн бе?

— Эрел... Яприн. Одус үч жылда Күдер Какаев деп уулла кожо иштеген эдим...

— Баш бол! Баш бол! Же өскөргөнү коркыш. Озогы сомын да жок. Канай таныйт? А мени танып ийдинг бе?

— Эс-бос, келиштире, бодоштыра.

Эрелдинг эки көзиге жаштала берген. Эрмек айдарга күч. Таңмазы тамакты тут ийбей кайтты! Күдер туура көрөлө, көксин кенгиде жөткүрүп, колынын сыртыла көстөрүндө үлүшти жыжа соккон. Оноң үнчугышпай таң-

кылай бергендер. Нени сураар? Ончозы јарт. Ого үзе-
ери эске алыныш јалкын чылап јалт эдип, ырап калган
јылдарды, јаш туштагы күндерди јарыдып ийген.

— Качан јанган?

— Бежен төрт јылда...

— Не мындый узак?

— Төртөн јети јылда база беш јылды кош берген,
онон бу Хрущев келип, одус јети јылдыг керектерин
коскоро берерде, божодор дешкен. Онон божотло-
боон. Уч јылга поселениеге ийлеген. Карагандада кө-
мүр кастым. Оной турала актап салган деп бичик бер-
гиледи.

— Мен төртөн сегис јылда јан келгем.

— Акыр, мен барайын... — Эрел Миронович өрө
турган.

— Неме? Неме? Кайдаар барайын? Уйге кир, чайла.
Одус јылга көрүшпедис, оос ачып сөс айдышпадыс.
Канайып турун, уул? Печке кайда барар ол? Тфук, ед-
рена, печкени ундып сал!

Күдер Майманыч өкпөөриген, сандыраган. Айылдаш
уулды айттырып экелип, кой сойдырган, уйин ары-бери
јүгүрткен, магазин ийген. Онон капшай эзире берген.
Ыйлаган. Лагерьде јүрүмин эске алынган. Обком комсо-
молдо иштегенин куучындаган.

— Ол сары шашту кыс кайда, Эрел? Оны база айдай
берген беди?

— Эйе, айдай берген.

— Бичик алдың ба?

— Кайда-ан!

— Јараш кыс болгон. Эмди сен айылду ба. Эрел?

— Эйе, бир неме таап алгам. Чуйдың трагында. Је
јакшы келин. Јаман айдып болбозым.

— Кижиле болзын, нөкөр. Кижиле болзын. Эмди
база талдайтан эдис! Талдаар ой өт калды.

Улус кирип-чыгып ла турар. Аракылу келгендери
бар. Аракы ичерге айрылбай тургандары бар. Столдо
отурар јер јок болзо, эжиктин јанына ла мык отурлай
берер. Ол күн куучын да болбогон. Сталинди айткылап
турган улус бар, оны мактап турган улус бар. Тал-табыш,
танкынын ыжы.

— Ол Сталин, ол грузин улус кату улус.

— Албатыга башчы керек. Ол јогынан неме болбос.
Мал чылап баслай берер.

— Је камыктын кара бажын кескен ле, кызыл канын төккөн лө.

— Сталин чын эткен! — деп, кем де айткан. Је колхозчы философтордын, ойгорлордын текши шүүлтези мындый: — Одус јети јылда керектер учун Сталин бурулу. Онон јангыс ол эмес, оны эбире турган немелер бурулу. Берийедий, Ежовтый. Је Сталин албатыны јенүге көдүрген, Јарманияны оодо соккон.

— Он беш јыл отурган болзон, оронын түбине јыгылган болзон, билер эдин! — деп, Эрел Јаприн айткан.

Күдер Какаев буурайып бараткан бажы селендеп, арык мойнында кејири кырландап, ый өткүре кожондоп отурган.

Онын да кийнинде јолыгыштар болгон. Таң атканча куучындар. Эске алыныштар. Је бүгүнгидий ачык-јарык куучындар кайдан келзин. Онон Эрел ле Күдер бастыра ороондо болгон немелерди кайдан билетен эди? Хрущевтын јирменчи съездке Сталинди кудај эдип бийиктеткени керегинде эткен доклады эмдиге јетире јажытта. Оны элбек албаты-јон билбес. Канду, калју керектери учун улус Сталинди каргап јат. Ол өйлөр керегинде романдар да кепке базылып јат. А газеттер керегинде айтпа да. Је ол кыйынды учына јетире кем де билбес. Оны айдарга, көргүзерге сөс тө јетпес. Ол өйлөрдү канайып ла сананбайын дезен, ол кийиннен ары көлөткөн чилеп келип јат. Ол көлөткө орооннын өткөн өйин туй базырып салган. Ол эмди де коркышту бойы туруп јат. Эртең ол өй ойто тирилип келбес деп кем айдар? Ол коркышту керектерди эткен улус эмди де тирү. Сталинди санап, кунугып јүрүлөр. Олор эртең де улусты кыраарга, кыйнаарга белен. Кан... Кан... Кан ичпесте суузап та јүрген улус бар. Эш ле немега турбас неме учун керижер, ачыныжар, истежер, каргажар, керек болзо, өлтүрижер. Бистин јалакайыс, киленкейис кайда? Јүректериске калјунын күүни кайдан кирди? Бистин коручылыс кайда? Алтайдын ээзи кайда? Ајса агаш-тажын кезип, аржан-кутук сууларын быртыдып турарда кача берген бе? Чаңкырлунын бажында агаштарды не аайлу кескен! Чек ле туку озогы кожон санаанга кирер.

Тогус олбыкту кагыл мөш
Тонкойбосто тонкойды.

Тогус аймак албаты
Тонотносто тонотты.

Алты олбыкту кызыл тыт,
Агданбаста агданды.
Алты аймак албаты
Кырылбаста кырылды.

ЧУИДЫН ЖОЛЫНДА КЫС

Таң чолмон жылдыс алтын кирбиктери суркуражып, араай күйүп турды. Арткан жылдыстар өчөмиктелип, таң эс-бос жарып келетти. Айасту чеденди эбире базып, жажанга атты өскө жерден улаарып салала, таң алдынын ару кен эзиниле тынып, тойу койлордын кепшенгендерин тындап турала, жанына мантап келген, кыңзыжып, куйруктарын булгагылап, онын колынан жалай согуп ийерге үкүстеп турган эки ийдин элий-селий сыймап салды. «Кечеги немедег баш оорып жат. Акыр, бу неден андый боло берди? Азыйда оорыбайтан да болгон». Ол айылга кирип, кызарып жаткан чоктордын үстине кургак одыннан салып ийди. Онон элбегдежип күйүп чыккан ак жалбыштардын жарыгында ары-бери базып турала, болчок шилди орыннын алдынан таап алды. Je шил куру, түби кургак. «Эх, кече бир эмеш артыр салтан немени?» — деп, ол сананып калды. Онон чөйгөнгө суу уруп, чай азып койоло, таңкылап, оттын жанына тазалап отуруп, та ненин де учун өткөн жүрүмин сананды. Ончо улус бодоп жат. Айасту бай, Айасту ырысту. Уйи де иштегкей, чоң. Балдары да жакшы балдар. Жаңыс ла кичү уулы буунып салды. Je канайдар оны? Мында ада-энезинин бурузы жок. Айса ол черүде жүрерде тың соктырткан? Бажынан оору бол калган? Айса оны кандый бир кара санаалу неме тармыдаган, каргаган, сүнезин көрмөскө тайып, өлөр кижинин сүнезиле толыштырып ийген? Мыны кем де билбес. Jer үстінде кандый ла неме бар. Кижинеме ары жанынан сезип салар. Эмди мыны кейде биотоктор деп айдып жадылар. Уулы ол жеткерден өлөр алдында түш жеринде Айастунын тижин түшкөн. Кижинин жүрүми, өлүми — жажыт. «Кайран балам, кару уулчагым. Мени не кыйнап салдың? Je сен бойун качан бир ырысту болгон бо, Айасту?» Бу суракты бойына бойы канча катап береле,

ойто толо каруу алып болбогон. Бир сананза, ол ырысту болгон, бир сананза — жок. Иштенкей, кымакай кижи. Аракы ичип, анаар-мынаар баспас, кейленбес. «Ончозы Кымыстын шылтузында. Тын келин. Иштенкей де, билер де. Айастуны колго ол тудуп жат. Онон башка не онду неме болгон эди? — дежер. — Бу Туйтышевтин үйиле жүгүришти, обоо сайын койдонышты. Онон черүден жан келеделе кандый да бир неме экелди. Ол жааназы, Абый өрөкөн, тын киж не. Ол мыны айылду-журтту эдип, айдып-тудуп, башкар салбай».

Чын, Кымыс жакшы киж, жакшы, чындык эш-нөкөр. Ондо жаман жок. Је кату, кезем. Јүректин түбине оны чөңүр болбозын. Ол кайда да жанында, жуук, кару. Ого эркелү, кайкамчылу ойын керек жок. Кымыс ого баштапкы ла күн айткан. Айылду болгон кийинде.

— Мен сеге кандый бир кей-кебизин кыс эмезим. Јүзүн-јүүрлен билбезим. Мен сениле журт тударга, бала азыраарга келгем. Уй кижинин учуры мында. Кудай оны андый эдип жайап салган. Озо ло баштап мен эне. Мыны качан да ундыба.

— Меге күүнин жок по?

— Күүним жок болзо, мен сеге не баратам?

— Айса сен не мындый соок?

— Соок? Мен изип билбезим. Менде андый ченемел жок. Је сени, Айасту, мен сегис класстан ала сүүп жүргем. Күнүркеп, ыйлап жүретем. Качан сен жаражай Натальяла канатал турарында. Онон черүге жүре береринде эненге кожо кой кабырдым. Ончо письмолорды мен бичидим. Јутка-сууга бастырып, соокко тонуп, канча шыра көрүп. Койлоп жүреле сенин адынды карга бичип турарым. Эненг мыны бир катап көрүп ийеле, кандый да жалака-ай үниле айткан:

— Мен сени келин эт алтан болзом...

Мен ого чырайым изип айткам.

— Айасту мен жаар качан да көрбөс... Ол Туйтышевтин үйин сүүп жат.

— Сени, чимириктү немени, мен көр жүргем. Мындый кеберлү кыс болор деп сананбагам да. Аларым деп түженбегем де.

— Сенин санаанда өскө келиндер, кыстар болгон. Черүден кемди экелдин? Ундып салдың ба? Ох, сен база кей ле киж болгон. Айла андый төмөн јердинг кыстарына күүнзек. Оноор ло көрөр.

— Је оны... Ары кедери эт. Туку качан өт калган немени. Јаш тушта кижн тенек не, көөркийим!

— Онызы ондый ла, је туку качангы неме кенете кижининг жүрегин чымчийер не! Оны канайдар? Санаа-зыла кижн ончозын бил турбай.

Ол бир мун тогус жүс бежен төрт жыл болгон. Ай-асту черүден јанып келеткен. Май айдын учы. Кидим јай. Јер-Алтай чечектеп јаткан. Јажыл бүрлер јайканыш турган. Јажыл гимнастерка алдында јаш жүрек јайналган, јажыттар, тушташтар сураган. Маймага јет келген. Автобустар ол тушта јок. Машиналар албай јат. Чай-ныйдын јанында улус. Чемоданын јастанып уктап јатканы бар, чалый-телий базып, телчип жүргени бар. Чай-ныйга кир барза, аракы-сыра, кожон-комыт. Айасту јаан јажыл јалбракту фикус дейтен агаштын алдында столго отурып алган. Котлет, кабак аракы, сыра јакыткан. Мынай отурганча бир андый јуунак, кеберкек алтай кыс бас келген. Ол эмештен эпјоксынып сураган:

— Јанында јер бош по, солдат?

— Бош. Отур.

— Куда-ай. Ажан болбой шыралап јадым.

Кыс база курсак јакыткан. Кичинек кырлан тумчукту, јаан тегерик кара көстү бала. Кызыл кофталу, узун кара јикпелү. Қийими де, кебери де јакшы. Керек дезе культурный. Тырмактарын, эриндерин будып алган. Ай-асту да уян уул эмес. Старшина, парадный китель, төштө кал-камык значоктор, хром сопок. Булуттый чачту, бөкөн кара кабакту.

— Сен кажы јердин?

— Мен Салгандудан. Кош-Агаш бараткам. Анда эјем, јестем. Эки күн бар болбой јадым. Шоферлор албас. А сен кайдан?

— Ондой аймактан. Черүден, службадан јан отурым.

— О-ой! Јанарга кандый јакшы. Службада узак болгон бо?

— Уч жыл болдым.

— О-ой, үч жыл не аайлу узак. Мен үч те ай чыдаш болбос эдим.

Официантка аракы, курсак экелген. Күлүмзиренип, эки стакан тургус ийген. Айасту стакандарга аракыдаг уруп ийеле, бир стаканды кыстын алды јаар жылдырган.

- Јок! Јок! Мен ичпейтен...
- Адын кем?
- Маша...
- Је, тут ий, Маша, эзен јүрүп, јанып отурган солдат учун.
- О-ой, мыны канай ичетен? Је... А сенин адын кем?
- Менин адым Айасту.
- Кандый солун ат. Бистин јерде андый атту кижикок.
- Слерлер оруссып калган улус болбойоор?
- Эйе, ондый, ондый. О-ой, је сенин күүнине болуп...

Ол кызыл эриндерин тыртыйтып турала, кырлу стаканда тал-орто аракыны кыч берип ийген. Онон ойто ло: «О-ой!» деген. Онон экинчи јус грамды «о-ойлош» јогынан ич ийген. Баштапкы ла катап ич јадым деген. Куучынчы, ачык-јарык кыс.

— Сен, Маша, туба кижикок бе? — деп, Айасту сураган. — Сөөгин не?

— Туба? Јок, мен алтай кижикок. Сөөгим — үлүп. Адам-нем алтай улус. Мен туба эмезим, је оморды не анылаар? Алтайлар тегин де ас.

— Чып-чын айттын! Молодец! — деп, Айасту көрөгөн. — Бирлик учун бир чсөчөйдикөдүрүп ийеек. Онон мен үлүп деп сөөк бар деп качан да укпагам. Керек дезе јаанам да айтпаган.

— Туба улустын тили бистин ле тилдик. Јагыс ла кичинек башка бар. Тийинг дебей «тийингеш» дейдилер. Балыкты «балыгаш» дейдилер.

— Је тийингеш, балыгаш, ичип ийеек.

— Алтай кижикок качан да болзо, алтай кижикө кару. Бистин деремненин улусы не-немени үлгеш јиир. Ан атса үлгеш алар. Нак улус.

Айастуга бу кыс там ла јарап турган. Кандый чүмеркебес, чүмденбес кыс! А бистин јердин кыстары таныш эмес кижинин сурагына каруу да бербес. Қожо аракы ичерден болгой.

Орой түнде столовый јабылган. Айасту буфетчицала јөптөжөлө чсморданын артыр салган. Түнгөй ле эртен тура бери келер, мынанг атанар. А түнгөй ле соотоп базипта јүрбөй. Керек болзо, боро шинельге оронуп, кандый бир јерде уйуктапта алар. Машанын база барар је-

ри жок. Кайда да мында таныш айыл бар. Түндө улуска канай чаптык эдер! Онын учун түниле состоп бас жүрер дешкен. Айас тенгери, айдын түн. Олор город баратан жолдо төгнниг үстине чыгып, кайындардын ортозыла базып жүргендер. Кайда да чурана ойноп турган. Эзирик улустыг кожондоры, кыйгылары угулган. Маша чала сооксынып, ийиндерин кызынып турарда, Айасту ого шинелин жабып берген.

— О-ой, мен немелеримди улусла берип ийгем. Жагыс ла кофталу арткам. А сеге соок эмес пе? Бир шинельди экү жамын болбозыс па?

Шинельди экү жабынып, бой-бойын кучужып, кенете торт ло жапшыныжа берген. Кыстыг эди-каны кандый изү. Бойы кандый эптү, ээлгир. Айастуныг жүреги торт ло тирсилдеп турган.

Маша ого бойы ла жапшынып, бу ок өйдө айдып турган:

— О-ой, жок. Жарабас. Сен ойноорыг, оног таштап ийерин. А менде эне-ада жок. Мен өскүс. Мени коруп алар кижиге жок. Сен мыны база бил, солдат.

— Мен база өскүс. Энем кышкыда жада калган — деп, Айасту та бойына, та бу кыска коркышту-коркышту килеп, оны кучактай алып айткан.

— О-ой, кижини сен оодо туттыг?

Бойы дезе там ла жапшынып, там ла изү тынып турган. Олор койу жаш кайындардын ортозына кире бергендер. Та кайыгду төг жайканган, та жылдысту тенгери чайлалган. Оног экү боро шинельдин үстине болчойо жадып, уйуктап калгандар. Ойгонып келер болзо, күн чылбыр бажы бийиктеп калган. Янында уйлар мыжылдажып, отоп жүргендер. Маша, олор экүниг ортодо не де болбогон чылап, жылу күлүмзиренип ийеле, тура жүгүрип, керилип айткан.

— О-ой! Кандый узак уйуктадыс! Эбире көрзөнг, кандый жараш! Кайран Алтай, кайран жай!

Оног келип, столовойдон ажанып алала, ойто ло машина тоскондор. Кажы ла машинага ижениш, кажы ла машинадаг чөкөш. Кол көдүриш, шофердын көзине жалканчып көрүш. Машиналардын үстинде улус, кабинезында улус. Шофер чүмеркеер, эжикти ток этире жабып ийер, улустыг берген акказын карманына сугар, оног столовойго кирип, табылу ажанар, чыгып келеле тыг кегирер, тагкылаар. Машиназын айлана базып,

көлөсөлөрине тебер, оноң папирозын кыйынынан тиштеп, килирт эдер.

— Кайдаар?

— Кош-Агаш.

— Кабинага. Акказын озолодо.

Машинаны ууй тудуп ийген улуска айдар:

— Кош ал жадым. Бийскийден келген алты кижини машинанын үстине чыгып алзын. Кулурлу таарлар үстинде барараар. Оноң өскө кемди де албазым.

Ырысту улус сүүнчилү табыштангылап, машинанын үстине чыккылап јат. Машина күүлеп, тоозынды буркурадып, Чуйдын трагын өрө барып ла јат. Эбире јажыл кырлар. Јажыл агаштар, оошкы-кызыл чечектерге ортокон ташту меестер. Машина түрген барып јат. Бир часка бежен-алтан километр. Ал-санаа дезе туку Чаңкырлуга једип калган. Ондо јааназы Абый, карындажы Сайлу, сыйны Эркелей сагып жадылар. Колхозто јүрүм ондый ла тың эмес. Јаңы-јаңы ла налог неме астап, улустын јүрүми ондолып турган ой. Шофер Чаргыны өдүп барадала, деремненин үстүги бажында балкашла шыбайла, чаңкырзымак өңдү эттире черетеп салган туранын одожына токтой түшкен. Ол турага кирген. Оноң чыгып келеле, колын өрө көдүрип, јарлаган:

— Машина мынан ары барбас! Эртең таңла барар. Мендеп турган улус эбин тапсын. Мендебэй турган улус, кайда-кайда консын. Серүүнде јортор керек. Мотор изип јат.

Је машинанын моторы изип турган эмес, шофердын моторы изип јат! Ол өйлөрдө шоферлор геройлор болгон эмей. Келиндердин эркезине чек ле јажып калган күлүктөр.

— Улус арбаныжып, калактажып, машинадан түшкен. Оноң чайныйдын јаны јаар үрбеедеп баскандар. Кажызынын ла сананганы: «Учурал болуп, јүре берер болорым ба?»

Шофер машиназын туранын кийин јанында јодралардын ортозына тургузып салган. Оноң јолдын јанында турган солдатты, чемоданнын үстинде отурган оошкы кофталу кысты көрүп ийеле, кыйгырган:

— Эй, солдат. Не санааркап турун? Јаражайынла кожо бери бас!

Айасту кайкай берген. Бу коңыр чачту күлүкке не керек боло бердим.

Айасту базып келерде, шофер айткан:

— Мында конуп кал, солдат. Кулурлу таарлардын үстинде кучактажарга жакшы. Ха-ха-ха. Же сен ачынба.

Айасту чырайы сооп, кату көрүп ийерде, ол жерге түкүрип, жеерен бажын булгай соккон.

— Же, же. Оөркөбө. Мен бойым солдат болгом, фронтовик! Сенен акча да албазым, жетир саларым. Уйге кир. Акыр, адын кем, солдат?

— Айасту, бу Мария...

— Айыс, Айас... Тфу. Мен алтай аттарды чек айдып болбозым. Же, Алексашка бол. Эй, Петровна! Айылчылар, жаш көөркийлер. Жол-жорык жүрген улус. Ого үзеери солдат.

— Киригер, киригер...

Болчок туранын баштапкы бөлүнтизи — кичинек кухня. Айылдын ээзи үй кижини аяк-казан азып, билинбей турган. Ак чырайлу, ак колдорлу, бастыра бойы ак, башпак келин. Жаңгыс ла көстөри кап-кара. Эриндеринде кандый да эрке күлүмжи.

— А, солдат. Служба божогон бо?

— Кижинин ады бар. Ады Алексашка. Кыстын ады — Мария.

— Же, же Ванюша, өтсөн. Улусты кычырзан. Сен айылчы чылап не турун?

— Чындап та дезен! — Ол келинди аймаштай кучактай алала, жаагынан моч этире окшоп ийген.

— Же болды, болды. Улустаң уйал, жеерен көрмөс!

Кичинек кып, пружиналуу жаан темир орын. Төжөктин калыны, жастыктардын көби коркыш. Тегерик стол, дермати́н кыпту эски диван. Эки отургыш. Стенеде, орыннын кийин жанында, коркышту узун мойынду куулар журап салган бөс. Шофер машинадан кандый да картон кайырчак экелген. Онон ыкчап туруп, бир таар кулур экелген.

Келин кайылып, жылу күлүмзиренип, же калактай берген.

— Ой, Ванюша, Ванюша. Калак, растрата болды. Түрмеге кирдин. Бу казнанын ажы не! Лок! Лок! Ары апар. Сен иинчекке киргенчен, мен кара картошко жийин.

Шофер онын ташпак уучазына кулурлу алаканыла тач берип ийген.

— Хо-хо! Дуняша! — деген. — Кубас менин нөкөрим. Кандый ла керекти эптеп ийер. Казах улус — жак-

шы улус. Неме карамдабас. Онон күндүркектери коркыш. Бу орус, алтай улус бойлоры да жибес, кижиге де бербес! Та не кысканатан, та не тынзынатан?

Келинниг базыды эптү, жылгыр. Кичинек кыбычактын ичинде ол неге де согулбай, илинбей, ары-бери элес-элес эдип турган. Тузап салган огурчын, помидор тургускан. Калайлу, жаан, торт ло тас ошкош аякка толтыра пельмен экелген. Онон айткан:

— Ванюша, ичер неме жок. Сыра тургус салгам, жетире ачыгалак. Столго жууктагар, көөркийлер.

— Хо! Хо! Сенин жыду сыран керек жок. Бис «Московский» ичерис, «Шампанский» ичерис. — Ол картон коробкадан мөнгүн башту шампанскийлер чыгарып, столго ток-ток эттире тургузып ийген. Жажыл этикеткалу кабак аракылар чыгарган. — Ондо колбаса, саржу, конфет. Уулчак кайда? Васек?

— Жааназына барган. Жайгыда ол мында не отурар? Кудай, кандый жараш шилдер. Баалу немелер болбой? Мен мындый аракы ичпеем, Ванюша. Мыны антилигент улус ичетен деп уккам. Оны кижжи жагыс ла кинодон көрүп турбай. Ой, Ванюша. Ох, Ванюша!

— Ха, антилигент! Бис улустын учы ба? Бис ишмекчи класс! Каанды женген, онон Гитлерди женген улус. Мен Берлинде болгом, фашисттин уйазын чачкам. А күрүмдер бай жаткан. Тураларын не дейзин. Дуняшанын туразындый турага чочко до сукпас. Же түнгей ле женүү бистин. Россияны кемизи женетен эди!

— Же, же, билерим, Ванюша. Сенин кажы ла шырканды билерим!

— Стакандарга шампанскийден толтыра уруп ийгендер.

— Же! Дуняша, ырысту бол. Көдүрип ийгер, жийттер — деп айдала, Иван Маркелыч стаканда аракыны жуда салган. Онон тыныжы буулып, чагкыр көстөрин тазырайтып ийген. Аракы Аяастунын база канжаарына табарган, оозын кандый да соодо тартып ийген.

— Алексаша! Кабактан ур. Мыны ары кедери үй улус ичсин! Көдөк, жастыра неме айдып ийдим бе? Мария кыс болбой?

Мария жаан кара көстөриле жылу күлүмзиренип, бажын чала кыйындай салып, стаканда кайнап турган алтынзымак жажыл аракыны аяктап, араай айткан:

— О-ой, Маркелыч, нени айдадыгар? Мен туку качан келин тижжи. Алексаша менин өгөөним не! Ол черү-

ге атанардан бир ле ай озо айылду болгонус. Оны Май-мада эки недеде тостым, эмди жан отурыс.

Айасту мыны оозын ачып алган тыгдап отурган. «Куда-ай, аар-алмыс бала! Нени айдып жат? Же молодец. Эпчил дезе эпчил, а? Мыны канайыл сананып таап ийди!»

— Хо-хо! Ондый болзо, туштажу учун!

— Мария, сен кандый ырысту! — деп, Евдокия Петровна үчинчи чөөчөйдүн кийинде калаңызы жаанап айткан. — Мени бир күрүм төгүндөп салган. Ойноп-ойноп алала, черүге жүре берген. Онон кайра келбеген. Кандый да хохол эмеген алып, Колымедаг алтын казарга ырбай берген. Ванюша неменин база жартын айтпай жат!

— Дуняша, мен бала-баркалу кижн. Бойун билеринг.

— Сенин балдарың Чуйдын трагын жакалап төгүл калган. Марухаларыңнын тоозы да жок. Олордын бирүзи мен.

— А сен бала чыгарбай жадын. Бир поросенок чыгар бер. Айса арт каларым. Ончозын чач ийерим.

— Башкы поросеноктын бажына чыкпай жүрүм! Онон сенек чыгар алзам, ол тушта не болотом? — Дуняша ыйлай согуп ийген. — Сурас бала. Адазы жок. Улуска кыйа көрдирер.

— Сурас бала. Ондо жаман жок. Сен жаңыс ла чыгар бер. Мен азырап берерим. Эмди ончо үй улустар су-рас балдар чыгар жат. Эр улус ас. Көп сабазы жууда кырылып калган. Арткандары шыркалу, аксак-бүксек, аракызак. Ондый да болзо, бис алтындый баалу!

— Алтындый? И-та-тай. Айгыр чочколор. Ырызы жок улуска чымчым ырыс береле, тынзынлап жүрер — деп, Евдокия Петровна чала кыжырантып унчукты.

Онон база бир чөөчөйдөн ичип ийгендер. Кожон башталган. Чүми жок орус кожондор. Жуу жылдарының кожондоры. Мария кожончы бала эмтир. Уни де жарт, сөстөрдн де жакшы билер. Онон шофер өрө туруп, айткан:

— Же, болор, көөркийлерим. Кандый ла немеде бойының өйи бар. — Ол бышпак ак келинди отургыштан jep-jенил көдүрнп, тыңыскып калган толу төжинег мочылдада окшой берген. Айасту ла Маша болчок тура-даг чыга конгондор. Туранын кийин жаңына барып, жод-ралардын көлөткөзине, машинанын жаңына, шинельди жаңы кылып, турачакка жөлөй отурып алгандар. Жодралар-

дың чечектеринин жараш жыды жытанган. Кайда да күүк күүктей берген. Баш айланып, кандый да ийде өзүмге, жыргалга кычырып турган.

Олор кулурлу таарлардын үстинде, брезент жамынчындын алдында конгондор. Дуныша олорго мында жымжак төжөк салып берген. Бойы дезе сүүнчилү күлүмзиренип турган.

— Амыр тун болзын, көөркийлер, — деген. — Эригип калган болбойоор? Же оны не айдар? — Онон каткырып ийген. — Иван Маркелыч жакшы кижиге, тили балыр да болзо, жүреги жалакай, керсү. — Онон төмөн көрүп айткан. — Канайар база, салым андый туру. Ары тул да эмес, бери эрлү де эмес.

Айасту тунде сураган.

— Бис айылду, эмеген-өбөгөн улус деп байа сен не айткан?

— А не? Башказы жок. Бир де күнге болзо, сен менин эрим.

«Чын айдып жат — деп, Айасту сананган. — А не араланар, не жажырар».

— Мен сени көргөн лө бойымча сеге санаа-күүним салгам — деп, Маша айткан. — Жарап жадым ба?

— Жарап жадым, сүрекей жарап жадым. Айла ойынзак көөркий эмтиринг. Мындый ойынга качан үрөнгөн?

— Кем де үрөтпеген. Кудай анайда жайап салган. От-жалбышту эдип. Мен капшай күй жадым.

— Сен жараш, сен тату кыс...

— Солдатка жүрүп, эригип калган. Онын учун сеге кажы ла кыс жаражай болуп көрүнүп жат. Андый не, көөркий. А мен жайым кижиге. Таайым бир уйа-ан, чырай-баш жок келин алган. Бойы чырайлу да, билер де эр. Улус айдыш жат. Мындый немени не алган? — деп. А таай-эжем ачынган. Не болеерт? — деген. Нези башка? — деген. Кижидий ле кижиге, баладый ла бала. Жаражы не керек? Жагыс ла жакшы болзын. «Кызылыг кызыл эмтир, кылыгыг кандый болбой?» — деп, алтай улус чын айткан.

Танг эрте атанып ийгендер. Серүүнде машина Себинин боочызына жеңил чыгып барган. Алтайдын көгөргөн чагкыр туулары аркыл-теркил чөйлип, тегериле биригип, кайдаар да ыраган. Олордын үстинде быжыраш-быжыраш ак булуттар ондо-мында неге де илинип калгандый тургандар. Жолдо кажы ла суунун жанына ток-

топ, јунунып, сергидинип баргандар. Мария кожондоп, сууны жараттай базып, чечектер јууп јүрерде көрөргө кандый жараш болгон. Оноң чечектерле Айастунын јүзин, мойнын кыјыкайлап, оны кучактап, окшоп турар. Улуска ајару этпес.

Коштой өткөн машиналардын үстинен улус колдо-рын јангып, кыйгырыжып, каткыр турган:

— Солда-ат! Тың кучакта! Божотпо-о!

— Таңманы оны! Јаража-ай! Јаража-ай! Эй, јиит кижии-и...

Чаңкырлуга једип барала, Айасту машинаны токто-дып ийген.

— Быян болзын, Иван Маркелыч, мынайда өтсөөр, тўжўп јўргер.

— Јакшы јўр, солдат! Эмди нени эдер?

— Алтай кижии нени эдер? Мал кабырар. Пастых болор.

— Шоферго үрен, јакшы иш. Акча да көп, келиндер де једер! Хо! Хо!

Айасту чемоданды тудунып, Марияны јединип, трак јолдон эки беристе туура турган Чаңкырлу јаар базып ийген. Јайдын јылу салкыны кыстың оошкы кызыл кофтазынын элбек јендерин элбиреде силкип, узун ла элбек јикпезин тууралай кыпчый согуп, онын коо, эптү сынын көргүс турган. Төрөл јуртын көрүп ийеле, Айастунын јўреги чым эткен.

— Мен эмди сени неем деп айдатам?

— Неем де деп айтсан меге тўнгей ле. Уйим де деп айт, ойножым да деп айт, таныш кыс та деп айт. Бойында. Менде кемнин кереги бар? Мен јайым куш. Јайым учуп јўрўм. Јаман неме этпедим. Јаңыс ла сени сўўдим. Бу јаман ба?

— Јок, јаман эмес, је той эдер керек.

— Той? Оны кайтан?

— Канайып кайтан? Јуртаарыс, бала-баркалу боло-рыс.

— О-ой, чын эмеш пе, Айасту-у? О-ой! Мен кандый ырысту-у!

Ол ло кўн бастыра Чаңкырлуга Айасту кандый да кыс экелген деген табыш јайыла берген. Чырайлу, јараш бапа. Эне-ада јок, өскүс. Айасту оны та кайдан таап алган?

— Кажы јердин?

— Маймадан.

— Јок, бу ла Кенгинен.

— Төгүн неме айтпа. Туку Уссуриядан, нанайка.

— Нанай бала алтай тилди канай билетен?

— Абый, бу кажы јердин балазы? Нациязы не?

— Алтай ла бала. Нациязын билбезим. Кайда таныштың, кайдаң экелдинг дезем, Чуйдын трагынан ла таап алдым — деер деп, Абый арбанган. — Та нени де ал келди болбой... Омок ло бала.

— Эмди канайтан?

— Канай канайтан? Качыр келген баланы?

— Той эдетен бе? Куданы кайдаар ийетен?

— Билбезим! Куда јеткен ологро! Көзи-бажы тегериде ле бала эмтир. Та ла та! — деп, Абый ачынган.

— Алатам дейт. Той этпей. Токто деп айтсан кийинде ачынар — деп, Акчабай айткан. — Өскө јерден алза, карын јакшы. Солун. Городтын балазы ба айса кандый? Оозы быдыкту.

— Быдыкта не бар, јун албай. Күүни ле ару болзын...

Алты конуп той болгон. Бир кой сойгон. Айылдардан алтай аракы јууган. Бу ла Абыйдын чадыр айлында, болчок туразында. Куда да јок, белкенчек те јок. А јашөскүримге јыргап, ойноп алар керек. Тойдон озо Мария тураның ичин јунган, не-немени башкарган. Айыл ла тураның ортозында ары-бери элестелип турган. Абыйдын да јүреги јымжай берген. «Кем билер, айса јакшы јадар? Капшуун, јалакай көөркий болгодый — деп, өрөкөн бойында сананган. — Айастуга көр салган кыс арт калатан туру, өскө јуртка баратан туру. Канайдар? Салым андый туру. Бала бала ла эмей, је эл-төрөөни јок болзо, зби ле јок неме болор болбой?»

А јииттер торт билинбес. Айасту солун кыс экелген. Јараш та, омок то. Көс тууда. Куучынчы, каткычы. Тынзынбас, чүмеркебес.

— Кажы јердин балазы бу?

— Салганду деп јердин дежет.

— Кайда бу мынын. Салгандузы?

— Городтон ыраак јок.

— А-а, је-је, андый ла городской аайлу бала турган эди ле.

— Айастула кожо магазинде жүрген.
— Кийим алган, баалу бөстөр алган, туфля алган.
— Колтыкташ ал жүрген.
— Эки ле күнге жаңы кофта, жаңы жикпе көктөп ийген.

— Чанкырлунын уулдарыла, кыстарыла таныжып ийген.

— Чанкырлуда ол жүрбес болбой.

— А не жүрбес?

— Культурный бала. Клубта ла иштеер болор.

— А Кымыс көөркий Айастуны не аайлу сакыган..

— Чурана тартар кижы бар ба деп сурайт.

— Бойынын тойын бойы ла башкар жат.

— Бистинг кыстарды озо баштап сөстөөр керек. Онон качыраар, кудалаар керек, онон тойлоор керек. Жаңыс ла тойдын учында чай урар.

Онон сүүнчилү той болгон. Чадыр айылда алтай кожон жыгыраган, болчок турада орус кожон. Чурана ойногон, бийе тизиреген. Ончо улус сыйлу келген. Кем аяк, кем бөс, кем жастык, кем калбак, кем жууркан. Алтай аракы да экелген улус бар, каймак, саржу, керек дезе талкан да экелгендер. Колы куру кем де келбеген. Мария торт ло кайкап турган:

— Мыны ончозын биске бе, Айасту? Кандый жакшы, жалакай улус! Бу бөстөн платье көктөсрим. Мынан сеге костюм да чыгар. Бостон!

Колхоз сый эдип жымжак пружиналарлу, эмальду эки кижы уйуктаар орын сыйлаган. Абый жаңыс ла колун жайып, кандый да карыкчалду күлүмзиренип, онон ыйлай согуп, көзинин жажын жениле арчып турган.

— Кайран балам уулынын жыргалын көргөн болзо, кайдат!

Јелбер кара чачту, јелим кара кабакту Акчабай јеең келдинин јанынан чек ырабас. Эки көзи ондо. Черүден былтыр јанган. Бойдон.

— Јеер-јелбис ле көөркий эмтир, јер-Алтайыска токтобой, Чуйдын трагын төмөн шуулат жүр калар болбой — деп, база ла Абый айткан дежер. Андый да болзо, сүрекеј јакшы той болгон. Айылдын түнүгинде јажыл кайын элбиреп турган, алтай кожон түрген суунын табыжы чылап, шуулап, шыгырап, Чанкырлунын оошкы кызыл чечектерле бүркелген кырларына јаныланып турган. Марал чечектеп турган ой.

Жайгыла туткан айлыга
Жажыл торко жайылгай,
Лашта танкал эжиңге
Жагыдаг санаа кожулгай.

Кол бажынан суу берзем
Ичерниг бе, кара көс?
Кобы жерде сакызам
Келерниг бе, кара көс?

А болчок турада чурана жыгырт-жыгырт, бийе тизирт, тизирт. Пөтүк чурананы торт ло үзе тартып ийгедий. Бөрүк ошкош жаан быжыраш сары чачы селбэндеп, чаңкыр көстөринде одычактар бийелеп, ойноп-ойноп турган. Бу орус кижиге алтай улусла сүрекей түргөн на-жылажып, алтайлап талт-мулт куучындап, чек ле бойынын кижизиге боло берген.

— Сөөгиге не, Пөтүк?

— Менин сөөк — Картошко!..

Чурананын ойынына чөйө алтай кожондор келишпес. Ондый да болзо, жаш улус эп-сүмени таап ла ийер.

Ой, ой, ой-ой-ым,
Ондый болбой дегейим.
Ай-ай! Ай-ай-ым
Андый болбой дегейим.

Жар бажында кучыйак
Жапыг-жупыг секирет.
Жаш ла менин жүрегим,
Сени көөркий бедирейт.

Орус бийенин, орус частушка кожонунунг эклинине алтай да кожон келиже берген турар. Чаңкырлуунунг эки-жангыс биле орустары база тойдо. Пөтүк үйиле кожо, Катя-женейек столяр өгөөни Михеичле кожо. Катя-женейек куштын жугынан эткен жаан тастак жастык сыйлап берген. Михеевич айткан:

— Бала чыкса, кабай сыйлап берерим — деп.

Мария алтай тонды уштыйла, чачып ийген. Изүү деген. Бойы ак торко кофталу, чаңкыр жикпелүү, түлкү бычкак бөрүктүү, жабыс чоңчойлу, жап-жангы туфлялу арынын ундып, тызырада бийелеп турган. Чаңкырлуунунг улусы мындый бийени качан да көрбөгөн. Ол керек десе Пөтүктин үйин, эн бийечи Нинаны да акалап турган.

— Вот келин десе келин, омок десе омок, жараш десе жараш — дешкен. — От-калап, тирүү жылан!

Мария бойының ачык-жарыгыла, чүмеркеп билбезиле, ойынчы, каткычы кылыгыла ииттердин жүректерин бактырып ийген. Ол бийелеп билбес те кыстарды өрө тургуза тартып, көөрөдип турган.

— Уйалбагар, кыстар! Бийеде анда бай бар база!

Кыстар ого өткөнижип, музыка аайынча полго тызырада тебип, билбес жанынан бийелей бергендер.

Кем де сүүнчилү айткан:

— Куда-ай, кыстар! Буттарым бойлоры ла бийелеп жат. Чурананың ойыны аайынча. Мария! Сен бисти бийеге үредерин бе?

— Үредерим, кыстар, үредерим! Мен слерди неге ле үредерим.

Уулдардан анчада ла Акчабай калаптанып турган. Керек десе отура түжүп, будын сырас этир турар. Пөтүктен үрен алган ошкош.

— Көрзөн. Көрзөн канай сал жат, канай сал жат.

— А келинди көр! Келинди. Тирүү жылан!

Мария ла Акчабай бирде жергележип, бирде ыражып, айланыжып, Абыйдын эски туразын селендеде бийелеп тургандар. Айасту бир эмеш бийелейле, тышкары чыгып, келиндерле, кыстарла, иит уулдарла бир күрееге күреелей туруп, кожондой берген. Алтай кожон кандый жакшы. Санаангда не барын, айдын аларың. Алтайыңды, оның жаражын мактап турарың. Кожон салкын ошкош — ол улусты агаштар чылап, эркелү ары-бери жайкап жат. Кымыс база мында. Күреелей турган кыстардың ортозында кожондоп турган.

Петя-Пөтүк чураназын Акчабайга табыштырып береле, бойы болчок турадан чыга конуп. күреелей турган улуска кожулып, кожондоорго чырмайган. Же онон не де болбогон, жаңыс ла чыгыр ийген.

— Неме чыкпайт, кыстар. Давай мен пөтүк болор, слер такаа. — Онон «кукареку-у» деп ачу-ачу үнденип ийеле, колдорын талбынып, келиндердин тере тондорын тыдырада тырмай берген. Каткы, кыйгы, арбаныш угулган. Онон кем де айткан:

— Бөрү ле айгырлу мал болуп ойнооктор. Пөтүк бөрү болзын. Мен айгыр болойын.

Чур-чуманак. Калак-каткы. Пөтүк торт ле билинбес!

Малга чурап турар. Айгырдын кийнине жажынып, үүр мал үркүп, ары-бери чайпалып, чынгырыжып турган. Жыгылганы — өлгөн. Ол туура жылып жат.

— Меге кулун керек, меге семис байтал керек! — деп кыйгырып, Пөтүк үүрлү малга чурап барган. Онон бир келинди туткан ла бойынча тилереде сүүртеген!

— Божот, күрүм! Божо-от, Пөтүк! — деген кыйгы. Ончо улус јир каткыда. Онон Пөтүк айланыжып, секирип, Айастунун јанына келген.

— Не карыгып турун, Айасту?

— Кандый да эрикчел.

— Кижн тойында эрикпейтен. Ол јаман ыра...

— А, тўнгей ле...

— Эмезе сүүбей јадын?

— Кижини тўнгей ле алар керек.

Улус ойто ло күреелей туруп, кожон баштагандар.

— Алтай аркы куук система јат, ачу јок, суудын ла бойы — деп, Пөтүк Айастуга айткан. — Сенин баба бийелегей, кайдалык. Полды тепсин. Менде сеге айдар сөс бар. Кел-кел. Бистин үйге чўрче кир ийеек.

Олор јолды кечире јүгўргендер. Јылу, карануй ла јымжак салкын кучактай алып, терлеп калган јаакты, мандайды окшоп турган.

Пөтүк от кўйдўрбеген. Айастуны бозом көзнөктин јанында столго отургызып койоло, бойы чыга конгон. Кладовкада та нени де тимирип, калырап турган. Ойто тынастаганча кирип келеле, кандый да боро шилди столдын үстўне ток эттире тургузып ийген.

— Айаска — деп, ол араай айткан. Бозомтык карануйдан онын кутус көстөри суркурап турган. — Бир шил кабак. Ичип ийеек. Сенин келгенин учун, тойын учун. А то көрзөм, көстөрин кунукчыл. А кыс от-јалбыш.

— Бу эп-јок неме эмес пе, Петр?

— Карын јакшы. Сеге сўнчилу боло берер. Јенгил болор. Онон мен сеге кайкамчылу солун айдып берерим.

— Је, ур. Чындап та, ырысту болорго не де јетпей јат. Ол јетпей турган неме бир шил аркы болор бо?

Карануйда јангыс ла «койт-койт» эткен табыш угулган.

— Је тут, Айаска. Алтай аракыдан кижн эзирбес.

җангыс ла ичи тынгыскыыр. Градус јок. Сениң јаанангнын, Аби бабушканың аракызы јакшы.

— Орус кабак аракы от ошкош. Торт ло өртөп ийер — деп, Айасту айткан.

Айастунын ичин аракы чын ла өртөп ийген. Изү не ме ичегелерде тыйрыгдап барып јат. Чындап та кандый да уур јүк ийнинен тўжўп, ичин өйкөп турган кара таш кайылып јат. Сыны јенгилип, онын бийелеер кўўни келген. Мария јараш келин, омок, јалакай, је очокто отты ол кичеebes. Керектин јартын санаа билип те турза, јүрек јөпсинбей јат.

— Айаска, сен черүге јүре береринге Наташа келип јүрген.

— Наташа?

— Эйе... Бистин айылда болгон. Сени сураган, оноң сўрекей кунуккан. Көстөринде јаштар айланыжып келгенин бис көрүп ийгенис. Је нени айдар? Канай болужар?

— Сени јажын јаанадып туруп, черүге албаданып јүре берген — дегенис.

— А не келген? Айса тегин кел јүрген?

— Јок... Ичи... Ичи болчок. Барлу болгон.

— Барлу? Је ол өгөөндү не?

Айасту бастыра бойы күйўп, јүреги тирсилдеп, араай өрө турган.

— Чын эмеш пе?

— Чын. Је ол Нинага айткан. Бала сенек деп. Туйтышевтен эмес деп. Сўрекей јажытту айткан. Уй улус мыны билип јат. Керектер андый болгон, нөкөр...

— Оноң, оноң ары не болгон?

— Наташа айткан. Айастунын энезине јетир деп. Мен оны Устўги-Карасуга апарып јүргем... Машинала.

— Энемле јолыгышкан ба?

— Јолыгышкан. Олор турада болгон. Мен машинада отургам. Оны сакугам. Оноң Наталья ыйлаганча чыккан. Машинага отурып айткан:

— Салым андый туру — деп.

— Көөркий, байла, неге де иженген, нени де сакуган.

Айасту бажын салактадып, уур тынып, тыркырап турган колыла стаканга аракыны төгө-чача уруп, бир тынышла јудуп ийген.

— Ондо кандый куучын болгон. Мен билбезим. Сенин энен оны јуутпаган, јаратпаган болгодый. Сенин

адресингди база бербеген. «Сен өгөөндү, сеге жаш уул не керек, кадыт? — деген. — Мен уулыма ару кыс алып берерим» — деп, Наташага айткан.

— Ох, энем, энем!

— Мен Натальяны Ондойго жетир салгам.

— Кайда жаткан? Кажы жерде?

— Айтпаган. Ол сени чын сүүген, Айасту. Ол сеге журт тударга келген. Ол Мария эмес. Кижн мынайып ла ырызын жылытып жат!

— Ох! Петро! Ачунын үстине тус урба. А мен тенек, тенек борсык. Мен кайткам, мен не качкам? Кайдаар качкам? Кемнен? Оны бедреер керек болгон! Барбаган болзом, мында болзом, көөркийимди качан да божотпос эдим! Айла ол бойы једип келген. Меге иженип! А мен тений бергем. Эмди ол кайда жүрү не? Туйтышев оны байла сүрүп ийген. Эмди балазын кучакташып кайда базып жүрет не?!

Ол столго бажын салып, карануйда ачу ыйлай берген. Пөтүк чочып, онын бажын, арказын сыймап, айдып турган:

— Фу, мен база тенек! Не айттым? Не айттым?! Тойлу күнинде кижини не ыйлаттым?! Карыкпа, көөркий. Алдырбас, алдырбас. Ой өдөр, ончозы ундылып калар. А бүгүн јыргаар керек, сүүнер керек!

— Ох, јүрегим бүгүн коркышту сыстап жат, Петро! Ол мында, ыраак јокто немедий. Мен кижн алып, база ла јастыра неме эт салдым. Онын мында та көлөткөзи, та сүнези жүрүп жат!

Учында көрөр болзо, жүрек чын сескен болгодый.

Айасту кенете тура жүгүрген. Уйден чыга конуп, карануйда жылыып калган. Петро онын кийнинен чыга конгон.

— Аяс! Аяска! Бу сен кайда? Тойго барар, ойноор. Сен кайдаар жүгүр жат! Водка бар. Гармонь бар. Ончозы ундылар.

Айасту тойго келген улустын ээрлү турган аттарынын бирүзине мине согуп, оны јырс камчылап, деремнени өрө мантаткан. Алтай кожондор жыгырап, бос карануйда бозорып турган кырлардын көксине табарып, түрген суула кожо үндерин бириктирип, кайдаар да ырап бараткан. Таң ыраакта келип жаткан. Туулардын баштары кажайып келеткен. Кара јол бозомтык көрүнип жаткан. Аттын түрген тыныжы, тибирти, кулакта

салкын. Ол Чаңкырлунын суузын сыр манла кече конуп, жүзине, колына чачылган соок тамчылардан санаа алынып, адынын мангын араайладып, бийик төнгө чыга конгон. Таң текши жарып келген. Ыраак күнбадышта бийик сүмерлердин ак карлу баштарынын күнчыгыш жанына күннин кыскалтым чокторы сайыла берген. Өзөкти өрө серүүн эзин согуп турган. Төнгинин үстинде тектир жалаңда бајырт чечек. Айасту адынаң түже секирип, адын содон кезер таштаң буулап салган. Отозын. Көөркий түниле куру турган. Ат бышкырып, оозынаң алып салган сулугы шыңкырап, тыдырада отой берген. Төнгинин алдына Чаңкырлунын суузы шуулап, түнде көргөн түштерин жараттай өскөн чечектерге, жырааларга шылырап куучындап јаткан.

Айасту ары-бери баскан. Ак, чаңкыр, кызыл, оошкы, күрен чечектер буттарынын жанында уйкудаң јетире ойгонбой үргүлөп тургандар. Удабай күн тийип ийер. Олор сертес эдип, баштарын өрө көдүрер. «Эйе, ол обоо шак ла мында турган. Олор экү мында отурган. Мында ок олор таңды уткыган. Мында ок эркелү кару сөстөр айткан. Натальянын чачы, јиткезинде быјыраш кылдар, эриндери бу ла чечектердин јыдыла јытанган. Ончозы бу ла кече болгон немедий. Наталья жаңы ла бу төңди ажа берген деп сананып каларың. Је ол мында јок. Ол та кажы талада, та кайда? Ненин учун ол мында јүргендий сезилип јат. Керек дезе үни угулып тургандый». Айасту мыны ончозын эске алынып, көксине толуп келген ачулу санааларын бадырып болбой, чечектердин үстине отура түжүп, тизелерин кучактай алып, ары-бери јайканып, жанында угуп ийгедий кижжи бар чылап, араай, је ачу-ачу ыйлай берген. Ол бойынын јенгил эмес јаш тужына ачурканып, баштапкы сүүжинен үргүлјиге айрылганына карыгып, јада қалган энезин эске алынып, ыйлап отурган. «Онын борозымак кара көстөри эмди ого качан да эркелү көрбөс, онын изү эриндерине ол качан да өртөлбөс, булут ошкош калың күргүл чачына сабарлары каруузуганду тийбес. Онын тыныжы да јайдын јылу эзининдий ару ла јенгил болгон. Ол бастыра бойы ару, кару, кайкамчылу, јажытту ла јуук, јуук. Эмди көөркий кайда јүрү не? Туйтышев тоқпоктоп турган болбой... Нени таап алды не? Уул? Кыс? Эмди талбаңдап јүгүрип јүрген болбой! Энезине түңей не? Айса меге? Энезине

түңгей болзо, кайдат! А мен сүүгүзүмдү бедреп табар-
дың ордына жолой кижиге алып, жүүлүп жүрүм! Мен те-
нек, мен жескимчилү. Мендий неменин ак-жарыкта жү-
рер де учуры жок». Ол кенете бажын көдүрүп, ады-
нын кайыш чылбырына көргөн. «Ымжак па? Ылбыр-
кай ба? — деген санаа мезинде элбес эткен. Онон
кайдан да ыраактан үн. — Слүп калзан сыйнын не
болор? Ийнинди кем чыдадар? Айса бир тушта кайра-
нын сенен болуш сураар? Ол тушта сен жер алдында
чирип жадарың». Бу ла тушта күннин алтын чоктору ак
жаланнын үстине жайыла түшкөн. Чалынга жүнүмгөн че-
чектер, жүзүн өңдү үспекчидер чилеп, суркуражып
күйе бергендер. Олор баштарын араай көдүргилеп,
сур чалындар аяктарында мөлтүрежи, күн чогына ок-
шодып, күлүмзиренип тургандар. Кийин жанында, жа-
жыл агаштарлу кобыда, күүктер үн алыжып күүктей
бергендер. Жеерен ат бажын көдүрүп, кулактарын сер-
тейтип, күүктердин үнин база тындап турган. «Ол айса
өскөн-чыккан жерин, кулун-жабага тужын эске алынган?
Өскө жерден экелген ат күүктин үнин укса, төрөл же-
рин эске алынып, жана беретен» — деп, алтай улус ай-
дып жат. Өлөңдөрдүн ортозыла куйруктарын чычайтып,
өркөлөр мантаган. Күнөт меестен мангырдың, кандый
да кычкыл жылымзу өлөңнүн жыдын салкын экелип,
онын жүзине чачып турган. Кой кабырган кайран меес-
тер. Кыра салган, арбабаш терген кайран жаландар!
Кайран Алтай! Жажыл чаңкыр төрөл!

«Эмди нени эдер? Кайда иштеер? Кайда барар? —
деп, Айасту сананган. Көстөрүнүн жаштарын жылу сал-
кын кургада жалап ийген. — Энем эзен жүргөн болзо,
жолым жайым болор эди. Адам база жок. Жууда өлгөн.
Ол черүге атанар тушта Айасту кичинек уулчак бол-
гон. Онын чырайы да санаазына жарт кирбей жат. Аяс-
туны адазына түңгей дежер. Ого жүк бир фотокартчка
артып калза кайдар. Жааназынын жакпак туразында жа-
ныс ла жаан таайынын фотозы туруп жат. Туку жуудан
озо соккон фото. Действительный службада жүрер туш-
та. Эки таайы, энезинин адазы Ада-Төрөл учун жууда
өлгөндөр. Көөркийлердин алтын сөөктөри кайда жады-
ры не! Бис кандый ырызы жок уйа? Олордун ого жүк
бирүзи жанып келзе кайдар? Акчабай энелү. Энезинин
сок жагыс уулы. Энези экинчи катап кижиге барган.
Ой адазы фронтовик. Жакшы кижиге. Төжи бастыра ор-

дендер, медальдар. Атту јортсо, онызылары торт ло шыгыражып, куннинг чогына мызылдажып турар. Ол Күндүбейдий, Учурдый, Јагарчый улус база Төрөлин коруган, јуулашкан. Төштөри база куру эмес. Олордо озо ло баштап шыркалар, онон медальдар».

Јаш тужын, школго үренер деп албаданып, айылдар сайын јүргенин Айасту база эске алынган. Бир тушта ол до үренерге албаданган эмей. Јети класстын кийинде Горно-Алтайска барар, ондо рабфакка эмезе педучилищеге кирер. Ол керек дезе Ондойго јеткен. Је онон кайра јанып ийген. Эки нөкөри он классты божоткылап, онон ары үренерге јүргүлей берген. Олорды туку Москвада барган дежет. Эзелери база ла койчы, малчы улустар. База ла түрени көргөн балдар. Үренерге болуп, олор јаштарын кичинертип черүге барбагандар. Айасту дезе јажын јаанадып туруп черүге јүре берген. Солдаттын јүрүмин јүрерге, ыраак јерлер көрөргө амадаган. Черүде ого айткандар: «Күүнинг бар болзо, артып кал. Сени бис офицерлердин үредүзине ийерис. Училище божотсон офицер болорын. Сенен јакшынак командир чыгар. Служба јакшы өтсө, академия сакуп јат». Айасту озо баштап бу керекти јарадып турган. А не үренбес? Не јүрбес? Алтын погонды не кийбес? Онон отпускага барып, Натальяны таап алар, Туйтышевтен блаап алар. Кайкамчылу јараш јүрүм болор. Је Натальядан суру јок. Ого үзеери энезинин адынан письмоны сүре ле Кымыс бичип турган. Озо баштап ого Айасту ајару этпеген. Онон бир письмо келген. Сыркыны чала саң башка. Сөстөри де энезинин сөстөри эмес. «Бис сенин јанарыңды энчикпей сакуп јадыбыс. Энен, сыйның, ийнин ле мен база». Онон Чанкырлуның тууларын, Устүги-Карасууда болчок тураны, өтөк јабынчылу кажаганды јурап салган. Онон кенете ачулу письмо келген: «Энен тулаан айдын үчинчи јангызында јада калды. Ыйлажып, сыктажып јууп салдыбыс. Сыйның ла ийнин јааназында. Абыј өрөкөндө. Мен энегнин койлорын кабыр турум. Койыс јакшы туру. Олөр алдында энегнин керестеп айткан сөстөри бар. Јанып келзен, күүним келзе, айса сеге айдып берерим. Кымыс». Черүде артып болбозын, айлында өскүс карындаштары артканын Айасту командирина айдып берген. «Канайдар сени, јангайың — деп, батальонның командири айткан. — Сенен

јакшынак, јалтанбас командир болор эди». Ол тушта черүде солдаттар сүрекей нак болгон. Көп сабазы жууда өлгөн солдаттардын, фронтовиктердин уулдары. Онон командирлердин некелтези база кату. Ончозы жуулашкан, өлүм көргөн улус. Кезиктери от-калаптын јеринде јүрүп, комиссардын чөбчөйи дейтен аракы ичип, ого темигип калган. Комбат ненин де учун Аястуга ајару эткен. «Көп эрмек айтпас, сөстөн кыйа болбос, чыйрак ла санаалу уул» — дейтен. Аястуны ол бойына алдырып, акча берип, рюкзак берип, айдатан:

— Аяас! Учурт! Поселоктон аракы экел! Карган солдат карыгып туру! Баш оорып јат, шыркалар сыстажып јат. Је сен мыны ондоп болбозың, карындаш!

Аястуда не болзын. Элес ле эдип калар. Шилдерди рюкзакка тыгып, јүктенип ийер. Бир катап мынайып, рюкзакты јүктенген, бастыра бойы карга тутурган комбаттын кыбына кирип келерде, мында көп командирлер отурган, олордын ортозында полктын командири. Ол озо баштап алаатый берген. «Јаан командирлер отурып јат! Аракыны көргүзип ийзем, комбатка једжер! — деген санаа бажында сылт эдип калган. — Качар! Нени де айтпас!» Ол јана болуп, чыгарга сананган. Је комбат јылу күлүмзиренип, бажын кекип ийген. «Коркыба! Кир!»

— Слердин јакару бütкен, нөкөр комбат!

Кол чыткытка өрө учуп, чоңчойлор торс эткен.

— А-а! Аяас! Күлүк. Бери бер.

Аясту рюкзакты ийнинен уштып, комбаттын јанына апарып, тургузып салган. Комбат јаантайын ла Аяастуны Аяакс деер. Јебрен гректерде андый кудай болгон деп айдар.

— Барарга јөп беригер!

Комполка күлүмзиренип ийген.

— Акыр, сакы, солдат, — деген. Кырлу стаканга аракыны толтыра урала, ичкери сунган.

— Ууртап кой, солдат. Тышкары кар, соок. Јылынып ал!

— Јок, нөкөр комполка! Мен аракы ичип билбес. Изү.

Ол колынын сыртыла терин арчыган.

— Аракы јогынаң изип калган! — деп, кем де айткан. Каткы «јиир-р» эткен. Ончолоры Аяастуны ајыктап көргөндөр. Кемизи де айткан:

— Мусульман болор бо? Олордын жаңыла аракы ичерге жарабас.

— Ич, Аякс, мен жакып турум — деп, комбат унчуккан.

Аясту стаканда аракыдан ууртап ийерде, ол онын оозын, өрөчөзүн өртөп, жөдүлдөдип, оозынан чачыла берген. Улустын каткызы база жиркирей берген.

— Чын ла аракы ичип билбес көөркий эмтир!

— Ой келер, түңей ле ичер.

— Аракы ичпес, жакшы өгөөн болор. Уйи сүүр!

Кем де онын колынан стаканды алып, айткан.

— Солдат эмес, жаражай кыс!

— Бар, солдат, амыра! Эртен кере түжине амыра!

— Сен кажы жерден, солдат? — деп, офицерлердин бирүзи сураган.

— Алтайдан.

Аясту эбире согуп, элес чыга конгон.

АКЧАБАЙ ЛА МАРИЯ

Өзөктө онын тойы болуп жаткан. Бойы дезде мында, бийик төгнниң үстинде содойып калган отурган.

Янында ээрлү ат отоп жүргөн. Кезер таш база санааркап калган отурган. Бу таш кижини тирүү жүрөрдө база сүүген, сүрнүккөн. Бойынын жаражайын, кайранын жылыйтып, жердин үстин айса эбирген? Айса мында ырысту журтап, божоп калган. Ол бир колында таш чөбчөйүн тудунып, экинчи колыла таш кылыжына тайанып, таш эриндерин кымынып, унчукпай отуру. Аясту базып келеле, таш кижинин колынан чылбырды алып, онын соок таш бажын сыймап, бир эмеш унчукпай турган. «Сенин Ай-Танаң, айса Күмүжек-Аруун, Байанын кайда, баатыр? Сенин таш жүрегин оорыйт па? Сен керегинде кайчылар айдып жат па? Сен өштүлөрлө жуулашкан ба? Күн жаркынду Алтайыннын жайымы учун өлдин бе? Менин тойым болуп жат, Алып. Тойыма кел. Мен жолдо жаражай кыска жолыккам. Оны эш-нөкөрүм деп айткам. Ол кемнин кызы? Айса Эрлик-бийдин балазы? Мен билбезим. Же көөркийимди, ак-жарыкла түңей сүүгенимди аар-алмыс алып барды. Эх, эмди ле

таш болуп, сенин жанына тура беретен болзом. Таш жүрегим сыстабас эди, таш эриндерим жайнабас эди!»

— Је, јакшы болзын, баатыр.

Таш кижинин чырайы көлөткөлөнүп, онон ойто жарый берген. Чек ле тирүү кижинин чырайы чылап. Мынызы учуп бараткан кичинек ак булудычак онын үстине көлөткө таштаганынан улам болгон ине.

Онон Айасту адына мине согуп, өзөкти төмөн магтадып ийген. Айлына једип келзе, јууктары, төрөөндөри мында отурган. Байталбаш дешкен, бор-кар кайнаткан. Абый нени де айтпаган, јангыс ла карыкчалду көрөлө, бажын јайкаган:

— Ол немен кайда? Барып айт. Бажы-көзін јунзын. Келип чай ичсин. Төрөөн-тууганын көрзин. Ой, балам, балам, та нени таап келдин болбой, та нени јөөп јеттин болбой... Ада-энези та не улус? А сен, кей-кебин тагма, сананбас кайткан?

Улустын айтканыла болзо, јангы келин бийелеген, ойногон. Айасту кайда деп сурабаган да, аракыдан эзиргенче ичкен, онон јыгыл калган. Эмди де уйуктап јат. Айасту турага барза, туранын ичи балкаш, тэбрактоозын. Көзнөктин алдындагы шилин кем де оодып салган. Кийими уужалып, чачы семтейип калган Мария срында уйуктап јаткан. Айасту көзнөктин јанына отурып, тагкы тарткан. Баштапкы туштажуда айткан:

— О-ой! Ичип билбейтем! — деп.

Эмди көрөр болзо, тыг ичетен көөркий болгодый. Бойының тойында јыгылганча ичип алган. Айасту базып барала онын јардынан тудуп силкиген. Андандыра тарткан. Је онызы мылырт. Калагызы јаан, уйкузы терең.

— Мария! Тур! Тур дейдим!

— А-а-а, уу-у, Уйкум! Уйкум... Кеде, кеде бар. О-ой, о-ой! Чаптык этпе, чочко. Бийттүү тере тон...

Оозынан јыду аракы јытанып јат. Ары-бери андандыра тартып та турза ойгонбос. «Арыган, аракы ичкен. А, уйуктагай — деп, Айасту ого килеп сананган. — Эх, Мария, Мария. Чуй јолының балазы». Онон чадырга барган. Ончолоры ол јаар суракту көргөндөр.

— Уктап јат...

— Је уйуктагай. Көөркий арыган не.

— Јакшы ла келин. Бийечи, кожончы. Кеберлүү де.

— Кеберин онын кеп эдип кийер бе?

— Клубта ла иштегедий келин.

— Сен нени эдетен, Айасту?

— Та. Билбезим.

Эки кўннинг бажында оны председатель алдырган. Ол ло контора. Ол ло кабинет. Туйтышевтин та кайда да тартып келген эки тумбалу бичинер јаан кўрен столдың ары јанында ол ло јалакай чырайлу кўлўмјилў кўстөрлў кижии. Оңдөс эдип, ичкери колын сунган.

— Јакшы ба, солдат. Јер-Алтайыга јан келдин бе?

— А кайда барар? Јерине келбей...

— Иштеер бе? Айса ўренип барар ба?

— Ўренип барар аргам јок. Оскўс балдарды кайда ар эдер? Энем эзен јүрген болзо, ўренип те барар эдим.

— Бистин улус андый не... Бойын кичедебес, доктырга барбас. Јаңыс ла мал ла мал. Кўнкөрө јыгылганча иштеш. Бис те оморды кичееп турган эмес. Кажы ла јыл планды көптөт јат, этти, сўтти, тўкти көптөт деп некеп јат. А улуска ајару јок. Мал өлзө адылар, бюрого алдырар, сөгөр, кезедер. Керек дезе партиядан, иштен чыгарар. А кижии өлзө — эрмек те јок. Ол та неден өлгөн, канай өлгөн? Јаңыс ла ооружын керелеп турган бичик болзын. Көм салар. Божогоны ла ол. Бу койчы, малчы улус не өлўп турган деп качан да сурак турбады. Эненг ол ло сырынылап оорып јүрўп божоп калды. Ачу. Јакшы койчы болгон... Колхозто нени иштеер кўўнинг бар?

— Нени де болзо... Тўнгей ле.

— Бригадир болодың ба? Сен бичикчи кижии не?

— Јок, јок.

— Айса эненгин отаразын ал. Ол ўўрде старший чабан јок. Онон ўредўге ијерим, зоотехник болорын.

— Энемнинг койлорын?

— Эйе. Оңдо иштеер кижии јок...

— Санан көрўйин.

— Санан, санан. Абыј јаананла јөптөш. Ол нени айдар. А-а, чындап, сени той эткен дежет. Уткуп турум. Пөтўк айткан, бажым оор туру деп јүгўр турган. Мен городто болдым, оның учун тойында турушпадым. Је кандый кижии экелдин? Специальность бар ба?

— Билбезим.

— Канай билбезин?

— Сурабагам.

— Качаннан бери сен оныла таныш болгон?

таш болуп, сенин жанына тура беретен болзом. Таш жүрегим сыстабас эди, таш эриндерим жайнабас эди!»

— Же, жакшы болзын, баатыр.

Таш кижинин чырайы көлөткөлөнүп, оноң ойто жарый берген. Чек ле тирүү кижинин чырайы чылап. Мынызы учуп бараткан кичинек ак булудычак оның үстине көлөткө таштаганынан улам болгон ине.

Оноң Айасту адына мине согуп, өзөкти төмөн магтадып ийген. Айлына једип келзе, јууктары, төрөөндөри мында отурган. Байталбаш дешкен, бор-кар кайнаткан. Абый нени де айтпаган, жаңыс ла карыкчалду көрөлө, бажын жайкаган:

— Ол немен кайда? Барып айт. Бажы-көзин јунзын. Келип чай ичсин. Төрөөн-тууганын көрзин. Ой, балам, балам, та нени таап келдин болбой, та нени јөөп јеттин болбой... Ада-энези та не улус? А сен, кей-кебикин таңма, сананбас кайткан?

Улустын айтканыла болзо, жаңы келин бийелеген, ойногон. Айасту кайда деп сурабаган да, аракыдан эзиргенче ичкен, оноң жыгыл калган. Эмди де уйуктап јат. Айасту турага барза, туранын ичи балкаш, тобрактоозын. Көзнөктин алдындагы шилин кем де оодып салган. Кийими уужалып, чачы семтейип калган Мария орында уйуктап јаткан. Айасту көзнөктин жанына отуруп, таңкы тарткан. Баштапкы туштажуда айткан:

— О-ой! Ичип билбейтем! — деп.

Эмди көрөр болзо, тын ичетен көөркий болгөдүй. Бойынын тойында жыгылганча ичип алган. Айасту базып барала оның јардынан тудуп силкиген. Андандыра тарткан. Же онызы мылырт. Калаңызы јаан, уйкузы терен.

— Мария! Тур! Тур дейдим!

— А-а-а, уу-у, Уйкум! Уйкум... Кеде, кеде бар. О-ой, о-ой! Чаптык этпө, чочко. Бийттүү тере тон...

Оозынан јыду аракы јытанып јат. Ары-бери андандыра тартып та турза ойгонбос. «Арыган, аракы ичкен. А, уйуктагай — деп, Айасту ого килеп сананган. — Эх, Мария, Мария. Чуй јолынын балазы». Оноң чадырга барган. Ончолоры ол јаар суракту көргөндөр.

— Уктап јат...

— Же уйуктагай. Көөркий арыган не.

— Жакшы ла келин. Бийечи, кожончы. Кеберлүү де.

— Кеберин оның кеп эдип кийер бе?

— Клубта ла иштегедий келин.

— Сен нени эдетен, Айасту?

— Та. Билбезим.

Эки кўннинг бажында оны председатель алдырган. Ол ло контора. Ол ло кабинет. Туйтышевтин та кайдан да тартып келген эки тумбалу бичинер јаан кўрен столдын ары јанында ол ло јалакай чырайлу кўлўмјилў кўстөрлў кижии. Оңдөс эдип, ичкери колын сунган.

— Јакшы ба, солдат. Јер-Алтайына јан келдин бе?

— А кайда барар? Јерине келбей...

— Иштеер бе? Айса ўренип барар ба?

— Ўренип барар аргам јок. Оскўс балдарды кайда-ар эдер? Энем эзен јўрген болзо, ўренип те барар эдим.

— Бистин улус андый не... Бойын кичеebes, доктырга барбас. Јаңыс ла мал ла мал. Көңкөрө јыгылганча иштеш. Бис те оморды кичеep турган эмес. Кажы ла јыл планды көптөт јат, этти, сўтти, тўкти көптөт деп некеп јат. А улуска ајару јок. Мал өлзө адылар, бюроого алдырар, сөгөр, кезедер. Керек дезе партиядан, иштең чыгарар. А кижии өлзө — эрмек те јок. Ол та неден өлгөн, канай өлгөн? Јаңыс ла ооружын керелеп турган бичик болзын. Көм салар. Божогоны ла ол. Бу койчы, малчы улус не өлўп турган деп качан да сурак турбады. Энең ол ло сырыңылап оорып јўрўп божоп калды. Ачу. Јакшы койчы болгон... Колхозто нени иштеер кўўнинг бар?

— Нени де болзо... Тўней ле.

— Бригадир болодын ба? Сен бичикчи кижии не?

— Јок, јок.

— Айса энеңнин отаразын ал. Ол ўўрде старший чабан јок. Онон ўредўге ийерим, зоотехник болорың.

— Энеңнин койлорың?

— Эйе. Оңдо иштеер кижии јок...

— Санан көрўйин.

— Санан, санан. Абыј јаананла јөптөш. Ол нени айдар. А-а, чындап, сени той эткен дежет. Уткуп турум. Пөтўк айткан, бажым оор туру деп јўгўр турган. Мен городто болдым, оның учун тойыңда турушпадым. Је кандый кижии экелдин? Специальность бар ба?

— Билбезим.

— Канай билбезин?

— Сурабагам.

— Качаннан бери сен оныла таныш болгон?

таш болуп, сенин жаныга тура беретен болзом. Таш жүрегим сыстабас эди, таш эриндерим жайнабас эди!»

— Је, јакшы болзың, баатыр.

Таш кижинин чырайы көлөткөлөнүп, оноң ойто жарый берген. Чек ле тирүү кижинин чырайы чылап. Мынызы учуп бараткан кичинек ак булудычак оның үстине көлөткө таштаганынан улам болгон ине.

Оноң Айасту адына мине согуп, өзөкти төмөн маңтадып ийген. Айлына једип келзе, јууктары, төрөөндөри мында отурган. Байталбаш дешкен, бор-кар кайнаткан. Абый нени де айтпаган, јаныс ла карыкчалду көрөлө, бажын јайкаган:

— Ол немен кайда? Барып айт. Бажы-көзин јунзың. Келип чай ичсин. Төрөөн-тууганын көрзин. Ой, балам, балам, та нени таап келдин болбой, та нени јөөп јеттин болбой... Ада-энези та не улус? А сен, кей-кебикин таңма, сананбас кайткан?

Улустың айтканыла болзо, јаңы келин бийелеген, ойногон. Айасту кайда деп сурабаган да, аракыдан эзиргенче ичкен, оноң јыгыл калган. Эмди де уйуктап јат. Айасту турага барза, тураның ичи балкаш, тәбрактоозын. Көзнөктин алдындагы шилин кем де оодып салган. Кийими уужалып, чачы семтейип калган Мария орында уйуктап јаткан. Айасту көзнөктин јанына отурып, таңкы тарткан. Баштапкы туштажуда айткан:

— О-ой! Ичип билбейтем! — деп.

Эмди көрөр болзо, тың ичетен көөркий болгодый. Бойының тойында јыгылганча ичип алган. Айасту базып барала оның јардынан тудуп силкиген. Андандыра тарткан. Је онызы мылырт. Калаңызы јаан, уйкузы терең.

— Мария! Тур! Тур дейдим!

— А-а-а, уу-у, Уйкум! Уйкум... Кеде, кеде бар. О-ой, о-ой! Чаптык этпе, чочко. Бийттүү тере тон...

Оозынан јыду аракы јытанып јат. Ары-бери андандыра тартып та турза ойгонбос. «Арыган, аракы ичкен. А, уйуктагай — деп, Айасту ого килеп сананган. — Эх, Мария, Мария. Чуй јолының балазы». Оноң чадырга барган. Ончолоры ол јаар суракту көргөндөр.

— Уктап јат...

— Је уйуктагай. Көөркий арыган не.

— Јакшы ла келин. Бийечи, кожончы. Кеберлүү де.

— Кеберин оның кеп эдип кийер бе?

— Клубта ла иштегедий келин.

— Сен нени эдетен, Айасту?

— Та. Билбезим.

Эки кўннинг бажында оны председатель алдырган. Ол ло контора. Ол ло кабинет. Туйтышевтин та кайдан да тартып келген эки тумбалу бичинер јаан. кўрен столдың ары јанында ол ло јалакай чырайлу кўлўмјилў кўстөрлў кижи. Оңдөс эдип, ичкери колын сунган.

— Јакшы ба, солдат. Јер-Алтайыга јан келдин бе?

— А кайда барар? Јерине келбей...

— Иштеер бе? Айса үренип барар ба?

— Уренип барар аргам јок. Оскўс балдарды кайда ар эдер? Энем эзен јүрген болзо, үренип те барар эдим.

— Бистинг улус андый не... Бойын кичеebes, докторга барбас. Јаңыс ла мал ла мал. Көңкөрө јыгылганча иштеш. Бис те оларды кичеep турган эмес. Кажы ла јыл планды көптөт јат, этти, сўтти, тўкти көптөт деп некеп јат. А улуска ајару јок. Мал өлзө адылар, бюрога алдырар, сөгөр, кезедер. Керек дезе партиядан, иштег чыгарар. А кижи өлзө — эрмек те јок. Ол та недег өлгөн, канай өлгөн? Јаңыс ла ооружын керелеп турган бичик болзын. Көм салар. Божогоны ла ол. Бу койчы, малчы улус не өлўп турган деп качан да сурак турбады. Энег ол ло сырынылап оорып јүрўп божоп калды. Ачу. Јакшы койчы болгон... Колхозто нени иштеер кўўнинг бар?

— Нени де болзо... Тўней ле.

— Бригадир болодың ба? Сен бичикки кижи не?

— Јок, јок.

— Айса энегнинг отаразын ал. Ол үүрде старший чабан јок. Онон үредўге ийерим, зоотехник болорын.

— Энегнинг койлорын?

— Эйе. Оңдо иштеер кижи јок...

— Санан көрўйин.

— Санан, санан. Абыј јаананла јөптөш. Ол нени айдар. А-а, чындап, сени той эткен дежет. Уткуп турум. Пөтүк айткан, бажым оор туру деп јүгүр турган. Мен городто болдым, оның учун тойында турушпадым. Је кандый кижи экелдин? Специальность бар ба?

— Билбезим.

— Канай билбезинг?

— Сурабагам.

— Качаннан бери сен оныла таныш болгон?

- Он күн өткөн...
- Бир ле көрүштөн бе?
- Ондый туру.
- Сан ла башка неме эмтир, уул.
- Эйе, сан башка. Је канайдар оны?
- Јурта. Бала-барка азыра. Бир де көрүштөн санаа једе бербей — деп, Медей Шуурович айткан.
- Ол столдын үстине узун сабарларыла торсылдадып, Айастуны сүрекей-сүрекей лапту аыктап отурган. Онон бир эмеш унчукпай отурала, айткан:
- Бийечи, кожончы келин деп уккам. Айса клубта иштеер?
- Ондый ишке јараар болбой...
- Айдарда, сен деремнеде артып јадын. Јаш билени эки башка канайып айрыыр? Эмди тура бригадир бол, јада-тура көрүне бербей. Уйинге јөптөш. Нени эдер, кайда иштеер күүндү. Онон меге кирип барзын. Акыр, сенде јадар јер бар ба, солдат?
- Јок, энемнинг эски туразын улус јуу тушта одын эдип өртөп койгон.
- Ол Пөтүктин коштойында квартирага көч. Мен јангы турага көчкөм. Јунуп, черетеп ал.
- Ол карманынан бир тизим јүлкүүрлерди алып, бирүзин ичкери сунган.
- Ме, ал. Бүгүн ле көч. Онон өскө кемизи-кемизи кирип албазын.
- Бу күннен ала сан башка јүрүм башталган. Айасту атана ла берзе, онын айлына Акчабай кирип келген турар. Энгирде јет келер болзо, Мария клубта, Акчабай база ондо. Чурана ойногон, кандый да бийеге үренген тургулаар. Деремненин јииттери база мында. Өлөң ижи башталардан озо, јайым өйлөр болгон. Кой кайчылаш база божоп калган. Кыраларда аш јерин јабып, карыш кирези өзүп келген. Удабас өлөң ижине чыгар керек. Онын учун чалгыларды, айрууш-тырмууштарды, косилкаларды белетеер керек. Силостордын оролорын арчыыр керек. Косилкаларга јегетен аттар кайда? Эмдиктерди база үредер керек. Өлөң чабатан јаландарды, аркаларды будактардан, таштардан арчыдар ой база јеткен. Онын учун. Айасту јаландарды, кобы-јиктерди, арка-тууларды керий јортуп јүретен. Айлына јанар күүни чек келбейтен. Эрте јай. Кандый јараш ой. Ого үзеери бу јаландар, кобылар, аркалар Натальяны

ээдип турган. Онын айткан сөстөри, каткызы, карузып көргөн көрүжи мында ла артып калгандый. Јүзүн-базын чечектерди јууй тудуп, јыткарып көрзө. Натальянын духилери јытанар. Бир катап ого Айасту тооргынын кинин сыйлаган. Наталья оны јыткарып көрөлө, тумчугын тыртыйтып, каткырып айткан.

— У-у, јыды кандый јараш... Је саң башка.

Оноң чичкечек мөңүн илјирмеге тизеле, эки төжинин ортозында ойдыкка салып, илјирмени мойнына кийип алган. Бир катап Абыйдын јанына базап келерде, өрөкөн күлүмзиренип сураган.

— Э-э, келинек. Тооргынын кинин кайдан алган?

— Кандый тооргынын?

— Сененг тооргынын киниле јытан јат.

— А-а, эйе, андый неме тагын алгам... — Онын чырайы кызара берген. «Айасту сыйлаган деп, Абый сезип ийген болбой?» Јүреги чочып, јүзи там кызарган, борозымак јаан кара көстөри керек дезе мөлтүреже берген. Абый мыны база чала кайкап көрүп калган. «А таң сени! Јараш ла келин. Айастунун јүүлери де јолду» — деп, ол сананган.

— Онын јыды чыкпас неме, келинек. Сениң ачу јиклонын, духин эмес. Алтайдын агару, ару агынын кини. Төрөл јеристин кеен, јараш јыды ондо толгон туру.

Оноң болчок туразына, канайып та бир күн кирип барала, баш кайырчакты ачып, ак бөстө ороп салган кинди көрөр болзо, онызы јок. Кем де алып барган. «Айасту алган, өскө алар кижи јок». Оноң сылт сананган. «А-а, эрмек тегин эмес турбай. Айасту ол келинле јергелеш туру деген табыш јүрген. Качан јыткарыш ийди таңмалар? Оной туруп, калак, ол калју Туйтышевке өлтүртип салгай. Көрүжи апту келинек деп бодоп калган эдим ле». Айастуга Абый нени де айтпаган. Билбеченг, көрбөчөң болуп, араланып ийген. «Јаш уулла ойноор кандый келин! — деп, ол бойында сананган. — Бу мынан нени көрүп ийген. Је ле деген эрлер јүрү не? Көрзөң таңманы! Айгырзып јүргенин. Айла бу канча јашту келин? Айастудый ла болды ба? А мен баламды тен кичинеерттип, тен јажыркадып. А ол нени кылын јат».

Јарым ай өтпөгөн. Деремнеде шыбышташ башталган. Акчабай јеенинин јуртына кирип туру деп. Јеен

келдиниң койнына кирип туру деп. Је Айасту мыны эң учында уккан. Мария кей-кебизин, оныла јурт болбос деп, ол сезип јүрген. Је мындый болор деп, түженбеген де. Вот сеге ал! Акчабай! Онын төрөл таайы! Уйиниң ойножы болуп калган. Олор кере түште клубта да бөктөнгөн дешкен. Айасту ары ла болзо, Акчабай ла Мария бөктөнгилеп ийет деп айдышкан. «Бу элдеп кадыйтты эмди таайлу-јеендү үлежип койдон турган ба? — деп, айткан улус бар. Кандый уят! Кандый јескимчилү куучын! Эмди учында барып экилезин уятка салган. Бу табышты Айасту кедери јүреле уккан. Уккан бойынча аайы јок ачынган, атыйланган, өзөкти төмөн учурткан. Олор койдонжып, ойноп јаткандары, јыташкандары торт ло санаазында јуралып турган. Олордын уятту кыймыктары көзине көрүнип, чыгарган табыштары кулагына угулып тургандый болгон. Экилезин тудуп алар күүни келген. Кайыш камчыла туда-туда берерин, јылангаш күлүктер чынгырыжып качарын, ол маказырап, сананып бараткан. Акчабай таайы чыйрак. Је Айастудый капшуун эмес. Ол, Айасту, онын сырт терезин сойор. Өскө кижиниң уйин койдоноры кандый тату эмтир, көргүзер! Аттын маңы тибирт-тибирт. Јүрек дезе тирс-тирс. Кулакта дезе кандый да сын-сын эткен табыштар.

Калганчы өйлөрдө олор сүре ле кожо болуп тургандарын, кандый да учурлу көрүшкендерин Айасту эске алын турган. Мындый айалгага ол кичинек те ајару этпеген. Нениң учун дезе ол сүре ле Наталья керегинде сананган. Онын кебери јүрегине толуп калган. Бу, байла, онын баштапкы ла калганчы сүүжи болгон. Айла баштапкы, экинчи, үчинчи сүүштер болор бо? Айастуның ондогоныла болзо, сүүш сок јаныс болор учурлу. Јаңыс ла ол ооктолып, оодылып, чачылып јат. Олорды бириктире тудуп ийзе, ол ло сүүш дейтен кайкамчылу неме боло берер.

Айасту адын Абый эштин айлының јанына артырып койоло, өзөкти төмөн өңөлөгөндү базып ийген. Туранын јанына базып келзе, ак шторала туй тартып салган көзнөктө от күйүп турган. Ол эжикти токылдатпай, кезем ача соккон. Күнүркеген көстөриниң отторы күйүп, озо ло баштап орын јаар кылчас эткен. Је орынды түп-түс эттире јууила, кырларын кружевалап салган ак јамынчыла јаап койгон эмтир. Јастыктар баш тийбегендий ару ла тастак.

— О-ой, Айастушка, кайда болдың? Не узак?

Чырайынан не де сезилбей јат. Ол ло буру јок, јаан кара көстөр. Ол ло јалакай, керсү үн. «Ох, кандый сүмелү кадыт! Күрүм. Не де болбогон чылап, көрүп јат. А койдонгон, јыргаган. Бу ла эриндериле оны окшогон, бу ла узун сабарларлу ишке темикпеген колдо-рыла оны кучактаган» — деп, Айасту илмекке плащын илип, сананган.

— А не? Сакыбадың ба?

— Сакыгам...

— Айса өскө кижии сакыган ба?

— А не шылап турун? Өскө дө кижии сакыган бол-зом, сеге не?

Айасту оның јаагына алаканыла тарс берип ийгенин бойы да билбей калган. Мария ачу чангырып ийеле, јана болгон. Оның көстөри торт ло чагыла берген. Ол бастыра бойы тыркырап турган.

— Сен, сен, чочко! Ишак! Мени согуп, мени кем де сокпогон. Адам да сокпогон!

— Сокпогон? Согор керек болгон? Үредер! Уйат дегени не, јүрүм дегени не! Билип јүрзин деп! Адаг сокпогон? Эмди мен сеге берерим! — Онон ол јүгү-рип барып, стенеде илип койгон өөрмөлү камчызын ала койгон. Мария столдо јаткан курч бычакты ала койып, кыйгырып ийген.

— Только согуп көр! Мен кезип ийерим! Өлтүре-рим! Айса өлүн ийерим! Только јууктап көр!

Айасту камчызын талайып, кыптын тал-ортозына тура түшкен. «Көрмөстинг балазы, калак, кезинип ий-гей!» — деген санаа меезинде јалт эткен. Бу ла өйдө эжик калырт эдип, Акчабай кире конгон. Марияның чыңгырыжын ол угуп ийген болгодый. Айдарда, кайда да јуугында болгон. Ол эки колын талбайтып, оло-дың ортозына тура түшкен.

— Мария! Бычагың чач! Мен сени согорго бербезим! Мени сок! Мени сок! Эй! Бис кожо! Улус чын айт јат! Мен бир де неме јажырбазым. Бис кожо! Ма-рияны сеге бербезим!..

— А-а! Ойнош бол турган кижии слер бе, таайым?

— Мен! Мен!

— Јеен келиннинг койны јылу ба?

Мария бычагың туура чачып ийеле, отура берген.

— Эй! Изү! Јылу! Машанан өскө меге кем де керек јок! Је сок! Сок!

— Айдарда, улус чын айдыш јат? — деп, Айасту уур тынып сураган.

— Бис бой-бойыска јарашканыс, санаабыс салышканыс, мынан јүр каларыс!.. Кемге де чаптык этпезис. Јер элбек. Иш табылар. Мен Марияны эки колымга ал јүрерим.

— Ырысту болыгор, таай!

Айасту камчызын толык јаар мергедеп ийеле, казырланып, полго түкүреле, түкүрүгин өдүгинин таманыла јыжа согуп, чыга конгон. Онон ого кенете јетил боло берген. Ол јааназынын айлына кирбей, адына мине согуп, Устүги-Карасуу јаар ууланып, јортуп ийген. Онон эки конуп јанып келзе, Абый, Акчабайдын энези, өй адазы ал-санаага түшкен отургандар.

— Не болгон?

— Ол алмыс катын Акчабайды алганча качаарен. Кече туку трактын јанында турлары дешкен. Бүгүн јок.

— Таайыма сый ла болгой.

— Тфук! Уйалбас күрүмдер! Уйат јок! Улус нени айдар?

— А мен не! Акчабай таайым алган эжимди бла-алт — деп, Айасту кыјырантып айткан. — Мен оны ого сыйлап бердим бе?

Мыны угуп, үйде улус унчугушпай барган. Кандый да болзо, Айастуда буру ок. Кижичилеп экелген, кижичилеп тойлогон. Акчабай деп шилемирдин кинчеги не бу. Уйат! Уйат! Таайы јееинин үйин блаап алган. Алтай улуста качан да мындый неме болбогон.

— Ол тармачы келин болбой? Акчабайга нени-нени ичир ийген — деп, уулынын јаман кылыгын канайып-канайып актаарга Акчабайдын энези айткан.

— Тармы јеткен ого барып! Кей-кебизиндерине чыдашпай турбай — деп, Абый арбанган.

— Јан келбей кайда барар ол? — деп, Айасту айткан. — Чуйдын трагында шоферлор көп. Олор түнгейде Марияны ал барар. Трактын балазы ол.

Бир недеде өткөн — Акчабай јок. Эки недеде өткөн — күлүк јок. Ондойдо ло көрүнген дежер. Өй адазы ла энези колхозтон машина сурап алып, Пөтүкле кожо ондойго учуртып барза, Акчабай чайныйдын јанында отурган. Каланы.

— Маша кайда?

— А, јүреерен. Тү-тү!

— Јазап айт!

— Бар-жок акча божогончо ичкен, Самыйка бабышканын айлында санаага јеткенче бийелеген, јыргаган. Бир јиит орус шофер кожо ло ийиктел турган. Најы, нөкөр лө бол турган. Онон Марияны кабинага отургыскан ла, чемоданды кузовко таштаган ла, Акчабай кабинада Машага коштой отураарга турарда, шофер оны ийде салып ийген.

— Сен јан, койын кабыр, чылбак — деген. Онон Акчабай күнүреде ыйлап, кирлү кара јудругыла јаан алчак кара көстөринен төгүлип келген јаштарды јыжа тарткан.

— Ых! Мария, кайттын! Не таштадын?

Маша онын јаагынан моч эттире окшоп ийеле, «јакшы болзын, Акчабаша! — деген. — Айастуга эзен айт. Қаргабазын» — деген.

Каткырып, машинанын эжигин тирс эттире јабып, ары болуп элес эткен. Онон кабинадан чичкечек ак колын чыгарып, жапып ийген.

Калын кара чачы таакызырап, калапту бойы өскүзиреп, Акчабай артып калган. Онон карыкчалга чыдажып болбой калганчы акказыла «Осенний сад» алып ичкен. Онон Урсулдын суузына чөңүп өлөр деп шүүнген. Је суу тайыс. Чөңөр јер јок. Чөкөйлө, чайныйдын јанында отурганы ол.

— Је, болды, эмди јаналы, балам — деп, энези уулына килеп айткан. — Карын барганы јакшы.

— Канайып јанарым! Јеенимнин көзине канайып көрөрим? — деп, Акчабай ыйлаган. — Тенийтем. Телекейди эбиретем. Түндүк талага да јүре бербей.

— Јерсү јадык анданбас, јеендү-таайлу ырашпас — деп, өй адазы айткан. Медальдары шынкырап, орјендери јалтырап, тенибер уулын колтыктап, Чаңкырлуга једип келген. Пөтүк айткан:

— Ээ, Акчабаша, эмеген табылар. Ыйлабас. Кыстар көп.

Јерине једип келеле, Акчабай эки күнге јазанган. Тайгада таштап ийген јылкы малына атанган. Колхозтын јаанына айткан:

— Бир јыл өзөк түшпезим, бир јыл сагалым јүлбезим! — деп. Өзөккө јаңыс болушчы уул түжер, азыктүлүкти, солып кийер кийимди ол апарар. Сагалы курлаазына јетире өзүп калган. Онон бир күн Абый чады-

рында арба куурып отурза, Айастунунг сыйны, Эркелей, жүгүрүп келген.

— Жаанам! Чагыда кандый да карга-ан кижн түш жат! Саалы — во! Чачы — во!

«Акыр бу кемизи болотон — деп, Абый сананган. — Бу ла жерде жаан саалду кижн жок болор керек!» Онон эжик кылырт эдип, кижн кир келген. Ирге жаар нени де салып койоло, эр жанында темир орыннынг жанына жабыланып отура берген. Куурылган чаракты эскинге эжип ийеле, бажын көдүрүп, өрө көрзө, жарынга жеткен чачту, төшкө жеткен сагалду кижн отурган. Абыйдын жүреги шимирт эткен. «Мынызы кижн коркор кандый немези туру!» — деп сананган. Таныш эмес кижн эрмек сурабаста, Абый эпжоксынып сураган.

— Кажы жердин кижизи эдеер, былар?

Сагалду кижн неме айтпас. Түлтүй ле калган оту-рар. «Кулак укпас өрөкөн бө айса тили жок неме бе? — деп, Абый сананган. — Айса мынызы алтай эмес пе?»

— Не кижн? Кажы жер? Зачым приихаль?

— Бу ла жердин кижизи мен — деп айдала, байбак сагалду кижн жаркырада каткыра берерде, Абый танып ийген — Акчабай. Ол булгуужыла оны согорго энчен-деп, каткызын бадырып болбой айткан:

— Чык! Чык, учкан! Чачын томыр, сагалын жүли, алмыс. Адаг мени өчөп, энен мени ченеп.

Онон булгуужын ычкынып, бастыра бойы селендеп, каткыра берген. Эки жылдын бажында Акчабай кижн алган. Бу ла жердин балазын. Кожо үренген, кожо бөкөн баланы. Той до тын болгон. Жылкы сойгон. Канча канча айыл кудалаган. Белкенчек жетиргеи, шаалта жетирген. Онон шык журтагылай берген. Ада-энелү, аста болзо, малду, жеткилдү улус ондый болбой база. Айастунунг тойындый шалбий-телбий болзын ба. Акчабай аракы ичпес, танкы тартпас. Турлузы туку Чагкырлу бажында. Чийнелүннн тайгазында. Одузынчы жыл жылкылар кабыр жат. Ол жылкылардын та канчузы колхозтын, та канчузы Акчабайдын — кем де билбес. Алты жүс жылкы дежер. Онын үстине бир айгыр артык мал бар. Акчабайдын. Малды ол канча жылдарга билезиле кожо кабырган. Уйи, бойы, онон эн жаан уулы. База адазы ошкош баатыр. Олорды туку Абыйдын жааназын төзөгөн дежер. Атту-чуулу бөкө, анчы эмегенди. Абый бойы да тутса тудар ла кижн не. Чыйрагы,

омогы учун чеденнинг бөгиле кызылдардын командирин өлтүрө шыйдамдап турбай. Бу ла тоолу жылдар мынанг озо, Айасту ла Акчабай Абый эштинг жанында будакту чиби болчокты чек ле жарып болбогон. Онон эгирде Абый ол болчокты жара чабып, айткан дежер:

— Мен жар албай турган немени балдар канай жарзын! — деп.

Абыйдын жааназы андап барала айу аткан, ол айунын эдин кайнадала, үзе жип алган, онон өрө турайын деп, чаал агаштан тартынып, оны тазылыла кодоро тартып ийген дежетен. Мыны угуп улус онон сураптыр:

— Эй, былар, слерди бүдүн айунын эдин бир отурала үзе жип салган дежет, чын ба?

— Э-э, оны айу дейдин бе? Бала айу не!

— Орө турайын дейле, чаал агашты тазылыла кожо кодоро тартып ийген дежет, онызы чын ба?

— Э-э, оны агаш дейдин бе? Бала агаш не! — деп.

Акчабайдын анчызы да коркыш, аткан оты жерге түшпес. Канча жылдардын туркунына аймактын жаандарын ангнын эдиле ол азырап келди. Областьтын да улусы ондо келген турар. Тынг кижн. Бойы коммунист, депутат. Ордендер деп неме төжинде торт ло байырайып калган. Эмди аренданын өйи келген. Ол Акчабайдын өйи. Оны эмди кандый бир жалкулар, аракызактар бай, кулак деп талабас, ичи күйүнип истebes. Эмди ээзи жок мал болбос. Кажы ла серке чотто болор. Иштегкей кижн байыыр, иштебес неме жоксыраар. Ойто ло озогы өйлөр келип жат. Ле онын өнги башка. Ол кызыл чырайлу. Ле онон көгөрө дө берерден айабас. Улус көкип ле жат, көөрөп лө жат. Акчабай дезе аларын чотоп жат.

АИЫЛЧЫ

Түнүктен күн чалып ийерде, Айасту атпас эдип, өткөн өйлөрдөң кайра бурылып, чөйгөндө чайды көрди. Чай чек сооло кайнап бараткан эмтир. Ол чөйгөнди оттон туура тургузып салала, үйден чыгып барза, аяс тегериден күн сүүнчилу чалып турды. Эрел Миронович бажы кажандап, Чанкырлунын суузынан жунунып отурды. Айасту базып барала соок сууга жунунып алды. Кандый да серүүн ле жеңил боло берди.

— Кандый конгон, Эрел Мироныч!

— Јакшы. Уйку јок. Сен кандый?

— Мен? Менде комыдал јок. Түнде канча-канча катап ойгонып, кажаан-чеденди эбире базып, үрен калган не. Айдың-күннинг аайы кандый, ак мал кандый көрөр керек. Онон бу бир уч жүрер тарелкалар да деп немени көр турадым. Ондый чөйбөк немелер. Јылбырап уч барадала, тура түжер. Онон јылбырт эдип, јогол калар. Озо баштап мен олордон коркып туратам. Мынызы Американын ийген немези болбозын деп. Атом-сатом чач ийбезин деп. Онон Кокышевтин айтканы санаама кирген. «Чобра айылга не чачар, чо дегине сураарга» деп.

Онон база оны-мыны куучындажып чайлап алала, калтар атты абрага јегип, өзөкти төмөн күлүредип ийгендер. Айасту деремнеден машиназын экелер, Эрел Миронович онын кийнинен абралу јанып ийер айса ондо иш табылза, артып калар. Јылуларда печке-сачка салар. Абралу ат ого түңей ле керек болор. Керек јок болзо, оны балдарла ойто кайра јандырып ийер.

Аш јип јара семирген өркөлөр каа-јаада кара јолды кечире белбендеп мантажып турдылар. Тейлегендер айас тегериде араай айланышкан. Эмди балдар чакпы салбай јат. Өркө олордын түжинде де јок. Онын учун тейлегенге чакпыда јаткан белен курсак база учурабай јат. Је јемит болотон тенек өркөчөктөр түңей ле бар. Төңичектин үстине содос эдип отурып, шартылдаар, сүүнер, мактанар, онон көрзө лө тейлегеннин курч тырмактарына илине берген турар. Озо баштап көөркийлер өлөрин де билбейтен болгодый. Кайкамчыкту бийикте кайкалап барып јат. Мен кандый ырысту! Мен канатту. Мен јайалталу! Мен ончозынан артык! Је чаңкыр каянын үстине тейлеген отурып, чо-кызына «торс» чокып ийер. Божогоны ла ол!

Эки кижжи кажызы ла бойынын жүрүмин, бойынын салымын сананып, барып јаткан. Күски күннинг чогы изү эмес болгон. «Акыр, конторага барар, кайда печкелер јазайтан, угуп алар. Озо баштап турлуларга барар керек. Кем айса кой берер, кемизи акча берер. Бир таар кулур сат алар керек. Ачыткыны ол бойы да эдип ийер. Костюм база коомой. Өлөр тушта нени кийер? Кайырчакты быјыл эдер бе айса эзенде эдер бе? Ийде-чак чыгып јат. Акыр, ол бөлөм келгей не? Ол менен јаан, Абыйла јажыт болбозын? Је онон кандый болуш

болор? Айса бойым барып келейин бе? Вот, ол чын бай кижининг уулы болгон. Энемнинг јаан эјези аргалу-чакту иркиттерде јуртаган деп айдыжатан. «Је адазы учун уулы карууга турбас» — деп, Сталин айткан. Көк төгүн айткан. Уулдарынан болгой үйлерин, кыстарын, јаш балдарын түрмеге отургызып, ссылкалап, албанла иштедип, кырып салды. Люда көөркий ондо ло божогон» — деп, Эрел сананып баратты. Абранынг көлөсөлөри күлүр-күлүр эдип, бойынын куучынын айдып баратат.

«Койлор бу ла бойы турза, јакшы. Быјыл алыш јакшы болор болды ба? Түк те, кураандар да. Эмди аренда, хозрасчет. Кажы ла тудам түкти, кажы ла кураанды кичеер керек. Онон сакмандар база көп албас. Кажан-чеденди де бойым јазаар керек. Јалкуурбас, јайымжыбас. Келер јылда «Беларусь» трактор до сadyп алар арга боло берер. Ол тушта азыралды бойы ла белетеп албай. Јаан уул, Амыр, механизатор. А јерди энчиге берип салза, айыл ордынча да јер керектү болор. Ол тушта јерсү јадыктар јатпас, куу төгөштөр турбас. Силос салып, јер каспас. Таштан, кумактан башня тут алар. Фермер болор. Чанкырлунын јаадына јараш тура тудуп алар. Бир де ууш өтөк тегин артпас. Ончозы кырага төгүлер. Балдарды база мал ижине үредер керек. Јакшы өйлөр келип јат. Эх, УАЗ-ик машина болгон болзо, прицептен сүретеп алып, не-немени салып алып, көчүп јүрбей. Өтөкти де оныла тартып ийбей. Трактор јалдап алганча. Акчабайтаай УАЗ-икти алып ийген. Эпчил де. Јаандарла танышта. Онон акча деп неменинг чоды да јок дежет. Акчаны ол кайдаар чыгымдаар? Алган немези јангыс ла сакхар, је кулур, калаш. Эт бойынын. Малдын эди эмес, эликтинг, аннынг. Теп-тегин неме. Личный малын табыштыр јат. Кажы ла јыл он мунга турар баала. Аракы ичпес. Кийим? Је тайга-ташта, малдын јанында нени кийер? Јылу ла болзын, эптү ле болзын. Улус күйүн јат. Ачын јат. Је таайым чылап иштеп болбос то. Мен де ол кире иштеп болбозым. Јайы-кыжы ат үстинде. Соок бол, шуурган-јоткон бол, јут бол — түнгей ле јорт. Јылкы малды кажанга кийдирип, бектеп салар эмес. Је түнгей ле керик кижини. Күрүм меге, јеенине бир кулун да айдып бербеген» — Ајасту «Чу!» дейле, калтар атты көнү јелишке көчүрип ийди. Көлөсөлөр тилирежип,

туку өткөн өйлөрдү эске алдырат. Канча тонна сүт тарткан, каймак-саржу тарткан абралар. Алтай келиндердин шыразын, ачу комыдалду кожондорун уккан көгөсөлөр. Эмди абралу ат көрбөзүн, ондый неме тоолу ла улуста. Төгөттүн жыдын улус ундып салган. Бүгүңги улус көп немени ундып салган. Керек дезе талкан да этпес, жалкуулар. Бойлоры калаш та быжырбас. Азында ас-мас та кулур табылза ачыткы эдер, балкаш печкеге калаш быжырар. Ол калаштын жараш жыды деремненин оромына жайыл турар. Онон ол калашты жылу сүтке кожуп жип ал! Онон артык не де керек жок!

Олор деремнеге једип келзе, Эрел Миронович Јпринди кандый да кижн бедрел туру дешти. Абыи эшке кирип келзе, ол өрөкөн ондо отурды. Экү чайлаган, эмеш ууртагылап ийген, ээк-јаак изиген. Эрелди көрүп ийеле, ол кижн онын көстөрине лапту-лапту көргөн. Онон эки колын ичкери сунуп, көстөри суркурап, сурөды:

— Сен Эрел бе? Минкөдөннин уулы ба?

— Эйе, мен Эрел Јприн — деп, Эрел үни тунгаксып унчукты. Ненин де учун көкси тапчып, көстөри жылу туманла туй тартыла берди.

— Э-э, көстөрнн эненин, тумчугын адагнын турбай. Ол ло Тодогоштордын породазы! Мен — Астапей. Качан бир көрүшкен эмезис пе, бөлөм?

Ол Эрел Мироновичти эки колынан бек тудуп, онон оны кучактай алды.

— Је, кандый жүрүн, бөлөм?

— Јакшы... Слер кандый?

— А, кандый! Кара-күренг.

Онын јанында байалгак сынду, онон-мынаг ла ак кылдар көрүнип келген кускун кара чачту, өдүңги кара көстү, кызыл чырайлу кижн турды. Бу кижинин көрүжи Эрел Мироновичтин бастыра жүрүминде артып калган. Оны Хабаровскта рассыльный түрмедек Колымада лагерьге апарарга чыгарып јадарда бу кижиле кап-чут тушташкан. Ол тура тўжүп, кылчас көрөлө, көстөри јаанай берген. Бу сен бе деп сурагандый болгон. Эрел база кайа көргөн. Је конвойдын үни:

— Туура көрбө, ичкери бас. — Онон јардына мылтыктын јыдазы өңзүрө тийген. Ол тушта Эрел Миронович оны танып ийген.

— Эйе, отургам.

— Коридордо коштойынла өткөм, санаанга кирет пе?

— Кир јат... Ол кижн слер болгоноор.

— Эйе, мен болгом... Сести деп бодогом ло.

— Слер јирме төрт пö айса јирме алты ба јылда таадам эшке кел јүргенеер. Мынызы эс-бос санаама кир туру. Ол тушта слер коркышту омок кижн болгоноор. Адамнын энези, Маңкы јаанам, ары-бери јүгүрип, слерди «јесним келт, јенним келт, эјемнин уулы келт» — деп сүүнип, күндүлөп турган.

Абыйдын ажы-тузы түгенбес тегерик столын эбире отурып ийгендер. Срöкөн кайдан да болчок шил чыгарып келген. Угар болзо, Куйкачы ла Астапей туку озодон бери билижетен эмтир. Астапей онын баштапкы өгöөннин, Јылчынын, нөкөри болгон. Тойго сойорго ого јылкы мал да берген. Экү ол туку гражданский јууны, өлүмди, шыраны эске алынган отурады.

— Ба-таа, сен, Куйкачы, база калапту ла кижн болгон. Эр де кижн ондый неме эт албас. Онон сени бедреп не аайлу боллободы!

Куйкачы, Абый каткырат.

— И та-тай. Санаа јок кадыт. Эри учун өч ал јаткан туру. Эки балазы керегинде сананбаган! Акам база мени аргадаар деп јат өлди. Кызылдар оны јыданын бажына көдүрлейен дежетен.

— Аткир кижн болгон. Капшуун. Беш окло беш солдатты јыга аткан. Камылдылап. Онон окторы божой берген не. Онон башка ончозын кырар эди. Сенин акаңнын, Урматтын, сөөгин бис јууганыс. Чек үрел калган. Јанынан ла ородон казала, күректин бажыла оноор антарып ийгенис.

— А бу сен база кызыл болгон эмезин бе?

— Болбой база. Кайда барат? Јылчы база кызыл болды не. Тын јуулашкан кижн ол! Чуй бажында полковник Сатунинди өлтүрген улустын бирүзи. Онон ол ло кызылдарын Јылчыны айылдын јанына атлап салды. А не? Алтай кижини кижн деп тоого албай турган не! Кижн күүни јок немелер. Мен кызыл болгом, партизан болгом, актарла јуулашкам, Совет јан тургускам деп, төжинө согунуп, пенсие ал турган немелердин көп сабазы тегин ле тонокчылар, өлтүрөөчилер болгон. Кайдан актарла јуулажат! Бу ла амыр јаткан алтай улусты өлтүрлөп јүрбей.

— А сен бойын? Атту-чуулу Айбышевтин бажын кезе чапкан эмезин бе? — деп, Абый сурап јат.

— Айбышев чын бандит болгон. Совет жанга удурду жуулашкан. Бу ла Ак-Боомдо, кызылдарды Чуй суузына кыстап, кырган улустардын бирүзи ол. Чулу алтай кижиге эмес, крестү кижиге. Алтай крестүлерден кылык чыккан ла эмей. Христос, Христос дежи, орустарла жытажып, төрөөнзижи турала, жаман чак келерде бойбойун өлтүрижи баштады не бу? Олордын кинчеге кара алтай улуска түшкен. Айбышепти бис туку граждандуу божоп каларда тудуп, өлтүрүп турбай. Темдекти база, Семенекти. Алтай албатыдан бүткен алып-күлүкти, ат-нерэлү Төжлөй Ташкиновты, база өлтүрүлөп салды не! Көрмөс бу улусту кулактап турарда түймөөн көдүрүп, Оймоннын бай жаржактарына биригип! Канай турган деп айдар? Заготовитель болуп, тере-терс жууп, амыр ла жүрген кижиге?

— Одус жети жылда түнгей ле божот салар эди — деп, Эрел Миронович унчукты.

— Ол менин адамнын таайы. Көгөл найман сөөктү. Олорды туку Кара-Эрчиште келген дежер. Коңжок тумчукту, чанкыр көстү улус. Курч. Омок. Онон бу ла Ондойдын ичинде атлап салды не. Өлтүрөп алдында түрмө бол туоган подвалдан чыгар жадарда, Төжлөй суралтыр

— Кайдаар апар жадаар, уулдар?

— Москва дөөн!

— Э-э, бу мынаар, Ондойдын ичи өрө апар жаткан болбойоор. а?

Куучын өдүп ле жат. Озогызын ойгоскон, эртезин элтерткен.

Онон Астапей өрө туруп, көжүп калган буттарын түзедип сурады:

— А бу айлы-журтын кайда, бөлөм?

— Менде айыл-журт жок. Мен баскын кижиге, Астапей Туднарыч. Сойып берер койым да жок, соотоп айдар сөзим де жок.

— Акыр, акыр — деп, Абый өрө турды. — Эрелде жок болзо, менде бар. Эй, Аясту, бисти өрө апар. Машинаң мында ба?

— Мында.

— Мен база машиналу. Уулым жетир келген. А бу кайда баат?

— Машинада ла отуры.

Эрел эки колын жайат.

— Мен туку кыштуда жадырым. Эски болчок турада. Онон ичер немези база жок... Бөлөмди неле күндүлөйтөм?

— Агаш ортозында жүргөн эмезин, албаты ортодо жүрүн. Табылаербей. Кайда барат деп! — Абый баш кайырчакты ачып, бажын оноор сугуп, нени де тимирди.

— О-о-о, ол жанынан карыкпа, бөлөм. Мен куру не келтем? Бөлөмө тажуурлу келбей — деп, Астапей араай айтты.

Онон айылдан чыгып, эки машинага отуруп, Чанкырлуны өрө элес эткендер. Эрел Миронович Айастунан эки шил аракы сурап алган. Гитаразын, аккордеонун алган.

Устүги-Карасууда кыштуга жет келеле, Яприннинг болчок туразына кирип барала, Астапей ары-бери аяктап, эрмек айдып болбой турды. Мындый түрегини Астапей качан да көрбөгөн. Агаш орын, куштын уйазы ошкош. Талтак скамейка. Жандап салган жостон жаан кадуларла кадап эткен стол. Артык не де жок. «Байла аайы жок аракыдаган, андый-мындый жүрүм жүргөн — деп, Астапей бойында сананды. — А кандый калзептууул болгон эт! Комсомол! Коммунист. Партиянын обкомынын каруулу ишчизи. Одузынчы жылдарда ол керегинде куучындар күүлөп туратан. Санабасов то ол керегинде айткан. Тын уул дейтен. А эмди? Бу тен пенсие ал турган ба айса жок по? Кандый да жараш, жаш келин таап алган учуп туру дешкен. Онызы кайда? Аракычы дейле, таштап ийген болбой кайтсын. О-о, жайла... жайла».

Тышкары шакпырт, тал-табыш. Абыйдын жакарып айткан үни. Тойу күрөң күс. Ачу маргаанын, жажан өлөңнинг, кырадагы саламнын жыды. Эбире ол ло сүксүрө түшкөн кайыр туулар. Тайгалардын баштарында жангы түшкөн кар. Көс кылбыгар ак.

Эрел Миронович кирип келди. Көстөринде сүүнчи, чырайы жарып калган. Эмди экүден экү удур-тедир көрүштилер. Көстөринин жаштары мөлтүрежи келди.

— Тарыска да болзо, орынга жадыгар, бөлөм. Талтак та болзо, столго отургар, бөлөм. Мынай ла жадырым. Сок жагыскан. Улустын иргеезинде. Кармай алзам кулагым, кайа көрзөм көлөткөм. Түрмеден жан келгем. Онду иш меге бербес, жаман ишти мен этпес. Онон

оной ло шабаштап жүр калган неме не. Э, меге база эмди не керек? Слер кандый жүреер, кандый жадаар?

— Оны бир сөслө канай айдар? Бир күнге канай куучындаар? — Астапей Туднарович талтак скамейкага отуруп, онызы жаныс эдерде, арай ла жыгылбады. — Батаң! Мыны не жазап албас, уул?

— Урен калган неме не. Каргандардын туразына бар дежет. Барар күүним жок. Олүмтик улустың ортозына барып, өлөр күүним жок. Мында ла тонкой калган болзом, торт болор эди. Ол туку чанкыр корым жанына, төң үстине көм салаар дегем. Айла калганчы өйлөрдө, карыыр чакта, көс көрөр боло бердим.

Оноң жайгыда бу ла кыштуда, күн аш турарда, сан башка неме көргөнин Астапейге куучындады. Онызы бажын жайкады.

— А кайда барат, жайал калбай, тўш калбай? Ыртак камнын энчизи не ол? Көрбөсти көр ийетен, билбести, бил ийетен. Мен бодозом, сүне деп неме бар. Кижн бойы чирип калар, а сүнези жүрер. Алтай улус озодон бери анайда айдып жат. Јаан јашту улус өлөр күнин озолодо айдып салатан. төрбөн-тууганын јууп алатан. А кам улус кайда јадатанын ончозын айдып беретен. А эмди нени де билбес. Озөр жүрүмин де, өлөр күнин де. Бу ла јуукта бистин јерде јаан јашту кижн божогон. Ол айткан: «Көрмөстөр түймежип туру. Боочынын ары јанында төрбөн кижн кел јат дежет. Байла јееним келеткен болор». Оноң, јарым саат өтпөгөн, јеени једип келген. «Адам ла энем кел жүрди. Ол јерге баратан өйин јеткен» — дешти. Мөңкүликтин бичигин экелди. Оңдо сан башка букваларла чий салган эмтир. Атанатан өйим Айдын сегис јангызында болуптыр». Оноң эртезинде таң јарып, теңери салааланып јарып ла келерде, атана берген.

Ыраак ла тымык кышту бүгүн тал-табышту. Кой сойгон, айылда казан аскан. Болчок турага тегерик столды тургузып ийген. Айыл ла тураның ортозында улус арыбери жүгүрижип турган. Ончозынаң ла тың Абий өрөкөн сүүнип турган. Канай сүүнбес? Канча јылдын түбинен, чек жок јерден, туку качангы таныжы, бурузы жок өлгөн өгсөнниниң нөкөри, једип келген де! Ол айткан

— Балдарым, кандый да болзо, күндү-күреени Эрелдин туразында эткер. Онын адынаң. Јурттаң арткан эр. Аданың сок јангыс уулы. Оноң турага јуулып,

тегерик столдо жылу буузы жайылып жаткан тепшини эбире отурып ийгендер. Астапейдин уулы столго шилдерди чакырт тургузып ийген. Мында керек десе мөнгүн башту «Шампан» да аракы турды. Мындый төрөнзиген, карузыган күндүни Эрел качан да көрбөгөн. Онын алдына чөөчөйлү тизеленип кем де кожондобогон. Туку качан жаш тужында таадызынын айлына айылчы тужуп, жебрен карануй айылдын ичинде тастак кара тажуурдын бөгин болт эттире ачып, мөнгүн курчулу агаш чөөчөйгө аракы уруп, удур-тедир кожонду чөөчөйлөр берижип туратаны бүгүн санаазына кирди.

Жолыгыштын, ырысту туштажунун сүүнчизи неле кемжиир? Кажы ла кижы кыска да ойгө болзо, ырысту болорго амадап жат. Эрел Миронович Яприн бүгүн ырысту отурды. Астапей чөөчөйине аракыдан урала, Эрелдин алдына чөгөдөп, кожондой берди:

Барыйбаган жалары
Барбаганның жыргалы.
Өчпөгөннннң жалары
Өлбөгөннннң жыргалы.

— Же, бөлөм, ууртап сал. Катунун жерин өт келдис. Кайран Алтайыска жан келдис. Өлбөс салымду неме өлбөйтөн эмтир. Сени бедреп келеле, озогы нажыма, Куйкачыга жолыктым. Э-э, кандый жараш, кандый чыйрак келин болгон эди?

— Абый эмди де бөкө — деп, Айасту каткырды.

Эрел Миронович бөлөзинин берген чөөчөйин ууртап ийеле, алаканынын сыртыла көзинин жаштарын арчып согуп, айтты:

— Ак-жарыкта сок жангыскан мен деп бодогом. Эмди көрзөм, кайран бөлөм бар турбай. Эбире жон жаман көрбөзө дө, энеден кожо чыккан карындаш жок болзо, эрикчелдү неме эмтир. Же бу Абый өрөкөн, бу Айасту, бу Кымыс көөркий, мени кыйа корбөди. Комыдабай жүрүм. Ак-жарыкты, алтын сынду Алтайымды, алкап жүрүм.

— Эмди экүдин көрүшкенеер жакшы, танышканаар жакшы. Бөлө улус бөөрөк үлөш жиийтен. Бу бөөрөкти үлөш жигер, уулдар — деп, Абый каткырат. — Солун келер деп ырымдап турган эдим ле. Же, же. Сени келер болор деп сананбадым, Астапей. Мен сени туку качан жок деп санан жүрбей.

Оноң текши куучын көйлөй берди.

— Абый, слер озодо бу Астапей өрөкөнлө таныш болгоноор бо? — деп, Кымыс терлеп калган кызыл чырайын, пладынын учыла арчып, сурайт.

— А билбей. Бу мен ошкош жебрен кижини не! Бистинг тойыска сойорго төрт жашту төнөн байтал бее берген. Туку түймеенненг озо аргалу-чакту, алтын-мөнгүндү кайракандар болгон эмей.

— Астапей таайга санаа салбадаар ба? — деп, Аясту кокырлайт.

— Бу учкан нени айдат? Кандый санаа?

— Ол тушта мен айылду болгом не — деп, Астапей айтты.

— Эмди ле санаам салдым, сүүдим деп, жүгүриш жадаар. Онон, тоолу конбос, айрылыш калган турар. Сүзүшкен, согушкан жадар. Астапейди тогус жаштуда айылду эт салган. Ол тушта сураар эмес. Эжел берер божогоны ла ол.

— Тогус жаштуда?

— Эйе, мен тогус жаштуда ада-энем мени айылду эт салган. Бай кижининг балазын экел берген. Килинг торко кийимдү, килтиреген чырайлу. Той тушта мен ойноп ло тургам, жүгөр ле тургам. Онон үйимненг жажынып, баргаанын ортозына кирип, уйуктап калгам. Уйим мени бедреп таап алала кучактанып апарып, уйуктат салган. Өгөөн бол жүрген бүдүжин! Мен ачынзам, оны тырмап, тиштеп туратам. Оной жүре-жүре, эмеш чыдап келеле, өгөөн бол калбай база. Ол үйим оорыйла божоп калган. Эки кыс арткан. Эмди мени ээчий карыгылап калды. Онон экинчи кижини алгам. Түрмененг жан келзем, өскө кижиге жүреерген эмтир. Мени база не сакызын. Та өлгөн кижини, та тирүү кижини. Ол тушта политический заключенныйда бичижер жан бар эмес. Учинчи кижини алдым. Онон чыккан уулым бу отуры.

...Астапей алты жашту болгон. Терэнге барып мургүгилеп, жарлыктагылап, Ак-Быркан деп кудаы табып, камдарды кара жан жайаачылар деп сургилеп, тунгурлерин өртөгилеп туратаны санаазына эс-бос кирип жат. Ол мургүүл керегинде угала, Караголда жаткан ойгор судурчы, Көкил, айткан дежер: «Тегин, тегин тонкойыш болбой бу» — деп. Онызы чын болуп калды. Кааннын бийлери ончозын тоскырды. Туратынынг кресту казахтарын алтайларга ту... Онон Октябрьский революция. Алтайга Совет жан келген. Ого удур а жуулашкан да

кижи јок. Ончозы амыр-энчү. Оной турганча Калчак деп неме табылган, түймеен, јуу-чак башталган. Партизандар табылган, актар табылган. Ол тушта је не болбогон деп айдар! Албаты карануй. Бичик билбес, закон билбес, тил база билбес. Јобош, коркынчак. Кырлу мылтыкту, кобы сайын јуртту. Чөлдөн келген орус-тар бешадар мылтыкту, пулеметтү, гранатту.

Тегин амыр јаткан улусты өлтүриш, тонош башталган. Кызыл партизандар келеле, слерлер, тере тонду немелер, актардын јанында деп өлтүрер, актары келеле, сен кызылдардын јанында деп өлтүрер. Алтай улус мыны ончозын јартап та болбос, мылтык алып, бойын корулап та албас. Кырлу мылтыкту улус бешадарлу, пулеметтү улуска канай удур барар? Оноң орус улус јуучыл. Фронтто болгондоры, канча јылдарга јуулашкандары бар. Јуулашкан улус кижии өлтүрип үренип калбай база. Алтай улуска кижии өлтүргенинен јаан кинчек јок. Онын учун олар өлтүрердинг ордына, бойлары өлтүрткен. Бир күн энези айткан:

— Балам, адынның јакшызын ээрте, арка-туула, аалга јерле јортуп јүр. Јажынып, оноң башка кызылдары да келзе, актары да келзе, өлтүрлеп салар. Алтай улусты ан чылап, өлтүрлеп јүр јат. Аданды былтыр була айлынын јанында өлтүрлеп салды.

— А үйимди, эки баламды кайдаар эдейин?

— Олорды мен таныш орустын айлына јажыр саларым. Ол аргалу-чакту кижии. Орус јон ортодо јаан тоомјылу. Ого кем де тийбес. Оноң бала-баркала канайып уружа бергилейт эмеш.

— Мен кожо јажынзам кайдар?

— Эр кижиге ајару этлеер не, балам... Калчактын черүзине кир дежер, эмезе кызылдарга кожул дежер. А кайда ла өлүм. Кызаланнанг кыйар керек.

Түймеен-каймаан токтой берзе, аргаданып јада бербей. Алтын-мөнгүн бисте бар. Сук салганыс. Кайда јатканын бойын билеринг.

Астапей тснкыр кулакту јоон күрен адын ээртеген. Бу тулаан ай болгон, кар шүлүрөп кайыл турган туш. Айлынанг анча-мынча ыраакта арканы керий јортуп, јаан эмес боочыга чыгара јелдирип ле барза, кап-чут удур кызыл партизандардын отряды. Канайдар? Аттын оозын бура ла тарткан, ары болуп мантаткан. Кийинненг ары адыш, сүрүш, кыйгы, каткы.

- Адын атпа! Јакшы ат!
- Кийими јакшы. Бажына шыкап ат!
- Эй! Калмык качеербезин! Ат! Ат!

Онон кулагынын јанында не де јырс эт калган. Астапей адынан јайылып, јерге кел тўшкен. Көстөрин шык карангуй туй согуп айген. «Өлгөн. Ак-јарыктан бар јатканым бу ла туру!» — деген санаа элес эт калган. Бир, эки ле минутка санаазы энделген болгодый. Билинип, көзин ачып ийзе, күрен ады тискинине кийдире базып алган айланыш турган, бир кижии кају јерге ады тайкылып, јортуп келеткен. Өлтүрерге кел јат. Тура јүгүрип качар арга јок. Јыга ат ийер эмезе үлдүле керте чаап салар. Чыткыдын тудуп көрзө, јылу илјиркей неме. Астапей јаагын, мандайын ол кызыл канла сүртүп ийеле, өлөсчи болуп кыймык јок јада берген. Бөркинде кызыл јаламалу партизан үстинен төмөн көрүп турган. Мылтыгынын затворы тарс-тарс эткен.

— Тфу! Патрон божогон!

Үлдүле чабайын дезе, үстинен төмөн, ат үстинен канай чабар? Төмөн түжер керек, онон аттың оозын бура тартып, өрө чыгып јада чабар керек. А јер келген, ат тайкыл јат. Ого үзеери татардын бажы кызыл кан. Өлгөн. Өлбөгөн болзо, ол калар.

- Је не анда? — деген кыйгы. — Бажына тийген бе?
- Кийими бүдүн бе?
- Бажына тийген, көксине база! Өл калган — деп, партизан өгөөн улустары јаар бурылып кыйгырган.
- Не айланыш турун? Адын тут! Капшай јорт.
- Кускун јип салар.

Астапей ойто ло санаазын јылыитып ийген. Билинип келзе, кемнинг де айлында јаткан. Кем де ого суу берип турган.

— Көп кан јылыиткан. Ич, уул, ич.

Астапейдинг көстөри айрыланып, бажы айланып турган. Ол сускуда соок сууны јудуп, јудуп ичип ийерде, санаазы эмеш јарый берген. Бу крестү, орус тилдү Меркин деп кижининг айлы болгон.

— Кудаыйн бар эмтир, көөркий. Эмди узак јүрерин, јаан јаш жежаарын — деп, Меркиннинг алтай тилдү орус үйи зйткен. — Ефимка калјуурып јат. Камык улус өлтүр јат. Сеге оныла тил алыжып, јөптөжөр керек Кызыл партизан отрядка кирер керек. Онон башка Ефимка сени өлтүр салар. Кыйалта јок өлтүр салар.

Оноң ол Астапейдин шырказын кандый да өлөңди кайнадып, онын суузыла јунган.

— Кудай-ай, көөркий, ок сөөкти кырпый тийиптир, кулактын үстінде тамырды үзе согуптыр. Онын учун кеп кан аккан. Сережа эмес болзо...

— Учурал болды.

— Ат жылыбайан болзо, оноор јортпос эдинг.

— Не јортойын...

— Је, уулга айдып берзен...

— Кырда адыш, кыйгы-кышкы болгон. Мен ат бээрәп јүрөлө, одожында кырдан ончозын көргөм. Сенин адынды, бойыңды танып ийгем. Тудунар акамнын уулы деп. Сен кајуда жыгыл ла калган јаткан. Адынды јединип алып, јүргүлей ле берген. Мен санандым «Тирү болор бо? Шыркалу? Атту партизан јанында айланыш турала, јүрә берген. Тирү болгон болзо, адынан түжүп өлтүр салар эди. Је түңей ле көрөр». Оноң айылга мантаткан, Ульяшла кожо барып, сени ол кајудан түжүрүп, гемделеш экелдис. База ла эмеш јаткан болзон, божоп калар эдинг — деп, Сергей Меркин айткан.

Ачыдып быжырган калашла, капустала, согоноло јытанып турган. Мында алтай ла орус јан биригип калган. Чеген ачыдып, аракы азып, курут эдер, талкан эдер. Орустап калаш быжыар. Маала ажынаң курсак эдер. Орус, алтай төрөөнзижип јадар. Је гражданский јуу башталарда ыралары база куулган. Кечеги ле јакшы, најы орус, бүгүн келеле өлтүрүп те салар. Канай турун? Совет јан тургус турум. А Совет јанда алтай улус јүрбес пе? А не јүретен? Ол каанның улузы болгон! Олорго керек дезе калан да салбаган. Оноң орус каандар Туулу Алтайды орус улуска бербей турган. Эмди Туулу Алтай бистин. Алтайишкаларды јоголтор ой келген. Јоголт салзаас, олорго ло тыш болор. Карангуй улус, јангы өйгө, јаркынду јүрүмге тегин ле аар-ачамык, чаптык болор.

— Улус јүүлген, кудайын ундыган — деп, Ульяна Ивановна арбанып отурган. — Бу ла јуукта Сержанын эјези ыйлаганча келген, бала-барказын ээчиткенче. Не болгон? Партизандар өлтүрерге туру. Ненин учун? Өгөөним актарла кожо барган. Мен чындап та чочый бердим. Кем билер олорды, алдамы немелерди. Бистин потпойло јаан. Кижин бут бажына да бас јүрер. Онын учун олорды ончозын подпойлого јажырала, бөктөйлө.

Ўстине кеден жабынчынан жайала, бойым отурып алала, түк иире бердим. Удабады. Күлүктер үлдүлөрин кылырада сүүретеген, мылтыктарын тудунлаган жеткилеп келт.

— Бир биле татарба качкан. Көрдин бе? — дежет. — Ак бандиттин билези.

— Лок, көрбөдим! — дедим.

— Чын ла көрбөдин бе?

— Сен орус кижини не! Айт ий. Жажырба.

— Татарбаны жажыр алып кайдатам?!

Бир неме тумчугыла кейди тартынып, сурайт:

— Энебис! — дейт. — А сенин туранда ненин учун татарбала жытан жат? Жылкынын эдиле? Талканла?

— Бу нени айдат?! — деп кыйгырдым. — Мен орус христиан кижини. Мен бойым татарлардын жыдын сүүбей жадым! Кудай керечи! — Онон крестенип ийдим.

Бистин жердин улузы эмес. Чөлдөн келген кайракандар. Мени кайдан танызын, алтай кижиле журтап жат деп кайдан билзин. Ол тушта Ефимка мында болгон болзо, бажымды кес салар эди. Татарба жажырды деп. Сергей Ефимкала таныш. Же түнгөй ле килебес. Кижиканы суузунду немс. Алтай улус ол керегинде нени айдар? «Ончолоры ондый» — деп сананар.

— Же, уул, мында конуп ал. Эртең түште подпойлыда жажынарын. Түнде мен сени айлынга жетир саларым. Онон ары не болор, көргөйс.

Эртезинде түнде Сергей Меркин оны айлынга жетир салган.

— Жажын — деген. — Ефимка сени бедреп жат. Тут алза, өлтүр салар, уул. А мен оныла араайынан куучындаш көрөйин. Сенин адан бай болгонын, эмди де малы арбындузын ол билер. Коркышту калжу кижини.

Энези оны чеденде обоонун төзинен ичеен казалда, онын түбине кийис жаып жазаила, ого жажыр салган.

— Уйин, балдарын эзен — деген. — Заимкада. Макайланын айлында.

Астапей жаңыс ла түнде чыгар, түште ондо жадар. Мынайып жатканча кар кайылган, жер карантылаган, онон-мынан көк өлөңдөрдүн баштары көрүнүп келген. Бир күн караңгуй түнде Меркин жедип келген.

— Же, уул — деген. — Белетен. Ефимка сени келзин деп айткан. Кара-Сууда заимкада сакыыр. Онын штабы эмди анда. Онон эки четверт аракы экелзин де-

ген. Та кабак, та алтай — билбей турум. Же сен кабак аракы ал, ол Мыйтуның магазининде бар. Оноң бир кой сойып ал. Саап ичер уй апарып бер. Сыйлап турум деп айт. Айса болзо, өлтүрбес. Отрядына кожуп алар? Ончо керек эмди кудайдың колында эмес, Ефимканың колында, тыштынан көрзөн байалгак сынду, байбак сагалду кижги болор. Кулактү бөрүктү, колошту пыймалу. Ажарыңкай бол, артык сөс айтпа. Бу пропуск бичик. Ме, ал. Ол жогынан оноор өдүп болбозың. Оныла керижер, сөс блаажар деп сананба. Багынбазан, божогоның ла ол. Артык барар жерин жок. Михаилге жолыккам. Ол жакшы орус. Уйың уйлар саап жат. Балдарың оның балдарыла кожо ойноп жүрү. Сени бери келбезин деп айткан. Озо баштап Ефимкала жарашсын.

— Јарт... — деп, Асталай айткан.

— Же коркыганың көргүспе. Калжу улус коркынчактыкыга көрөтөн.

— Быйан болзын, ака.

— Кудайза-ак кижги болор, кејегелү улус көрбөс. Кејегенди кезип сал... Адың тегин де орус, крестү кижги деп бодоор.

Ол ло күн тагайы келип, кејегезин кезип салган. Мыйтуның лакпазына эки четверт кабак экелген. Энези кой сойып, арчымактарга салган. Күрен уйды мүүзинен буулайла, јединдирип берген. Эңиргери-түш Ефимканың штабына једип барган. Јолдо оның пропускын эки катап көргөндөр. Тураның јанында байбак сагалду орустар турган. Олордың кажызы Ефимка? Канај таныыр? Кирнестеде турган улустың бирүзи айткан:

— Ба! Татарчонок өлбөгөн турбай!

— Өлтүр салдым деген.

— Ха, Ефимка оны түңгей ле кой чылап өзөп салар! Не аайлу бедреди. А күчүк бойы јел келген.

— Сен кирбеен болзон, уул — деп, бир партизан айткан. — Ефимка бүгүн ачын јат. Ол калжу. Оны Плетнев, большевик күлүк, коркышту адылган.

Төрдө кыпта байбак сагалду, јелбер сары кабакту кижги отурган. Онкок оролу көстөри кабактары алдынан көрүнбей јат. Јелбер түктер өткүре чанкыр тоштың ийнелеридий оодыктар элес көрүнип калды.

Асталай бөркин уштып, јабыс бажырған. Оноң таарынан эки четвертти чыгарып, Ефимканың буттарының јанына тургус салган.

үстине кеден жабынчынан жайала, бойым отурып алала, түк иире бердим. Удабады. Күлүктөр үлдүлөрин кылырада сүүретеген, мылтыктарын тудунлаган жеткилеп келт.

— Бир биле татарба качкан. Көрдин бе? — дежет. — Ак бандиттин билези.

— Лок, көрбөдим! — дедим.

— Чын ла көрбөдиг бе?

— Сен орус кижини не! Айт ий. Жажырба.

— Татарбаны жажыр алып кайдатам?!

Бир неме тумчугыла кейди тартынып, сурайт:

— Энебис! — дейт. — А сенин туранда ненин учун татарбала жытан жат? Жылкынын эдиле? Талканла?

— Бу нени айдат?! — деп кыйгырдым. — Мен орус христиан кижин. Мен бойым татарлардын жыдын сүүбей жадым! Кудай керечи! — Онон крестенип ийдим.

Бистин жердин улузы эмес. Чөлдөн келген кайрактар. Мени кайдан танызын, алтай кижиле журтап жат деп кайдан билзин. Ол тушта Ефимка мында болгон болзо, бажымды кес салар эди. Татарба жажырды деп. Сергей Ефимкала таныш. Же түнгөй ле килебес. Кижини суузунду неме. Алтай улус ол керегинде нени айдат? «Ончолоры ондый» — деп сананар.

— Же, уул, мында конуп ал. Эртең түште подпойлыда жажынарын. Түнде мен сени айлынга жетир саларым. Онон ары не болор, көргөйс.

Эртезинде түнде Сергей Меркин оны айлынга жетир салган.

— Жажын — деген. — Ефимка сени бедреп жат. Тут алза, өлтүр салар, уул. А мен оныла араайынан куучындаш көрөйүн. Сенин адаң бай болгонын, эмди де малы арбындузын ол билер. Коркышту калжу кижин.

Энези оны чеденде обоонун төзинен ичеген казала, онын түбине кийис жайып жазайла, ого жажыр салган.

— Уйин, балдарын эзен — деген. — Заимкада. Макайланын айлында.

Астапей жангыс ла түнде чыгар, түште ондо жадар. Мынайып жатканча кар кайылган, жер карантылаган, онон-мынан көк өлөңдөрдүн баштары көрүнүп келген. Бир күн карангуй түнде Меркин жедип келген.

— Же, уул — деген. — Белетен. Ефимка сени келзин деп айткан. Кара-Сууда заимкада сакыйр. Онын штабы эмди анда. Онон эки четверт аракы экелзин де-

ген. Та кабак, та алтай — билбей турум. Же сен кабак аракы ал, ол Мыйтунын магазининде бар. Оноң бир кой сойып ал. Саап ичер уй апарып бер. Сыйлап турум деп айт. Айса болзо, өлтүрбес. Отрядына кожуп алар? Ончо керек эмди кудайдын колында эмес, Ефимканын колында, тыштынан көрзөн байалгак сынду, байбак сагалду кижн болор. Кулакту бөрүктү, колошту пыймалу. Ажарынкай бол, артык сөс айтпа. Бу пропуск бичик. Ме, ал. Ол јогынан оноор өдүп болбозын. Оныла керижер, сөс блаажар деп сананба. Багынбазан, божогонын ла ол. Артык барар јерин јок. Михаилге јолыккам. Ол јакшы орус. Уйин уйлар саап јат. Балдарын онын балдарыла кожо ойноп јүрү. Сени бери келбезин деп айткан. Озо баштап Ефимкала јарашсын.

— Јарт... — деп, Астапей айткан.

— Же коркыганын көргүспе. Калју улус коркынчакты кыйа көрөтөн.

— Быйан болзын, ака.

— Кудайза-ак кижн болор, кејегелү улус көрбөс. Кејегенди кезип сал... Адын тегин де орус, крестү кижн деп бодоор.

Ол ло күн тагы келип, кејегезин кезип салган. Мыйтунын лакпазына эки четверт кабак экелген. Энези кой сойып, арчымактарга салган. Күрен уйды мүүзинен буулайла, јединдирип берген. Эниргери-түш Ефимканын штабына једип барган. Јолдо онын пропускын эки катап көргөндөр. Туранын јанында байбак сагалду орустар турган. Олордын кажызы Ефимка? Канај таныыр? Киристеде турган улустын бирүзи айткан.

— Ба! Татарчонок өлбөгөн турбай!

— Өлтүр салдым деген.

— Ха, Ефимка оны түней ле кой чылап өзөп салар! Не аайлу бәдреди. А күчүк бойы јел келген.

— Сен кирбеен болзон, уул — деп, бир партизан айткан. — Ефимка бүгүн ачын јат. Ол калју. Оны Плетнев, большевик күлүк, коркышту адылган.

Төрдө кыпта байбак сагалду, јелбер сары кабакту кижн отурган. Онкок оролу көстөри кабактары алдынан көрүнбей јат. Јелбер түктер өткүре чаңкыр тоштын ийнелеридий оодыктар элес көрүнип калды.

Астапей бөркин уштып, јабыс бажырған. Оноң таарынан эки четвертти чыгарып, Ефимканын буттарынын јанына тургус салган.

Ефимка нени де айтпаган. Жаңыс ла «гы-гы» — деген. Астапей чыга конуп, арчымагын экелген. Онон Ефимканын үйи кирип келген.

— Бу уйды биске экелдин бе? — деген.

— Слерге. Менен сый болзын. Саап ичкер.

— Быян болзын, көөркий, быян болзын.

— Быян айтпа! — деп, Ефимка кизирт эткен. — Ол бистин мал! Бис буржуйларды, байларды јенгенис. Олордын јөөжөзи бистин болор учурлу! Сен, байдын уулы, бери не келген? Сен айса шпион! Сени айса Айбышев бери айген?

Ефимканын көстөрин кабактарынын јелбер түктери бөктөп ийген.

— Меге јөөжө керек јок! А аракы керек! Маньша-а! Алтын бокалды бери бер!

Айбышев ол тушта актардын отрядынын командири болгон. Коркышту омок, јалтанбас кижги.

Ефимканын үйи кайдан да чындап та алтын кубок чыгарып келген. Ефимка ого кабактан толтыра урала, кандый да мызылдап турар эрјине таштарла кееlep салган кубокты өрө көдүрип айткан:

— Бу бокалдан кем ичкен, билерин бе? Јок, билбезин. Мынан каан Николай Второй ичкен. Бүгүн дезе Ефим Бочкарев ичип јат. — Онон байбак сагалдарынын ортозында јаан кызыл оозын ачып, чөөчөйди оноор көңкөрип ийген. Јаан тынала, байбак сагалын сыймап, кичинек чаңкыр көстөри суркурап, сураган.

— Мен сени өлтүрерге санангам. Сен бойын келдин. Кандый макалу! Сен өлөргө келген бе?

— Јок, мен кызыл партизандардын отрядына кирерге, олорло кожо Совет јан учун јуулажарга!

— А-а, партизан болорго? Је, је, көргөйс. Мен бодозом, сен Айбышевтин кайучызы! — Ол бокалга база аракыдан урарга јадарда, Маньша онын колынан бокалды ушта согуп, тазап калган төбөзине, ток эттире согуп ийген.

— Болор, шилемир, болор! База јудунып аларын! База кан төгөринг.

— Сен не, кадыт? Кызыл командирдин тоомјызын јабызадып?

Маньша бура согуп, јаан ташпак учазын ол јаар төгөп, чоқынып айткан:

— Сенен јаан командир бу болор. Оны ундыба?

Бажын тазандап, энмектеп келерин! Адыжар болзо, менде колмылтык база бар!

Ефимка тура жүгүргөн, көстөри кажас эткен.

— Чык! Өлүмүң келди — деген.

Астапейдинг эди-каны соой берген. «Калак! Алтай-ым! Кудайым! Бери не келдим болбой? Меркинге не бүттим болбой! Өлгөним бу туру». Ефимка оны колмылтыгыла ийде салып, айылдын эжик алдында жоон, жоон кызыл тыттар жаар айдаган.

— Божогон, уулчак божогон! — деп, кирнестеде турган улустун бирүзи айткан. — Ефимка оны божодорго апар жат.

— Не келген? Бу алтай улус база тенек ле!

— Нэ килеп, буурзап туруң?

— Ончозын кырар керек.

— Аргымай ла Манжынын алтынын барып алар керек.

— Шабуракта алтын көп! Бойы өлгөн. Же алтынды сук салган. Оны сок жаңыс уулы билетен. Же Ефимка соот эдип, оны адып салган.

— О-о, ол алтынды тапкан болзоос, ончобыс байы-ыр эдис. Лакпа ачар, садыжар. Ойношторды талдап алар. Байтал беелер чилеп!

Жоон-жоон кызыл тыттардын жанына келеле, Ефимка айткан:

— Кажы тыттын жанына өлөтөң — талдап ал!

Астапей бастыра бойы сооп, эки тизези боқырылып, жоон кызыл тыттын жанына тура түшкөн. Айас күн турган. Тытты эбире кандыктар кызылзымак-чанкыр жалбыш. Ажып бараткан күннинг жарыгына күнбадышта анда-мында быжыраш булуттар база кызыл болгон...

Ефимка койнынан узун стволду маузер дейтен колмылтыгын ушта тарткан. Астапей жыгылбаска кызыл тытка жөлөй туруп, калганчы катап, ол ло жеңилчек ак булуттарлу тенериге, ажып бараткан күннинг кызыл таңдагына көргөн. Ырс эдерде, ол бастыра бойы тыдына берген. Ок алтай бөркинин төбөзүн жырта согуп, чип-чикке үстине тийген. Оноң жырс эткен. Ок ачу сыгырып, кулагынын кырына кырпый тийип, кызыл тыттын чобразы бурт эткен. Оноң ээчий-деечий жырс-жырс эткен.

Бир ле көрзө, Ефим онын ийнинен ала койып, силкип турган:

Ефимка нени де айтпаган. Жаңыс ла «гы-гы» — деген. Астапей чыга конуп, арчымагын экелген. Онон Ефимканын үйи кирип келген.

— Бу уйды биске экелдин бе? — деген.

— Слерге. Менен сый болзын. Саап ичкер.

— Быян болзын, көөркий, быян болзын.

— Быян айтпа! — деп, Ефимка кизирт эткен. — Ол бистин мал! Бис буржуйларды, байларды јенгенис. Олордын јөөжөзи бистин болор учурлу! Сен, байдын уулы, бери не келген? Сен айса шпион! Сени айса Айбышев бери айген?

Ефимканын көстөрин кабактарынын јелбер түктери бөктөп ийген.

— Меге јөөжө керек јок! А аракы керек! Маньша-а! Алтын бокалды бери бер!

Айбышев ол тушта актардын отрядынын командири болгон. Коркышту омок, јалтанбас киж.

Ефимканын үйи кайдан да чындап та алтын кубок чыгарып келген. Ефимка ого кабактан толтыра урала, кандый да мызылдап турар эрјине таштарла кеелеп салган кубокты өрө көдүрип айткан:

— Бу бокалдан кем ичкен, билерин бе? Јок, билбезин. Мынан каан Николай Второй ичкен. Бүгүн дезе Ефим Бочкарев ичип јат. — Онон байбак сагалдарынын ортозында јаан кызыл оозын ачып, чөөчөйдү оноор көңкөрип ийген. Јаан тынала, байбак сагалын сыймап, кичинек чаңкыр көстөри суркурап, сураган.

— Мен сени өлтүрерге санангам. Сен бойын келдин. Кандый макалу! Сен өлөргө келген бе?

— Јок, мен кызыл партизандардын отрядына кирерге, олорло кожо Совет јан учун јуулажарга!

— А-а, партизан болорго? Је, је, көргөйс. Мэн бодозом, сен Айбышевтин кайучызы! — Ол бокалга база аракыдан урарга јадарда, Маньша онын колынан бокалды ушта согуп, тазап калган төбөзине, ток эттире согуп ийген.

— Болор, шилемир, болор! База јудунып аларын! База кан төгөрин.

— Сен не, кадыт? Кызыл командирдин тоомјызын јабызадып?

Маньша бура согуп, јаан ташпак учазын ол јаар төгөп, чоқынып айткан:

— Сенен јаан командир бу болор. Оны ундыба?

Бажын тазандап, энмектеп келерин! Адыжар болзо, менде колмылтык база бар!

Ефимка тура жүгүргөн, көстөри кажас эткен.

— Чык! Олүминг келди — деген.

Астапейдинг эди-каны соой берген. «Калак! Алтайым! Кудайым! Бери не келдим болбой? Меркинге не бүүттим болбой! Олгөним бу туру». Ефимка оны колмылтыгыла ийде салып, айылдын эжик алдында жоон, жоон кызыл тыттар жаар айдаган.

— Божогон, уулчак божогон! — деп, кирнестеде турган улустын бирүзи айткан. — Ефимка оны божодорго апар жат.

— Не келген? Бу алтай улус база тенек ле!

— Не килеп, буурзап турун?

— Ончозын кырар керек.

— Аргымай ла Манжынын алтынын барып алар керек.

— Шабуракта алтын көп! Бойы өлгөн. Же алтынды сок салган. Оны сок жаңыс уулы билетен. Же Ефимка соот эдип, оны адып салган.

— О-о, ол алтынды тапкан болзоос, ончобыс байыыр эдис. Лакпа ачар, садыжар. Ойношторды талдап алар. Байтал беелер чилеп!

Жоон-жоон кызыл тыттардын жанына келеле, Ефимка айткан:

— Кажы тыттын жанына өлөтөн — талдап ал!

Астапей бастыра бойы сооп, эки тизези бокырылып, жоон кызыл тыттын жанына тура түшкен. Айас күн турган. Тытты эбире кандыктар кызылзымак-чанкыр жалбыш. Ажып бараткан күннинг жарыгына күнбадышта анда-мында быжыраш булуттар база кызыл болгон...

Ефимка койнынан узун стволду маузер дейтен колмылтыгын ушта тарткан. Астапей жыгылбаска кызыл тытка жөлөй туруп, калганчы катап, ол ло жеңилчек ак булуттарлу тегериге, ажып бараткан күннинг кызыл тандагына көргөн. Лырс эдерде, ол бастыра бойы тыдына берген. Ок алтай бөркинин төбөзүн журта согуп, чип-чикке үстине тийген. Онон жырс эткен. Ок ачу сыгырып, кулагынын кырына кырпый тийип, кызыл тыттын чобразы бурт эткен. Онон ээчий-деечий жырс-жырс эткен.

Бир ле көрзө, Ефим онын ийнинен ала койып, силкип турган:

— Тирү! Тирү! Ары болуп жүгүргөн болзон, адып салар эдим! Же ченелтени өттинг, Астапушка! Эмди сен кызыл партизан! Ура!

Астапей үн чыгарып болбогон. Эки тизези, бастыра бойы тыркырап турган. Туранын жанында турган партизандар жүгүргилеп келгендер. Олордын бир канчузы Астапейдинг тирү артканына сүүнгилеп турган. Бурузы жок кижини өлтүрөтени жескимчилү неме не! Удура адышкан, жуулашкан болзо, ол тушта эрмек башка. Онон штапта аракыдаш башталган. Кожонг, чурана, бийе! Ефимка алтын бокалдан аракы ичип, сагалы байбандап, жаан колошторлу пыймаларын жеңил көдүрүп, бийелеп турган. Маньша кандый да бай койойым үй кижининг платьезин, үркене жинжилерин кийип ийген жаан учазы ташпаңдап, ачу чыгырып бийелеп турган. Астапей эт кайнаткан. Курсак салган, ары-бери жүгүр турган. «Же, Алтай-кудайым бар турбай. Өлбөгөним бу туру» — деп, ол Маньша жеңейекке мөнгүн бокалга аракы уруп, алдына чөгөдөй түжүп сананган.

Адмирал Колчак оодо соктырган. Төс Арасейденг содон бөрүктү, мандайында жаан кызыл чолмонду солдаттар келип жат деген табыш үгулган. Јер эриген, јас кидим кирген сайын партизандардын тоозы астап турган. Бир күн штабтын жанында партизандар жуулган.

— Јер сүрер, аш үрендеер керек — дежип, өбөгөндөр јиткелерин тырмагылап, баштарын јайкагылап, эрикчелдү айдышкан. — Јуулаш жүрүбис, а кышкыда нени јударыс? Петербух сеге печенье ийбес.

— Кызыл Черү келип јат.

— Советтинг јангы мынан ары та кандый болор?

— Большактардын сөзи кату. Ончо улус тег болотон. Коммуния.

— Макалу! Мен сенин Маланьянды сөстөөр болдым ба? Јараш келинчек!

— Ченеш көр!

— А сен не жуулашкан? Тег жүрүм учун эмес пе?

— Је, тег жүрүм учун! Је менийи менийи ле болор. Уйим де, уйларым да, какай-чочколорым да.

— Јок, Петруха, ончозын тег үлежип аларыс. Уй улус база текши болор. Сенин уйинг кеберлү, менин уйим кебер јок. Текши болзо, кемге де ачу болбос.

Тал-табыш, јаман сөстөр, согуш, сагалдарынан ала койыш.

— Сенин таракан толгон турага мен не баратам?

— Сенин айрууш ошкош, тере уужаар талку ошкош
уйинди мен кайдатам? Менин Аньшам жаңы быжыр-
ган ак калаш ошкош!

— Болор! Јанар керек, өбөгөндөр, јер сакып јат! —
деп, кем де тың үнденген. — Онон кызыл солдат кел
јат. Мыны база сананар керек. Мылтыктарың табыштыр
дезе? Ол тушта не?

— Бербес!

— Сук салар...

— О-о, кату ой. Мылтык јок јүрерге јарабас.

— Татарба өчин алып, јуулап келзе?

— Олордын канын бис көп лө төктибис.

— Ха, олордо кудай јок. Аң ошкош албаты.

— Ончо христиан эместерди јоголтор керек.

— Мылтык керек болор.

— Кызыл солдат келерине јетпей јанар керек.

— Партизандарды јандырзын деп Плетнев некеп
јат.

— Ефимка?

— Мойнош турган.

— Ефимка бойы јуулашсын. Ташпак учалу Мань-
шазыпа кожо!

— Јер үрен сакып јат, өгөөндөр.

— Калаш јок болзо, кандый да јан чыдаш болбос.

— Јок, јанар! Јанар!

Онон кирнестеге Ефимка чыга конуп келген.

— Не куучын? Не табыш? Обөгөндөр?! — деген.

— Ефимка, јанар керек — деп, эн јаан јашту пар-
тизан айткан. — Јер сакып јат. Аш үрендеер керек.

— Качарга ба? Түймеерге бе? — Ол кедес эдип,
колын койнына суга салган. — Совет јанды кем тур-
гузар? Бандиттерле кем јуулажар?

— Бойың јуулаш!

Ефимка койнынан маузерин ушта тарткан. Байагы ла
јаан јашту өбөгөн айткан:

— Токтоп кал, Ефимка! Бис көп. Бисте пулемет, гра-
ната. Штабыннан жаңыс ла кок артар.

Онон јетен кире кижии аттарына мингилеп, ары бол-
гондор. Ефим Бочкаревло кожо алты кижии арткан. Ол
тоодо үйи Маньша, Астапей. Ол күн Ефимка ачынган,
калјуурган. Нөкөрлөринин экүзин мында ла јыга аткан.
Арткан экүзиле аракыдаган, кучакташкан, ыйлашкан.

Оноң мында ла јыгылгылап калган. Астапей база мында конгон. «Јанар керек. Је Ефимка истеп келип, садынган неме деп бурулап, өлтүр те салар. Онын учун сақыыр». Эртең тура Ефим Бочкарев ойгонып келген, бажын јаскан, онтогон, калактаган. Мынай отурганча тибирт угулган. Бөркинде кызыл јаламалу кижии үйге кире конгон.

— Нөкөр Бочкарев! Партизандар дивизиязынын командиринен јакару!

Кечеги јыргалдан бажы оорып турган Бочкарев кы-
јырантып, көстөри кандалып, өрө турган.

— Көрмөскө тайыл! База кандый јакару! Ефим Бочкарев Совет јанг учун јуулаш јат! Канын төгүп јат. Кажы ла күн калмыктын огы сақып јат. Плетнев јангыс ла приказ бичиирин билер!

Јуучыл элчи койнынан пакет чыгарып, Ефимкага туда берген.

— Приказты алдым, оныла таныштым деп кол салыгар. Јакару андый!

Ефимка чынааркап, конвертти озо баштап көзнөктин јарыгына тудуп көргөн. Оноң ачып, кычырган. Карманынан карандаш алып, чаазынга кол салган. Эки нөкөрине ле Астапейге бурулып айткан.

— Дивизиядан приказ! Партизандарды айылдарына јанзын деп! Мылтыктарын табыштырзын деп! Је партизандар мылтыктарын бербес! Көп сабазы айла айылдарына јангылай берген. Бис база јанып јадыс.

— Приказта слерди комдив мактап јат! — деп, келген кижии айткан. — Кызыл партизандардын эткен агару кереги качан да ундылбас! Слердин ады-јолыгар үргүлјиге артар. Керек болзо, ойто ло мылтык алып, Совет јанг учун тартыжараар!

Элчи јуре берерде, Ефимка өрө туруп, айткан:

— Јаныгар, јуучыл најыларым. Мен база јанып јадым. Эй, Маньша, не-неменди башкар. Аттарга кошто! Карузов! Сен ого болуш, көөркий! Јангыс јердин улузы кожо јанбай? Астапушка, айлынга бар, амыр јурта. Сени кызыл партизан деп, списокко кийдир салгам. Эмди сеге кемизи де тийбес. Је ээрлү адынды артыр сал. Ол меге керек болор. Бор-кар коштоп алайын.

Астапей быйан да айтпай турадан чыга конгон. Је ненин де учун ол кылчас кайа көргөн. Ефимка көзнөктин јанында турган. Колында узун стволду маузер. Ас-

тапей тыт ажыра элес јажынып, ийнинен мылтыгын ушта соккон. Онон тескерлеп, агаштан агашка јажынып, кырланды ажа конгон. Ефимка оны кийнинен ары адарга сананган болгодый. Је тоолу ла секундка Астапей оны озолоп ийген. Астапейдин јўреги тирсилдеп турган. Сананза, Ефимка оны сагалы байбандап, кийнинен ары истеп келеткендий болгон. Ол јана болгон. Оңөлөп, кырландын үстине чыгып келген. Туранын јанында улус ары-бери јўгўрижип, аттарга нени де коштогылап турган. Байла, улустаң тоноп алган немелерин апарып јаткан болгодый. Ефимкада көп алтын бар деген табыш јўретен. Мамонтовтын отрядында јўрген. Орустың бай којойымдарын, бийлерин тоногон.

Астапей Ефимканы, онын улузын мынаң ла тоолодо аткылап салгадый аргалу болгон. Је ол атпаган. Олор штаб-тураны таштап, ары болуп јортпогончо, көрўп јаткан. Онон Јаан-Чаргы јерине јана берген. Бу онын јаш тужында баштапкы ченелте болгон.

КАРА САНААЛУ НЕМЕЛЕР

...Болчок турада тал-табыш там ла јаандап турды. Куйкачы өрөкөн сурайт:

— Астапей! Бу неге санааркай бердин?

— Кижиниң јўрегинде не јўрбес? Јаш тужым эзел турар. Туку качан өт калган неме санаанга кире кон келер.

— А мен чек ундып браадым. Та өткөн јўрўмим, та тўш јерим. Кайда да анда ла, ыраакта-ыраакта... Эс-бос ло бол барадыры.

Эрел Миронович аккордеонын алып, айтты:

— Астапей бөлөм, сок јаңыс јөөжөм бу! Қожон ойноп берейин, бийе ойноп берейин. Слердин јаман бөлөгөр чурана ойноп ло, түрмеге отурып ла, улуска печке салып, бор-кар журуктар журап ла, јўрўмин өткўр салды. Орус тилди орустан артык билерим, ого коштой английский тил билерим, эмди француз тил ўрен јўрўм. Је бу кемге керек? Кемге керек, а? Кемге де керек јок. Кижиниң јўрўми неге де турбас!

Онон аккордеонынын јылтыркай таналарыла узун. арык сабарларын јўгўртип, онын үстине сўүри тумчук-

ту буурыл бажын салып, тындаланып, кандый да сүүнчилү ле кару күүлерди ойной берди. Аккордеон бирде үндерле та нени де айдат. Күүлер эски тураның эжигинен блаажып чыгып, сары бүрлү ағаштардың бүрлерине жапсып табарып, чаңкыр кайаларга томылып турат. Онон Эрел Миронович орус, алтай кожондордың күүлерин ойноды. Бу жууның эмезе оның кийнинде табылган чүми жок кожондор болды «Жолдор», «Жакару берилген», «Караңуй печкеде куйулган жалбыш», «Алтын-Көл», «Кайран Алтайым», «Салымы башка кайран кыс» ла онон до өскөлөри. Орус та кожон алтай тиле кандый эптү кожондолып јат.

Уулга приказ күнбадышка.
Кыска өскө жапына..
Гражданский жууга
Комсомолдор баратты.
Айрытыжып барып јатты.
Тымык крайды таштаалап.

«Чын. Айрылыжып барып јат» — деп, Эрел Миронович бойында сананып, неге де ачуурканып, көстөринин јаштары табырай берди. Онон эпјоксынып, бурулу кўлүмзиренип ийеле, сүүнчилү бийенин күүзин экпиндү ойноды. Бу бийени Кымыс та, Айасту да јакшы билетен. Олор мыны ойынду, байрамду күндерде, кыштын орой тўндеринде үренип алгандар. Оның учун экү тен-тай тура јүгүргилеп, болчок тураны селеңдеде бийелей бердилер. Эрел Миронович ағаш орыны торт ло чайкалып турды.

— Э-эх, бийеле! Бийеле! — деп, Айасту тизиредет. — Койчының буттары, корым ташта чылабас буттары!

Ташка баскан таманым
Такылдагај тактада.
Таңдалай деп чечегим
Таңдый чыккај јаскыда-а! —

деп, Кымыс кожондойт.

Тышкары алтын күс. Орой энирге јетире ыраак кыштуда ойын, кокыр, каткы. Тымык куучындар, эске алыныштар. Абыј ла Астапей туку кажы чакта жок улустарды эске алынгылап, олордың угы-төстөрин тоологылап отургандар. Кандый да Манјы, Сопок, Аргымай

керегинде, Төжлөй, Айбышев керегинде, Шабрак керегинде куучындар өдүп жат. Олордон эмди грткан улус жок то дежет. Аркытты жуулаганы керегинде Абый эске алынат. Бу жирме эки жылда болгон неме. Оңдо алкамык алтай улус кырылган. Бу ла Кадын, Себи ичининг, Урсул ичининг улузы, кызыл гвардия бис деп аданып, чоннын черүзи бис деп мактанып, орустарла кожо Аркытты жуулап, не аайлу улус өлтүрген. Алтай улус алтай ла улусты! Јаш балдарды төңөштөрдин үстине отургызып, танма эдип, атлаган дежер. Кудайы жок күрүмдер! Кинчек бойларына түшти. Олордын уйаларынан онду ла неме гртпаган деп айдыжат.

Орой энирде ончолоры таркаган. Айасту ла Кымыс малын башкарып салала, уйуктап баргандар. Абый база барган. Айас тенгеридең бајырайган жылдыстар ачык эжикке карап көрүп тургандар. «Јакшы ба? Слер не улус? Кандый өйлө, кандый өңлө жүрүмеерди кемјип, будып јадыгар? Јүрегеерде кандый санаа? Олордын түби ол ло карануй бойы ба? Олордо ол ло күйүништер, күнүркештер, өштөштөр жүрү бе? Айса алтын јарык, ару санаа толуп калды ба?»

Күстин серүүн салкыны согуп турды. Бийик сүмерлердин баштарында јангы түшкен ап-апагаш кар. Олор энирдинг тыг койылгапак карануйында агарып турдылар. Јангыс ла туулардын баштары көрүнип јат. Өзөкти. чаңкыр корымдарлу төңдөрдү карануй базырып салды. Болчок туранын эжигинде эжелү-сыйындунунг уулдары, эки бөлө отурдылар. Эрел Миронович танкылайт. Астапей дезе танкы тартпас кижн. Ол чокту жылдыстарды ајыктап, Чаңкырлунын түрген агынду суузынын табыжын тыгдап отурды.

— Бу јерди андык Алтай деп уккам... Чын ба?

— Сүрекеј андык Алтай. Керек дезе ирбис те бар — деп, Эрел Миронович унчукты. — А мен андап билбес кижн. Күчим једетен неме јангыс ла балык.

— Балык бар ба?

— Азыйда бу чек жок боло берген. Онон эмеш табыл келди. Колхоз кой јунган кирлү сууны агын сууга божотпос болды. Санаа алынган... Агын суузын корондоп, ал-тайгазын тоноп барган албаты.

Эмеш унчугышпай отурала, Астапей айтты:

— Сен мениле кожо барзан кандый? Бой-бойысты көрүш јадарыс. Артык төрөөн-тууган бар эмес. Белбес-

тинг уулдарын эмди бедреп те таппазын. Креске түшкүлөп, абысла алыжып, жылыйгылап калган. Ол Белбес-Бористин уулынын уулы жуудан озо жаан иште деп уккам. Жамызы — генерал. Москвада. Же ол эмди таныбас та болбой?.. Айла эзен бе?

— Кайдан! Туку качан жок. Бежен сегис статьяла барган. 1937 жылда. Мени туку Ыраак Күнчыгыштан Москвага экелип, ондо шылаган. Иртаковло көстөштирген. Онон та адып салды, та түрмеде өлүп калды? Уй кижизи Херсондо жаткан эди. Эмди база табыш жок. Өлгөн болор. Иртаковты актап салган. Уйин айдуулдан жандырган, же Москвага жадарга жөп бербеген. Ол көөркий албатынын өштүзинин уйи деп буруладып, Беломор канал каскан, онон та кандый да жерде доярка болгон, үйлөр сааган. А бойы бийик үредүлү кижиге болгон. Бай-кожойымнын кызы. Революциядан озо гимназия божоткон, онон консерватория божоткон. Аказы — Кушнерев жарлу революционер, Ленинге жуук кижиге болгон. Онон Катя өскө сроондорло керектердин комиссариатында иштеген. Иртаковло танышкан. Ол көп тилдер билетен. Мен мыны Сергей Степанович Иртаковтын бөлөзинен, Новосибирде жаткан Нина Лукьяновнадан, уккам. Сергейдин ле онын энези абыс Постниковтын кыстары. Ол абыс кыстарын духовный семинария божоткон крестү алтай уулдарга берген. А Белбес ле Жапраа карындаштар болгон ине. Кайкамчылу неме. Алтай улус не ас? Албаты кайда? Олор оорудан өлгөн, олорды өскө жерден келген орустар, казахтар өлтүргөн. Онызы жарт. Же эн ле коркыштузы — крест. Крестке түшкен мундар тоолу алтайлар орустардын ортозына кайылып калган. Эмди де жалбак, жалбак жүстү, чичкечек боро көстү орустар жүрү не. Айла гражданский жуунун жылдарында алтай улусты ол ло алтай укту орустар өлтүргөн. Төс Россиядан келген солдаттар алтай улуска тийбеген. Мыны алтай албаты билер.

— Сергей Степановичте балдар жок по?

— Сок жагыс уул. Университетте үренип турала, жүүлген. 1975 жылда Херсондо, жүүлгектердин туразында болгон. Эмди бар, та жок.

— Айдарда, Ыртак камнын уйазы сениле божоп жат...

— Божоп жат, бөлөм, божоп жат. Кудай салым онойдо жайап, бычап салган туру. Таадам айдатан — жаан

камнын журты јакшы јатпайтан деп. Адам Ыртак крестке тўшсе де, Христоско мўргўзе де, Адай Эрликтен айрыл болбос деп. Сатана ла Эрлик карындаштар деп. Мен одус алты јылда барала, бежен төрт јылда јандым. Апелляция болгон, агы-чегине чыккан. Је партияга ойто албаган. Мен де албаданбадым. Онду јўрўм болбоды. Оодыл калды. Ақтап та салган болзо, кыйыкта, јанантайын ајаруда. Је мени нени эдер деп бодогылайт не?

— Бўтпей јат, сереен јат. Совет јанга өөндү кижн. Кем оны билер деп санан јат. Айса бир кўн восстание көдүрер? Колхозтын кошарын өртөп салар? — деп, Астапей каткырды.

— Куда-ай, чын айттаар, бөлөм! КГБ-нын бир кижизи шак анайда айткан! Ачынбагар — деген, је слерди кем билер? Айса јеткер эт салараар. Оч алып?

Астапейдинг уулы машинада уйуктап јаткан. Адазы онын јанына базып барала, нени де кимирт-кимирт эдип айдарда, онызы машинанын ичинен казынып турала, бир шил алып берди. Астапей айтты

— Эрел, бөлөм, сен мениле кожо барбазын ба, уул?

— Јок, барбазым, бөлөм.

— А не? Ме, тут. — Бўрўнкийде не де койт-койт этти. — Айса качан да көрўшпезис? Кем билер? Јаш улус эмезис. Мен сенен туку он јаш јан. Је, көнкөр ий.

Экў јабыс кирнестеге ойто ло коштой отургылап алды.

— Айдатан неме көп, је ончозын бир уула канай айдар? — деп, Астапей унчукты. — Онон эске аларга кўч, ойто ло јўрек сыстаар.

— Слер, бөлөм, артабайтыраар, алдырбайтыраар. Бек ле кижн база.

— Бис, иркиттер, катан улус. Сан ла башка неме. Салым деп неме. Мен арјанан ла ырысту кижн болбойым? Мени Ефимка өтўр болбогон, Айбышев адып болбогон. Катунын јеринде де өлбөдим. Ондо кырыл јаткан албатыны не деп айдар! Учурал болуп, ырыс болуп, тирў арткан кижн не мен. Эмди бу граждaнский јуу божоды. Онон улус эмештен малданып, өрө өнгөйип ле келерде, кулакташ башталды. Кара албатыны, кара агаш чылап, кезип барганын бойын билеринг. Улус-

ты не айылу айдады. Бисте мал жок болгон. Балдардын энези божол калган. Сок жагыс кара уй, сок жагыс боро ат. Мен аргалу-чакту улуска жалданып иштенип жүргөм. Бай жаржактарга өлгөн чапкам, аш кладтагам. Онын учун бисти айдабады. Колхоз төзөлдү. Сок жагыс адыбысты айрып алды. Бу кожо ло жаткан улус көрбөс. Азыйда бай немелер болгон дежер. Же бай да бололо, же нени кийген, артык нени жиген? Ончо ло улустый болгон не. Мен кандый да болзо, партизан, Совет жан учун жуулашкан кижги. Меге тын ла тыгынары жок. Жалкуурып билбезим, өлгөнчө лө иштенерим. Саар уйлардын фермазынын жааны эдип салган. Өлгөндү артыгында эдерим, кажаан-чеден ару, кургак. Сүтти заводко жетир ле жадыс. Кожон-комыт чөйил ле жат. Совет жады, социализмди мактап ла жат. Мен озочыл. Ликбаз деп неме бар. Бисти бичикке үреткен. Койчыс-мойчыс бичиир болдыс! Оной турала бир уй өлгөн. Тутмазы каду жудуп ийген. Ба! Комиссия. Милицияга материал. Тудунаров Астапей байдын уулы, вредитель, уйга кадуны өнөтөйин жидирген. Аймакта таныш уулдар айдышты:

— Керек коомой. Материал НКВД-да. Ойрот-Турага бар, прокурорго комыдал бичи. Онон башка божосун, уул.

Айла бойым да кылыкту кижги. Жалкуларды, аракызактарды адыл ийетем, жуунда сөгүп туратам. «Жалкулар — ол социализмге туза жок улус» — деп, база айткам. Тынгып турган не база. Же жалку, жалжыр немелерди эмдиге жетире көрөр күүним жок.

Бу 1935 жыл болгон. Керек катуланып турган ой. Мен фермада аттын жакшызына тан алдында минген ле, Камлактап, Мыны бажылап, энгирде городко жедип барган ла. Таныш улус жок. Гостиница деп неме билбес. Бу ла эмди Кайас дейтен терен кобыга чыккан ла, аттын ээрин алган ла, атты армакчылап салала, токымкежимди төжөнүп, ээрди жастанып, жаткан ла. Шык уйуктап калгам. Кем де теберде ойгоно чарчап келдим. Жер жарып келеткен эмтир. Жанымда же ле деген эки уул турбазын ба! Эмди ондый улусты орустар не дейтен эди? Ол тушта оорды шүүликтер дейтен.

— Ат керек, ээр керек — дежет. — Кавалерия. Алтайларда аттар көп, түребезин — дежет.

— А сен жойу топ-топ — дежет.

Бирүзинин колында жаан бычак. Ол оны ары-бери жагып айдат:

— Бербес болзо, өлтүрөр, секир башка эдер. Jör-гөм эдер!

Экинчизи тала-тала каткыр туру.

Карымда өрмөлү жоон кайыш камчы. Уйуктаар алдында оны билегиме ил алганым кандый жакшы! Уулдардын бирүзи ээр аларга энчес ле эдерде, колында бычактуу улдын карызына жырс ла салдым. Бычак туура чарчай берди. Онон экилезин элдеп-селдеп, баштарына, жүстерине, колдоруна камчыла тарый-тарый кирип ле ийдим. Бирүзи талымзырап, жерге барып түшкен. Экинчизи ачу алгырып, жаггыс жерге айланыжа берген.

— Ефимка өтүр болбоон бойымды сендер, жыдымарлар, өтүретен турун!

Экинчи күлүк эки колыла бажын жаба тудуп, жерге келип ле түшкөн.

— Жаткыла! — дедим. — Орө турлазанг өлтүр ийерим! — Айла ол тушта чын ла өлтүр ийгедий болгом. Көрзөнг, алтай кижиге деп базынгылап турганын!

Жерде бычакты алала, ырада мергедеп ийдим. Онон адымды ээртеп, кобыны төмөн маптадып ийгем. Коркыган болзом, өлтүрлөп салар эди. Онын учун качан да коркыбас керек! Онон городло ары-бери жортуп, прокуратураны таап алдым. Кир барзам, ба! Столдын ары жанында Санабасов отуры! Сүүнгенимди не деп айдар. Бис туку одус жылдан бери билижетенис. Адазын да билетем. Көдөнөйдиге уулы. Адазын ак бандиттер Куйуста ба айса Ороктойдо бо, өлтүрлөп салган. Оскүс, Чамалда интернатта жадып үрөнгөн. Чагатовтын жеени. Комсомолдо иштеп турарда, онон Бешпелтирде сельсебеттин председатели болуп турарда, бистин айылга сүрө ле түш туратан. «Кудай деп неме бар турбай — деп санангам. — Бу кижиге меге өлөргө бербес». Ол телефонды алган ла, менин көзимче Шебалиннин прокуроорула куучындашкан ла.

— Иван Петрович! Ол керекти сен бойыңа ал. Туднаровты мен билерим. Ак-чек кижиге, партизан, озочыл колхозчы. Ол кара жабарлаш. Керек кандый болор, эртен тура меге телефондоп ий! Бу улус торт ло жүүлгөн. Бой-бойын жиижер. Онду ла дегенин көмө базар. Оздо алтай улус ондый болбоон. Же, жакшы болзын.

Оноң Санабасовтың айлына барганыс. Јаңыскан јаткан эмтир. Јинјилейди чек ле ундып болбой турган болгодый. Таң атканча куучын болгон. Сүрекей ақ санаалу кижі. Ол тушта Санабасов айткан:

— Мынаң барып јадым, Астапей. Оноң башка јигидеп салар. Коркышту өйлөр келип јат. Улус калјуурган. Јескимчилү немелер бажын көдүрген. Коп, јабарлаш, политический бурулаш тыгып јат... Мынаң ары та не болор? Сан башка немелер болуп јат.

— Мыны ол меге база айткан — деп, Эрел Мионович унчукты. — Мениң адамның адын өскөрткөн кижі ол не! Баштап тарый таныжып, адаларыстың аттарын угужып, аайы јок каткырганыс. Оның адазы — Көдөнөй, мениң адам — Минкөдөн. Ол мениң отчествомды Мионович эдип түзеткен. Оноң Ойрот-Турада иштеј турарда бис јолыгыжып туратаныс. Јакшы кижі. Оноң ол төртөн бир јылга јетире Қазахстанда иштеген. Фронтко барган. Комбат болгон. Кал-камык ордендерлү, медальдарлу јанды. Кутузовтың ордениле кайралдаткан. Алты јыл ба айса кандый, мен ого Ондойдо јолыккам... Эмди...

— Јок. Былтыр күскиде Шебалиннің больницазында божоды. Калапту эрлер кара јерге барып јат. Кайнар база! Јүрүм деп неме андый туру...

— О-о, айса андый ба... Кайран көөркий. Акам ошкыш кижі болгон. Калганчы јолыгышта мени тың адылган. Не мынай бас јүрүн? — деген. Тербезендеп, аракыдап? Кемге јарбын турун? Јаңыс сен шыра көргөн бө? Јаңыс сен бурузы јокко бурулаткан ба? Эң талдамаларды өтүрлеп те салза, эмдиге Совет јан чайкалбаган! Бойынды өрө тарт. Чынды айдатан өйлөр түңгей ле келер.

— Је, Яков Михайловичти эзеп салаак. Ол јерде јакшы јүргей.

Астапей стаканда аракызынаң јерге колының сыртыла төгүп ийди.

— Слер кандый, бөлөм? Байа катуның да јеринде јакшы јүргем деп айттыгар. Оны канай ондоор? Кижі катуның јеринде канай јакшы јүрер?

— Јакшы дегени — ол өлбөдим дегени не, бөлөм... Байа Ойрот-Турадан јан келеле ойто иштей ле бердим. НКВД-га алдырбады да, шылабады да. Оној турала стахановец болдым. Улус мактап јат. Јаандар да јак-

шы чөрөр боло берт. Уй саар келиндер ончозы ак халатту, ак бөрүктү. Торт ло медсестралар ошкош. Уйды саардан озо эмчектерин жылу суула јун ийер, ару бөслө арчыйер. Двордын ичи ару, кургак. Мынай турала Москвада јуртхозяйственный выставкага бар јүрдим. Бат алзан ол! Барар алдында Ойрот-Турада бисти ончобысты, салмар-сулмар немелерди кийиндирген, майчык өдүкти, јаргак тонды уштып таштаган. Кара тон, кара костюм, кара сопок кийдирген. Бу айла одус алты жылдын јайы болгон. Выставканы көргөн, Мавзолейде болгон. Ленин өрөкөн јадыры ла. Тен тирү киж и ошкош не! Эмдее санаамнан чыкпас. Түрмеде де мыны санан јүрерим... Ол азу сагалду кайраканга, Сталинге, база јолыкпай. Кижидий ле киж и. Бис ле ошкош сопокту. Военный кийимдү. А сүүнчини не деп айдар! Тирү кудайды көргөн дө! Кремльдин залы јангыс ла ыраагынан јынгырап турган. Москвада меге саламар сыйлаган. Бастыра бойы жылтырап, мызылдап турар. Кабыргазында јуруктарлу. Алтайга торт ло канатту јанган не. Сүүн турган деп немени не деп айдар! Ол ло болды. Мен ойто ло фермамда иштей ле бердим. Онон-мынан улусты НКВД түрмеге сугуп баштаган. Не болгон? Вредитель. Албатынын өштүзи. Бистин јерде бир јобош күзнес киж и болгон. Мантлай. Бир күн ал барган. Не болгон? Вредитель. Өлөн чабар косилканы өнөтийин оот салган. Өскө подшипник суккан. Онон председателди, чотоботты ал барды. Контра, албатынын өштүзи, вредитель деген эрмек-куучын көйлөп јат. Октябрьдын байрамында калын кар јааган. Јердин үсти ак чакырт. Түште улус маанылар, кычырулар тудунып, Лениннин, Сталиннин портреттерин тудунып, деремнени эки катап эбире баскан. Майчын-муйчын эдип марштап ла турган. Октябрь, Ленин керегинде алтай кожондор кожондоп. Мынызы демонстрация туру. Колхоз мал сойгон, эт үлеген. Онон митинг болгон. Оңдо айдылган докладтын төс учуры — социализмнин јенүзи јеткердин алдында. Эбире өштүлөр. Классовый тартыжу там тыгып јат. Кестенкей, сескир болыгар. Толыктар сайын јажынып калган өштүлөрди ак-јарыкка чыгарыгар.

Докладты аймактын комсомолынын јааны эткен. Хром тонду, хром штанду, хром сопокту уул. Өктөми коркышту неме. Атыйланып турала арай ла болзо, агаш

трибуннаг антарыла бербеген. Онон кийнинде угулган. Ол уулды Кызыл-Өзөктө ат салган деп.

Бир күн фермада тын чыкканча иштеген. Кере түжине өлгөн айрууштаган, атла өлгөн тарткан. Онон айлыма жан келеле, шык ла уйуктап калгам. Түн ортодо эжикти кем де түрсүлдеде јудруктап туру. «Байа бир симментал уйдын учугу бош болгон, тагмазы төрөп болбой туру ба? — деп санандым. — Кир! Эжик ачык! Мыны не токтоктоп турун?» — дедим. Алтай кижии эжигин күрчектеер эмес. Тизирт-мазырт эдип эки бе айса үч пе кижии киргилеп келди.

— Туднаров Астапей! Мында ба?

— Мында! — дедим. Јүрегим шимирт ле этти.

— Тур! Одын күйдүр!

«Кайракандарын јеткилеп келди!» — деп санандым. Керосин лампанын одын күйдүр ийдим. Эжиктин јанында эки кижии туру. НКВД-нын күлүктери.

— Кийин. Солып кийер кийимин ал! — дешти. Онон столдын јанына баскылап келеле, лампанын одынаг папиросторын камызып, узун скамейкага јергелей отургылап, тагкылагылай берди. Турдым, кийиндим. Уйим база турды. Ыйлашпадайс, сыкташпадайс. Унчукпай боркарды кеден таарга салып алдыс. Энем база ойгон келди.

— Капшай! Капшай! — дешти.

Энеме колым бердим.

— Је, јакшы болзын.

— Эзен јүрүп, эбирип жан кел, балам. Кудайынга бүт. Кара мүркүт кудайынга! Кадын-Бажы Алтайынга.

— Кудай ого болушпас — деп, келген улустын бирүзи каткырды.

Уйим нени де айтпады. Колын береле, төмөн көрүп тур калды. Көөркий база нени айтсын? Орус улус чылап бистин алтай улус кучактажар, ыйлажар эмес.

Онон он јылды кыч ла! Не болгон? Нени эткән? Ленинди јамандаган, оны уйуктап јаткан деген, он бугул өлгөн јыдыткан, бойы бай кулактын уулы. Ак бандит Айбышевтин нөкөри! Актанып айдарга сөс бербеди. Бу албатынын јаргызы дешти. А керек мындый болгон не. Мен Москвадан жан келеримде, улус мени арадап ийген: «Мавзолейде болдын ба? Ленинди көрдин бе?» «Көрдим» — дегем. «Көзин јумала уйуктап јаткан кижии ошкош» — дегем.

— Ленин уйуктабас! Ленин тирү! Сталин — бүгүңги Ленин — деп, прокурор кижиге торт ло кыйгыр турган. Одус алты жылда тройка жок болгон. Улусты албатынын жаргызы жаргылаган. Онон күлүрт ле эт калбай база. Товарнякка тыгала күнчыгыш жаар күзүреде ле бербей база. Оноор апар жаткан албатыны не деп айдайын! Кара бажырт. Бойың көргөн... Сеге оны незин айдар? Лагерь, канча кат эмик, каруулчыкту вышка, конвой, торбок ошкош жаан ийттер. Хабаровскто, рассыльный түрмеде сени көрөлө, мен танып ийгем. Онон бисти, канча мунг улусты, түндүк төөн айдаган. Алдан, Магадан. Нерингей деп жерлер ол тушта оостон түшпейтен. Комсомольск-на-Амуре кайда. Жайгыда сас, томонок, кышкыда корон соок. Бу кижиге деп неменин тыны база бек ле...

Соок то коркыш, шуурган да коркыш, кардын жаанын не деп айдарың. Жолдо камык улус өлгөн. Лагерьлеп конгон жерде тойрыяа тонгылап калар. Бойлорун жылулап, чеберлеп билбес не! Городтордон келген көөркийле. А бис, Сибирьдин, тайганын улузы, эбин табып ийбей! Жаан от саларыс, онон ол оттың ордына жойгоннын, чибинин будактарын жайып ийеле, уйуктап каларыс.

Тыт агашту тайга жерде турганыс. Тыттары бистин жердодий эмес. Чичке-чичке, жабыс-жабыс. Жер жырс эттире тон калган. Тош, кумак, той балкаш. Ол жайгыда да кайылбай жат. Биске канавалар кастырган. Кайла, пом, күрек. Жерди чокып ла жадын, чокып ла жадын. Кыймыктанбазан, чарчап каларың. Онон сени кезедип, курсак база бербес. Онын учун кыймыктан ла жадын. Кезик улус ол ло котлованнын ичинде меерегилеп калар. Норманды бүдүрзеген азыраар, бүдүрбезен эки-үч жалбак капусталу суудан уруп берер. Јаскары-кыш. Март ай. Мени жакшы иштү деп мактагылап туру. Мен дезе торт ло сөөк. Удабас ла өлөр болорым деп санан жүрүм. Божогон. Је алдырбадым. Апрель. Онон май. Жер зрип жат. Казарга эмеш јенил. Котлованда кал-камык улус иштеп турган. Бир күн лагерьдин администрациязынан кижиге келди.

- Мал ижинде иштеп билер кижиге бар ба? — дейт.
- Бар ла! — дедим.
- Ичкери бас! — деди.
- Јарайт! Азиат малды билер.

Конвойлор мени айдап алып, өскө лагерге апарды. Чаазындарымды конторадаң алгылап алды. Бу ла жаныста совхоз-лагерь болгон. Оңдо уголовниктер, бир кезек политическийлер иштеп турган. Эбире аткакту эмиктер, вышкалар, пулеметтү солдаттар.

— Бу барак, бу двор. Ишке баратан јолың бу. Бу јолдон туура бассан — охрана сени адып салар. Јарт па?

— Јарт! — дедим.

Алтай кижилердин јанында качан да өлбөс. Дворго келзем, база бир күрөң чырайлу, сыкык көстөрлү кижилер отуру. Мынзы казах па, айса кыргыз па деп бододым. Бой-бойыска удур-тедир көрүштис.

— Кандый нация? — дедим. — Казах па?

— Нациям ойрот — деди.

— Ойрот? Алтай?

— Алтай — дейт.

— А сен кандый нация?

— Алтай!

— Алтай? Јакшы ба?

— Јакшы јакшы ба? — Колдорысты узак силкижип, оңоң кучактай алыштыс. — Кажы аймактын?

— Оңдой. А сен!

— Мен Шебалин аймактын. Туднаров Астапей. Сөөгим иржит.

— Мен Чаганакон Јашбала. Сөөгим — майман.

— Кудај деп неме бар турбай, уул!

— А бар эмей, бар эмей. Оның учун јолыгышпай!

Мен алтай чырай көрөрим, алтай үн угарым деп сананбагам да — деп, Јашбала көстөрүн түргөн-түргөн чингип айткан.

Оңоң мениң куп-куу чырайымды, оңкой калган көстөримди сылт көрүп ийеле, ол кирпич кувшинде неме экелди. Оңдо суланың кашазы эмитир. Јылу, јымжак, амтандузын не деп айдар! Уч калбакты јуда салала, төртинчи калбакты сузарга ла јадарымда, токтодып ийди.

— Көп јиирге јарабас. Өлөринг.

— Је база бир эки калбакты сус ийейин, уул! — дедим. — Өлбөзим! Не карамдап туруң?

— Јок, болор, болор, көөркий — дейле, крынканы ал барт.

Канайдайын база. Көстөрим јашталып, арт калдым.

Бир айдын бажында ондолгон, семирген. Торбок-торды азырап, сугарып, килтиреде тарап турганыс. Јаандар мактап јат. Нөкөрим омок, капшуун кижги. Немени таап ла ийген турар. Недең де айабас кайракан. База ла бежен сегис статьяла јаргылаткан. Менен јарым јыл озо келген. Уголовниктер јылы једип, јайымга чыгарда совхозто улус једишпей турган. Онын учун бежен сегис статьялу улустын бир кезигин мында иштедип тургандар. Је база сан ла башка неме!

— Мени одус алты јылда апрель айда НКВД ала сокты — деп, ол нөкөр көстөри јыпылдап, куучындап отурган. — Карыкчалду да, каткымчылу да неме! Мен база ла сен чилеп, уй товарный ферманын заведующийи бол тургам. Парчейный. База јамылу кижги болуп јыдып, мактанып, тере партпелди јүктенип. База дояркаларга тыгып, јуундарда кыйгырып! И чи-чи майт! Бир күн райкомнын бюрозына алдырдылар. Акыр, бу не болды? Анкетам јакшы, ада-энем јокту. Јуукта фермада кенете эки бозу өлгөн. Чычактанг. Көрмөстөри та нени јудуп ийген болбой? Онын ла учун сойышты берер болды ба? Оноң база бир бойдон келинге кир јүргем. Көрмөстөр көр ийди бе? Быргасты јеринин улузы кылыкту-у. Ончозын озолоп, коммуна төзөп, коммунисттер болуп, база тынган ла улус бис.

Кирзин ле дешти. Кир ле бардым. Столдын учына отур ла ийдим. НКВД-нын начальниги, конкок сары орус, докладтап ла туру.

«Чаканакон контра — дейт. — Националист. Јопоннын шпионы. Ийиннинг күрин оотсын деп јакаруны сеге кем берди?» — дейт. Мында ла шылап туру. Арай ла болзо, колмылтыгын ушта тартпай!

— Калак-корон ло — дедим. — Јопон деп немени билбезим, Ийиннинг күрин көрбөдим. Шпион болбодым, јопон тилден болгой, орус та тил јакшы билбезим!

— Јажырба — дейт. — Айдып бер — дейт. — Алтай албаты: јопон каанга багарга турганын билбезин бе? — деп сурайт.

— А мен нени айдатам?

— Сенде буру јок по?

— Јок, — дедим. — Политический јанынаң каршулу керек этпегем. Ондый неме санаамда да јок. Је фермада эки бозу өлгөн, поностонг. Ол учун јаргылар, кезеткер.

— Кемде кандый шүүлте бар? — деп, баштапкы качы сурайт. Бойы өрө көрбөйт. Түнгүй ле калган отуры.

Бюронын члендери база баштарын түнгүйтип, учугышпайт. Онон Кенинин совхозынын директоры, Кавказтан ба айса кайдан келген неме айда салбазын ба!

— Албатынын өштүзиле не көп куучындажар? Партиядан чыгарар. Керекти органдарга берер. Кату каруузына тургузар. Чаканаков консервалап салган кайучы. Оны обществодон ырадар керек.

— База кандый шүүлте бар?

— Вредитель. Бозуларды өнөтийин өлтүргөн. Жеткерлү кижжи! Айса эртен колхозтын малын кыр салар? — деп, НКВД-нын начальниги айда салды.

Бюронын члендеринде үн де жок.

Олордын бир канчазы мени жакшы билер. Айлыма кирип чайлап, конуп та жүргөн. Же кенете ончозы көс тө жок, кулак та жок боло берди.

— Чаканаковты партиядан чыгарар, керегин органдарга берер деген шүүлтеле жөп улус колдорун көдүрзин — деп, райкомнын баштапкы качызы туура көрүп, айтты.

Ончолоры түнгүйижи колдорун көдүрип ийген. Бат алзан ол! Јашбала Чаканаков! Айлынга конуп, аркага кожо андап, нөкөрлөжип турган күлүктөрдүн бүдүжин...

— Партбиледин столго сал!

Сал бердим. Ары болуп чык јадарымда НКВД-нын начальниги кийнимнен басты. Чык барзам, приемныйда эки милиционер туру.

— Арестовать! — деп, начальник айтты. Эки милиционер эки колымды кайра тудуп, наручникти эптү сууга салып, тырс эттире тепчилеп ийди. — Камерага!

Ол ло кўн мени Ойрот-Турага алып келгендер. Текши камерада кал-камык улус. Ончо аймактардан, јакшынак алтай, орус уулдар. Райкомнын, райисполкомнын ишчилери, колхозтордын председателдери, үредүчилер. Бис ол тушта законго бүдүп турганыс. Бисте буру бар эмес, божот ийбей, јандар аайына чыгып ийбей. Бу кандый да јаан јастыра. Сталин мыны түнгөй ле көр ийер. Законды бускан күлүктөр бойлоры карууга турар. Түнгөй ле божот ийер. Кайдан божодот! Кажы ла

күн шылу. Токпоктош, кезедиш айт, айт, айт! Сен япон шпион, сен националист, сеге Ийиннинг күрин оотсын деп кем жакару берди?! Айт! Айт! Айт! Бирүбисти камерадаң апарар, экинчибисти шылуның кийинде экел чачар. Оноң камерада отурала, шүүштис. Бисти кем бурулаган? Бери кемдер ийген? Бис кандый жаман эткерис? Нениң учун кыйында? А олор нениң учун жайымда? Ондый болзо, олорды база бери тартып алар керек.

— Мен милицияның начальнигин.

— Мен баштапкы качыны!

— Мен ол бир жыду шылучыны.

— Мен прокурорды. Олөр болзо, кожо олөр!

Мени тун ортодо шылучы база ла алдырып барган. Ол ло бурулаштар, ол ло сурактар. «Акыр, ол совхозтың директорына мен не жаман эткем? Ол мени нениң учун албатының оштүзи деп бурулаган? Партиядаң чыгарткан? Түрмеге ийген?!» — деп, кородоп санандым.

— Ийиннинг күрин оотсын деп жакаруны сеге кем берди?

— Билбезим! — дедим.

!удрук ээгиме жырс ла эткен.

— Айдарың ба, сволыш?

— Айдарым — дедим. — Айдарым. Ол Кенгининг совхозының директоры.

Шылучының чырайы жарый берди. Мени столго отургысты. Суу ур берди. Сүүн турганы коркыш. Арай ла болзо, жытап ийбеди. Керек дезе өрө туруп, кыптың ичиге ары-бери базып, кимирэнип, кожондоп ийди.

— Молодец — деди. — Айтканың жакшы. Жаргы сеге он жылдан көп бербес. Айткан сөстөринди керелеп, колың салып бер.

— А мени божотпозоор бо? — дедим.

— Лок! — деди. — Мынан кем де кайра чыкпас.

— Биске иштәйдин бе, провокатор болодың ба?

— Лок! — дедим. — Отурайын. Жаңыс ла кыйнаба.

Мен колым сал бердим. Эртезинде мени «албатының оштүзи» — деп бурулаачы кайракан бу ла камерага меч кел түшпей база.

— О-о-о! Кару нөкөр! Сеге јер база једер! — дештис. Қолыс жайып, оны ичкери кычырып турдыбыс. — Ха! Ха! Ха!

Шылу өдүп ле јат. Уулдарды токтоп ло јат. Он-

— Кемде кандый шүүлте бар? — деп, баштапкы качы сурайт. Бойы өрө көрбөйт. Түнгзүй ле калган отуры. Бюронын члендери база баштарын түнгзүйтип, унчугышпайт. Онон Кенгинин совхозынын директоры, Кавказтан ба айса кайдан келген неме айда салбазын ба!

— Албатынын өштүзиле не көп куучындажар? Партиядан чыгарар. Керекти органдарга берер. Кату каруузына тургузар. Чаканаков консервалап салган кайучы. Оны обществодон ырадар керек.

— База кандый шүүлте бар?

— Вредитель. Бозуларды өнөтийин өлтүрген. Жеткерлү кижиле! Айса эртен колхозтын малын кыр салар? — деп, НКВД-нын начальниги айда салды.

Бюронын члендеринде үн де жок.

Олордын бир канказы мени жакшы билер. Айлыма кирип чайлап, конуп та жүрген. Ле кенете ончозы көс тө жок, кулак та жок боло берди.

— Чаканаковты партиядан чыгарар, керегин органдарга берер деген шүүлтеле жөп улус колдорын көдүрзин — деп, райкомнын баштапкы качызы туура көрүп, айтты.

Ончолоры түнгзүйижи колдорын көдүрип ийген. Бат алзан ол! Жашбала Чаканаков! Айлынга конуп, аркага кожо андап, нөкөрлөжип турган күлүктөрдүн бүдүжин...

— Партбиледин столго сал!

Сал бердим. Ары болуп чык жадарымда НКВД-нын начальниги кийнимнен басты. Чык барзам, приемныйда эки милиционер туру.

— Арестовать! — деп, начальник айтты. Эки милиционер эки колымды кайра тудуп, наручникте эптү сууга салып, тырс эттире тепчилеп ийди. — Камерага!

Ол ло күн мени Ойрот-Турага алып келгендер. Текши камерада кал-камык улус. Ончо аймактардан, жакшынак алтай, орус уулдар. Райкомнын, райисполкомнын ишчилери, колхозтордын председателдери, үредүчилер. Бис ол тушта законго бүдүп турганыс. Бисте буру бар эмес, божот ийбей, жандар аайына чыгып ийбей. Бу кандый да жаан жастыра. Сталин мыны түнгей ле көр ийер. Законды бускан күлүктөр бойлоры карууга турар. Түнгей ле божот ийер. Кайдан божодот! Кажы ла

күн шылу. Токпоктош, кезедиш айт, айт, айт! Сен япон шпион, сен националист, сеге Ийинниң күрин оотсын деп кем жакару берди?! Айт! Айт! Айт! Бирүбисти камерадаң апарар, экинчибисти шылуның кийинде экел чачар. Оноң камерада отурала, шүүштис. Бисти кем бурулаган? Бери кемдер ийген? Бис кандый жаман эткерис? Нениң учун кыйында? А олор нениң учун жайымда? Ондый болзо, оларды база бери тартып алар керек.

— Мен милицияның начальнигин.

— Мен баштапкы качыны!

— Мен ол бир жыду шылуңыны.

— Мен прокурорды. Өлөр болзо, кожо өлөр!

Мени тун ортодо шылуңы база ла алдырып барган. Ол ло бурулаштар, ол ло сурактар. «Акыр, ол совхозтың директорына мен не жаман эткем? Ол мени нениң учун албатының өштүзи деп бурулаган? Партиядаң чыгарткан? Түрмеге ийген?!» — деп, кородоп санандым.

— Ийинниң күрин оотсын деп жакаруны сеге кем берди?

— Билбезим! — дедим.

— Судрук ээгиме жырс ла эткен.

— Айдарың ба, сволыш?

— Айдарым — дедим. — Айдарым. Ол Кенгиниң совхозының директоры.

Шылуңының чырайы жарый берди. Мени столго отургысты. Суу ур берди. Сүүн турганы коркыш. Арай ла болзо, жытап ийбеди. Керек дезе өрө туруп, кыптың ичиге ары-бери базып, кимирэнип, кожоңдоп ийди.

— Молодец — деди. — Айтканың жақшы. Жаргы сеге он жылдан көп бербес. Айткан сөстөринди керелеп, колың салып бер.

— А мени божотпозоор бо? — дедим.

— Жок! — деди. — Мынан кем де кайра чыкпас.

— Биске иштейдин бе, провокатор болодың ба?

— Жок! — дедим. — Отурайын. Жаңыс ла кыйнаба.

Мен колым сал бердим. Эртезинде мени «албатының өштүзи» — деп бурулаачы кайракан бу ла камерага меч кел түшпей база.

— О-о-о! Кару нөкөр! Сеге јер база једер! — дештис. Қолыс жайып, оны ичкери кычырып турдыбыс. — Ха! Ха! Ха!

Шылу өдүп ле јат. Уулдарды тоқпоктоп ло јат. Он-

чозынан ла тың областной НКВД-нын начальниги кал-
жуурып турган. Латыш кижги. Ыббккзи, акыр, кем деген
эди? Је, тайайын оны! Ол неме улус согорго мастер
болгон. Тыштынан темдек јок эдип согор. Ичи-буурын,
бббббббб, куугын былча, кенеде согуп салар. Ондый
шылунун кийнинде бир канча кижги ббббб. Анчада ла,
алтай уулдарды кбббб!

— Ойротский националистический центрдин башка-
раачылары кемдер? Олордын кемизи Японский развед-
кала колбу тудуп јат? Айт? Айт! Айт!

Оймоннон экелген бир бббббббб уулды ол коркышту
тың соккон, кыйнаган, тырмагынын алдына ийне када-
ган. Уулды камерага экелерде ол јарым тынду болгон.
Ол уул бир недеде јаткан. Онон айткан:

— Эмди шылуга апарза мен ол немеге чурап барып,
бббббббб. Ийттин узун мойнын, тош ош-
кош кббббббб кбббб кббббббб јок! Мени адып салзын!
Кыйын кббббббб, ббббббб!

— Јок, сен онойтпо — дештис. — Лемке тббббббб
лап јат. Тббббббб ол обкомдо. Сен шылучыга тббббббб
Айдар ббббббб бар де. Шылучыга мынайда айт «Нацио-
налистический центрдин башкараачызы Лемке — деп.
Ол Кббббббб кел јббббббб. Мени повстанческий, национа-
листический отряд тббббббб деген деп. Билдин бе?»

— А бббббббб?

— Бббббббб-ер. Аланзыба!

Уулдын чырайы јарый берген. Орустап јаман- јаман
бббббббб айткан. Мен ого берерим деген.

Ол бббббббб тоқпоктоп, конвойды алдырын айткан:

— Мени шылучыга апар!

Эртезинде Лемкени бистин одожыста јангыс кижги
отурар камерага мергедеп ийгендер. Шайрайган кббббббб-
тин чамчазы јыртыл калган, петлицазын бббббббб тартып
койгон. Кыйынчы! Кыйын кандый эмтир кбббб! Бббббббб-
чи! Бббббббб кандый эмтир база кбббб. Бббббббб јенил эмес?
Камерада каткы јир-р эткен.

Онон бисти ончобысты Ойрот-Турада албатынын
областной јаргызы јаргылаган. Бежбн сегис статьяла он
јылдан кыч береле, товарнякла кбббббббб ийген. А
ол нббббббб адып салган дешкен. Кем законды ббббббб, ол
закон онын кара бажына једер! Ондый неме, уул!

Эки јыл кожо јббббббб, кожо иштедис. Онон нббббббб-
ди бббббббб лагерьге кбббббббб. Ол айткан

— Алдырбас, Астапей! Алтай кижі өлбөс! Тыны бек! Алтайыска түңей ле јанарыс, көрүжерис, аркыдаарыс.

Оноң чын ла јан келдис, көрүштис. Ол кижинин арјаннан ырызы не, Эрелим, ырызы... Ол ло болды. Оноң јангы болушчы келди. Орус кижі. Төрт ло сөк неме. Айрууш көдүр болбос. Озо баштап араайынан азыраган, тындандырган. Москваның кижизи, кандый да јан инженер. Иван Матвеевич Крышкин. Сүүн турганы коркыш. «Өлбөгөним бу туру» — деген. Ак мандайлу күрөң чарды «Мениң кудаим» дейтен. — Торбок эмес болзо, торолоп өлөр эдим» — дейтен. Онызы чын. Ол эмес болзо, божоп калбай база!

Мынайып база эки јыл иштедим. Оноң бир күн совхозтын директоры ла лагерьдин начальниги келди. Јүрегим ширт эдип калды. Кайрактар кайра апарарга келген болбой!

— Астапей! Доярка болодың ба? — дешти. — Заключениеый үй улус јанлап јат, дояркалар јетпей јат! Уйлар саар улус јок.

— Болорым ла дедим. А не? Сүт ичер. Оноң ондо јүрүм мындазынан јайым. Је байа кожо иштеген нөкөрим арай ла болзо ыйлабай туру. Уренип калганыс не! «Эмди не болорым?» — дейт. «Алдырбас, Ванюша! — дедим. — Торбоктын куйругынан ла бек тут, ол тушта өлбөзин».

Оңдо режим өскө. Эбире аткакту чеден, каруулар да болзо, двордо, чедендерде, јайым бас јүрерин. Он алты уй берген. Јоон-јоон симментал уйлар. Эмчектеринин јоондоры да, катулары да коркыш. Сабарларым көжүп јат. Темикпеген. Заключениеый келиндер мени көрүп, каткырыжып, оноң јуула түжүп, уйларымды саагылап берди. Удабай кол темиккен, келиндерди акалаган. Директор мактап јат.

— Тегин статья болзо, эки јылдан јанар эдинг — дейт. — Је бежен сегис статья аайынча јенилте јок.

А келиндер јол бербес. Таңмаларың торт ло арадап келер. А мен јаш. Ийде-күч көп. Ичкен неме сүт, каймак. Јигени ак калаш. Ырыс не, арјаннан ырыс. База үч јыл өтті. Сегис јылды алып чыктым.

— А бу үй улустың лагерине эр кижі кийдирбейтен эмес беди?

— Кайдан! Кийдирбес! Надзиратель көр јат! Оны-

зы база үй кижиге не! Иштеп жүрген көс албас. Же келиндер эпте түнгөй ле табып ийер... Ой, сүмөлү улус. Ончозы элтү-жөптү. Ого-бого жажыр ийер.

Бир күн база ла директор келди. Каткыр туру.

— Сени мынанг капшай жайлар керек — дейт. —

Нэни айдыйн база, унчукпай ла турум.

— Сен заключенный да болзон, жакшы ишчи, озо-чыл. Лагердин жаандары сени тооп жат. Сегис жылга бир замечание албаган дежет. Малды жакшы кичеер, одорлор талдап билер кижиге жок. Уйларды, торбокторды жайлуларга апарар керек. Томонок, бөкөнөк, көгөн малга семирерге бербей жат. Мен сеге пропуск алып берейин. Совхозтын жерине жайым жүреринг. Мал ижин башкарарынг. А келиндер, кыстар толтыра. Санааркаба.

Мен сүүне бердим.

— Жоп лө — дедим.

Оног тоолу күннинг бажында лагердин начальниги алдырды.

— Заключенный Тундаров — деди. — Слер бежен сегис статьялу кижиге. Бу кату статья. Ондый да болзо, слер бүдүмжиде. Дирекция сурап жат. Жарымдай жайым ишке божотсын деп. Ол суракты бис коллегияда көрдис. Ондый иште иштезеер, режимди бузар жаңаар жок. Бежен километр тууралу жерде жайым жүрер пропуск берерис. Оног чыксаар, кату жаргы болор, качып барган деп бурулаш башталар. Дирекция слерге лагердин тыштында квартира бер жат. Же слер лагердин комендатуразында сүре ле темдектедип турар учурлу. Жарт па?

— Жарт! Гражданин начальник!

Оног келиндерге келдим. Уйларды табыштырдым.

— Өскө ишке бар жадым, көөркийлер — дедим. — Жакшы болзын.

— Ачу — дешти. — Жакшы өгөөн болгонг.

— Канайдар база — дедим. — Капшай ла мынанг чыккар. Өгөөндөр кайда барар ол?

Совхоз ат берген, ээр-үйген, кийим берген. Мен деп кижинин сүүн турганын не дейдинг! Мал одорлогон жерди барып көрөр болзо, агашту, састу жерлер, томонок, бөкөнөк деп неме торт ло туман. Мындый жерде мал канай жайлайт! Торбоктор, чарлар, төрөбөгөн төнөндер семирбей, там арып калган.

Казах уулдар кабыр јат. Уголовниктер.

— Бу слер кайткан улус? Слер мал азыраган улус не? Мындый јерде јайгыда мал канай турар?

— Бис билбес. Бис чөл улузы. Начальник айткан. Божогоны ла ол. Бис бойыс та гнустанг ол јадыс! Аллах бисти аргада. Ой! Бай-бай!

Бу јабыстай састарлу, јыштарлу јер. Је бийик, серүүн тайгалар база бар. Таскылдар да бар. Јанып келеле, директорго айттым.

— Калак, төмөн, јабыс јерлерде мал јайлап болбос! Өлөр! — дедим. — Кара чымыл, көгөн, бөкөнөк, томонок јип салар. Өрөлөй чыгарар керек. Таскылдарга, альпийский айандарга, серүүн јерлерге!

— Бойын бил! — деди. — Башкар. Мал јылдын ла семирбей јат, кышкыда ол јат. Аргада, Астапай Туднарович.

Малды текши тайгалаткан, таскылдарга чыгарган. Кулунду беелерди алдынан јууган. Казах уулдарга айттым

— Беелерди саагар, уулдар, кымыс эткер, ичкер.

Олор торт ло билинбес. Күскери күлүктер торт ло күрере берген.

Ондо јаан эмес деремнелер болгон. Јурт улус. Орустар. Та кәжы чакта ондо барган? Онон ссыльныйлар. Мынай јүрүп, бир келинле таныштым. Эрү чырайлу, эптү көөркий. Нациязы — корей. Срок божоп јат. Мени артып кал дейт. Совхозтын директоры база сурап јат. Артып кал. Айыл-јурт тут, кижил ал. Бийик јалду иш берерим. Јыргап јүрерин. Озо баштап көрөйин дедим. Онон канай токтойт! Келинге айттым:

— Ачинба. Алтайыма јан јадым.

— Ол база нени айтсын? Ссылкада јүрген көөркий? Мениле кожо канай барзын?.. Көстөрининг јаштары мөлтүрежип артып калды.

— Канайдар... Салым андый туру — деди. — Эриксен эбирип ойто кел, эш-нөкөрим бар деп санан јүр. Мен саковырым.

Срок божогон деп бичикти алган. Эмди паспорт алар керек. Капшай јанар керек. А комендатурага келзең, көзнөктөң бичикти берзең, албас. Эртен ле кел деер. Јан јаткан улустын көби база коркыш. Көзнөктин јанында шаал калган. Јарым ай айланыштым. Онон бир кижил сурады:

— Сенде акча бар ба?

— Бар эмей база... — дедим.

— Ондый болзо, бир үч мунды газетке оройло, документле кожо суга сал ий. Бойың кару сакыба, жүре бер. Эртезинде паспорт белен болор.

Мен ол кижининг айтканынча ла эттим. Оноң эртезинде једе кон келзем, көзнөктөң мениң фамилиямды кыйгыр туру.

— Туднаров! Гражданин Туднаров!

Бас келзем, жап-жаңы паспортты алаканыма сал берт!

Јериме јан келдим. Беш јыл үн јок јүрдим. Јылкы мал кабыргам. Сүре ле тайгада, агаш-таштын аразында. Јуунда турушпас. Текши јоннынг керектерине киришпес. Бежен эки јылда бу срогым бождоды. Оној турганча партиянынг јирменчи съезди. Сталин кайраканның кылыктарын коскорыш, түрмеде бурузы јок отурган улустынг керектерин жаңыдан көрүш. Реабилитация. Ол тушта Шебалин аймактынг прокуроры Иван Васильевич Бекшеев деп кижиде болгон. Меге таныш. База андап турар, айлыма келип конуп турар. Ол мени бойына алдырала, айтты

— Керегимди жаңыдан көрзин деп бичик бичи, Астапей. Бежен сегис статьялу улустынг керектерин көрзин деп биске, прокурорлорго, јакару келген.

Мен бичик билер уулдарга ол комыдал-жалобаны бичидип алдым.

Акту јерге айдатканымды, канча шыра көргөнимди — ончозын ол бичикте айдып салдым. Үч айдынг бежында прокурор мени база ла алдырды. Иван Васильевич деп кайракан. Сары орустынг бойы. Эжикте отурган секретарь келин божотподы.

— Сакыгар — деди.

Ондо тал-табыш тың. Прокурор кемдерди де көмөл јат. Айла табыжы јаан кижиде болгон. Оноң терлеген-бурлаган өбөгөндөр чыкты. Эки кижиде, экилези таныш. Бирүзи — төрөөн. Чаргынынг улузы. Быларды бери не алдырган болотон деп санандым. Таңмалары нени эт ийген болотон? Јакшы суразам, төмөн көргүлөп, кимирт эткиледиди.

Чырайлары кып ла кызыл. Неме айтпай, колдорын жаңгып ийеле, чыккылай берди. Мен кабинетке кир ле бардым. «Акыр, бу не болгон?» — деп санандым. Прокурор мени «отур» деди. Оноң сурады:

— Көрдинг бе?

— Кемди?

— Бу ла жаңы чыккан улусты?

— А көрбөй! Бистин жердингу улугу. Јаш тушта кожо иштегенис, кожо өскөнис. Нени этлейен бу? Карган күрүмдер?

— Одус алты жылда сен керегинде НКВД-га материал ийген улус.

— Чын эмеш пе?

— Ме, көр! Койчык-тейчик букваларла чий салган. Алтайлап чийген. Колдоры бу жүрү...

Чанкыр черийнеле бичиген. Колдорун жап-јарт сал койгон эмтир. Эди-каным торт ло кызый берди. Олорды мындый неме бичиген деп түш те јеримде јок! Бирүзи баштапкы үйимнин ийнизи, балдарымнын таайы. Айлыма келип туратан, аракимды ичип отуратан. Ого мен кандый јаман эткем? Олор мени не кыйынга ийген?

— Учинчизи кайда? — дедим.

— Ол өлгөн — деди. Күргүл-сары кабактарынын алдынан борозымак чанкыр көстөриле мен јаар килегендү көрүп отурды.

Мен түрмөден јан келеле, төрөл јуртыма барбагам. Өскө јерде иштегем. Онын учун онын өлгөнүн кайдан угайын. Ичтерине ийт өлгөн тагмалар!

— Сенин керегинди көр салдыс, сени актап салдыс. Је бу улусла некежер болзон бойында. Коптоды деп комыдал бичи. Бис олорды кату каруузына тургузарыс. Уголовный керек болор. Берияны, онын колтыкчыларын военный трибуналла јаргылайла, аткылап салган — деп, Иван Васильевич айтты.

Мен бир эмеш унчукпай отурала, колым жаңыдым.

— А! Кайдалык. Олорло, јыду ийттерле јаргылажып! Эмди ол бараткан немелерден нени алар? Бала-барказы нени айдар? Адабысты өштөп туру дежер. Онон бу бистин алтай улус тегин де бой-бойын көрүшпес. Јүрзин! Уйады бар болзо, сананзын!

— Чын айттың — деп, Иван Васильевич унчукты. — Андый ой болгон. Законы јок ой. Түби јок тамы. Ол тамынын түбинде не бар? Түбине јетире каспадыс. Казар ой келер. Бу немелер кичинек курттар не. Коңыстар. Кичинек копчылар. Акулалар, кербалыктар тереңде жүрүп јат. Эмди де канзырап жүрлери! Өлтүр дезе ончозын сүүнип өлтүрер немелер толтыра! Је сен мыны улуска

айтпа. Мен сени тың эр деп билип, нөкөрүм деп каруу-зып айдып турбай.

Мен прокурордон чыгып, адыма минип, мантадып ийдим. Төгін жерге бурулаткан, эмди агы-чегин керелеткис. Ал-санаам жарык. Журчым керегинде санандым: «Уялбас ийт. Айла аркымды ичип, сыйымды алып, чилекей-чимириги шуулап, ыйлап, жестем-жестем деп, мени кучактап туратан. Ол тушта билген, сескен болзом, өлтүр салар эдим. Кудайга баш! Билбедим!» Чек билбеген болзом, торт болор эди. Билген соңында ичте ачу-корон кайнай бербей база.

Оноң бу жетен эки жылда, областьтын бежен жылдыгында, Шебалинде байрамда жүрү. Калаңы эмтир.

— Эй! Журчым! Бери бас! — дедим. Кайда барзын, бас келди. Түкүрүгимди жууп апала, эки көзин туй түкүрүп ийдим.

— Мэ! Калыма учун!

Оноң туура база бергем. Бу жуукта ол калган деп уктым. Түкүрбеең болзом кайдат! — деп санандым. Кандый да эби жок неме. Ол айса бойына бойы түкүрген? Айса сананган, шыралаган? Кем билер оны. Эр кижиниң ичинде ээрлү ат жыдыйтан деп алтай улус чын айткан. Ачу-коронды көргүспезе торт, чыгара айтпаза артык.

Эрел Миронович бөлөзиниң куучынын тындап, бойынын шыралу жүрүмин эске алынып, мөлтүлдешкен жылдыстарды аяктап көрүп отурды. Чаңкырлуның суузы ол ло озогы кожоңын кожоңдоп, карануй өзөкти төмөн мантап жат. Откөн жүрүм там ла ырап баратты. Јаш тужынын жүк ле сомдоры көрүнип жат.

Эртезинде Астапей Туднаров јана берген. Эрел Миронович бөлөзине туку качан жураган бойына эң кару журугын сыйлаган.

— Көрүп жүригер, бөлөм — деген. Ол журукта кайыр, чаңкыр кырлар, капчалдар. Олордон бийикте ак эру сүмерлер. Ажып бараткан күнниң чокторы оморды алтынzymaқ кызыл өңдү эдип жарыдып турган. Ол кайкамчылу чаңкырда, ажып бараткан күнниң жарыгында, ак булуттын үзүгинде кандый да јетире айдылбаган ачымчылу санаалар артып калган. Оңдо кандый да сакылта, качан да бүтпес амаду шингип калгандый. Бир уула сүүндирип ле карыктырып турар журук...

АЙАСТУ

Эзин-куйун Мария эдектери жайылып, Чуйдын трагын төмөн элес лезет калган. «Эрјинелү» ырызын Аястуга да, Акчабайга да бербеген.

— Баш ла бол, барды — деп, Акчабайдын ада-энези айдышкан. Абый да сүүне берген. Кей-кебизин келинле Аясту канай јадар ол? Онон колхозтын председатели Аястуга айткан:

— Је, солдат, эмди иштеер керек. Нани эдетен?

— Энемнин койлорына ийгер.

Онон бор-керын абрага салып, Устүги-Карасуу өрөкүлүреде мантада берген. Ол ло энезинин турлузы. Ол ло болчок тура. Ол ло таныш, жылагаш буттарла кемјип, керип салган туулар, јалаңдар. Мында ого керек дезе кажы ла өркөнин ичеени таныш. Отоктин, өлөн-барганын јыды көксине јаштан ала өдүп калган. Јер бүркүлү јебрен кажааннын сайламалары чирип, онон-мынан сынып, жемирилип калган турган. Кажааннын ичинен ајас тегери онон-мынан көрүнип јат. Мында мал канай кыштаар? Күстин-јастын јут-јулакайында, кыштын соокторында?

Черүге барардан озо энезинин кажаан-чеденин Аясту јазап берген. Энези сүүнип јүретен. «Эр киндиктү балам бары јакшы» — дейтен. Ол тушта он төрт, он беш јашту уулчактар эрлердий көрүнетен. Кандый ла уур ишти эткилеп јүретен. Јаан болуп көрүнерге табылу базатан.

Кымыс койлой берген эмтир. Кыштуда ың-шың. Керек дезе ийт те үрбей јат. Аясту болчок туранын јанында сок јангыскан содойып калган отурган. Ол јаш тужын эске алынган, энези керегинде сананган. Ол бу ла кажаан-чеденин ортозында јүргендий. Эмди ле базып келеле, ајдар:

— Балам, койлорын кийнинен јүгүр, таңмаларын ол кырлангы аш барадыры. Ийтке-кушка учурап калбазын.

Онон орой энирде корлоп калган буттарын каймак-ла сүркүштейле, јылу тере тонло кучуп салар

— Уйукта, балам, амыра.

Уйкузы аразында энезинин кожоңы кайдан да ыраактан-ыраактан угулар. Јайлуда мөштин төзинде, кыш-

туда обооның үстінде ол кожондоп отурар. Коркышту көп кожондор билетен. Онын бир канчазын бойы сананып табатан. Тойлор, ойындар болзо, кожонды Айастунын энези баштаар. Табыскакты ол табып гйдар. Ол ло күн бу текши албатынын кожонгы болуп калар. Онь узун тундерде, койларынын жанында, Желечи сананып тапкан деп кем де билбес. Айастунын адазы, Абыйдын куйузи, фронтто олгон. Сыйны адазы жууга барар жыл чыккан. Ийнизи — жуунын кийнинде. Сураc. Олгоннин артканы озорго jat.

— Стгобндор жок. Канайдар база. Сураcтап та болзо, азырап албай — дежетен. — Чыдап келзе тунгей ле буурзап журер. Энем деп килеер, болужар. Жердин жакшызы сас, эрдин жакшызы сураc — деп, кооркийлер уулдарын эркеледип журетен. — Жерден таап алган балам. Агаштын тозиненг. Эр болуп чыдап ла келди.

Чанкырлунын суузынын боомдорго жанылган шуултында энезинин кожондорынын куулеры артып калгандый. Энези колхозтын жуундарына барганда орой тунде жанатан. Озокти орю коолодо кожондоп келетен. Ашташ та болгон, торолош то болгон. Же энезинин колынан ичке аш кандый ток. Томон до болзо, тог картошко до болзо. Иштензе, конгорю жыгылганча иштеер. Эр улусла тенг. Айса олордон артык. А койлары жакшы турар. Олбос. Игистеер болзо, коркыш. Кезик койлор уч те кураандардан экелип туратан. Жуунын кийнинде жылдарда дополнительный оплата дейтен неме аайынча жирме-одус кураан келижетен. Олорды Желечи аргазы жок улуска улеп берер, аштап жургенине сойып берер. А жаскары-кыш балдары аштаар, торолоор. Онон уур иштерге бертинип, артап, Айасту черуде журерде божоп калган. Соогин тал-табыш жок жууп салгандар. Жагыс ла Абый ачу ыйлаган:

— Кайран балам, кожончы кооркийим, кату ишке чыдашпай олуп калды. Улузына килебес кандый кату жан, Сабет, колхоз деген немең. Аргымай, Манжы да улусты мынай кыйнабаган. Ол олгончо, мен олзом кайдат, мен барзам кайдат. Журерин жур салгам, корорин кор салгам. Кайттын? Кайттын?! Ак-жарыктан, Алтайынган не ырадын?!

«Нени эдер? Керекти неден баштаар? Мынан ары канай жадар? Айса бу кыштуга тукур ийеле, журе берзе кайдар? Шоферго уренер. Чуйдын трагыла шуулада

мантадып жүрер. Карманга толо акча болор. Ондый болзо, энемниң журты ээн артып калар ба? Сыйнымла, ийнимле не болор? Авария болуп, ол калзам? Лок, токтоп калзын!» — деп, Айасту бек сананган. «Сен кой-малга коркышту ырысту кижиге эмтирин!» — деп, энези айдатан. — Онын учун азыраган малыс олбөй јат. Мында бир јаан карынду кайлык кой бар. Төртинчи јыл төрөбөй јат. Ол тегин кой эмес, эрјинелү кой болор».

Түн. Јаңмыр. Кар. Салкын. Энезининг кожоңы үзүлбес.

Мөңгүдең чыккан кутук суу
Ичеримде јакшызын,
Мөш жабынган Алтайым
Көрөримде јаражын...

Айасту келген ле күн абразынын белин, кийин јанын уштып, жаңыс ла передогын артырып, арка јаар јорткон. Јоон сыра агаштарды јыгып, кажаанның јанына тарткан. Беш-алты күнниң туркунына кажаанның чирик сайламаларын солыган, үстине калың тобрак чыгарган. Эжиктердин бөктөрин жаңыдан эткен, јемирик чедендерди өрө, өңдөйтө тартып. Жаңы төңөштөр тургускан. Сары таңнаң бозокой энирге јетире иштенип ле турган.

Кымыс кере ле түжине койдын јанында. Энирде койлорын кийдирип салала, чайлап алала, нени де айтпай, орынына чыгып, стене јаар баштанып, јада бсерер. Айасту да неме айтпас. Тышкары чыгып таңкылаар. Онымыны сананар. «Акыр, эртен неси эдер? Олбөң тартар чанак кайда? Оны да эмдештен јазап алар керек». Тайгыл дейтен јылтыркай кара түктү, узун буттарлу ийдин эркеледер, сыймаар! Сүрекеј сескир-сергек ийт. Тураны айланбас. Кажаганның јанында бийик обооның үстинде конор.

— Је кандый жүрүн, Тайгылым?! Койлорды јакшы кабыр, каруулда. Уурчыны јуутпа, бөрүге јидирбе! Не јалканчып турун? Је сеге не керек? Кайда, колын бер. Је, обооның үстине чык. Сескир бол!

Оноң турага кирип, эжиктин јанында энезининг агаш орынына чыгып, кийимин уштыбай шык уйуктап калар. Ого кезикте Мария түжелип турар. Та кандый да тушташтар, кожондор, бийелер. Оноң изү кучакташ, эркелеш. А Кымыс нени де айтпай јат. Жаңыс ла кылчас эди

көрүп салар. Бир күн энезинин бозулу күрөң уйын жединген Абый жедип келген. Уйдын арказына арчымак арта сал койгон.

— Уйды-малды не кел албас?! — деп, ол адылган. — Жерге токтобой жат. Обоолор жип жат! Бойың тут! Бойың азыра. Саап ичпейтен бе? Кара чай ичип, бу не шырапалаш?

— А бис кой саап — деп, Кымыс төмөн көрүп айткан.

— Кой саап! Уйды жажанга откорып ий. Сүтти энтере саап аларын!

Кымыс ары-бери жүгүрүп, түргөн-түкей чай асқан. Куучындаган, каткырган. Өзөктө солундарды сураган.

— Оңдо улус оңчо жакшы. Энең талкан берийен, азык. Сеге база азык экелдим. Ол уйдын арказында арчымакты экел.

— Же кандый? Түлтүйиш калган отурларын ба?

— А нени айдатан? Мариязын некеп, жүр калар эмес пе?

— Чортко барат деп! Сен түлтүңдебе. Сенен чыгып кайда барар ол? — деп, Абый айткан. — Айасту жакшы уул. Же эмеш жүүлгөн, кейтиген! Онон не! Жөптөп ал, эркелет ал! Эр кижинин жүреги кайылчан. Ого санаа-күүнүн бар болзо!

— Санаам бар учун сакыдым, солдатка барарда. Күүним жок болзо, күрүмле кожо мында не иштейтем?! Улус эмди та нени айдар?

— Улустың кереги жок. Эки бойың оңдош. Тууралаба, тыртандаба. Удура көр. Уйалар неме жок. Ал-санаанды ачып бер. Табыш жогынаң таш та унчукпас.

Оноң Кымыс койлорун жандырып жүгүрө берерде. Абый уур тынып, Айастуга айткан:

— Мынаң ары канай жүрөтөң, санан, балам. Сыйнын, Эркелей, быжыл алты класста. Сайлу эзенде школго барар. Мениң жанымда жүрлегей. Айла Эркелей меге де кол-бут болорго жүрү. Жаңыс артканым. База катап Чуйдын трагыла кей-кебизин келиндер бедреп жүгүрбө. Жеңдү-таайлу экү оноң нени алдын? Жескиген бее чилеп кача берди. Салгандынын, Майманын улузы ары орус эмес, бери алтай эмес эренгистү албаты. Кудайы жок. Кеден штанга болуп, абыска кудайын, Алтайын саткан немелер. Же олорды, таңмаларды... Жаңында жакшынак бала жүрү. Алтайдын чечеги ошкош ару. Ада-эне-

зи де, угы-төзи де јакшы! Кымыстан артык кыс таппазың. Оозың ачала нени көр отурың. Сөстө. Айдын.

— Күүни јок болзо, албанла алатам ба?

— Јогын канай билийдин?

— Онын күүнине санааркаба. Бойың күүнинг санан. Бойың ичин карап көр. Ол кыстың санаазы јаштан ала сенде. Энеге де ол јараган. Јанып келзе, ал беретем дейтен. Эненнинг ал-санаазы ондо болгон... Бу база, менин уулдарым, сан ла башка улус. Чоң дезде чоң, јараш дезде јараш кыстар јанында. А олор эдеги јайылган кейкебизин келиндерле истежер. Бойлоры андый да. Эдеги јайылып секирерге бир күн једер. Эл ортозында јуртаарга јүрүм де јетпес. Мыны ондоор керек не! Будуктан алган немелер истеп. Кымыс будук јогынан да кызыл, јараш.

Абый јүре берген. Иш өдүп ле турган. Кымыс деремне бар јүргөн. Черет экелген. Тураны череттеген, јунган. Көзнөктөргө көк-чанкыр талыймадан эткен көжөгөлөр илген. Бойы да јаңы кийимдү келген. Түнгзүй-бес. Удура көр турар боло берген. Ак кар јааган, чакырт соок кыш келген. Иш-тош јанынан, кой јанынан куучын. Оскө куучын јок. Айасту да кысты лапту көр јүргөн. Иштенкей, капшуун бала. Чыт ла эт калган. Тегерик күрөң чырай, тегерик кара көстөр. Деремне барза, таныш улус Айастула андыжар.

— Эй, уул, сен ондо тойлоп салган бслбойын?

— А тойлоп салзам не?

— Көчө ичерге турбай!

— Көчө? Сеге макарон до болзо, болор!

Абый сурап јат.

— Экүдин ортогордо эрмек-куучын бслды ба?

— Јок.

— А не?

— Бош јок. Иш-тош!

— Куды-ый! Танманың корондузын! Түниле нени зтлеп туран? Болчок турага кирлеп алала?

— Нени эдер? Уйуктагай.

— Алмыс! Мениле андыжып! — деп, Абый арбанган.

Кымыс Айастунын кийимин јун берер, курсагын ас берер. Оноң кыштын узун түндеринде кажызы ла бойынын толыгында уйуктап болбой анданыжар. Тамырларда изү кан кайнап турбай база. Оны је не јажырап?

Соок күн болгон. Тенгери көк чакырт. Айасту ла Кымыс койлорго өлөң жай турган. Кымыстың чырайы кып-кызыл. Кирбиктери апагаш, кабактары база ак. Айасту базып келеле, меелейин уштып, жылу колыла онын жаказында кыруны кактап, көзинин кирбиктеринде кыруны изү тыныжыла кайылта тынып ийген. Кымыс нени де айтпаган. Жагыс ла көстөриле быйанду күлүмзиренип ийеле, туура көргөн. Онон турага экү келип, печкеге от салган, чай аскан. Кымыс темир печкеге колдорын жылыдып, уужай тудуп, айткан:

— Ой, ачузын! Онзүрезин! Сабарларым ачып jat!

— Ужут алган болдың?

Айасту онын жанына отура түжүп, эки колынан ала койып, уужай тудуп, сыймай берген.

— Кандый?

— Якшы. Ачузы жылый браат. Je, божот колымды. Сыстабай барды дейдим. Айасту! Божотсон.

— Божотпозым!

— Божот! — дедим. Кымыс тура жүгүрген. Айасту база. Олор удур-тедир көрүжип, уур тынгылап турган. — Божот! — Чай кайнап, аш туру.

— Кайдалык! Ашкай!

— Мынайда ла турарыс па?

— Турарыс!

Кымыс колдорын ушта тартып, айткан:

— Ой, Айасту, сабарларым чек былча тут салдың. —

Тегерик кара көстөри сүүнчилү күйүп, кирбиктери тигилдеп, тыркырап турган. Айастунун жүрегине кандый да жылу-жылу санаалар толо берген. «Көөркийге ырыс керек. Оны ырысту эдип болорым ба? Чын ла бу не жүрүм, не кейтиш?»

Онон чайлап отурала, Айасту айткан.

— Кымыс, сенин ада-энеге куда ийейин. Сен jöp пö?

— Мен jöp... — деп, Кымыс араай айткан. Бажын жабыс энчейтип ийген. — Мен сени, Айасту, не аайлу, не аайлу. А сен, а сен...

Эртезинде адын чанактап, Айасту өзөкти төмөн элейтип ийген. Абыйдын болчок туразына кире конуп, жаанына айткан:

— Je! Бир кыс качыр салдым!

— Кандый кыс? Кайдан?

— База ла Чуйдын трагынан? Бийеледип! Кымыста-

дып!

— Бу алмыс нени айдат? Сен база ла ба?

— А не? А не? Айса мен оны Акчабай таайыма сөс-төп бергем? Мариядан жараш! Цыган укту бала! Атту кижн түжеле көрөр, јойу кижн отурала көрөр. Ары көр-зө, айга түнгей...

— Чын эмеш пе, алмыс?! Чын эмеш пе? Чык мынан? Чык! — Абый агаш эдиректи ала койгон. — База нени таптын?

— Кымысты качыр салдым! Куда-кубуй ийгер. Ара-кы-сарагы јуугар! Сыра-мара кайнаткар!

— А кудай-май! — Абый тура түшкен. Турган јери-не эки-үч катап айлана соккон. — Чын эмеш пе? Је бу корон соокто!

— Андый болзо, албайын! Јайга јетире сакыгай! Можыйт, Чуйдын трагына чыгарым. Чурана тартарым!

— Ал! Ал! Јайы-кыжы не керек, јарашканнын ту-жында! Онон өскө база бир элбис-јелбисти таап ийе-рин! Ал ла ал! Тойло ло тойло! Аракыны мен јууп сал-гам, сыраны ачыт салгам! Хе-хе-хе! — деп, Абый торт ло билинбей, јагыс јерге айланыжа берген. — Вот ба-лам јакшы! Кымыстан јакшы кыс јок! Јурт тудар, ба-ла азыраар. Јараш дезе јараш, чыйрак дезе чыйрак. Породазы јакшы.

— Породазы нези мынызы?

— Угы-төзи, учкан. Көзи јарашты көр алганча, угы јакшыны угуп ал деп албаты тегин айткан эмес. Кымыс-тын көзи де јараш. Таң чолмон чылап јарып турар.

— Эје, чөрчөктөн келген јаражай.

Эркелей ле Сайлу аказы јаар кайкап калган көргү-леп отурган.

— Бошпоношторым! Удабас јенелү болороор — дейле, Айасту оорды кабыра кучактап, бултак јаак-тарынан окшоп ийеле, чыга конгон.

Тоолу күннин бажында той болгон. Той болор күн тагары јуукта Устүги-Карасууга чанакту келиндер бар-ган. Койчыларды солыырга колхоз эки кижн ийген. Онон Кымысты чанакка отургызып, келиндер сыр ко-жонго Чагкырлуны төмөн мантадып ийгендер. Тугага илип салган күлер күзүни шынырап бараткан. Тойды Акчабайдын өй адазынын төрт кып јаан туразында эткендер. Эки кой сойгон. Куда-кубуй да јакшы өткөн. Кымыстын ада-энези шаалта да шаабаган. Өскүс-јабыс-таң нени алар дешкен. Бежен алты јыл. Јадын-јүрүм

Соок күн болгон. Тенери көк чакырт. Айасту ла Кымыс койлорго өлөн жай турган. Кымыстың чырайы кып-кызыл. Кирбиктери апагаш, кабактары база ак. Айасту басып келеле, меелейин уштып, жылу колыла онын жакында кыруны кактап, көзининг кирбиктеринде кыруны изү тыныжыла кайылта тынып ийген. Кымыс нени де айтпаган. Жаңыс ла көстөриле быйанду күлүмзиренип ийеле, туура көргөн. Оноң турага экү келип, печкеге от салган, чай аскан. Кымыс темир печкеге колдорын жылыдып, уужай тудуп, айткан:

— Ой, ачузын! Өңзүрезин! Сабарларым ачып жат!

— Ужурт алган болдың?

Айасту онын жанына отура түжүп, эки колынан ала койып, уужай тудуп, сыймай берген.

— Кандый?

— Жакшы. Ачузы жылый браат. Же, божот колымды. Сыстабай барды дейдим. Айасту! Божотсон.

— Божотпозым!

— Божот! — дедим. Кымыс тура жүгүргөн. Айасту база. Олор удур-тедир көрүжип, уур тынгылап турган. — Божот! — Чай кайнап, аш туру.

— Кайдалык! Ашкай!

— Мынайда ла турарыс па?

— Турарыс!

Кымыс колдорын ушта тартып, айткан:

— Ой, Айасту, сабарларым чек былча тут салдың. —

Тегерик кара көстөри сүүнчилү күйүп, кирбиктери тигилдеп, тыркырап турган. Айастунын жүрегине кандый да жылу-жылу санаалар толо берген. «Көөркийге ырыс керек. Оны ырысту эдип болорым ба? Чын ла бу не жүрүм, не кейтиш?»

Оноң чайлап отурала, Айасту айткан.

— Кымыс, сенин ада-энене куда ийейин. Сен жөп пө?

— Мен жөп... — деп, Кымыс араай айткан. Бажын жабыс энчейтип ийген. — Мен сени, Айасту, не аайлу, не аайлу. А сен, а сен...

Эртезинде адын чанактап, Айасту өзөкти төмөн элейтип ийген. Абыйдың болчок туразына кире конуп, жаа-назына айткан:

— Же! Бир кыс качыр салдым!

— Кандый кыс? Кайдан?

— База ла Чуйдың трагынан? Бийеледип! Кымыстадып!

— Бу алмыс нени айдат? Сен база ла ба?

— А не? А не? Айса мен оны Акчабай таайыма сөс-төп бергем? Мариядан жараш! Цыган укту бала! Атту кижиге түжеле көрөр, жойу кижиге отурала көрөр. Ары көр-зө, айга түңей...

— Чын эмеш пе, алмыс?! Чын эмеш пе? Чык мынан? Чык! — Абый агаш эдиректи ала койгон. — База нени таптын?

— Кымысты качыр салдым! Куда-кубуй ийгер. Ара-кы-саракы жуугар! Сыра-мара кайнаткар!

— А куда-май! — Абый тура түшкен. Турган жери-не эки-үч катап айлана соккон. — Чын эмеш пе? Же бу корон соокто!

— Андый болзо, албайын! Жайга жетире сакыгай! Можыйт, Чуйдын трагына чыгарым. Чурана тартарым!

— Ал! Ал! Жайы-кыжы не керек, жарашканнын ту-жында! Онон өскө база бир элбис-желбисти таап ийе-рин! Ал ла ал! Тойло ло тойло! Аракыны мен жууп сал-гам, сыраны ачыт салгам! Хе-хе-хе! — деп, Абый торт ло билинбей, жаңыс жерге айланыжа берген. — Вот ба-лам жакшы! Кымыстан жакшы кыс жок! Журт тудар, ба-ла азыраар. Жараш дезе жараш, чыйрак дезе чыйрак. Породазы жакшы.

— Породазы нези мынызы?

— Угы-төзи, учкан. Көзи жарашты көр алганча, угы жакшыны угуп ал деп албаты тегин айткан эмес. Кымыс-тын көзи де жараш. Таң чолмон чылап жарып турар.

— Эйе, чөрчөктөн келген жаражай.

Эркелей ле Сайлу аказы жаар кайкап калган көргү-леп отурган.

— Бошпоношторым! Удабас жегелү болороор — дейле, Айасту оморды кабыра кучактап, бултак жаак-тарынан окшоп ийеле, чыга конгон.

Тоолу күннин бажында той болгон. Той болор күн танары жуукта Устүги-Карасууга чанакту келиндер бар-ган. Койчыларды солыырга колхоз эки кижиге ийген. Онон Кымысты чанакка отургызып, келиндер сыр ко-жонго Чагкырлуны төмөн мантадып ийгендер. Тугага илип салган күлөр күзүни шыгырап бараткан. Тойды Акчабайдын өй адазынын төрт кып жаан туразында эткендер. Эки кой сойгон. Куда-кубуй да жакшы өткөн. Кымыстын ада-энези шаалта да шаабаган. Өскүс-жабыс-тан нени алар дешкен. Бежен алты жыл. Жадын-жүрүм

эмеш тапчы. Је улус бой-бойына болушчан, кару, јакшы ӱй болгон. Кожонды ээчий кожон солып турган. Эзирик те улус јок. Кериш-согуш та јок. Кыстар, келиндер ол тушта јӱӱлгенче аракы ичпейтен. Кожондоорго, ойноорго болуп, јӱк ле оосторын изидип алар.

Тоң агашты чоқыган
Томиртканы јайлазын.
Тоң кышкыда той эткон
Тодошторды јайлазын.

Онон кожонды ээчий кожон.

Јаскы койон тӱгиндий
Јып-јымжагаш кудагај.
Јаныс аттын кылыңчы
Чип-чичкечек кудагај.

Таң аткан. Улус тарап-таркап јанган. Айасту ла Кымыс адын чанакка јегип, ада-энезинин, тӱрӱӱндӱренин экелген сыйларын, орын-тӱжӱгин чанакка чоґо салып, Чаңкырлуны ӱрӱ јортуп ийгендер. Улус кал-камык јууркандар, јастыктар, аяктар экелген. Кымыстын ада-энези ак маңдайлу јеерен уй берген. Чанактын кийинини оны јединдире буулап ийгендер.

— Апарып малдангар, азыраарга ӱлӱн јок — дешкен. — Эжигеерге мал бассын, эдегеерге балдар бассын, кӱӱркийлер. Јакшы јаткар.

Айак-казан азып арыган, чылаган, эки кӱнге уйуктабаган Кымыс чанакта јууркандарла оронып, јолдо шык уйуктап калган. Эмди олор айылду-јуртту. Бу ла уйуктап калган кыс — онын, Айастунын, ӱйи. «Кӱӱркийди сени! Кайран эжимди!» — деп, Айасту сананган. Онон ол ло Устӱги-Карасууда, болчок турада, чын ырыс кӱрӱп, ӱй кижинин чын эркезин билип, балдар азырап, канча-канча јылдарга јуртап калган...

САКЫБАГАН ЈОЛЫґЫШ

Эрел Миронович бӱгӱн база ӱзӱк тӱшкен. Бӱлӱзин ӱдешкен. Онон Чаңкырлуда артып, печке салатам, иштейтем деген. Абый олорло кожо јӱре берген.

— Сооктор жууктап келт. Эмди олор кайда да барбас, балкаш та табылар. Кирпич те табылар, акча да табылар — деп, Эрел Миронович айткан. — Печке жок канай кыштайтан? Ыштал турган печке база шыра. Мен жок олор же нени эдер! Яприн халтурщик эмес... Яприн жазап эдер. Бу журтта, байла, мен салбаан, мен жазабаан печке жок болор.

Бу кижиле Айгасту сан башка айалгада танышкан. Журум деп неме база кайкамчылу ла! Айасту ла Кымыс экилези иштенкей, ачка-жутка алдырбас. Озо чыл койчылар. Онын учун олордын турлузына жаңы кошар, эки кып тура, мылча тудулган. Аймактын, областьтын жаандары келер боло берген. Айасту беш балалу. Кымыс ол ло кызыл-күрөң бойы. Азыйдагы журум чек ундыл бараткан. Наташа, Мария — түш жеринде неме ошкош, же Кымыс күнүркеп журер. Ачынза ла айда салар:

— Бар! Бар! Кажы катынга баратан эдинг? Наташанга ба, айса Мариянга ба! Мен балдарымды бойым да чыдат аларым.

— Журүлбе! Туку качан ундыл калган немени! Мыны не коскорор?

— Ундыл калган? Та ла та! Сеге ундыл калган. Меге ундылбай жат. Канай ла ундыйын дезем, күрүмдер ундылбайт! Куды-ый!

— Беш бала азыраган, эмде санаа алынбаан.

— Мария, же оны салкын-кей немени... А Наташа... Ол келиннин көстөри эмдее санаамнанг чыкпай жат. Жетен эки жылда жайгыда, өлөң чабардын алдында, Горно-Алтайскта озочылдардын жууны болгон. Ого, колхозтын председатели Медей Шуурович ле Айасту баргандар. Пөтүк карып та бараткан болзо, ол ло ааршулмус бойы. Жуукта жаңы ГАЗ-69 таңмалу машина алган. Эмди торт ло билинбес. Жолдо чөбчөйлөжип, амырап, жайымжып баргандар. Медей Шуурович омок, жапакей кижиле. Колхозты да өрө тартып алган, тоомжызы да жаанаган. Же чөбчөй тудары көптөй берген дежетен. А бойы плановик-экономист кижиле. Аймактын да жаандары келип, оныла жөптөжип туратан. Жаңы контора жаңы школ туткан. Эрмек көп айтпас, эпчили тың кижиле. Ары-бери барза, куру барбас. Койдын эди, тере, таакы, керек десе киштердин терезин алып барар.

— Ол бир ополордын оосторына чачып чйер керек! Онын башка нени де ал болбозың! Пландап та

салган болзо, јөптөп тө салган болзо, ал болбозын эме-
зе айга, жылга сакыырын!

Бийск барар, Барнаул барар, керек десе Кемерова-
га барып келген жүрер. Цемент, шифер, трубалар, дви-
гательдер, запчастытар кийнинен ары јеткилеп келер.
Агаш јарар пилораманы кандый да воинский частытан
теп-тегин алып келген. Кайда ла болзо, нөкөрлөр, та-
ныштар. Коштой колхозтор нени де табып болбос. Ме-
дей Шуурович колхозко не керек — ончозын табып
алар. Јердин алдынан да болзо, ал келер.

— Мыны кайдан алдаар, Медей Шуурович? — деп,
председательдердин, директорлордын бир-бирүзи су-
раза, ол јангыс ла араай күлүмзиренип салар. Онон са-
барын өрө көдүрип айдар:

— Јажыт. Кудай бэрген. Је ончозы законло. Чаа-
зындар быжу. Кырмалайтан неме јок. Прокурор до
онон јик таппас.

— А ол кудайга канай мүргүүр? Кандый тармалу,
илбилү сөстөр айдар?

— Такылта эдер керек... Тайылга. Ачу неме үрүсте-
ер. Алканар, айдынар. Отура түжер, тизелен ийер. Ба-
жырар.

— Онон нарушение болзо?

— Санан. Баш сесе не берилген? Ончозын законло
эт! Јурт албатыла, колхозчыларынга, правлениеге
бир тилдү бол!

Јайгыда онын таныштары келер. Андаар, амыраар,
аракыдаар. Кышкыда да учуртып јеткилеп келген ту-
рар. Чанкырлуда председателдин бүдүмжилү уулдары
база бар. Олор озочыл чабандар, малчылар. Айасту-
дый, Пионердий, Акчабайдый. Акчабай ла Писнер оло-
ды тайга апарар. Аннан, эликтен адып берер. Маши-
назына тыгып берер. Айастуга келзе, кой сойор, јаны-
нан кузуктаар, тийингат терер. Москвадан да улус ке-
лип туратан. Ученыйлар, писательдер жүретен. Сөк-
теектерин Медей Шуурович бойы уткыбас. Парторгко,
заместительге јакып салар. Бойы эн јаан күнүктөрдү
уткыйтан. Коньякты кайырчакла тургус беретен. «Ич-
кер, јыргагар, көөркийлер, — дейтен. — Јангыс ла бо-
лушкар». Јылу гаражтар тудулган, машиналар, трактор-
лор, механизмдер ончозы јеткилинче бар. Дерманна чек
өскөрө берген. Эки этаж таш клуб тудулган. Клуб эмес,
культуранын өргөүзи. Областыта оны мактап јат. Край-

дын жаандары онон санаа жок. Бир катап ол Айастуга айткан

— Арыдым. Мынай жүрүп кижги аракызак бол калар болбой? Кажы ла керектү кижиле ичер керек! Менин өскө кижги туку качан күйүп калар эди. А мен чыдаш жадым. Кайда ла болзо, сый сурап жат. Баш ла бол. Мынай туруп кижги карангуй жерге калый берер болбой?.. Је сен мени ондозон, Айасту, ондозон. Керек дезе бойымнын да ишјалым оноор жүреер жат. А, кайдалык. Улуска ла јакшы болзын. Улус бодоп жат. Акчин бай, акказы көп деп. Кайда-ан.

Атанар алдында ол шофердон сураган

— Багажникте неме бар ба, Петро?! Менин јакылтамды бүдүр салдын ба? Ончо немени алдын ба?

— Јакылта бүткен, Медей Шуурович! Санааркаба, ончозы о кэй!

Онон јолдо бир эмештен ууртап ийгендер.

— Сүркүш јогынан нени де ал болбозын. Алатан, пландап салган немени алып болбозын. Бу бис кайдаар бар жадыс, а? Ујат деп неме кайда? Мен озо баштап сый береринен коркып, ујалып туратам. Тен туктурылып, колдорым тыркырап. Эмди үрене бердим. «Ме, ал, јут, быйан болзын!» А бербезен машиналарын турар, тураларын тудулбас, ујларын саалбас, улузын ишке чыкпас. Бу не ајялу чыгым? Онын учун бер жадым. А кайдалык! Онон бир сананзам, бу мен канай тургам! Улус меге быйан ајдар ба? Түкүрер! Ол ло јалку, иш этпес, аракызак немелер. Чанкырлунын ончо улузы сен чилеп, Акчабай чылап, Пионер чилеп иштеген болзо, не ајялу јакшы јатпас эдис! Кажы ла кижги иштейтен болзо! Бойына иштеген чилеп! А эмди бойлорына да иштебей жат. Улус јалкуурган. Онон неме ле болзо, жалоба-комыдал чийер. Јылына канча-канча шинжү. Эх, улус, улус... Ујларын саабай, койлорын кабырбай аракыдай берген немелерди канайдарын? Уј улус ич жат. Бала-барка. А менин ујим оору.

Јуун бийик көдүрингилү өткөн. Озочылдардын аттары адалган. Ол тоодо Айастунын. «Јүрүм мынан ары там јаранар. Бистин ороон эн озочыл ороондордын бирүзи — деп, докладчик айткан. — Јаңыс ла јуу-јепселге акча көп чыгымдалып жат — деген. Тарыны кургак тудар керек. Американский империализм телекейди бийлеерге амадап жат. Бистин улу военный чиде-

күчибис эмес болзо, ол бисти туку качан көмө базып салар эди. Онын учун ончо ийде-күчти салып иштеер керек. Ол тушта амыр-энчү болор».

Оймоннон коркышту орусчы алтай үй кижги куучын айткан

— Колымда саар јирме уй. Кажы ла уйдан бир мун сегис јүүс литрден сүт саап јадым. Былтыр јылдык планды ажыра бүдүргөм. Је иштеерге сүрекей күч. Тайга, тизеге јетире балкаш, доильный аппарат иштебер. Ого јүк таскак јок. Јадар јер јок. Кышкыда оноң күч. Уйдын тезегин күрекле арчып јадыс, тон силосты маттала чабып, кирээгеп јадыс. Механизация јок. Бытовка јок. Јаандар келер, эдерис ле дежер. Нени де этпес. Је бис тўней ле агбаданып иштерис, башјылдыктын планын бүдүрерис. Јаңыс ла јуу-чак болбозын. Устисте көк теңери амыр турзын. Мен алты баланың энези. Американың президентине айдып турум. Токтогор! Он-чобыска коомой болор!

Улаганнан бир койчы кижги айткан

— Өлгөнчү иштейин, јаңыс ла јуу-чак болбозын! Эмди не иштебер? Кийим јеткил, курсак бар. План б...дер. Јаңыс ла доктор јок. Оору улус көл... Оноң аракы. Ол аракыны Улаганга ийбегер. өрөкөндөр. Агбаты чек јүүлди. Бисте сухой закон эткер.

Эчирде Айасту гостиницадан чыгып, скверге барган. Койу көлөткөлү скамейкага отурып, ыраак Чанкырлуны, Чийнелү бажынын тайгаларын эске алынган. Таскылдарда эмди сөрүүн, чечектү јаландар кайкамчылу кебис ошкош. Койлор эмди байла мөштөрдиг көлөткөзинде тебелеп турган болбой кайтсын. Койлорды бүгүн Амыр кабыр турган болор. Онын алдыла кандый да келин өдө базып барадала, кылчас эдип көргөн. Айасту ажару этпеген. Оноң ол келин ойто ло аллеянын учында көрүнгөн. Кыскачак ак пиджакту, кара јикпелү. Оноң Айастуга јууктап, ол ло борозымак-чанкыр тегерик көстөриле күлүмзиренип ийген. Наташа! Ол! Ол! Наташа! Кудай-май! Бу кайдан чыгып келдин?

— Јакшы ба, Айасту? Таныбай турун ба?

Айасту чени де айдып болбой, оны ајыктап отурган.

— Јааныңа отурайын ба?

— Отур... Отур. Јакшы.

Бир кезек ойгө унчугышпай отургандар. Наташа сураган:

— Је кандый жүрүн? Айылду-јуртту болбоймы?

— Айылду, бала-баркалу...

— Канчу?

— Бежү.

— О-о, эр ондый болбой.

— Сен кандый?

— А мен бу ла.

— Туйтышев кайда?

— Туйтышев? Володя туку качан ол калган.

— Сен не... Кижиге барбаган ба? — деп, Айасту ненин де учун жүреги ойто ло јайнулу сыстап, төмөн көрүп сураган. «Барбаган болзо кайдат» — деп сана-нып калган.

Наташа база бажын јабыс энчейтип, Айастунун чырайын ајыктап, онын койу, күрөң чачына узун сабарларын чөңүрүп, унчуккан.

— А не? Мен не барбайтам? Мен јаар эр улус эмди де көр јат. Айса карып калгам ба? А сен мени ундып салган, Айасту. Ундып салган...

Айасту бажын булгай согуп, Наташанын көстөрине кезе ле соок көргөн. Кенете ачу санаалар көксин туй тудуп ийген. Ачынчызы келген. А кемге ачынган? Кемге? Бойы да билбес. Је Наташа ол ло јараш бойы.

— Јок, карыбаган. Озогы ла бойың. Эр улус көзин албас. Онызы чын. А мен ол ло койчы бойым. Кирлү колхозчы. Кул!

— Э-э, Айасту, сен ачын туруң ба? Сен ачынар эмес, мен сеге ачынар учурлу. Пөтүк сеге нени де айтпады ба?

— Айткениң...

— Ондый болзо, эркем, ачынба. Айса күнүркеерге турган ба? Мен өлбөй жүрүп сеге јолыксам, көп-көп немелер айдарга санангам... — Наташа өрө турган. Айасту база тура жүгүргөн. Јүреги азыйда чылап тирсилдей берген. Онын јанында ол ло эптү, коо сыңду Наташа турган. Чаккырлунын јылу эзиндү јайы жүзүн өңдү чекториге јытанып, жүрегине согуп ийген.

— Јаманым ташта, Наташа... Бил јадым, бил јадым. Је канайдар? Ондый ла неме бол калды. Јүрүм деп немел...

— Мен айылду-јуртту. Бир карган неме таап алгам. Түрмөнөн јанган.

— Түрмөнөн?

— Бежен сегисле отурган. Уурчы да, бандит те эмес. Эх, Айасту.

— Же айлыга кычыр, таныштыр.

— Фу, бистинг айылды оны! Барак, кичинек кып. Абыйдың болчок туразынан ары. Онон Эрел үйде жок.

— Кайда?

— Оймон барган... Кадын-Бажын журайтам — деген. — Ол журап жат... Ондый ла шыралу жүрүм жүрген кижги. Мен ого килегем не, Айасту. Сок жагыскан. Мен ошкош.

— Айса ресторан бараак...

— Тфу, оноор барбазым. Жескимчилү. Чимирик-чи-лекейи төгүлген алкаштарды көрөр дө күүним жок. Онон карман куру, уйатту. А сенде акча бар ба?

— Акча? А кайда барар ол?

Айасту магазинге кире конуп, бир булка калаш сагып койгон Наташанын жаан, шалпык сумказын аракыла, аш-курсакла торт ло тастайта тыгып ийген. Ол тушта магазинде не жок деп айдар! Ончозы ла бар. Ончозы ла жеткил.

Магазинде озочылдардын жуунына келген уулдар база жуульжып калган эмтир. Аракы, курсак алгылап туру. Олордын ортозында Ондойдың да уулдары бар. «Бу ончозы бери не келген күрүмдер?» деп, Айасту сананып, капшай ла магазиннен чыгарга мендеди.

— О-о, жакшы ба, Айасту?

— Мында нени тыгып алган, уул?

— Мендеп турум, мендеп турум, уулдар. Таныш улустын айлына бар жадым. Нөкөримниг.

— А мен кожо барайын ба?

— Жок, бойсын. Токтоп кал.

— О-о, ол туку көөркий сени сакып турган эмес пе?

— Көрзөн күрүмди. Келинчекти кармактап ийген?

— Акыр, акыр, уулдар. Бу таныш ла келин...

Айасту магазиннен чыга конуп, Наташала кожо оромды өрө жүгүре базып ийген. Олордын кийнинен ары көстөр. Торт ло өрүмдей көргүлөп тургандый сезилген. «А кайдалык, көрлөзин, кайказын, Айасту Жанарчинович Бурутов кандый эр эмтир».

Специалисттердин туразы дейтен одузынчы жылдарда туткан узун барак. Суу жаар көргөн сок жагыс көз-нөктү узу-ун кып. Камелек печке. Жаан, жалбак темир орын. Диван. Тегерик стол, күскү. Же кыптын ичи ару,

серүүн. Көзнөктө жазыл шторалар. Стенедө журуктар. Олордо мөнкүлөр, суулар, агаштар, чечектер журап салган. Бирүзи — Наташанын портрөди. Ак чамча, жардында кара арчуул. Толгомолду күргүл чачы толголып, ийиндерине түжүп жат. Бир катап Айасту айткан.

— Сенин кеберин орус та эмес, алтай да эмес. Сен кайлык па?

— Мен су-алтай кижн. Сөөгнм көгөл-майман. Көстө-рис көк болор. Ол учун көгөл деп адаткан болбойыс? Орус кан менде жок. Же алтай ла кижн. Адам жууда, фронтто божогон... Энем база жада калган.

— Айасту, диванга отур, амыра. Мен чүрчөдө ле курсак жазап ийейн!

Айак салар шкафтын жанында аракынын куру шилдери туру. Ичетен улус болгодый. Наташанын көстөрнннн учтарында, эриндернннн кырларында билдирер-билдирбес чичкечек чырыштар, чачында ондо-мында ак кылдар. Төштөри де азыйда ошкош тыгыску эмес. Кандайып та эди-каны соолып калган. Же түнгей ле кару. Түнгей ле кайкамчылу жуук. Жагыс ла олордын ортозында көскө көрүнбес буудак туруп калган. Олор эмди айылду-журтту, билелү улус. Наташа картошко каарган, колбаса кескен. Озо баштап соок шампан ичер дешкен. Кажызы ла суузап турган. Соок шампан жаан фужерде кайнап, тумчукка табарып, өрөчөни тату кыйкайлап, тынышты тескери тартып турган. Онон Айасту нени де айтпай ажанып отурала, унчуккан:

— Наташа, мен сениле кожо качан да аракы ичпегем. Айса база качан да ичпезим. Бокалдарга ачузынан ур ий. Коньяк па, кабак па, башказы жок. Көксимде өрт та не, оны өчүрө базар неме жок. Бу санг башка неме... Канча жылдар өдүп те калган болзо...

— Мен Чанкырлуда экинчи катап болгом...

— Сен? Качан? — Айасту ичкери энгес эткен. — Чын эмеш пе?

— Сенин тойын күн. Марияны экел турар түн... Кожон-комыт жыгырап, бийе-ойын куйундал турар тушта...

— Же төгүне ле...

— Чын, чын. Төгүндеп алып кайдайын. Түнде келзем, Абыйдын туразында кожон, бийе. Айылда кожон. Чеденнннн жанында бир келин туру. Онон сурадым:

— Мында не жыргал?

— Той! Айастунын тойы — дейт. — Кайдан да

коркышту жараш кыс экелген. Бийечизи, кожончызы коркыш. Бистинг јердинг улузын кайкаткан...

— Айасту бойы кайда?

— Пötүкле ле кожо жүгүр турган. А слер не кижиге? Уйге киригер, тойлогор.

Чаңкырлунын кижизи эмес. Öскö јердинг кижизи болгодый. Онынг учун таныбаан. Айса карангуйда танып болбоды ба.

— Эие, эие, тойлобой, а — дегем. — Эмди ле келерим.

Онон карангуйда јылыыйп калгам. Ойто ло Чуйдын драгы јаар жүгүргем. Јолдын јанына отурала, түйиле ыйлагам. Тан алдында өдүп јаткан машинага отуруп жүрө бергем. Ол ло тушта јарт билгем. Бис экүдинг салымыс башка деп...

— А мен ол тушта Пötүктинг айлында отургам. Сен керегинде онынг куучынын угуп, өзök-буурым өртөлө берген, өлөр күүним келген. Куда-ай! Байла жүрегим сескен. Сен чек ле јанымда, кайда да Чаңкырлуда деп! Эмди ле эжишти ачып, кирип келгендийинг. Айдарда, сен чек јанымда болгон турун не? Көрүп ийген болзом, Марияга, ончозына түкүрүп ийеле, кожо жүрө берер эдим. Ыйлагам. Онон атка минип, Чаңкырлуны өрө мантаткам. Бис экүдинг отурган јерге баргам. Ол ло обоо турган јерге... Је сен ого жүк Пötүкке не кирбедин?!

— Мен канай киретем? Канай көрүнөтөм? Ого үзөөри көзнөгинде от јок. Нина үйде јок деп бодогом. Јок, мен айт албазым, Айасту! Ончозы күйген, өчкөн, өлгөн. Оны ойто не тиргизер? Је, база бирденг ууртап ийеек... Чын, бис качан да кожо аракы ичбеенис. Аракы јогынанг эзирик болгоныс не. Куда-ай! Кандый јакшы өйлөр болгон! Бис бойыс та кандый јаш, ару, жараш болгоныс. Чаңкырлунынг көк-чаңкыр бийик тенгериши, о.. сүрекей јаан, чокту јылдыстар чек санаамнанг чыкпас.

Наташа чөбчөйди көңкөрип айткан

— Бүгүн чек эзирбей турум, Айасту. О-о ол калапту келич болбой?! Сеге беш бала чыгар бергенде. Ол көбркий кандый ырысту. Эмдиге ле сенен санаа јок болбой?

— Ол үйим бир ле ай јуртайла мени таштап ийген. Анекдот аайлу, немө болгон. Карыкчалду ла каткымчылу. Је ондый бол калганы јакшы.

— Кожончы, бийечи үйинг бе?

— Эйе, ады Мария. Таайымла, Акчабайла, ончо улустын көзинче ойноштогон. «Мен жайым куш» — деген.

— Оноң таайың оны алган ба?

— Таайымды Ондойго апарала жарым ай журтаган. Акказын үзе ичкен. Оноң кандый да орус шоферло кожо учурта берген. О-ой, жаманым ташта деген.

— Кудай-ай, көрзөң оны! Алмыстый жер-желбистин бойы туру не! Эмдиги үйинг кем? Балдарыңнын энези?

— Кымыс. Ол ло жердин балазы...

— Кымыс?.. Кымыс... Кымыс... А-а, ол бир кичинек кызычак, узун кирбиктү, тегерик кара көстү бала? Ол до тушта мени өртөй көр туратан. Көрзөң оны! Турумкайын. Санаазына жединген. Ырысту жайалган кижиге ырыс бойы келер не... Энен санаазына жединген болбой?

— Мен черүдө жүреримде энем божоп калган...

— Ой, Айасту, жаманым ташта. Мен кайдан билейин — деп, Наташа араай айткан.

Оноң бир эмеш унчукпай отурала, Айасту, үни чала тунгаксып, сураган.

— Акыр, Пөтүк сени ичтү деп айткан ошкош эди. Көчөлү. Ол кайда?

Наташаның чырайы кенете куугарып, эриндери тыркыражып, ол столдың үстине көңкөрө жыгылып, арык ийиндери тыркырап, ыйлай берген. Айасту аайы жок чочып жүргөн. Айдар немезин таппай, жаңыс жерде айланыжып турган.

— Наташа, а Наташ! Не болды, а? Жастыра неме айт ийдим бе? Жаманым ташта. Сурабайтан неме сурап ийдим! Же токто! Токто! Болор, көөркийим! — Ол Наташаны өңдөйтө тартып, онын үлүш жүзин колпозыпа арчып, бир колыла арык ийиндерин, агарып жүргөн чачын сыймап турган. — Же болор, эркем, болор. Жаманым ташта, жаманым ташта! Мен тенек! Тенек! Сени бедреп барган болзом кайдар? Табып алар эдим! Ого үк жанында болор эдим. А мен неге де ачынып, борсык чылап жада бергем!

Наташа Айастуны туура ийдип, базып барала сок суула жүзин јунуп алала, арчынып, столго келип отуруп, айткен.

— Эмди ук, Айасту. Мен Туйтышевле кожо жүре бергем. Оны ижиненг, партиязынан чыгарып салган. Аракы

ичижи там тынган. Ол менен чик жок жаан. Фронтто болгон, шыркаткан. Учунда сананзам, ол ого ло тын карыккан, онын учун ичкен. Мен ого жомбжор, болужар деп санандым. Кандый да болзо, кожо отурганым не? Бир айдын бажында сезип ийдим. Мен барлу. Је бала Володядан эмес, сенен. Уч айдын бажында сезиле берген. Өгөөним айткылаар, согор.

— Кемнен таптын, кадыт?! — деп айдар. — Күчүгинди өлтүр саларым — деп кыйгырар. Онон бала болбозын көөркий билип жүрген не. Бис ол тушта Шебалинодо жатканыс. Туйтышев заготовивсырьедо иштеп турган. А ол ишти јакшы билетен болгон. Башкарып билер. Мен бир күн автобуска отуруп, мантадып ийдим. Сеге једер деп санандым. Једип барзам, сен јок. Черүге жүре берген. Мен сенин энеге јеткем. Энен мени соок уткыган. Керек дезе отуруп чай да ич деп айтпаган. Ол тушта сенин бүгүнгү эш-нөкөринг энегле кожо кой кабырып турган. Онын өртөй көрүжи эмдиге јетире санаамнан чыкпас... Сенин адресинди энен меге бербеген.

— Менин уулыма тийбе! — деген. — Айылду-јурту кадыт, уялбас — деген. — Канайдар? Јанып ийгем. Мени Ондойго Пөтүк көөркий јетирип койгон. Јанып барзам, Туйтышевити ижинен чыгар салган. Кайда барар? Чаргынын совхозына барып, пастык болдыс. Торбоктор кабырдыс. Өгөөнимнинг аракыдажы да астаган. Бир күн Володя айткан:

— Наташа! Бойынды чеберле. Кемнен тапкан, керек беди! Азырап аларыс, чыдадып аларыс. Бала ол түнгей ле бала. Сенин жүрегиннинг алдында өскөн неме, сенин канын меге түнгей ле кару болор. Санааркаба. Мен ондый ла јаман кичи эмезим!

Быйанду санаа жүрегиме толо берген. Ал-санаам јарый түшкен. Чындап та, чыдадып албай. Кемнинг кереги бар? Менин балам, менин каным. Володя ичип те ийзе, азыйда чылап кыйгырбас, калжуурбас. Је ырызы јок неме, ырызы јок ло не! Бир күн торбоктор сугарып барала, тошко тайкылып јыгылгам. Белим сырт ла эт калган. Сананзам, ичимде не де үзүле берди ошкош. Өрө туруп болбой кыйгыр јатсам, карын Володя угуп ийген. Алты айлу баламды анайып индеп салгам. Володя база ал-санаага түшкен. Ойто ло аракыдак берген. Деремне барза эки-үч күн келбес. Онон эзирик келер.

Ыйлаар, комьдаар. Одын тарткан, өлөң тарткан уулдарга күнүркеер. Мен база ичер боло бергем. Кожо ичерис, керижерис, согужарыс. Мынайып үч жыл жаттыс. Оноң мен бир күн деремне бардым. Азык-түлүк аларга, иш-жал аларга. Володя меге акча бер туру:

— Аракы ал, көптөн ал. Керек болор.

— Акчаны кайдан алган?

— А мен кассада акчаны ушталам.

— Кайдарга?

— Матац алайын деп. Лорыкка барайын деп.

— Өлбөгөн бойың матацтан ажып өлөргө бө? — дедим. — Ич ийеринг. Оноң та не бол калар.

— Акча кайырчакта, бор-кардын ортозында. Ол киж и эртен-сонгзын матацты экелбезе, ойто кассага сал койорыс — деди. Каткыр туру. Кече мылчаланган, бүгүн сагалын жүл алган. Санаамда не де жок. Лүре ле бердим. Оноң азык-түлүкти алып, аракыны артынып, турлуума жанып ла ийдим. «Ичетен салымду неме ичкей ле» — деп санандым. Бойым да ууртап алдым. Ласкары-кыш ой болгон. Кар кайыл турган. Эңиргеритүш жет келдим. Уйлар чеденде туру, өлөң жай берген эмтир. Кара ийт кыңзып, эжикти тырмай согуп, тураны эбире мантап туру. Эжикти тартсам — күрчөктү, токылдатсам — ачпас. «База бирүзи келип, аракыдат салган болбой?» — деп санандым. Көзнөктөн карап көрзөм, полдо жадыры. Озо баштап оны эзирик деп бододым.

— Тур, күрүм! Не жадырын? Эжикти ач! — деп, көзнөкти токылдадып, кыйгырдым... Кыймык жок. Лаптап көрзөм, жанында мылтык. Алдынан кандый да кара неме агып, түүлип калган. Кан! Бастыра бойым сооп, ачу-корон кыйгыр ла ийдим. Же үн чыкпады. Уним кежиримде тур калды. Кудай! Кудай! Бу не болгон? Не кинчек?

— Володя! Воло-одя!

Оноң жүгүрип барала, эжиктин күрчегин кодоро тартканым билбезим. Полдо жадыры. Чалкойто. Көстөр ин потолок төөн тазырайта көр алган. Эжикти капшай ла жап, багырып-огырып, төмөн лө жүгүр. Керек дезе адыма да минерин ундып салгам. Карын төң ажыра койчы киж и жаткан.

Володя оной адын салт. Сөөгин деремнеге экелип, жууп салдым. Торбокторды табыштырдым. Деремнеде эки-үч ай айланышкан. Бор-кар иш эткен. Мынаң ары

канай жүрөр? Нени эдер? Ак-жарыкта сок жаңыс кижиге арткан. Черүден ол жан келген болор. Барып жолтыкса кайдар? Айса болзо, кудай журт бербезе, ырыс берер. Көөркийим база бирүди сыйлап берер? Келзем сен тойлоп, жүргөп жаткан... Салым-кудай бербезе, санаага качан да жетпезин. Көрзөн, торт ло өчөш жаткан неме чилеп, онойдо келиш калган не... Же бир күн эрте келзем кайдар? Оройтып калдым. Нени сананбадым деп айдар! Не качтым? Кирип барзам кайдат? Көзине көрзөм кайдат деп! Баш бол...

Оноң бажын түнзүйтип, унчукпай отурган. Аракыдагы урала, ичип ийген. Папирос чыгарып, таңкы тарткан. «Таңкы тартып жат, аракы ичип жат... Урелген эмтир! Азыйда кеен духи сүртүнөрин сүүйтен. Тооргынын кинин де тагынып жүрөтөн» — деп, Айасту элес сананган. Экилези таңкылап, кажызы ла бойынын санаазын сананып, бир кезек ойгө унчугышпай отургандар. Оноң Наташа сураган

— Сен ырысту ба, Айасту?

Айасту каруу бербеген. Көксинде не де тыңгысып, бүтпеген амаду сыстап, килегендү ле карыкчалду санаалар туй басырып ийген. Нени айдар? Айдар неме жок... Ырысту? Ырызы жок? Оны канай ондоор? Бир тушта бу келинле кожо ол чын ла ырысту болгон. Ол жаш тушта. Өскө өйдө.

— Мен бүгүн чек эзирбей турум — деп, Наташа экинчи катап айткан. — Эзирикте ончозы ундып жат. Уйат база жылыи жат.

— Өгөөнүң кандый кижиге?

— Өгөөним жакшы кижиге. Же база ла өрө чыкпас, өдө акпас неме. Бойы көгүстү кижиге. Өскө ороондор тилин де билер. Же оноң кандый туза? Бойын ла көөрөдип жүргөн не! Эрел Миронович Яприн. Менен он жети жаш жаан. Сендий жараш та, жаш та эмес.

— Айдарда интеллигент не? Мендий колхозчы эмес.

— Жаш тушта сен интеллигент болгон бедин? Колхозчы ла болдың. Мен ылгадым ба? Талдадым ба? Жакшы кижиге ле болзын.

— Жакшы кижиге учураганы жакшы! Мениле журтаган болзон, койчы болор эдинг, өтөккө уймалар эдинг — деп, Айасту ненин де учун кородоп айткан. Наташа! Оның сүүген көөркийи өскө кижиге журтап жат. Оны өскө кижиге кучактап, эркеледип жат! Кандый ачу... Ол

өрө туруп, ары-бери базып, танкы тарткан. Наташа база өрө турган.

— Ой, тенек, сен база тенек ле, Айасту. Неге күнүркөп турун? Неге күйүнип турун? Сен айылду-јуртту, бала-баркалу. Сеге оноң артык кандый ырыс керек? А мен карып калган, канча эрлер төжөнгөн үй кижиге.

Айасту кенете эбиге согуп, оны јырс эттире кучактай алып, јүзин оның койу чачына јажырып ийген. Ойто ло туку озогы кару јыттар јытанган, ойто ло чечектү јаландарда, обоолор төзинде ойындар санаазына кирген... Је Наташа оның кучагынан айрылып, чичкечек ле бийик көзнөктин јанына барып, тым тура берген. Туку одус јыл мынан озо бу ла сок јангыс бийик ле тапчы көзнөктин јанында алтын сары чачту, айас теңери ошкош чаңкыр көстү кыс турганын, мында коркышту ачулу айрылыш болгонын Айасту кайдаң билзин. А Эрел Јприн оны билер. Эмдиге де оны эзеп јүргөн болордон айабас.

Айасту бир эмеш унчукпай турала, нени де айтпай чыга берген. Күн ажып, јангы-јангы ла чаңкырзымак энгир кирип келеткен туш болгон. Гостиницага келзе, Медей Шууровичтин айылчылары тарап-таркай берген эмтир. Диванда кем де уйуктап јатты. Председатель бойы јаан каланы отурган. Ол кырлу стаканга коньяк аракыдан толтыра уруп, тегин де келтир, уур тили там уурлап, айткан:

— Ич, Айасту, ич, озочыл чабан. Бу сениң колыңның тери не, уул! Мен таадыра ич ийдим. А, кайдалык. Иш түгенер эмес. Бир күн не јыргап ийбес? Оноң айылда керектер коомой... Үй кижиге канча јыл оору. А мен су-кадык эр кижиге не? Јажын јүрүм. Уккан болбойың?

— Уккам. Ончо улус айдыш јат.

— Јаман сананба, көөркий. А эмди уктаилы. Эртен таңла атанар керек.

Айастуның өкпө-јүрегин ачу санаалар көрнөө оттый өртөп турган. Канайып та сананбайын десе санаазына ол кирип келер. Көстөринин алдында турар. Ачу-корон коньяк та ол өртти өчүрбей јат. Каранүй тун киргенче јылдыстар койылганча ол көзнөктин јанында отурган. Гостиницадан чыга конуп, Наташа јаткан барак јаар жүгүрер күünü коркышту-коркышту келип турган. Је онойдо эдерге јарабас. Наташаны сүүген, кару көөркийди

јабыс көрөргө жарабас. Ого үзеери беш баланын адазы. Канайып турум дейтен? Уйат. Же сүүш, айдары жок күүнзеш, уйат деп неме билбес. Ол жүткүп жат. Онын нени де билер күүни жок. Улус нени айдар? Уйатты канай жажыраар? Кожо журтаган эжинин көзине канай көрөр. Мынан ары жүрүмди канай жүрер? Жаңгыс ла оны жүрегине жаба тудар, үргүлжиге эркеледер күүни келип жат. Не де ого буудак эмес. Јер-тенгери де жемириле беретен болзо, кайдалык. Бүткүл телекей де электеп каткырза, кайдалык!

Бу ла көп эрмек айтпас, тыш јанынан көрзө јобош кижинин көксинде кандый өрт-јалбыш күйүп турганын кем билер? Ол мында калагы уйуктап јат, а сүнези кайда? Ал-санаазы кемнин јанында јайнап, сүүнип, учуп туру? Кандый уйалбас санаалар, күүнзештер жүрегин ээлеп јат! Кандый јуруктар көксинде јуралып јат...

— Наташа? Бу сен бе, кайран көөркийим? Сенин сынын кандый коо, белин кандый ээлгир, кучагын кандый изү. Сөстөрин кандый јылу.

— Айасту... Ой, Айасту. Кайраным. Сен кандый эрке, ару...

Наташанын эриндери кандый изү, тыныжы јенгил... Колхозтын председатели коштой колхозтон зоотехник орус келинди сүүгенин, оныла туштажып турганын кем билбес. Медей Шуурович болчок «газигине» отурып, боочыны болчондодып ажа бергенин бойы канча катап көргөн. Ары јанынан ого удурла ол келин келер. Орус келин. Бойдон. Канча јылга улай жажытту туштажып тургандар. Эмди олоп арай ла болзо, күнүн сайын туштажар боло берген. Председательдин ГАЗиги кандый бир кобыда, суунун јанында эмезе койу агашту аркада турар. Бу сүүштү колбуны кезик улус јарадар, кезик улус јаратпай турар.

— Уйалбас неме — дежер. — Уйи оору, бойы кейтип жүгүр јат.

Айасту ол озочылдардын јуунынан јанып келеле, бир ай аракыдаган, та неге де ачынып, кородоп жүрген, оног ойто ло иштей берген. Чаңкырлунын колхозы экономический јанынан там тыгып, макка чыгып турган. Же бир күн јеткерден улам Медей Шуурович јада, калган. Ол көөркийине јолыгала орой түнде јанып келеделе та үргүлей берген, та кайткан,

јардан ажа берген. Ыйлажып-сыктажып улус председателин јууп салгандар. Ордына јиит кижии келген. Бийик үредүлү. Сөстөри көп, эткен керектери ас. Улус онойдо айдыжар. Је калагы албатыны канайып башкараар? Јай келгенин јарыннаг сезип, кыш келгенин јакадан сезип, эзирик јүрген өйлөр болгон не. Бир билинер, бир билинбес. План, план... Эт, эт, сүт, сүт. Түк, түк. А кижии? Кижии өлбөс.

КАЙЫР ЈОЛДОР

Эрел Миронович Устүги-Карасууга сооктор тыгып турарда јанып келген. Күзине печкелер јазаган, колхозтын ончо турлуларында болгон. Эмди онын болчок туразынаг ыш ойто ло чоргый берди. Айасту уулы бойыла, үйиле ол ло койлор јанында. Оны кабырар, азыраар, сугарар керек. Өлөг јайар, өтөк күреер, арыкторыктарын ағылу азыраар. Быыл түк учун, кураандар учун алты мунг салковой акча келишкен. Арендала иштейтени астамду неме болгоны көрүнип јат. Демократия, јаны јүрүм, өскөртиш, келер өй деген тал-табыш күннен күнге тыгып јат. Учунда барып та не ле болбой? Ондый ла тыг көкиш, јаркынду сөстөр айдыш, неге де тыг ижениш јакшыга јетирбейтен ле эмей. Азыйда бу не аайлу куучын болгон эди. Тен јүрүмге јединер, телекейди де болзо, азыраар. Оног неге јединдис? Је Эрел Јапринге, јүрүмин јүрүп салган кижиге, не керек? Ол бу јаны өйдиг јенүзин кайдан көрөтөн эди. Айла јенү болор бо? Алаңзулу ла неме. Је түнгеј ле јаны өйдиг келип јатканы кандый јакшы. Јагыс ла одузынчы јылдардын кинчеги качан да кайра келбезин. Сагалду кайракан туруп келзе санаа чыгар өй келер. Кижии коптоочылары, кижии өлтүречилери ойто ло канду јыргал баштаар. Онын учун демократия јенгей. Аштап та јүрзен, тирү артарын.

Эрел Миронович бүгүн кере түжине узанган. Јалбак досколор структураган, киреелеген. Эки катап Айасту кир јүрген.

— Бу нени эт јаткан кижии слер?

— Орын эт јадым.

— Орын?

— Эйе, бу орым чек ле шалтырады.

— А бу темир орын тышкары жадыры не. Пуржи-
налу, ымжак. Оны не албас?

— Э-э, Аясту Жагарович, мен кату немеге жадып
үрен калгам не. Онойдо ок агаш ол темир эмес, ылу.
Мөш агаш! Ыткар көрзөн, Аясту. Кандый жараш ытан
жат, а!

— Эйе, ыды жараш агаш. Алтай улус озодо мөш
агаштан немени эдип билетен ле база! Кайырчак этсе
ик те жок. Онон ондо бир де каду жок. Ондый кайыр-
чактар бир кезек айылдарда эмди де туру не.

— Таадам эште тургандарын көрүп жүрөтөм. Јурук-
тары да сан башка — деп, Эрел унчукты. Јажытту
бичик ошкош, кычыр болбозын.

Онон Аясту жүре берерде, оды күүлөп күйгөн
печкенин оозына отуруп, танкызын тартып санана бер-
ди. «Ончозы белен болзын. Је јас келгенче, јер эри-
генче, чыдажар керек. Аястуга ончозын јакып салар.
Астапей бөлөмө телеграмма ийзин деп айдар». Түш-
түл де коомой. Јүзүн-базын немелер де көрүнип
турар боло берген.

Бу ла күскиде Чийнелү-Оозында Акчабайдын турлу-
зына печке жазаган. Онон эгирде туранын эжигинде
танкылап отурза, бир үй кижн бас келген. Јоон кара
тулундарлу, сүүри бөрүктү, чанкыр торколо кыптап
салган акар тонду. Танкы сураган. Папирос ал берген.
Ол папиростын бажын алаканына салып уужайла, куу-
лы бооколду, узун соруулду канзазына тыгып, танкы-
лай берген. «Акыр бу кем? — деп, Эрел Миронович
сананган. — Озогы кийимдү кижн. Эмди бу бистин
келиндер айса седеккеп, эскидеги кебин ойто кийип
баштады ба? Онон кылчас эдип көрзө, јанында кем
де жок. Јангыс ла бажын үзе тартып салган папиростын
учы јаткан. Санан көр турар болзо, бу келин, онын,
Эрелдин, энези! Шак мындый кийимдү үй кижн оны
көбөрчөклө азырап, эркеледип, јаан, ымжак јуурканла
кучуп, уйуктадып туратаны кенете санаазына кирген.
Адазы санаазына чек кирбей јат. А энези эс-бос кирип
јүргөн. Энем јашта өлгөн. Онын учун ол ло јаш бойы.
Чындап, узун соруулду јара-аш канзалу болгон эмей.
Эрел ол канзала ойноп, оны соруп турала, баткага
эзирип, кусканы санаазына кирип келди. Эмди, айдар-

да, некеп келген бе? Је мынан ол коркыбаган да, мыны ол кайкабаган да. Лагерьде жүрерде оны канча өлүмнөн кем аргадаган, кем айрыган? Јеткер келип јатканын кем де озолодо айдып ийер. «Туура тур, балам». Туура база берзен, јангы ла турган јеринге агаш кел түжер. «Ары тур!» — деген үн. Энезинин үни. Онон ол јерге јар антарылган. Бир катап буудан та өнөтийин божоткон, та бойы божонгон, овчарка ийт ого чурап келген. Је оозы ачылбаган. Онын јаактары курулып калган. Кем де ноктолой тартып ийген чилеп. Конвой уулдар мыны кайкап көргөн. «Сен тармачы болбойын? — дешкен. — Бу ийт сени канай үзе тартпаан болотон. Кижн јийтен ийт?»

Онон качан ол Москвада өлүмге јаргылап койгон улустын камеразына отуарда түнде карган алтай кижн кирип келген. «Коногын келзе, калак, коркыба. Кудай салым јайаарда, сени бу буудакты өдүп чыгар, бу өлүмнөн айрылар эдип салган» — деген. Онон јирме јыл болуп Алтайына јанып келеле гостиницада отуарда, ол ло карган кижн келген. «Узак жүрерин, је база бир шыра көрөрин» — деген. «Слер кем?» Ол нени де айтпаган, табыш јок чыга берген. Оны Эрелден өскө кем де көрбөгөн. Кожо јаткан кижн кайкап унчуккан.

— Мен бе? Слер кемле куучындаш тураар?

— Јок, јок. Бойым санаам аайынча.

Сүр-сүлтер көрүп отурум деп канай айтсын! Шыра — ол Натальянын өлүми. Ол көөркий ырыска, сүүнчиге јайалган бойы сүүнчи де, ырыс та көрбөй ак-јарыктан ырап калды.

Эрел Миронович Јаприн төрөл јерине јанып келген. Төрөндөр дө, јуук таныштар да јок. Јадар јер база јок. Уредүчи болорго сананган. Албагандар. Јарабас. Бежен сегис статьяла отурган кижн. Ого үзеери Јапринге кандый да идеологический ишке иштеерге јарабас. Јирменчи съезд Сталиннин канду керектерин коскоргон до болзо, ол өй озогы ла бойы артып калган. Кайда ла болзо, кительдү, галифе штанду, сүрүк тонду ла кара сопокту күлүктер. Совет јанда, партияда иштеп турган улуска удур сөс айдардан болгой, серенерге де јарабас. Ончозы үстинен төмөн келген јакарулар аайынча жүрүп јат. Кыя базар учурын јок. Бийикте отурган улустын сөстөри — закон. Бойына бойыннын

санаан керек жок. Кайдар оны? Калыпка келиштире уруп салган санаа-шүүлте бар. Оны ла тузаланып жүр. Ол тушта жастырбазын. Творческий санаа, баштанкай көмө базылып турган. Көрзөн оны! Политбюродон артык билерге жат. Партия сенен артык билер. А не комыдап турун? Совет жан жарабай туру ба? Сеге айса кандый жан керек? Сен улу орус албатыны кыйа көрүп пе?

Кайда барар? Городто промышленный предприятие-лер жок. Абра-чанак эдер завод, мебель эдер фабрика. Ол ло. Ондо ишчилер жеткил. Бир күн горсадта сыралап отурза, каланы алтай кижги базып келген. Ол сүүри бажынан көпказын ушта согуп, жабыс бажырып ийген. Кандый да каткымчылу болгон. Көстөри сүмелүү-ү. Бойы тен кемзинче-енг.

— Куда-ай, былар — деген. — Слер алтай кижги тураар не? Бистин городто алтай улус чек жок. Слерди көрөлө, сүрекей сүүне бердим. Эбире ончозы орустар. Кижиден жакшы да сурабас. Ох, күннин изүүзин. Суузап тургам коркыш. Слерде оок-теек акча жүрү бе, былар? Одүшке бер ийзеер. Эзен жүрзе төлөп бербей...

Бу кижини Эрел Миронович та качан да, кайда да көргөн. Конжок тумчукту, кичинек, сүмелүү көстөрлү, саай-саай базытту. Качан ол колында көбүги ажынган күрен сыралу кружказын бийик көдүрүп, каткырган-ча базып келерде, Эрел Яприн оны танып ийген. «Аркытов!»

— Слер Аркытов по?

— Эйе, былар. Андрей Матвеевич Аркытов. А слер кем эдеер? — Ол агаштын көлөткөзинде турган скамейканын жанына базып келеле, Эрел Мироновичке коштой отурып алган.

— Слер азыйда «Кызыл-Ойрот» газетте иштеген эдигер бе, Андрей Матвеевич?

— Иштегем. Эм — эмди областной книжный издательстводо, главный корректор. Карулу иш! Канча ошибкаларды, жастыраларды түзедетен кижги мен! Ончозын түзедип жадым. Ол тоодо ученыйларды. Политический ишчилерди!

— Слер, Андрей Матвеевич, Беш ичинин кижизи эмезеэр бе?

— О, о кудаи! Ол жерден. Ол жерден эмей база! А слер кажы жердин?

— Мен Эрел Миронович Яприн. База Беш ичиненг.

— Яприн? Јапра... Јапра... Тодош сөөктү Јапраа ба?

— Эйе.

— О куда! Ол өрөкөн менин адам таайы нэ! Төс таайым! А кало-ок! Акча јогын не деп айдар! Аванс ла алзам айлыма кычырарым. Менин үйим революционер, атту-чуулу партизан! Александр Фадеевти билер! Јаш тушта сүрекеј јараш болгон. Эмди карган. Јүзи чырыш.

— Слер јууда болбооноор бо?

— Јок, болбодым. Мен оору кижии. Ичим түш јат.

Аркытов керек дезе серий берген. Яприн кажы јерден келгенин сезип ийген болгодый. Кожо отура-га јеткерлү, а ичип ийерге база керек. Эрел база эки кружка сыра алган. Эрмек-куучын көптөй берген.

— Иш јок. Јадар јер јок — деп, Эрел Миронович карыкчалду айткан. — Мынан ары та нени эдер? Та кайда јадар...

Јоон бочконын јанына базып келген кижини Андрей Матвеевич көрүп ийеле, Эрелге араай айткан

— О-о, Иван Иванович, комхозтын јааны. Иш те, квартира да онын колында. Мен слерди оныла таныш-тыр ийейин. Онон арыгызын бойыгар билигер.

— А нени эдер керек?

— Озо ло баштап сыра, онон пельмен ле аракы.

Эрел Миронович јүс салковой акча алып берген.

Иван Иванович — кантыр тумчукту, тосток боро көстү, шелкик јаактарлу, андый ок шелкик ичтү кижии. Ол коммунальный хозяйствонун ижи керегинде көп куучындаган. Мылчанын ижинде једикпестерди томдектеген. Эрел Миронович эш-неме билбес кижии болуп араланып, эки көзин онон албай отурган. Андрей Матвеевич дезе Иван Ивановичти аайы јок мактап, айлана јүгүрип турган. Кичинек агаш город байбак теректердин көлөткөлөрине јажынып, үргүлөп јаткан.

— Городтын ээзи — Иван Иванович, мылчалардын, тротуарлардын, туалеттердин ээзи — Иван Иванович! Эзендик болзын Совет јан! — деп, Андрей Матвеевич кыйгыр турган. Ол эзириги јаанаганы сайын сан башка кычырулар кыйгырып баштаган. «Россия — албатылардын түрмези!» «Ленинизм — бистинг мааныбыс».

Иван Иванович айткан

— Эрел Миронович! Болужарым! Большевиктин сөзи! Билерим! Бежен сегис статья кату. Је ак-чек улус база айдаткан. Оны Никита Сергеевич јартап салды.

Квартира табылар! Иш табылар. Эртен тогус час ноль-ноль минутта менин кабинетимде болыгар.

Онон оны ынаачызы јединип апарып, коробокту телегага чебер отургызып, таштарла бозыргайта салып койгон оромло тизиреде мантада берген. Јаан киж и айлына јанып јат. Чербек портфель тизезининг ўстинде болчондоп бараткан. Коммухозтынг начальнигининг сөстөрине Эрел Миронович бүтпеген. «Эх, калаңы! Те-гине ле калырап јат». Је эртен тура тогус часта једип барза, Иван Иванович бойынын кабинетинде отурган. Төжинде јуучыл кайралдардын колодказы шык эдип калган.

— Јакшылар ба? Иван Иванович?! — Эрел Мироно-вич шляпазын уштып, бажын энгилтип ийген.

— Јакшы. Не бажыр тураар! Мен кудај эмезим. Айса Аркытовко өткөниш тураар ба? Ол сан башка киж и. Санаалу, билер. Је бойын чала тенексү эдип көргү-зерин сүүр. Комедийный кайракан.

— Је слер јамылу киж и... А мен кем?

— Јамылу? Мен бу городтын кулы! Кири-торын ар-чыйтан киж и. Јаңыс ла бисте јакшы иш јок, Эрел Ми-ронович — деп, Иван Иванович эки колыла јаан бажын кабыра тудуп айткан. — Ассенизатордын ижи. Байа бир өтөк тартатан. Јалы јаан. Је слер ого барбазаар. Ого чыдажар ла киж и чыдажар, печник-плотниктин, столярдын ижи бар. Печник-плотниктин ижине баргар. Тоомјылу иш Јаңыс ла аракыга ўстүкпес керек. Онон башка бир-эки јыл өтпөс, күй калараар.

— Мен јөп — деп, Эрел Миронович айткан. — Ја-ңыс ла јадар јер...

— Бу кўч сурак. Је канайдар? Коммунальный барак турада бир кып бар. Горисполком оны билбес. Ондо јаткар. Прописканы мен слерге эт берерим. Заявление бичигер. Квартираны мен көргүс берерим.

Эрел Миронович заявление бичиген. Иван Иванович танкылаган, улу тынган, онтогон, көзнөк јаар карыкчал-ду көргөн. Онон заявлениеге колдон салала, приказ-тан бичийле, приемный кыпта отурган бастыра бойын будынып алган келинге берип, айткан:

— Бүгүнг и күннен ала иштеп јат! Акча керек бол-зо, аванс бичип бер. Слер төгүндебес, качпас болбойо-ор, Эрел Миронович?

— А мен кайдаар качарым?

— Онызы ондый ла. Төгүнчи, мекечи улус толтыра. Мен улустаң чөкбп калгам.

— Мен ондый кижн эземн, Иван Иванович.

— Слер кандый кижн — мен көр жадым. Тенек уулчак эземн. Бу жүрүмнмде кандыйларды ла көргөм. А коммунхозко улустын талдамазы келбей бат.

Эрел Миронович аванстаң мойноп ийген. Иван Иванович кандый да болзо, женил тынган. Яприн жаыымга чыгала Карагандада үч жыл иштеген. Онын учун жууп алган бир эмеш акча бар болгон. Коммунхозтын начальниги коробокту абразына Эрел Мироновичти коштой отургызып, колырада мантадып ийген. Кандый да тымык оромды өдүп, суунын жарадында турган узун агаш барактын жанына абра токтой түшкен. Туку качан ундылып калган таныш тура кенетийин көстин алдына тура берген. Кайран көөркийин кайра жанбас карыкчалду талага жаш уул Эрел Яприн бу туранын жанынаң үдешкен эмес бедн?! Ол ло тура, жагыс ла там эскирип, жабызап, көзнөктөри там өчөмиктелип калган. Оноң опор узун коридорло тизиреде базып, ол ло бийик көзнөктү узун кыпка кирип баргандар. Иван Иванович айткан:

— Бүгүн-эртен айлыгнын ичин жаза, башкар. Бир ле болгон печкезин көр, ыштал турган ошкош. Оноң черетеп ап. Кижн алзаң, тейго кычыр.

Жирме бир жыл болуп ойто ло бу кыпка учураганы кайкамчыл. «Ол тушта ырыс болбогон, эмди канай болор?» — деп, Эрел Миронович ненин де учун жүреги жаинулу шимиреп сананган. Көстөри карануйлап, бажы айланып, кыптын тал-ортозында турган. Санаазы бирде жалт эдип жаып, бирде карануй тамыга чөнгүп, көстин алдыла көп немелер элес эткен. Онын жаш тужы, сүүжи мында артып калган. Олор оны жирме бир жыл сакыган. Ле качан эбирип жаып келерде, олор кайылып калган. Олор жок. Олор жүк ле онын жүрегинин түбинде жүрүп жадылар. Жаркынду, кайкамчылу, жараш. Шак ла мында, кыптын тал-ортозында, серы чачту, тегери көстү, толоно ошкош түс сынду Люда деп орус кыс турган. Онын айткан сөстөри, көргөн көстөри бу кыптын стенелеринде айса артып калган?

Эрел Миронович жаан арсак сабарларыла стенени араий сыймап көргөн. Тоозын. Черетеер керек. Печкени база жазаар керек. Люданын баткан кыбы келишкени

кандый ырыс. Сананарга да јакшы. Салымга аякыш-
быйан. Бу да килемјизи учун. ЭREL Миронович көзнөк-
тин бозогозына такталанып, узак отурган. Јүрүми ке-
регинде, таныштары керегинде, јолыккан улус кере-
гинде сананган...

Табынча кыбын јазап алган. Эң керектү бор-кар не-
мелер садып алган. Кандый да болзо, бойынын уйазы,
бойынын јурты. Иш өдүп ле турган. Кожо иштеген улус
ончозы ичер улус. Аракы ичпес кижини көрлөбөс. Ого
үзеери печке јазаган, пол, көзнөк јазаган — аракызы
јок болбос. Сурабаган да улус бойлары тургус берер.
Эмезе ч салковойды, эмезе беш салковойды карма-
нынга суга салып ийер. Күрүмдер улусты анайда үредип
салганда! ЭREL Миронович озо баштап уйалып, кемзи-
нип туратан. Онон үрөнө бэрген. Күнүн ле аракыдаш,
ишке оройтыш башталган. Онын кыбында сүрө ле јыр-
гал. Кандый да үй улустар, аракызак өбөгөндөр. Мили-
циянын улдузы келип, оларды канча катап кезеткен,
штрафтаган. Баракта јаткан улус бисти бу түрамщик-
тен, онын шайказынан аргадагар деп комыдап турган-
дар. Кем де онын кыбын блаап аларга ченежип тур-
ган. Мынайып эки јыл өткөн. Бир күн Иван Иванович
келеле, айткан:

— Је, нөкөр Јарин, болор. Бис сени эмденерге ий-
ип јадыс. Аракыдан. Эки айга квартиранды сомоктоп,
печетеп саларым. Јазылала јан келзен — көрөрис. Мен
сени тудунып билер эр деп бодогом. Шыра көргөн,
кинчек көргөн кижиде килегем. А сен? Сен нени эдип
јадын? Онон јажы јаанай берген кижиде эш-бараан
таап алар керек. Келиндер толтыра. Кандыйы ла бар.
Јаражы да, семизиде. А сен, үредүлү интеллигент ки-
жиде, кандый да куртуларла берижип! Адынды уйатка
салып. Оной туруп мында согуш болзо, јеткер болуп,
өлүм болзо, ончозынан озо сен барарын. Билдин бе?

Эки айдын бажында ЭREL Миронович ойто ло Иван
Ивановичке келген.

— Иван Иваныч, јаманым таштагар. Тен уйатту не-
ме. Мыны канай јүрүм деп айдар? Баш кажойган, а са-
гыш кирбеген. Јок, јүүлген, эйе, эйе, јүүлген.

— Мен фронтовик. Аракыны ичкем. Эмди де ич
јадым. Оору да болзом. Је неменин кемин билер ке-
рек. Былтыр јайгыда сениле танышкан күн ичип ийгем,
андый айалга болгон. А сен мени аракызак неме деп

Бодогон болбойын? Эмди ак чачту эрден болгой он алты јашту бала ичип јат. Је тегине ле не алкаар? Кандый иш эдетен?

— Нени де болзо, јангыс ла ол ишке барбазым.

— Мылчанын директоры болодын ба?

— Јок.

— Одыннын складын башкарадын ба?

— Јок. Материальный каруулу неме. Кижн растрат эдер. Керекке кирер. Јок, јок. Токтоп калзын.

— Айса нени эдетен? Кладбищанын каруулчыгы болодын ба?

— Јок. Јок... Өлгөндөрдн күүним јеткенче көргөм.

— Акыр, сени јакшы јурукчы дешкен. Чын ба?

— Јурап туратам. Эмди ундыл калды.

— Кинотеатрга јурукчы керек дешкен. Суранбадын ба?

— Былтыр албаган.

— Быјыл айалга башка...

— Айдарда, эмди тура дворник болуп иште. Скверди, обкомнын јанын аручек тударын. Јарт па?

— Јарт, Иван Иванович.

— Сени английский тил билер дежет. Чын ба?

— Эмеш-умаш билерим.

— А мен алтай да тил билбезим. Билеримди ундып салдым. Алтай тилди, литератураны јирмезинчи, одузынчы јылдарда орус школдордо үреткилеп туратан. Онон таштагылап ийген. Эмди алтайларын орустардан артык орустап јат. Орустарын нени де билбес. Бу неге јараар неме? Ончозы сан башка, сан тескери! Алтай тил керек јок деп јат. Алтай балдарды јаштан ала орустап үредер. Тилин билбес канай албаты болотон? Бистерде, орустарда да јок эмес! Бийиркеп јадыс, мактан јадыс. Эмдиге јетире сортирге де јазап отур билбезис. А оноор ло. Оноор ло.

Ол кўннен ала Эзел Миронович скверди, обкомнын эжигин јалмап баштаган. Макалу иш. Таг алдында, јер эс-бос ло јарып турарда келип ончозын јалмап, арутап салала, јуре берерин. Кере тўжине айлында. Бичик кычыр. Јура. Айса иностранный тил үрен. Айса Тугайу, Комсомолка дейтен кырларла тенип базып јур. Мешке јуу. Көзнөктин алдында эки грядка огородынды чукчы. Аракызактар эмди оны айланбас. Эмди ончозы билер. Эзел Яприннин кармандары куру. Јаантайын ла

кожо гракы ичкен јаражайлары јакшы да сурабас. Эдектери јайылып, јанынан элес өткүлей берер. Мынайып бир јыл иштеген. Чек јайымжый берген. Јаңыс ла јал акча ас. Је сок јаңыс кижиге көп керек пе база?

Бир күн Эрел Миронович сүрекей эрте турган. Јер эс-бос ло јарып турарда ол сквердин јолдорын јалмап баштаган. Ол тушта чачы буурайып та калган болзо, эдер-тудар кижии. Орто сынду, каткак бүдүмдү, узун, сүүри тумчукту, јаан эмес өдүңги кара көстөрлү. Кийими кандый да уян болзо, је ару, керек десе — седен.

Эрел Миронович сквердин карангуй толықтарын јалмап јүрзе, карангуйда, байбак чибилердин төзинде кандый да кижии уйуктап јаткан. Ол јалмуурынын учыла оны араай сайып, айткан

— Эй, былар, мында уйуктаарга јарабас!

— Ары кедери тайыл... Сениң керегин јок.

— Айылда уйуктаар керек. Јерде не јадар?

— Айыл? Менде айыл јок.

— Турыгар. Онсн өскө милийзе келер. Тербезен, туңеядец кижии деп алып та барардан айабас.

— Милийзениң менде не кереги бар?

— Тенибер улусты олор көрөр учурлу. Закон андый.

Эрел Миронович мында ок чибинин төзинде турган скамейкага отурып, таңкылай берген. Уй кижии өрө өңдөйип, чачын эптей туткан, кактанган, силкинген. Коо сынду, кеберкек чырайлу јиит келин. Туулардын баштары јарып, јылдыстар өчөмиктип, серүүн салкын соккон. Келин сооксынып, жука плащын кымынып, айткан

— Таңкы јүрү бе, былар?

— Таңкы?

— Эйе, таңкы. Сигарет болзо, оноң артык.

— Јаш кижии не тартар? Таңкыда јакшы јок.

— А, слердин керегеер јок, былар. Ончозы ла үредип айдар, ончозы ла начальниктар.

— Мен начальник эмезим. Мен јалмуурчы, дворник. Ме, тарт. Ачу нэме. «Прима».

— Быйан болзын, таай. Ачынбагар.

Оноң Эрел Мироновичтин јанына отурып, јаан түнчегин коштой салып, таңкылай берген. Экү кылчас эдип көрүжеле, унчугышпай отургандар.

— Аймактаң ба?

— А слерге не? — деп, келин кыјырантыган. — Аймактаң! Айса Москвадан!

— Тегин сурайдым. Мен сенен јаан јашту кижн. Айс кандый бир јѳп айдып берерим?

— Билерим. Кандый јѳп. — Онон келин јанында отурган буурыл чачту кижини будынан ала бажына јетире ајыктай согуп, карыкчалду ла араай айткан. — Јаманым таштагар, былар. Кезик немелерде кандый да уят јок, јескимчилу улус туштап јат.

— Конор јер јок болгон бо?

— Ондый эмей база. Гостиницада јер јок. Кѳрүштаныштар база јок.

— Мында конорго јеткерлу. Кандый бир хулиган туштаган болзо...

— А менде бычак бар. Сай ийерим.

— Түрмелеп салар.

— Түрме? Түрмеде улус отур јат...

— Ого качан да кирбэ, кѳѳркий.

— Слер отурганаар ба?

— Отургам. Бежен сегис статьяла.

— Јаманым таштагар, былар. Мен тегине ле...

— Эмди кайда баратан?

— Квартира бедреер керек, иш бедреер керек. Онон бу туйунчекти јуктенип алып, базар керек.

— Туунчоткиди менин квартирама сал кой.

— Слердин айлаарга? А слер не кижн?

— Мен — дворник. Адым Эрел Миронович Јаприн. Сен кем?

— Мен Наталья Туйтышева. Иш јок, јурт јок.

Эрел Миронович југуре базып, ончо аллеяларды јалмап ийген. Онон Натальяны эчидип, квартиразына апарган. Наталья кере тужине баскан, квартира таппаган. Арыган. Чылаган. Кайда конор? Кайдаар барар?

Эрел Миронович уйде, бийик кѳзнѳктин јанында бичик кычырып отурган.

— Не-не табылды ба?

— Јок. Ончо уттерге студенттер киргилеп калган. Чек ле неме табылбады. Онон кезик улус кижиге серемјилу кѳрѳр. Та неге серенетен? Је мен кижидий ле кижн.

— Јараш, јаш келин. Айс кемнин ѳгѳѳнин блаап алар? Айс бойынын таныжын экелер? Чын ба?

— Байла андый. Анчада ла уй улус кыјырантып јат.

— Алдырбас. Не-не табыла бербей. Отур.

Унчугышпай чайлаган. Эрел Миронович айткан:

— Је сен мында кон.

— А слер? Јок, јок, Эрел Миронович.

— База ла агаш тӱзине конорго бо? Бу не? Еис алтӱ улус не! Айла сенин сӱӱгин не?

— Майман.

— А мен тодош.

— Менин энем таайлары тодоштор.

— Айдарда бис таайлу-јеендӱ улус турбайыс? Сен мында кон. Менин конор јерим бар. Онон тӱнгей ле таг алдында ишке барар керек. Дворниктин ижи — ол каруулу иш — деп айдала, Эрел Миронович карузыганду јылу кӱлӱмзиренип ийген. Бу кӱлӱмји тоштын ӱстине тамган баштапкы јылу тамчыга тӱнгей болгон. Натальянын јӱрегинде кандый да јылу неме мыс эдип калган. Эрел Миронович јӱре берген. Наталья калганчы айлардын ачу-коронын ундып, јымжак диваннын ӱстине кӱчӱк чилеп тыйрыја јадып, шык уйуктап калган. Онон таг эрте ойгоно чарчап, чачын јунуп, таранып, онду деген кийимин тӱзедип, кийинип алып, чай асқан. Мынайып отурганча Эрел Миронович једип келген. Ол эжиктин јанында тура тӱшкен. Кӱзнӱктин јанында калын кӱргӱл чачту, борозымак тегерик кӱстӱ, капкара кабакту, ак чырайлу, чагкыр платьелӱ келин турган. Ба! Куулгазын келин болбой? Кийим ӱй кижини канайып ӱскӱртип јат!

— Кандый кондын?

— Јакшы. Шык ла уйуктап калгам. Керек дезе тӱште кӱрбӱдим.

Онон экӱ отурып чайлаган. Наташа айткан

— Эрел Миронович, слерге јаан алкыш-бийан. Мен база ла јӱгӱр јадым. Бӱгӱн, байла, не-не табыла берер болбой? Кайтты эмеш. Туку тууга чыккан јоромдорды кайыыр керек. Айса болзо, келиже берер. Ырыс болуп. Учурал болуп. Энирге јетире менин тудунчагым мында јатсын ба?

— Јатсын, јатсын — деп, Эрел Миронович мендештӱ айткан. Мындый јаш, јараш келин канайып јангыскан јӱрген деп сананып калган. Ненин де учун ол кере тӱжине јаш јылдарын эске алынган. Люданы, Кӱдерди, Розаны, Санабасовты. Онон кенете ӱйлӱрди туура јылдырып, Наталья онын алдына тура берген.

Бу келинди ол та качан кӱрӱп? Ала тӱжӱнгон? Сананган? Санаазында јураган? Ненин учун ол кенете јуук

ла кару кижги боло берген? Сан башка учурал. Папиростордын учтарын жалмап жүреле, олордын ортозынан кайкамчылу эржине таш таап алгандый. Же ол эржине онын эмес. Ол онын колына кирбес. Бойынын жаражыла, жаркыныла жарыдала жылыып калар. Ого үзеери ЭREL Яприн карган, чачы буурыл. Кижинин санаазына база не ле кирер. Керек дезе жүүлгексү де санаалар! Улус оны Натальянын адазы да деп бодоордон айабас. Же кандый да болзо, бу көөркийге болужар керек. Ажару эдер керек. Ак-жарыкта кижги сок жангыскан артпас учурлу... Жангыс кижги жангыс кижинин тубегин, жүрегин жуук ондоор.

Эниргери-түште Наталья солыктаган, терлеген жеткен.

— Квартира табылды! — деген. — Бир карган эмеген туразына божот жат. Орөкөн сүүн туру. Сок жангыскан карганак. Туразы кичинек, же ару, жылу. Чаптык эдер кижги жок. Кылык-жангы да жакшы өрөкөн болгодый. Кудайга баш болзын!

— Жакшы! — деп, ЭREL Миронович тура жүгүрген. — Кайда, мен үдеш салайын. Не-неменди жетириш берейин.

— Жок! Жок! ЭREL Миронович, мен бойым. Слердин бу да эткен жакшыгарды мен качан да ундыбазым.

ЭREL Миронович неме айтпай, тестек түүнчекти жүктенип, жаан кара чемоданды тудунып, ичкери базып ийген.

Бир күн скверди жалмап божойло, ЭREL Миронович скамейкада амырап отурарда, Наталья жүгүрө базып келген.

— Жакшы ба, ЭREL Мироныч!

— Жакшы, Наташа. Керектер кандый?

— Кем жок. Мен столовыйда. Казанчынын болушчызы. Биске келип ажан тураар, ЭREL Миронович. Мен слерди тегин азыраарым. — Наташа койу ак тиштерин көргүзип, каткырып ийген. — Столовыйда перерыв тушта келигер. Курсактын жакшызы келижер.

Бир күн соотоп бас жүреле, ЭREL Миронович болгобос жанынан чын ла перерыв тушта столовыйга келген. Аштаган эмес. Тегине ле. Онон Наташаны көрүп ийер деп сананган. Наташа оны көзнөктөн көрүп ийген болгодый. Ол жүгүрүп келеле, эжикти ачып ийген. Столовыйдын ишчилери ажанып отургандар. Наталья айткан

— Бу менин таайым, ЭREL Миронович.

Онон курсактан экелип, онын алдына тургузып, бойы одоштой отурып, ажана бэрген. Кандый да жылу, кару көрүп отурган.

— О-о, порция десе порция — деп, Эрел Миронович каткырган. — Мынайып ажанзанг, тестейе семире береринг.

— А, мен арык, эмеш семир алайын. Уй кижги өйиненг өткүрө арык болзо, жаман. Бу келиндерди көрзөгөр, ончолоры кандый чонг, бышпак. Бирүзин слерге сөстөп берейин бе? Јараш десе јараш, чонг десе чонг. Кызыл марал чырайлу, чийик кара кабакту...

— Меге арыктары јарап јат.

— А мен слерге јараарга турган эмезим, таай. — Наталья шулмус күлүмзиренип ийген. — Ого үзеери эр улустанг чөкөп калгам. Андый ла немелер.

— Мында ла иштейтенг бе?

— Јок, јүрегим чыдашпас болор. Онон чын ла кижги семирер. Көкчиге үренейин деп. Јараш кийим көктөргөгө үренип алзам, седеккеп кийинер эдим. Кижини кийим көдүр јат не.

Эрел эки катап кирип јүрген. Онон кирбес боло берген.

— Таайың не келбейт? — деп, баш казанчы келин сураган.

— Та! Билбезим! Курсак јарабады не.

— Ондый таайды койдон уктаар эдим. Тын карган да эмес, кей-кебизин јаш та эмес. Эрдинг бойы!

— Сеге бербезим! Бойым койдон уктарым — деп, айдып ийгенин Наташа бойы да билбей калган. Онон бу сөстөриненг айдары јок уйалып, чырайы оттый кызара берген. «Бу мен нени айт турум? Куда-ай! Јүүл турган болбойым? — деп, Наталья казанды булгап, сананган. — Сеге өгөөн керек, кадыт! Эди-каның некеп јат. Онынг учун тилин санаанды озолоп турганы ол!»

— Сеге ол карган. Меге как раз. Јажыбыс јуук. Төп тө, санаалу да кижги деп көр калдым.

Бу сөстөр база ла ненинг де учун Натальянынг кыртыжына тийген.

— Карган болзо, карын јакшы. Эмеендер бедреп јүүрбес. Јанында ла айланыжар. Кыңылап салган ийт чилеп!

— А сен, јаш келин, эрлер бедреп јүүрбезинг бе? Өгөөнинг карый берзе, чыдалы чыга берзе?

— Лок, мен оны кичеерим, сүүрим. Оноң мен андый эмезим.

— Андый эмезим! Билерим мен слерди, жараш келиндерди! О-ой, сен от-жалбыш келин. Тыштын жобо-ош. А ичинг өрт. Көстөринген көрүн жат. Сен дворникти кайдарын! Оноң бийикти табарын. Таайынды меге берип ий.

Кыш келген. Ноябрьдын байрамында калын көбүк кар жаап салган. Онын учун Эрел Мироновичте иш көп болгон. Алты ноябрьда кере тўжине иштеген. Оноң жети ноябрьда таң алдында туруп, сквердин жолдорун кўреген. Демонстрацияга барбаган. Бир шил кабак, бир шампан садып алган. Пелмен эткен. Оноң көзнөктин жанында жаан кара креслого отуруп, Алексей Толстойдын «Баштапкы Петр каан» деп романын кычыра берген. Креслоны ол комхозтон экелген. Онын алдында ол обкомнын баштапкы качызынын кыбында турган. Кыбы жыртылып, самтарап калган немени чыгара чачып ийгендер. Эрел Миронович оны айлына экелеле, искусственный тереден садып алала, жагыдан кыптап алган. Ылуу, жымжак кресло. Ого жайым отуруп, кычыра-га, сананарга жакшы. Баракта тал-табыш. Оңдо-мында кожонг. Узун коридордо тибиреген жүгүриш. Же Эрел Мироновичтин кыбы коридордын эң учында. Мында табыш ас. Печкеде кургак одын күүлеп күйген, көзнөктин ары жанында ак карлар айланган. Кенете эжикти кем де токылдаткан. «Бу кем болотон?» — деп, Эрел кайкап сананган. Эжикти ачып ийзе, Наталья турган. Бастыра бойы кар, чырайы кызыл, көстөри сүүнчилү. Ол буурыл тўлкү жаказынанг, ондый ок бөркиненг карды кактап, айткан

— Байрамла, Эрел Мироныч! Слерди уткып ийерге келдим. Кандый да болзо, таай кижги. Бу городто сок жагыс жуук кижги! Оноң байрам! Ончо улус сүүн жат! Менинг де карганагым бойы ошкош үүре-желелерин айттырып алып, сыылада кожондоп отуры.

— О-о, келгенинг жакшы, жееним. Келгенинг жакшы. Менинг эжигим ачатан неме база бар туру! — деп, Эрел Миронович сўрекей сүүнип турган. Онын тонын, бөркин илмекке илген. Бойын жединип апарала жымжак, терен креслого отургызып койгон. — Отур, Наташа. Отур. Мен чўрче ле казан азып ийейин. Бир кичинек байрамдап ийели бе? Айса сен мендеп турган ба?

- Мен не мендейтем?
- Јаш улус... Кампания. Ойын.
- Куда-ай... Тышкары ап-апагаш, көбүк ошкош карлар. Кандый жараш... Онон лозунгтар, маанылар. Кожондор. Бистин Совет жан — јакшы жан!
- Эйе, жан јакшы эмей база... Акыр, сен чын ла мендебей турун ба?
- Јок, јок. Мында кандый јакшы-ы. Јылу, тымык. Креслонын эптүзин. Ак карлу тууларга көрүп, качан да бүтпес амадуунга амадап отур, санан, бичик кычыр айса уйукта.

Эрел Миронович ак фартугын кийип, аяк-казанын капшай ла эптү башкара берген. Печкеге көөш тургузып, пелмен кайнаткан. Столго жүзүн-базын курсактар тургузып ийген. Онон ак јамынчылу столго одоштой отурган. Эрел Миронович эпјоксынып, айткан:

— Акыр, мен аракыдан эмденген кижн эдим. Мынызы... М-м. Танмазы... Чек тутпайын деп санангам. Акыр, мыны, шилтини?

— Слер, аракыдан? Чын эмеш пе? Эрел Миронович! Слер андый санаалу, јаан жүрүм өткөн кижн не!

— Канайдар? Алкаштардын компаниязына киргем.

— Ондый болзо, ичпегер, Эрел Миронович, сурап турум — ичпегер. Мен база ичпейин!

— Көрсөң, шампанский кандый жараш кайнап јат! Јок, ичип ийели! Мен тудунып болбос тон ло кайткам?! — деп, Эрел Миронович айткан. Наталья бажын јайкаган, је ичип ийген. Көстөри кандый да кунукчалду боло берген...

— Слерди көргөн кижн аракызак кижн деп бодобос!

— А мен аракызак эмезим, учурал болуп... Тенеерип. Је тенеерип те эмес, карыгып, санааркап, жүрүмнен чөкөп... Јанында сего каруузыыр тынду неме јок.

Кышкы энгирде, байрамду күнде, экү отураарга кандый јакшы. Анчада ла бой-бойына каруузышкан улуска. Ачык-јарык, жүректин түбинен келген сөстөр. Эрел бойынын жүрүмин куучындаган. Јаш тужын, комсомолдо ижин, партиянын обкомында ижин, он беш жыл түрмеде отуруп, лагерьде жүргенин, онон үч жыл ссылкада жүргенин. Ол бойы керегинде куучындап турган эмес, өскө кижн керегинде куучындап турган чылап, кичинек те өкпөөриш јогынан айдып отурган.

— Мынайып ла карлар јааган, мындый ла күндөр

турган, јирме јети јыл мынанг озо, бу ла кыпта алтын сары чачту, чанкыр көстөрлү Люда деп орус кыс јуртаган. Менинг сок јангыс санаам јеткен кыс. Онон сүүш те јок, ырыс та јок — түрме — лагерь, түрме — лагерь. Он сегис јылдың туркунына! Ол ло кысты мынанг алып баргандар — деп, Эрел Миронович көзнөк јаар көрүп, куучындап отурган. Людага одын тартканы, оныла кожо пыйма садып алганы, карлу энирлерде кайран кожондор, калганчы јолыгыш ла үргүлјиге айрылыш санаазына кирген. Ол бу ла куйулган карлар өткүре орус кысты, ол кайкамчылу, ырысту таланы, онон аткак эмик чедендерди, торбок ошкош јоон ийттерди, тойу каруулчыктарды кинодо чылап, көрүп ийген...

— А Люданы, Люданы ненинг учун апарган? — ичи ачып, јаштар көстөринде айланыжып, Наташа сураган.

— Адазын албатынынг өштүзи деп бурулап, адып салгандар. Ол јаан иште иштеген инженер болгон. Люданы өштүннг кызы деп лагерьге ийгендер. Ол, байла, өлгөн. Табыш јок. Суру јок. Эзен јүрген болзо, үн јетирер эди.

— Көөркийди оны, көөркийди оны, кайран кыс — деп, Наташа унчуккан. — Ол коркышту өйлөр эмес болзо, слер ырысту кижии болор эдеер, Эрел Миронович. Ол Сталин чын ла кайткан? Бис ого «ура» кыйгырып, мүргүп јүргенис. Өлө берерде, оныла кожо өлөргө сананганыс, ыйлаганыс ла карыкканыс. Је бу не јан? Не јүрүм? Албатыларды анай төгүндеерге јараар ба? Онон сүрекей көп улус Сталин бурулу эмес деп айдып јадылар. Онынг адынанг онынг болушчылары кара керектер эткен деп. Сталин одус јети јыл учун бурулу эмес деп.

— Ончозын ол билер болгон. Ол керектерди бойы баштаган...

Наташа тура јүгүрип, кыптынг ичине базып турган.

— Менинг өлүп калган өгөөним, Володя, колхозто председатель бол турар тушта ыйлап, калактап туратан:

— Сталин керек! Сталин керек! — деп. — Хрущевты талайтан. Ороонды јайрадып браады дейтен. Дисциплина јок. Улус сөс укпас, кемненг де коркыбас. Сталин тушта ишке оройтыган кижини түрмелеп салатан. Је бурузы јок улусты өтүргенин, кыйнаганын кем билетен? А Володя јуулашкан, канча јерден шыркалу болгон. Сталин учун деп кыйгырып, атакага јүрген. Учунда барып адын салды. О кудай! Бу кандый јүрүм? Кандый

салым? Кижинин жүрүми неге де турбас? Чын ла андый болгон бо, Эрел Мироныч? Хрущевтыг айтканы чын ба?

— Чын, Наташа, чын. Ол до керекти учына јетире айтпаган. Эмди де айтпай јат.

— Неден коркып турган?

— Бийик јерде Сталинге чындык улус көп... Је сен бу куучынды кемге де айтпа. Айдып ийзен, мени алып барар...

Олордын ортодо ачык-јарык куучын өткөн. Бу чачы буурайып келген, тымык ла лапту көрүштү кижининг де учун Наташага бүдүмјилү көрүнген. Ненин де учун ого ончозын-ончозын кичинек те јажыт јоктон куучындап берер күүни келген...

— Адам јууда өлди, фронтто. Энем төртөн јети јылда јада калды. Мен эјемде өскөм. Он класстын кийинде бухгалтерлердин эки јыл үредүзин божотком. Онон Туйтышев јолыккан. Фронтвик. Төжи бастыра орјин. Офицер. От-калап уул. Менен он јаш јаан. Айылду болгоныс. Балдар јок. Онду жүрүм јок. Онон улам ичиш, согуш, кериш, күнүркеш. Мынай жүрүп, Чагкырлу деп јерге көчүп барала, мен бир уулды коркышту тын сүүгем. Санаа јетсе де салым јок. Туйтышев ондо председатель болгон. Ол ло ичиштен улам ижинен чыгарткан, партиязынан чыгарткан. Онон заготконторада иштеген, база чыгарткан. Учында барып торбоктор кабырганыс. Онон ол ло турлуда адын салды. Јүрүмнен чөкөгөн, туйуксынган. Эмди сананзам, ол бүдерде јакшы кижин болгон, јагыс ла жүрүм онын салымын эреп-толгоп салган. А эмди мен база ла слер ошкош јагыска. Је слер меге адам ошкош кижин. Јартын айдайын. А өзөгим күй јат! Өчүрер неме јок. Эмди мен кемге керек? Эр улус бир ле тунге уйуктап аларга амадап јат. Андый не! Онон күүни јокко канайып барар. Јок! Јагыска жүрзе артык. Јайым...

— Сен, јаш кижин, анайда айтпа. Јүрүмнен чөкөбө. Кандый да болзо, жүрер керек, сүүнер керек. Јакшы кижин табылар... Сен јаш.

— Јаш?

— А не? Јаш эмей.

— Тыштым јаш, бойым да кеберлү. Оны билерим. Је јагыс ла ич јаным — карган. Јүрүмнен чөкөп калган. Мен, Эрел Миронович, үрел калган үй кижин... Володя өл каларда, мен деремнеде јаткам. Магазинде

иштегем. Бир шофер уул сүре ле тўжер. Көс албас. «Сен жараш» — деп айдар. «Күүним жетти» — деп турар. Кижиге каруузып турганда жүректү кижиге ого канай чыдажар? Оныла кожо ичер болдыс. Ичкен кийинде койныма кирер болды. А не болзо, ол болзын. Айса журт тударым? «Айылду болорыс — деген, — удабас ла апарарым» — деген. Мынай турала ревизия болгон, растрата. Уч мун салкой житкеге кыч ла. Уйды, торбокты, чочконы саткан, кийим-тудумды саткан, бар-жок акчаны салган. Айрыл чыккан. Кандый да болзо, бис Володяла кожо жеткилдү жатканыс. Кийип жүрген немелер оного арткан не. Бала-барка бар эмес. Экилебис иштегенис. Анчада ла пастыхтап турарыста жал акча жакшы болгон. Оного ончозы божогон. Бис, үй улус, база тенеке ле. Эркеледип ле ийзе, эрий берерис. Же оны... Шофер таныжым једип ле келди. «Алдырбас ла — деди. — Атаналык. Маймада квартирам бар, удурумга ондо јадарынг, Бийскийде эмди-эмди ле квартира берер болгон, алып ла ийзем, көчүп аларыс экү». Кандый да болзо, кижиде кичинек те болзо, ижемји жүр јат не. Атандыс, јалакай жараш уул. Шофер до болзо, ару-чек жүрер. Седен. Маймага келдис, бир карган эмегеннин эки кып туразынын төриндеги кыбын ээлеп ле ийдис. Сайрап јада ла бердис. Менде эмеш-умаш акча бар болгон. Мен жакшы көрүнерге албадан ла јадым. Витянын бойын, онын нөкөрлөрүн күндүлеп ле турум. Бир күн тынг јыргал болгон. Шык уйуктап калгам. Кем де койныма кирерге албадан туру. Озо баштап мен мыны Витя деп бододым. Оного көзим ачып ийзем, күн тий калган эмтир. Витя дегеним — онын нөкөри! Кыйгыр ийеле, бастыра бойым тыдынып, оны антара ла тептим. Полго чалкойто бар ла тўшти. Көрзөм, Витя пеккенин јанында танкылап отуры.

— Витя! Бу жүс жок неменди ары кедери сүр! — дедим. — Кандый уялбас неме. Сволочь!

— А не? — дейт. Каткыр отуры.

— Канайып а не? — дедим. — Албадан туру!

— Албадангай ла! — дейт. — Мениле канай ойногон, оныла база оной ойно! Бис аракыны да үлеш ич јадыс, кадыттарды да үлеш койдон јадыс!

Мен нени де айдып болбодым. Бастыра бойым сооп, ичимде не де үзүле берди ошкош. «Үлүүнди алдың ба, кадыт? — деп сананып калдым. — Сеге ондый ке-

рек. Кижн база мынайып базындырар, электедер туру». Баш бол! Кандый жүстү, кандый жүректү немелер жүрүп жат! Эки нөкөр каткырыжып, сыгырыжып, жүргүлей берди. Витя чыгардан озо, кайа көрүп айткан

— Бүгүн сениле Петро уйуктаар. Болбозон ачынарым. Сүр ийерим. Ундыба. Сен мында бурузы жок кыс болуп кылынба. Чуйдын жолында сендий немелер толтыра!

Айылдын ээзи карган эмеген айткан:

— А не? Витя Бийскте айылду-јуртту. Бойы кей-кебизин. Чуйдын трагыла јорыктап, канча элдептерди койдонбоды эмеш. Сен баштапкызы да, калганчызы да эмезин. Сен учына јетире үрелбеген, кирленбеген келин болзон, ары-кедери тайыл. Онон башка Витя сего југуш оору да сыйлап берер! Айла слер неме сананбас кайткан улус?

— А слер не айтпадаар?!

— Мен не ајдатам? Айткан да болзом, бүтпес эдин. Ого үзеери ол меге одын экел берер, көмүр экел берер. Акча база карамдабас. Кыштап јиир кулурды, сахарды экел бер јат. Јакшы уул. Јаңыс ла балыр жүрүмдү. Онызы меге керек беди? Олүмим сакып јадым. Кудай бойынын јанына капшай кычыратан болзо!

Мен ол күн керэ түжине ыйлагам. Онон бор-карымды, тондорымды, кийимимди јаан түүнчек эдип тангала, арткандарын Володянын туку Европадан экелген јаан кара чамаданына тыгала, городко келгем. Төжөгимди тышкары апарып, өртөп ийгем. Айак-казанымды оодып салгам. Онон скверде уйуктап јадарымда, слер таап алдыгар. Таштанчы, јескимчилү келинди.

Эрел Миронович Наташа јаар каа-јаа кайкаганду ла килегендү көрүп салып, унчукпай тындап отурган. Айдынып алзын. Айла кандый да Туйтышев, кандый да орус шофер уул ого не керек? Алтын да, эрјине таш та кирде јадар. Је кир ого качан да шинбес, јукпас! Натальяга кир база јукпас. А көөркий бойын кирлү деп бодоп јат!

— Столовыйга ишке алардан озо, ончо јанынан шиндеп јадылар. Кудайга баш! Менде кандый да оору жок. Кан-кадык! Оорыган болзом, өлүнер эдим. Јок, жүр болбос эдим. Эмди де жүрегимде ачу сыйс. Акыр, јанар ой јетти. Меге эртен тангла ишке чыгар керек. Онын учун јанып барып, јазап уйуктап

аладым! Айылдын ээзи карган өрөкөн түниле саламда чычкан чылап шылыраар, улу тынар, шымыранар, крес-тенер. Орус эне. Көөркийдин жүрүми база жеңил эмес. Жаңыс уулы, өгөөни жууда өлгөн. Кызы кайдаар да төний берген. Письмо до бичибес, болуш та ийбес. Мен кандый да жаман болзом, энемди качан да таштабас эдим. Кинчегимди энеме айдар эдим. Ол жаманымды таштап салар эт... Мен жаңыскан... Мен база, ол чылап, сок жаңыскан артып каларым. Өлөңдө чычкан чылап, шылырап, кылырап, шымыранып, ол каларым. Улус ма-ни укпас та, көрбөс тө. Өрөкөн меге үрениже берген. Сагып отурар, чай ас салар, картошко каар салар. Керек дезе «кызым» деп айдар. Балам деп. Ол сөстөр жүрегиме тамган эм ошкош. Баш болзын!

— Наталья, бойыңды кыйнаба — деп, Эрэл Ми-ронович келиннин кызара берген чырайынан көзүн албай айткан. — Сен кандый андый кинчек эткең? Эмди де жакшы кижин учураар. Ырысту болорун.

— Жакшы кижин! Кем ол? Айса слер? Бистин бир ка-занчы келин слерге санаазын салган. Чоң, жараш эмеген. Бескези центнерге жеде берер. Ха-ха-ха! Сөстөп берей-ин бэ?

Эрэл Мионович нени де айтпай, бажын жайкаган.

— А мен айткам. Бербезим дегем. Бойыма керек дегем! Ой, бу мен нени айдып отурум?! — Наташа ту-ра жүгүргөн, неден де коркый берген чилеп, мендей-шиндей тонын-бөркин кийген. Онон «жакшы болзын!» — дейле, чыга конгон. Эрэл Мионович тонын жабынып, оны үдежип, кирнестеге чыккан. Наталья боро куйунду тыйрык оромдо жылыып калган. Көөркий та неден уй-алган, неден коркыган? Кандый санаалар көксин өртөп турган? Айса оны кем де, кайда да сагыган? Уй улус-ты оморды кем билер! Омордын жүреги үр-үлжиге жа-жыт!.. Кар куйулып, куйулып карлап турган. Эбире те-лекей, карлардаг ла салкындардан түүлген шаармак шүүн өткүрө бозомтык көрүнгөн. Ол күннен ала Эрэл амырын жылыткан. Тышкары карды жулдай кү-реген, айлынын ичин жунган, арутаган, орой түн-де уйкузы келбей ары-бери аңданып жаткан. Жүреги жайнулу ла сүүнчилү согулган. Ол та нени де сагып, не-ге де жүткүп, неге де иженип турган. А көстөр алдын-да — Наталья. Кап-кара кирбиктү борозымак көстөр, бошпок эриндер, коп-коо сын. «Төртөн жаштаг ажа да

«берзе кижн мынайып сүүйтен туру! — деп, ол бойында сананган. Онын жүреги бу мынайып та качан согулган, та качан жайнаган? Бу ла кыпта. Лирме төрт жыл мынанг озо! Люда эмди Наталья боло берген. Оскө кебер алынып, алтай кыс болуп кубулып, кирип келген. АЙса эмди ол база ла жылыып калар?» Эрел Миронович уйуктап болбой тонын жабынып тышкары чыккан. Тенери көк айас. Татанак кобызынын үстинде жаан тегерик ай. Тоозы жок мызылдашкан жылдыстар. Кырлайа шуурылган ак төгичектердин үстинде карычактар ол тенери деги жылдыстардын тоозыны чылап, база суркуражып, мызылдажып жаткандар. Теректердин, кайындардын, жыраалардын куру бүрлерине керлар борбойо шыбалып калган. Онын учун айдын түнде агаштар ак-көбүк чечектерле бүркөлип, тунуп калгандый көрүнгөн. Кыштын соогы баштын мезин сергидип те турза, жүректин изүзин соодып болбой жат. «Наталья менанг лирме жашка жаш. Бойы жараш. Ол мен жаар не көрөтөн? Карган каторжник ого не керек? Ого кандый бир жиит учурай ла берер. Менин кенеп калган салымыма, кертилип калган жүрүмиме кем килейтен, оны кем билетен? Онын учун неге де иженбе, нени де сакыба — деп, көп жүрүм жүрген, ченемел алынган соок санаа жакып турган. — Эмди сеге күйерге жарабас. От туку качан өчүп калган. Соок төжөктө уйуктап үренип калган». А изүү жүрек чек өскө неме шымыранып жат. «Ижен, ижен, ижен... Одус жыл алып жүрген сүүжин ойто күйүп чыкты! Бүгүнгн Наталья — ол кечеги Людмила. Бу ончозы кече ле болгон. Люда Наташа болуп кубула берген. Ол сенин, сенин, сенин. Божотпо, ычкынба. Ол учун өлгөнчө тартыш. Оскө кижиге бербе. Апта, тармыда. Оны кем де ссылкага ийбес. Ол ыраак эмес. Ол бу ла Тугайанын эдегинде, болчок турада, уйуктап жадыры. Эмди ле жүгүр, эжигин ача тарт!»

Эрел сенектен түже жүгүрген. Тонынын жендерин кийип ийген. Ле соок санаа айткан:

— Жүүлбе, карган! Уят болор! Јазап уйуктап ал. Калын кар түшкен. Ижин көп. Сен кем? Сен жүк ле дворник, жалмуурчы! А жүректе кандый да үлгерлердин, кожондордын үзүктери, кандый да күүлердин жылу эземи.

Ол туразына кирип барала, отурып болбой баскындаган, танкылаган. Онон узун кончыкту пыймазын, фу-

файказын кийип, тышкары чыккан. Скверге једип, буд-када күрегин, јалмуурын ала койгон. Айдын түнде чедиргентип јаткан көбүктү калын карды калаптанып күрей берген. Јаңы түшкен, такталарга јетпеген карды күреерге јенгил. Тымык айдын түнде јалбак агаш күрөк јаңыс ла күлүрт, күлүрт эдип јат. Көбүк ак карлар буркурап, терлей берген јүсти соодып, јолдын эки јанына кырлайа чогулат. Ол обкомнын төрт кат туразынын эжик алдын килейте күреп ийген. Онон сквердин јаан јалбак јолын күреп турза јаан јамылулар иштеген турадан калангы улус каткырган, кокырлаган чыккандар. Анчада ла килчен аксак кижинин јаркырууш үни јарт угулып јат. Алты ба айса јети бе кижии кажызы ла оны колтыктай аларга, ого јуук турарга албаданып турдылар. Бир узун тумчукту кайлык келин, кандый да аймакта идеологиянын качызы, ого торт ло селбэктенип калган. Оны јаан кижинин көөркийи дежетен. Кар күреп јүргөн коомой кийимдү кижиге озор кичинек те ајару этпей тургандар. Кокыр, каткы, кучакташ, окшош.

— Сеге Герой берерге санангам, је неме болбоды, Андрюша — деп, јаан јамылу айткан. — «Кызыл-Маанынын» ордени келишти! Ол до коомой эмес. А сен Иван Федорович экинчи орден алдын. Ончогор бийик кайралдар алдыгар. Јаңыс ла иштеер керек, тартыжар керек! Сүт, эт, түк планы бүтсин, бешјылдык бүтсин. Ол тушта кайралдар төгүле берер. Јаңыс ла нак болор керек.

«Тойу ла эпчил улус. Ончого јединген, ончозы колында» — деп, Эрел Миронович бойында сананган. Эр улустын алдына эки келин айланыжып бийелеп турган. Бир эр кижии, саду ижин башкарып турган күлүк, мөнгүн башту шампанскийди торс эттире ачып, јаан хрусталь фужерге чоройлоп адылып турган аракыны төгөчача уруп турган. Онон јылдыстарлу көк тенгериге баштарын канкайтып, айдын түштиј јарыгында алтынзымаксары аракыны ичкилеп тургандар. Килин кара чачту, бийик сынду кижии јалканчыктарды јардыла јайлада ийдип, јаан кижинин јанына туруп, јакарган аайлу айткан:

— Александр Николаевичке шампанский јарабас! Мен онын тыны учун каруулу. Мен онын көзи, кулагы. Оныла не-не болзо, канайдар? Јок! Бис Александр Николаевичти кичеер учурлу!

Јалканчыктар мында торт ло айланыжа бергендер.

Кем де кожондоорго ченешкен. Оны токтодып ийгендер.

— Јарабас! Улус угуп ийбезин! Куучын болор! Јаан, каруулу иште улус аракыдап туру дежер. Коммунисттин адын уйатка салбас керек...

— А бу не-неме! — деп, чербек ичтү кижн сураган.

— Бу ба? Дворник! Јалмуурчы.

— Аракызак неме болбой кайтсын?

— Онду кижн дворник болор бо?

— Иштегкей! Түнде иштеп јат!

— Аракы уруп берелик пе?

— Аракы? Армянский коньяк онын ичине јарабас! Ого «Осенний сад» иа болзо, болор!

— Ондый аракы бисте јок. Ха-ха-ха.

Онон тарап-таркан барардын алдында ончолоры Александр Николаевичти бойына кычырып баштагандар.

— Александр Николаевич! Бистин айылга киригер. Менин Верочкам белетенип аяган. Сагып јат.

— Јок. Јок. Александр Николаевич, бистин айылга барыгар! Сара Исааковна сагып јат — деп, бирүзи кожондоп, келтирсендеп айткан. — Онон слердин Кира Иннокентьевнагар бистин айылда не!

— Јок, јок! Сенин такааларын Александр Николаевичтин күүнине тийип калган. Менде бүгүн кулуннын картазы, казы, бешбармак болор! — деп, экинчизи керейлеп чыккан.

— Тфу! Сенин картан ол не? Менде форель, эликтин эди, чараган балык, поросенок болор — деп, јалбак кабакту, јалбак јарынду кижн айткан.

Мында јаан јамылуга јууктап болбой айланыжып турган копшык кара чырайлу кижн чичкечек үнденген:

— Александр Николаевич! Бистин айылга киригер!

— Јок! Јок! Менин айлыма!

— Кирбезеер ачынарыс.

Онон ары шаг-ман табыштар. Эрелге куучын-эрмек угулбай барды.

— Кару көөркийлер. Мен јара тартын болбозым. Менин Кирам Сара Исааковнадан чек айрылбас. Онын учун ойто бу карындаштын такаазын челдейтен турум. А сенин айлыга, көөркий, эртен кирерим. Картаны сүрекей сүүп јадым. А эмди тарап-таркан баралы. Кандый да болзо, мен эр кижн, Иринушканы гостиницага јетире үйдежип салайын.

Јаан јамылу кижн он будын суй салып, Ираны кол-тыктап, гостиница јаар баскан. Ончолоры туш башка баскандар. Байагы бийелеп турган үй кижинин бирүзи онын јаныла өдүп јадала, киш бөрүктү өбөгөнгө јапшынып айткан:

— Иринаны көрзөн, кандый сүмелү. Јамыны јалмажыла иштеп алган. Кей-кебизин, копчы үй кижн... А тександр Николаевичти онон айра сокпозом болзын!

— А мен?

— Сен? Сени јажытту сүүрим. Сенен туза јок не.

Эрел Миронович көбүк карды кара тери төгүлип, күрөп салала, айдын түнде ак карга базырткан чибилердин төзинен ак тураны ајыктап көрүп отурган. Бу турада ол тоолу ла ай иштеген. Бу турадан оны кыйыннын, шыранын јерине алып баргандар. Ол тушта өскө куучындар. Өскө амадулар болгон. Өскө улус жүрген. Олордын көп сабазы түрмелерде, лагерьлерде өлгөн, арткандары јууда-чакта өлгөн. Демидовтын ордына бир тушта Эрел Јприн иштеген эмей. Айла мындый немелер кажы јерден келет? Кандый укту, јүстү улус омор? Омор не бери келген? Јамыга болуп? Јал акчага болуп? Айла ончо јаандарды бери край, Төс Комитет ийип јат! Алтай улусты башкараачы иштерге јуутпай јадылар. Јуутса да андый бир өйинен өткүре јөпсинчегин јуудар. Јер түбинен келген башкараачы алтай албаты керегинде нени билер? Кылык-јангын, күүн-санаазын? Онын учун сны ондоп то болбой јат... Оны үстинен төмөн бийиркеп, кыйа көрүп жүрүп, кандый ујадыла башкарып јат? База алтай улус башкараачы иште туржып туру деп айдарга јанду ла эки-јангыс јалбак јүстү, сыкык көстү улусты јанга тургускылап алар. Омор до алдынан бойынын үни де, јангы да јок. Омор интернационалист болорго албаданып јат. Онызы элден ле озо бойынын албатызын кыйа көрөри, онын национальнй күүн-табын көмө базары. Алтай албаты автономиялу, бойын бойы башкараар аргалу дегени көк лө төгүн неме ине. Автономия — ол куру сөс. Ол јангыс ла өскө јерлерден келген бийлерге тузалу. Демидов, Николаев ошкош немелерге...

Апагаш кар, апагаш ай. Тып-тымык. Түн ортозынан өдө берген өй. Эрел Мироновичти мынан апарар тушта сквер јангы-јангы ла төзөлгөн. Азыйда мында балкашту базар болгон. Чибичектер јерден јарым ла метр бийик

болгон. Эмди олор тенкейип, жооноп, чек карыгылап калган, кыймык жок тургандар. Орой түндө айлына жанып келеле арыган-чылаган бойы шык уйуктап калган Түш жеринде ол база ла кар күреген. Кардын калыгы коркыш. Күрей-күрей келерде, бийиги Айдын кырына једе берген. Бир де табыш жок, ың-шың телекей турган... Ол бойы та кайдаг келген, кайда жүрген — биллип болбой јат.

КАЙКАМЧЫЛУ ЈАС

Корон соокторлу кыштын күндери элестелип өдүп турган. Эрел Миронович Яприн ол ло ижинде иштегенче. Наташа каа-јаа ла көрүнер. Скверди кечире ижине жүгүрип барадала колын жанып ийер. Столовыйга келзе, экче көзнөктөн күлүмзиренип көрүп ийер. Курсактын јакшызынан арбынду салала экелип берер. Неме айтпас. «Мен кандый тенек — деп, Эрел Миронович бойында сананган. — Наташа јаш, жүреги јымжак. Ол, байла, меге, аргазы жок немеге, килеген. А мен? Мен тенексү амадуларга алдыргам, сананбас неме санангам. Мен кем? Дворник! Түремщик. Өткөн дө, келер де өйи жок кижиге. Э, чаалта, чаалта. Јаш болзом, кайдат! Эликтин көзи тууда, эрдин көзи кыста деп озогы улус айдатан. Өй өдүп калды. Көр дө, көрбө дө — туза жок. Је јангыскан жүрерге кандый эрикчел. Наташа. Наташаны көрүп те жүргеним јакшы. Көөркий ырысту ла болзын».

Јагыс ла бу санаалардан жүреги чым эдип калган. Ненин учун мындый кыйын? Ол меге не туштаган? Ээн скверде не уйуктаган? Мен оны качан да көрбөзөм кайдат! Кыйналбас эдим.

Карлар кайылып, эбире туулар јажарып, јас кенете једе конуп келген. Бир ле көрзө, јодралар чечектеп, стадионнын бийик теректеринде күүктер јыңкылдада эдип баштаган. Бир күн ачу тагла база ла скверди јалмап салала, скамейкада танкылап отурадда кем де онын јанына базып келеле, отура берген.

— Серенке жүрү бе, былар? — деген.

Эрел Миронович куугарып калган чанкыр халадынын карманынан серенкени алып берген. Оны лаптап көрбөгөн дө. Элес көрөрдө тажи бастыра медаль, ор-

ден кижн болгон. «Фронтонк. Обкомго суракту ба-
раткан болбой кайтсын. Онын учун ордендерн кийп
алган» — деп, ол сананган. Эрел Миронович ненин де
учун өрө туруп, скамейкада отурган кижини билдирбе-
зинен лаптап көргөн. Та кайда да, качан да көргөн та-
ныш кижн. Јарымдай арчылып калган сүр-кебер.

— Не ширтеп турун? Айса танып турун ба? — деп,
ордендери мызылдаган, оборы жооноп калган кижн
уур тынып сурайт.

— Јок, тегине ле. Бир тушта слерге бүдүштеш кижн
болгон...

— Кижиге кижн түней, малга мал түней. Мен Сана-
басов Јаков Михайлович деп кижн болорым... Угарга,
билерге турган болзон.

Эрел Миронович эбире согуп, чагкыр халадынын
эдеги јайылас эдип, ичкери энчес эткенин бойы да бил-
бей калды.

— Кем? Кем?

— Јаков Санабасов!

— Кудай-май! Чын эмеш пе! Чын эмеш пе?

— А слер кем?

— Таныбай тураар ба? Мен Эрел, Эрел Јаприн!

Санабасов табдас эдип тура јүгүрген.

— Эре-ел! Ја-априн? Акыр... Акыр... Акыр.. Ол ло
сүүри узун тумчук. Ол ло күргүл көс. Кудай ла дезен!
Мен сени туку качан јок деп јүрбей! Эрел! Эрелим!

Ол түрген тынып, Эрелди эп јок кучактай алган.
Бир эмеш унчукпай турала, көстөри јашталып, үни тун-
гаксып айткан.

— Сени өлгөн, туку качан адып салган деп уккам.
Кудай деп неме бар турбай! Ол јерден кижн келетен
туру база...

— А мен слерди база јок деп бодогом...

— Бу сен нени эт турган мында?

— Дворник. А слер кайда?

— Мен Чамалда. Обкомнын јаанына келгем, кере-
гим бар. Је сен кандыйын? Сенде өскө иш јок по? Јал-
муурчы! Баш ла бол!

— Јок. Келишкени ле бу.

— Кыя көр јат?

— Јок, јок. Мен бойым. Квартирага болуп.

— Квартиран кайда?

— Ол ло озогы баракта, Улалушканын јенында.

Специалисттердин туразы дейтен немөдө. Келер, айылдагар, Яков Михайлович. Мен ижимди божот салгам. Эмди кере тўжине бош.

— Келерим, келерим, көөркий. Алтайым, кудайым. Баш болзын. Тирү! Тирүден артык не бар! Айды-күнди, Алтайысты көр жүргенимнен артык не керек! Же жалмуурчы... Ончо кыйыннын кийинде... Жарабас!

Санабасов тайагына уур тайанып, аллеяла түрген база берген. Айдарда, жуулашкан. Төжи бастыра орден, медаль. Будынан шыркаткан болгодый. Аксандап жат. Эрел өкпөөрип, жаңыс жерге айланышып турала, жалмуурын, күрегин будкага салып койоло, айлына мендеген. Жолой магазиннен курсак-тамак садып алган. Онон айлына барып, ары-бери жүгүрип, боветона берген. Санабасовко жолыгарым деп ол бодобогон до. Мындай неме онын тўжинде де жок болгон. Кенете жаш тужы, Яков Санабасовло тушташканы санаазына кирген.

— Адаг ады кем, уул?

— Же канай айдар оны... Уйатту.

— Айт да Уйалба. Ууры эткен эмес, не уйалар?

— Же токтоп калзын.

Онон экү не аайлу каткырышкан.

Тал-түш једип келерде карагуй, узун коридордо тайагы токылдап, Яков Михайлович једип келген. Ойто ло Эрел Мироновичти кучактай алган, ойто ло көстөри јашталган. Онон јаан кара креслога уур тынып отура берген.

— Ой, изүзин — деп, терин арчып, Яков Михайлович айткан. — Бу Ойрот-Тура онкок јерге кирип калган учун ба айса кандый, же серүүн салкын сокпос, јаантайын ла тынчу турар. Чамалда јакшы. Ылуу. Же Кадыннан сүре ле серүүн салкын согуп јат! Кей де ару. Јакшы јер. Өскөн-чыккан төрөлим. Чамалда үренгем деп мен сеге айткан эдим бе?

— Айтканаар.

Эрел Миронович эбире жүгүрип, аш-курсакты салып, аракыны тургузып ийген. Онон бойы айылчыга одоштой түшкен.

— Бу сенин эпчилингди, капшууныңды.

— А үрен калганда... Жаңыскан жүрүп. Јажына бойдон. Же, Яков Михайлович, туштажунун чөөчөйи.

Олор бир чөөчөйдөн ичип ийеле, ажана бергендер.

— Обкомнын качызында болдым, тосток көстөрлү, чербек ичтү кижги отуры. Цыган ба айса молдован ба? Чорт билер оны. Александр Николаевич үйде жок дешкен. Мен кадрлар жанынан айдарга келгем. Бу алтай балдарды школдо бойынын тилиле үретпес, алтай улусты онду ишке тутпас кайткан? — дедим. — Слердин национальный политикагар кайда? — дедим. Ого үзеери аракыдаш көптөп жат. Койчылардын, малчылардын жадыны уйан.

Алчак көстөри тостой калган угуп отуры. Неме айтпайт.

— Хрущевтын коммунизмине бүтпей турум — дедим.

— Слер мында антипартийный сөс айтпагар дейт! — Националистический пропаганда өткүрбегер — дейт. — Алтай улус бойлоры бурулу.

Анчада ла, жииттер. Аракы ичер эмезе коомой керек эдер. Онон жамылунын ижин сүүбес. Өскө жерден келген улус кандый да жамыда иштейтем деп айдар. Слер бийик кайралду фронтовик эмес болзоор, көргүзер эдим — дейт. — Политбюро ончозын билер.

— А канайдарын? — дедим. — Сталинди тиргис болбозын.

— А Сталин керек жок — дейт. — Ол жогынан кезет саларыс. Слерди де шиндеп ийерис. Кандый кижги? Кайдан келген? Ненин учун партияны, Совет жанды жамандап жат? Статья табылар. КГБ иштеп жат.

Онон эмеш санаа алынды ошкош. Ымжай түшти.

— Слер ачинбагар — дейт. — Национальный политиканы жүрүмде өткүр жадыс. Алтай улустан жакшынак кадрлар белетеер керек. Бу иште жедикпес бар, э-э, Яков Михайлович. А балдарысты орус тилле үреткер деп алтай ада-энелер бойлоры сурап жадылар. Оны канайдар? Орус тил жакшы билзе, институттарга кирер, бийик үредүлү улус болор дежет. Алтай тил же не керек? База кандый сурак бар, Яков Михайлович?

— Тышкары обкомнын эжигин, скверди жалмал турган кижини билерееер бе? Ол не кижги?

— Жок, билбезим — дейт. Кажы ла дворникле таныжар аргам жок.

— Ол кижги одус жети жылда обкомдо иштеген. Онон культ личность тушта акту жерге буруладып, он беш жыл концентрационный лагерьде отурган.

— А реабилитировать эдилген бе? Акталган ба?

— Лирменчи, јирме экинчи съездтер ончозын актап салган — дедим.

— Ончозын?

— Ончозын!

— Ол дворниктин ижинен ле партийный иштеп өскө нени эдип билер? — дейт. — Үредүзи бийик пе? Аракызак эмес пе?

— Ол английский, французский тилдер билер, јурап билер, музыканы јакшы билер — дедим.

— Фамилиязы кем?

— Яприн Эрал Миронович.

— Комхозтын ишчизи бе?

— Оныйы болбой. Ондый јаан јамыны комхозтон өскө кем берер? — дедим. — Јалмуурчылардын јааны ол эмес пе?

— Хо-хо-хо — деди. — Комхозло куучындаш көрөйин. Айса ого өскө иш таап берерис. Интеллигент. Полиглот. А јалмуурчы бол иштеп јат. Јарабас. Јарабас. Бис јүрүмди де, улусты да јакшы билбезис.

Онон столго торсылдада чертип, эстеп ийерде, керек божогонын билип, чыга бердим.

Јаков Санабасов чамчазынын топчыларын когызада чечип, чодиргендү кап-кара көстөриле күлүмзиренип, айткан

— Бу Јаков Санабасов кайдан чыгып келди деп, кайкап отурын ба? Ылый калган кижиде?

— Эйе, чек ле ичим энчикпей туру. Мен одус беш јылда Москвада ВКП(б)-нын партийный школын божодо, Ойрот-Турага јанып келеримде слердин јыдыгар да јок болгон. Та атана берген, та айдай берген? Је слерди ырбап јүре берген деп сезип тургам.

— Мен ол керегинде сеге айткам.

— Эйе, айтканаар.

Санабасов танкызын тартып, терен креслого јайым жып отурып, куучынын мынайда баштаган:

— Одус үч, одус төрт јылдарда керектер коомойтып турганын мен сезип койгом. Оштүлөр истеш ол тушта башталган! Мен, прокуратурада иштеп турган кижиде, не-немени угуп турбай. Промпартия аайынча процесс, крестьянский Союз аайынча процесс. Бухаринди, Рыковты сөгүп баштаган. Националистер, шпиондор бедреш. Мен ол тушта Григорий Иванович

Гуркинге айткам: «Григорий Иванович, кату өйдө жылыйып калыгар, казахтардын, кыргыстардын ортозында... Онон керектер ондоло берзе, канча жылдарга белетелип турган репрессия өдө берзе, жанып келигер деп». Болбогон. Жастырамды Совет жанга айдып салгам, жаманымды ол таштап салган деген. Калининнен алган кандый да чаазын көргүс турган. НКВД онын чаазынын көрөтөн туру! Сөркөнди онон одус жети жылда Барнаулдын түрмезинде аткылап салган дежет. Оны эмдиге жетире реабилитировать этпей жадылар. А Гуркин жайалталу, улу жүректү кижги болгон не. Алтайын, албатызын коркышту сүүген. «Келген улус алтай албагыны: сүүп туру деп пе? Жок, озор Алтайдын байлыгын сүүп жадылар. Автономия — ол меке. Алтай албаты ээ эмес... Бис чедендеп салган алтын мүүстү андарга түней...» — дейтен.

Мен одус беш жылда мынан жүре бергем. Айалга кызып турган, копчылар, жабарчылар көптөп турган. Угузу-коп чийери уят эмес, героизм болгон не. Ондый ондый. Сен де керегинде прокуратурага донос келген. Албатынын өштүзинин базазыла колбу туткан деп. Мен оны өртөп салгам. Сен Москвада үренип турганчан канду репрессия — айдаш, өлтүриш жабызай берер деп бодогом. Же сен ол керектер там ла тыгып турар өйдө жанып келген... Артып калган болзон, айса өскө жерге ийген болзо, кем билер, түрмеге кирбес эдин. Канай-канай кыйыжып калар эдин.

— Мен ол тушта өдүп турган репрессияларда Сталин бурулу эмес деп санангам. Ежовтын ижи деп. Совет жаннын өштүлеринин керектери деп.

Көп улус онойдо сананган...

— Түрмеде де отурган улус. Жанардын жанганча. Канду, карагуй жажытты жагыс ла жирмончи, жирме экинчи съездтер ачты. Ачса да учына жетире ачапды. Албатыга ончозын айтпады. Тидинип болбоды. Канча миллион албатыны кыр салала нени айдарын? Хрущев бойы база бурулу да.

— Айдар өй келер. Албаты түней ле ончозын билер. Же, өлбөгөннин өчинде база бирден ууртап ийели — деп, Яков Михайлович айткан.

Онон чөчөйдү көңкөрө тудуп ийеле, кружкада соок күрен сыраны ичип, жаан тынган.

— Ох, жакшы сыра. Горно-Алтайскта мынан артык

неме јок! Митрич эмдиге јетире иштеп јат. Јайалталу мастер. Немецтердин сыразына канай турзын. Је Совет Союзта мындый сыра јок. Чып ла чын јок... .. Мен мынан көндүрө ле Карагандага баргам. Профессиямды, эткен ижимди айтпагам. Көмүр казар, јердин алдында јүрер — божогоны ла ол. Мен кемди де билбес, мени кем де билбес. Горняктын ижи күч. Је мен чыйрак, су-кадык. Озолобой турум. Озолонг улустын көзине көрүнөрин, ады-јолын угулар. Артпай турум. Артсан саботажник дежер. Ишјал јакшы. Акча көп. Общежитиеге барбагам, квартирада јаткам. Общежитиеде аракы ичер, согуш болор, тал-табыш чыгар. Мынай јүрүп, бир казах кысла таныштым. Незиле де Линјилейге түңей бала. Санаа-күүн једишкен. Баланын адазы шахтер, көп јандабас, кудайзыбас кижии. Калым да сурабады. Орустар, казахтар јуулыжып, тойлоп салдылар. Балкаштан уруп эткен бир турачак садып алдыбыс. Одус јети јылда айылду болгом. Уйим, ады Бибигүл, одус сегис јылда бир уул тапкан, одус тогус јылда бир кыс тапкан. Кызымды мен Линјилей деп ададым. Ырысту јуртай ла бердибис. Јалакай, јакшы көөркий. Мени Яков дебес, Јажыкпай деп айдар. Казах улус «бай» деген сөсти сүрекей сүүр не. Ончозы «байлар». Мынайып ла иштеп јүрдим.

Одус јети јылда онон улусты база көп лө апарды. Шахтанын јаандарын, озочылдарды, орустарды, казахтарды. Онон Караганданан ыраак јокто, ээн чөлдө, кандый да лагерь бар дежетен. Ондо азыйдагы бийик јамылулардын, албатынын өштүзи деп бурулаткандардын, үйлөрин, балдарын сугуп салган. Мен каранга салып јүрөрим. «Качан ла келип апарбагай» — деп. Је шүүнге илинбай турум ошкош. Финндерле болгон јууда бистен улус албаган. Ороонго көмүр керек. Шахтерлор иштезин деген приказ болгон. Сталиннен.

Ээн чөлдө город. Иштеген јер — јердин алды. Алтайым санаама кирер. Чанкыр туулар, шыгырашкан түрген суулар. База бир эки-үч јыл иштеп ийеле, Јер-Алтайыма јанар деп бек сананып алгам. А не болзо ол болзын. Балдарды Алтайыла таныштырар керек. Төрөл тилине үредер керек.

Мынай јатканча јуу башталган. Мен кадровый командир. Јирме тогус јылда, Даурияда турар тушта, взводтын командири болгом. Бичикчи кижии. Юрист.

Je фронтко албай јат. Ороонго таш көмүр керек. Түни-түжи иш. Курсак коомой. Донбассты немецтер јуулап алган. Уралда, Күнбадыш Сибирьде тудулып турган заводторго көмүр керек! Караганда! Караганда! Мени јук ле төртөн эки јылдын бажында, немецтер Волганын јарадына чыга конуп келер тушта, черүге алгандар. Мен Сталинградта, Курский дугада јуулашкам, Киевти јайымдагам. Берлинге јеткем. Озо баштап взводло, онон ротала, онон батальонло командовать эткем. Кижн кайкаар неме. Бир де шырка јок! Бу ла јанымда улус октордон, гранаталардан, снарядтардан өлүп јадар, а мен тирү. Айтканым јангыс ла — Алтайым! Кудайым! Чын ла кижиде салым деп неме бар эмтир! Кудай салым бербезе, кандый да көрмөс алып болбос! Јуу божогон. Је бисти, јаан ченемелдү јуучылдарды, командирлерди демобилизовать этпеген. Эшелондор бисти күнчыгыш јаар күзүреде ле берген. Јопонло јуу. Капшай ла коркышту јаан өлүмдү. Маньчжурияда тиземе шыркаткам. Төртөн беш јылдын кыжында јандым. Јанып келзем, үйим шахтада иштеп јат, балдарын чыдадып јат. Көөркийдин сүүн турганын не деп айдар. Балдарым казах тилдү. Кезикте мен оморды ондобос. Бибигүл каткырар. Мен кезикте ачынарым, арбанарым. Онон омордын эрмегин угуп, бойым каткырарым.

Карагандада бежен јети јылга јетире иштедим. Ойто ло шахтада. Шырка јаан эмес, иштеерге кем јок. Јаан ишке барарынан мойноп ийгем. Бежен јаштуда пенсиеге чыктым. Онон Алтай јериме јанып келдим. Эмди Чамалда јадырым. Кыскарта айтса бу ла. Ончозын куучындаза он до күнге учына јетире куучындап болбос. Је сен кандый, сен канайып тирү арттын? Сеннеле кожо алтай улустан кижн отурды ба?

— Канай тирү арткам? Бойым да билбезим. Алтай улустан бир кижини көргөм, танып ийгем. Бодозом, ол Астапей Туднаров болгодый. Онон Москвада НКВД-нын ич түрмезинде Сергей Степанович Иртаковко туштагам. Шылучы бис экүни көстөштирген. Мени Бериянын улусы та ненин учун тын «сүүген» болбой? Озо баштап адар эдип јаргылаган. Онон оны он јылла солыган. Төртөн јети јылда, отурап срогым божоордо, база беш јыл кожуп бергендер. Онон јангыс ла бежен эки јылда јайымдаган. Уч јыл ссылкада болдым. Бежен беш јылда Алтайыма јанып келдим. Мени тирүге чыгарбас

деп санангам. Чын ла өскө орооннын кайучызы деп сүрекей тыг быжулаган документ бар болгодый. Ле реабилитировать эдип салган. Партияга ойто тургуссын деп некежерге санангам, оног колым жагып ийгем. Бүгүңги башкараачы коммунисттерди мен ондоп болбой жүрүм. Ол Хрущевтың, оны эбире турган немелердин, сөстөринде көп төгүн бар. Јалканчыш, јабарлаш база ла јайылып, чечектеп өзүп јат... Одус јылдан коммунизм болор деп Хрущев айткан. Бүтпей турум.

...Күн ажып, серүүн кире берген. А куучыннын түгөнер аайы јок. Камык танкы тартылган, сыра ичилген.

— Бис не улус? Бис кандый коркышту салымду улус? Ол Толтоктый, Алагызовтый, Хабаровтый, Строевтий улус одус јети јылда өлбөгөн болзо, олор ороонин корубас беде? Ол Тухачевский, Блюхер эзен жүрген болзо, Гитлердин тумчугын гранда ла кезе чабып салар эди! — деп, Јаков Санабасов бажын јайкап айткан. — Бисти кудай не каргаган? Кандый килиңчек учун? Эң јакшызы не өлүп јат? Килемји кайда? Кижии күүн кайда? Кејирлери кырландап, сөгүжерин ле билер. Бой-бойын тирүүге јип јадылар.

— Билегер кайда? Балдараар?

— Билем? Бибиғүлим өлгөн. Уур иштең. Көөркийдин өкпозине көмүр толуп калган ине. Уулым черүде, офицер. Кызым Семипалатинскте медицинский институтта үренип јат. Бойым эмди бир неме таап алгам. Оныла Чамалда јадым. Јакшы јадым деп мактан та болбозым, јаман јадым деп комыдап та болбозым. Сен кандый? Кижии алган ба?

— А качан алатан? Он сегис јыл түрмеде жүрген кижии?

— Онызы чын.

— Јаш тужым, јалкын ойим аткакту эмиктердин ары јанында өдүп калт, нөкөр. Албанның јеринде. Онон ондый-мындый келиндер туштаган. Јүрегиме јарабаган. Койдон уйуктайтан ойнош эмес, кожо јуртаар эш керек не — деп, Эрел Миронович айткан. — Јаш эмес. Јүрүмнин көп јанын жүрүп салган кижии.

Јаков Михайлович јаан бажы энгилип, нени де терен сананып отурала, сурады.

— Айдарда, Јыртақ одузынан јангыс сен арттын ба?

— Јангыс мен.

— А Јыртақ коркышту јаан кам болгон дежетен.

Кызыл көстү кара мүркүт болуп кубула беретен дежер. Кайкамчылу ла неме база. Мен жүрүмди сананып, сананып, чек кайкайдым. Түндө шыркам сыстаар, уйкум келбес. Кижжи же нени сананбас? Нени ле сананар. Мен бодозом, бу бистин Совет жагыстын, орооныстын судазына, тынына кандый да шүткер, эдү-бук кирип калган ошкош. Көскө көрүнбес, колго тудулбас. Ол бисти жүүлтип, бой-бойысты кыйнап, өлтүр жат. Калжууга экел жат. Айткан сөзис агару, эткен керегис кара! — Санабасов базып барала, көзнөкти кайра ачып, онын бозогозына такталанып отуруп, таңкылай берген. Көзнөктин алдында байбак жодра чечектеп турган. Улалунун суузы араай шылырап агып жаткан. Алтайда кидим жас. Кайран ой. Кижинин узак-узак жүрөр, сүүнер, сүүр күүни келер! Же кемди сүүр? Кандый кудайга бажырап? Кандый салымга иженер?

Узун, чөйбөк кыптын ичи серүүн, Эрел Миронович чүрчеде ле жүгүрүп барып, соок күрөң сыра экелген. Олор ойто ло жиит жылдарын — Шебалинде, Ондойдо, Беш-Өзөктө жүргөн жүрүмдөрин эске алгандар Яков Михайлович фронтто жүрүмин куучындаган. Онон учында айткан

— Кайда ла өлүм. Жуу-согушта өлүм... Ондө база кандый да учур бар не. Сен Төрөлин корып, айлы-журтын корып өлүп жадын. А түрмөдө өлүм? Акту жерге буруладып өлгөн өлүм? Ондый килинчекти неле актаарын? Совет жаг, партия нени көргөн? Э, кижинин тыны неге де турбас. Тфу! Жок! Жаш, ченемели жок солдаттар, баштап тарый жызырт адыштаг, октордон коркор, жана болор. Олорды загранлинияда отурган НКВД-шниктер удур адар. Мынайда эдэрге жараар ба? Каргышту жуу! Казыр жаг! Мен де уулдарды өлүмгө ийгем да! Же трибуналга кемди де бербегем. Бир кезек командирлер калжу, ойинен өткүрө казыр болгондор. Өлүм көрбөгөн он сегис, он тогус жашту уулчак канайып коркыбас? Оны трибуналла бурулап, аткылап салар... Өлүмнөң коркыбас кижжи жок. Ол өрөкөннин алдына ончобыс бажысты эңилтип жадыс. Андый ба, Эрел?

— Андый эмей база.

— Айылдап кел. Чамалда жайгыда сүрекей жакшы!

— Кышкыда да ондо жылу дежет.

— Жылу. Кайран Алтайыс, төрөл жерис. Кадын ичинде жүрзөм, Чамалда, Эликманарда болзом, Чагатов таай-

ым санаама кирер. Кандый талантту кижн болгон эди. Одус жети жылда өлтүрлөбеген болзо, ол нени бичибес эди?! Эмди дэ эзен жүрер! Меге ол коркышту кару болгон. Кайран таайым! Јалакай, јымжак жүректү! Аракыны да ичип ийетен, келиндерди де тудуп ийетен. Эмештең кей-кебизин. А поэт кижн ондый болбой база! Јүрегинде кожон, жүзинде күлүмји, санаазында килемји, карузыш. Ол бистий эмес не! Бистен башка. Кижинин жүрегин торт ло јайнадып ийер. Ондый сөстөрдн ол та кайдан табатан! Таайым эмес болзо, мен кайдан үренетен эдим. Баштап ла Чамалдын школына келгеним, майчык көм өдүгим, тере тоным санаамнаг чыкпас. Мени јаман көрүп, балдар ийде салып, электеп, базынып туратан. Ондый јаман кылыкка балдар кайда үренген? Айлында, улустын ортозында. Мен не айлу шыралагам. Менин јаш жүрегим не аайлу сыстаган! Таайым ар гадап алган эмей. Ол эмес болзо, мен не болорым? Айса тениирим? Уурданарым? Јирме алты жылда мен јети классты божот салгам. Онон совпартшкол. Черү. Юридический курстар. Эки жылдын. Онон-мынаг ла чокыган не. Терен үредү, билиш јок ине.

Күн ашкан. Тенгериге толун ай чыккан. Көзнөктин јанында јодранын јараш јыды узун кыптын ичине толуп келген. Уйуктаар алдында Санабасов сураган:

— Бу сен дворниктин ижине не кирген?

— Квртирага болуп. Бу горкомхозтын квртиразы не! Мында јаткан дворник, база мен ошкош сок јангыскаан неме, божоп калган. Онын энчизин алган кижн мен болорым — деп, Эрел Миронович айткан. Эртезинде Санабасов јана берген. Эжиктен чыгып јада айткан:

— Эрелим, кижн таап алзан, јаман јуудык неме таап алзан, тойго кычыр. Јет келерим, уул. Сен эмди де эр! Бажын јабыс тутпа.

Эки конуп Эрел Мироновичти Иван Иванович алдырган. Карталып калган јан кара столынын кийнинде ол боро көстөри суркурап, уур тынып отурган. Јоон кижн.

— Эрел Миронович, јан јерден звонок болды. Сени, бийик үредүлү кижини, дворник эткен деп, гдылыш јат. Онон сени јурукчы кижн дешкен. Кинотэатрга јурукчы болуп барадын ба?

— Јок, јок, Иван Иванович, мен кемнен де иш сурабагам. Мен дворник ле болуп иштеерим. Онон квртира...

Иван Иванович колын жаңыган.

— Сенин квартиранга кем де тийбес. Ондо ло жат. Түңгей ле жемиретен тура... Журукчынын ижине бар. Кандый да болзо, интеллигентный иш. Сени английский тил билетен дешкен. Андый тилди аамай неме ондоп болбос. А сен ондоп жадын. Орус тилди мененг артык билеринг.

Бу күннен ала Эрел Миронович Яприн кинотеатрдын журукчызы болуп калган. Санабасовтын айтканын Роман Романович аярулу уккан болгодый... Демократ. О кандый жакшы кижиге! Ончолоры мактап жадылар. Же жаан кижиге кенете жада калган. Мынаг улам городто коп жайылган. «Роман Романович — жулик. Камык акча алган. Дезертир — фронттон качкан. Немецкий шпион. Тударга турарда адын ийген. Жок, корон ичкен». «Жок, ол цыгандардын жажытту бароны. Камык аттар уурдаган, Казахстанга өткүрген». «Удабас онын сөйгүн кодорор. Ийттерге чач берер. Бу бистинг жерге кандый ла неме келер»...

КУСКИДЕ ТУТКАН АЙЛЫНА

Баштап тарый жураарга күч болгон. Кол до, көс тө темикпеген ине. Онын учун Эрел Миронович жураган афишаларынан чала уйалып жүрген. Же табынча темиге берген. Жаңгыс ла будуктын жыдынан бажы оорып жат. Жай элес эдип өдүп калган. Бир ле көрзө, күрөң күс жедип келген. «Ой кандый кепшай өдүп жат — деп, Эрел Миронович сананган. Мынайып ла жүрүп карып каларың, оног жаңгыс ла өлөрүң артар».

Эрел Мироновичтин кыбына Наташа каа-жаа кире конор. Киного келген аяс. Онын журуктарын аяктап көрүп отурар.

— Мыны не көрөр? Бу искусство эмес, реклама не — деп, Эрел Миронович бир күн айткан. — Менде эки-жаңгыс журук бар. Эртең кел. Көрөрүң. Узун жайга жүк ле үч этюд бичигем. Мен чала жалку кижиге не. Неме керектебес. Оног үрөн калгам.

Наташа тиштери кажас эдип каткырып ийеле, жүре берген. Кыйалта жок келерим деген. Эртезинде эртең тура жедип келген. Жараштыра кийинип алган. Калың

күргүл чачын толгомолду быыраш эдип парикмахерскийде жазадып ийген жеткен. Онын жарык чаңкыр плаъези, ак пиджагы коо сынына кып эттире кийилип, жаражын ла эптүзин илелеп жат! «Тушташка барып жаткан болбой кайтсын» — деп, Эрел Миронович жүреги чымылдап сананган. Жайгыда ол Наташаны кандый да эр кижиле кожо жергележип, сүүнчилү куучындажып, сквер кечире баргылап жатканын эки-үч катап көргөн. Же Наташага ол нени де айтпаган. Бу келин онын карыкчалду жүрүминде сок жангыс ырызы, сүүнчизи болгон. Ол көрүнзе ле онын санаазы жарый берер. Жүреги неге де иженип, неге де мендеп турар. «Айса болзо, кижиге барарга жат, мени дезе тойго кычырарга келген?» — деп, Эрел Миронович эт-жүреги шимиреп отурган. Наташа жаан креслого жайым отуруп, коо буттарын чалый салып, борозымак көстөриле чокту күлүмзиренип ийген.

— Же, көргүскер, Эрел Миронович! Нени журап, салдаар? Айла мен искусство ондобос аамай кижги. Казанчынын болушчызы ол нени билер? А слер журукчы, жайаачы. Кандый жакшы! Кандый ырыс.

Эрел күртке жарымдай бастырып салган жабызак туралу журук көргүскен. Наташа ого ажару да этпеген. Карга көмүлип калган кандый да турачак. «Бу кинотеатрды айса обкомнын туразын не журабас?» — деп сананып калган. Экинчи журукта ачык көзнөктө ары көрүп отурган кыстын сүри. Онын алдында байбайа чечектеп турган јодра.

— О, бу ла көзнөк, бу ла јодра, а ары көрүп отурган кижги кем? — деп, Наташа сураган.

Эрел Миронович үчинчи журукты алып чыккан. Ондо ол ло ачык көзнөк, көзнөктин ары јанында ол ло јодра. Көзнөктин бозогозында отурган ол ло ок кыс. Эмди жангыс ла бери көрүп алган. Наташа журукты көрүп ийеле, «ох!» — деп, оозын жаба туткан. Турган јерине кенете айлана соккон.

— Бу мен бе, Эрел Миронович?!

Эрел Миронович бир эмеш унчукпай турган. Онон араай айткан

— Сен... Бойыңды таныбай туруң ба?

— Куда-ай! Мен мындый ба?!

— Жүрүмде сен мынан жараш. Бу жүк ле өчөмтик сүр. Сенин бир элес көрүжин. Ол ло.

— Јок! Јок! Көстөрүм керекчел. Нениң учун?

— Билбезим. Байла меге оной көрүнгөн? Мен ол көрүшти жүрегиме тут алгам. А нени сананган, оны мен кайдаң билейин.

— А мен билерим, Эрел Миронович. Былтыр меге сүрекей күч болгон. Ол тушта мен, байла, мынай көргөм! Слер мыны качан журап ийгенеер? Оноң канай жураганаар? Мен мында отурбадым не?

Эрел нени де айтпай, жаңыс ла күлүмзиренип саяган.

— Сен мендеп турун ба?

— Јок. А не?

— Мен сени туштажуга мендеп туру деп...

— Нениң учун?

— Јараштыра кийинип аларында...

— А-а, андый ба?! Эйе, мен туштажуга мынайда кийинип алгам. Бир кижини меге журап туру ошкош...

Наташа креслодон тура жүгүрүп, кыптын тал-ортозына чыга конуп, эки колын талбайтып, сүүнчилү айланыжа берген. Оноң тура түжүп, айткан:

— А слерге, Эрел Миронович, мен канайып коомой кийимдү келетем? Слер кижини жама-ан эттире журап салараар.

— Уй кижини — ол жүрүмнүн чечеги. Јараш ол јараш ла бойы артар. Кийими коомой до болзо. Јурукчы кижинин ич кеберин көргүзерге амадап јат. Оноң уй кижини јогынаң искусство до јок. Ак-јарыкта жүрүм де јок.

Эрел Јаприн жураарынын искусствозы аайынча кичинеке лекция кычырган. Је Наташа оны укпай, көзнөк јеар көрүп, санаазыла кайдаар да јүре берген. Мыны көрүп, Эрел Миронович сураган:

— Сенде таныш уул бар ба?

— Болгон. Сүр ийгем. Көөркийим бол дейт. Бойы айылду-јуртту. Балдарлу. Јетинчи катап кижини алган. Алдамыш тенек неме... Артист. Ого жүрүм — жүрүм эмес, ойын.

— Санааркаба. Јакшы кижини учураар — деп, Эрел Јаприн нениң де учун сүүнип айткан. Санаазы кенете јениге берген. Кандый јакшы! А Наташа — молодец. Оноң ары-бери жүгүрүп, казан аскан. Наташа столго аш-курсак тургускан. Экү чайлап, оны-мыны куучындажып, энирге јетире отуруп калгандар.

Эрел Миронович искусство керегинде, улу журукчы-

лар керегинде көп немелер айткан. Гуркиннинг журуктарынын мактаган. Же Наталья канайып та лапту тыгдаза, көп немелерди ондоп болбой турган. Мыны Эрел Яп-рин онын көстөрүнөн билип ийген.

Алтын бүрлер айланышып, агаш тротуарлардын, ас-фальты жок бозыр таш оромдордын үстине төгүлүп турган. Хрущевты ижинен сүргүлөп ийген. Ол керегинде жүзүн-жүүр шоодылганду куучындар жүргөн. Јагда Јаңы улус. Јаан, јалбак кабакту, грузин бе айса молда-ван ба бүдүмдү кижинин портреттери аңылу јуундар эдер залдарда тура берген. Кайда ла болзо, јаан ка-бакту кижинин сүри. Оны мактаган кыйгылар там ла тыгып турган. Кечэ ле кудай болгон Хрущевты тепсеп салгандар. Бүгүн Брежнев. Бүгүн өскө кудай! Эрел Ми-ронович афишаларды јурап ла турган. Иш јилбилү, је јал сүрекей ас. Дворниктин јалынан ас. Бир күн сүүш керегинде кандый да кинофильмнин рекламазы кел-ген. Ондо Кавказтын кижизи ошкош чырайлу герой үй кижини көзе кучактап турган эпизод бар болгон. Эрел Мионович оны сүрекей јилбиркеп јурап, кутустанып, чек ле Брежневке түңей эдип салган. Јаңыс ла алдыгы эрдинин калпыгын јаанадып, ээгин салактадып салган. Афиша үч күн турган. Ого кем де јаан ајару этпеген. Же онын јаныла обкомнын качызы өдүп јадала «о, ку-дай! — деген. — Бу, бу Леонид Ильич туру не?!» Ја-нында турган кижі јөмөжип айткан:

— Чып ла чын! Брежнев! Как ла бойы. Ол керегинде кино бслор бо?

— Бу нени айдадаар? Генеральный качы келиндер кучактап јүретен бе?

— Айса јаш тужын көргүс јат?..

— Јаш та тужын мынай көргүзөргө јарабас!

— Же түңей не! Түңей. Мыны кандый күлүк јараган?

— Кабактары! Тумчугы! Јаңыс ла эрди эмеш капчык!

Оноң звоноктор канча-канча кабинеттерде шыңы-ража бербей база. Обкомнын качызынан отделге, от-делден инструкторго, инструктордон горкомнын качы-зына, горкомнын качызынан, отделге, отделден гор-исполкомнын председателине, председателден куль-тура бөлүгине, культура бөлүгинен кинотеатрдын дирек-торына. Кинотеатрдын директоры афишаны барып көрзө, «Леонид Ильич!». Директор үй кижі оны кодоро тартканын бойы да билбей калган. Оноң афишаны Эрел

Мироновичтин кичинек, бийик көзнөктү кыбына экелип, кассирле кожо, полго тирс тургузып, чыгырып ийген;

— Бу кем?!

— Кижн.

— Кижизин көр турум. Кем? Кем дейдим?

— Артист. Рекламадан журадым.

— Хулиган! Чачы буурыл, а хулиган!

— Анна Ивановна, не болгон?!

— Не болгон, не болгон! Бу Брежнев! Партиянын генеральный качызы! Ленонид Ильич! Оны үй кижн ку- чактап алган эдип журап салган. Аракы ичип, жүүл тур- ган болбойын?

— Ненин учун? Нези түнгей?

— Кабагы!

— Ондый кабактар жагыс Леонид Ильичте бе?

— Эриндери! Бастыра чырайы!

— Эриндери? Брежневтин эриндери мындый кал- пык па? Чырайы мындый тенексү бе? Слер нени айдып тураар?

— Лок! Же түнгей! Как ла бойы.

— Слер башчыны не жамандап жадаар! — деп, Эрел Миронович ичинде каткызын жажырып, кыйгырып ий- ген. — Брежнев? Леонид Ильич? Бистин башчы мын- дый ба? Ненин учун түнгейлеп жадаар? Бу психологичес- кий портрет. Бу кей-кебизин, аракызак, төгүнчи-жулик! Бистин сүүген Леонид Ильич мындый ба?! База катап сурап турум!

Кинотеатрдын директоры алаатый берген:

— Же түнгей не, түнгей!

— Рекламада артисттин чырайы кандый, көри- гер. — Эрел Миронович столынын кайырчагынаң кичи- нек фотожурукты алып берген. Ондо чын ла жалбак ка- ра кабакту кижн. Анна Ивановна фотожурукты ла афи- шада журукты түндештирип, ары-бери базып турган. Бир көрзө түнгей, бир көрзө башка. Чын ла Брежневке түнгей кандый артист бу?

— Керек болзо, журукчыларды жуугар, түндегер. Экспертиза эткер. Ол тушта чын уят болор. Леонид Ильичтин тумчугынын үттери мындый ба?

— Та. Билбезим. Же түнгей не! Түнгей!

— Афишада журук Леонид Ильичке түнгей деп кем айтты?

— Обкомнын качызы...

— Ол кижн политический јанынан јастыра сөс айткан. Озо баштап тундеп көрөр керек, онон айдар керек!

Анна Ивановна, кыскачак сынду, јоон оборлу үй кижн, ары-бери болчондоп базыл, афишаны база катап ајыктап көрөлө, айткан

— Мен журукчы эмезим. Је бу афишаны јоголтып салгар. Онөтөйн эткен болзоор, ойто катап түрмеге барараар. Эмезе јүүлгектердин туразына сугуп салар. Мен слерге баштап тарый кату кезедү эдип турум. Обкомнын качызы јастыра гйтпас. Ох, тунгей! Тунгей не, Эрел Миронович! База мындый неме болзо, иштен чыгара сүрүп ийерим!

Онон болчос эдип, кичинек кыптан чыга конгон...

Јаңы јылдын байрамы јууктап келген. Калын карлу, калапту соок кыш турган. Городтын јабызак агаш туралары көзнөктөринин тал-ортозына јетире карга базыртып салган. Олордын трубаларынан терек, аспак агаштын кычкыл јытту чанкыр ыштары јайылып турган. «Јаңы јыл... Кандый да болзо, јаан байрам. Наташа келбесе, ого јүк Андрей Матвеевич кирер? Айса Иван Иваныч?» — деп, Эрел Миронович сананган. Онын канча күнге сананганы јаңыс ла бу. «Наталья келгей не айса јок не? Оны айылга кычырар ба? Айса кычырбас па? Је кычыр. А мойноп ийзе? Ол тушта канайдар? Јаш келин. Јаш улустын аразына барбай база. Ол бери је не келер? Јүк ле килеп јат ине!» Ондый да болзо, ол сүрекеј језап белетенип алган. Керек дезе ананас, кара үркене экелген. Оны Алтайторгтын јааны јаңы јылдын уткуулдарын келеп језап бергени учун сыйлап турбай. Туранын ичи ару. Печкеде кургак аспак күүлөп күйүп јат. Столдо јүзүн-јүүр курсак, мөнгүн башту шампан аракы. Алтан беш јылдын калганчы күни. Тун ортодо ончо улус чөөчөйлөр көдүрер, хрусталь бохалдар шыңкыражар. Ол дезе мында, коридор ошкош үзүн кыпта соксойып калган јаңыскан отулар... Айса јылу күлүмзиренип, кем де онын эжигин ачар? Ол ой өткүрип, терен креслого чөнгө отуруп, английский тилдин сөзлггин ачып, кычыра берген. Сөстөрдиг учурын ол ончозына јуугын билер. Эрмектерди кычырып, санаазында көчүрип отулар. Је сөстөрдн айдарга сүрекеј күч. Английский тил сан башка — бичилгени бир айдылганы чөк өскө. Ого көрө француз тилди үра-эрге

јангил. Јараш, јымжак тил. Итальян тил база андый.

Түн ортозы јууктап келеткен. Кем де јок. Эжикти кем де токылдатпай јат. Эрикчелди көмө базар наме таппай Эрел Миронович эки јүс граммнын бокалына кабак аракыны толтыра урала эски јыл учун, өдүп калган күндер учун јык берип ийген. Оны Иван Иванович айлына кычырган, Андрей Матвеевич кирип бар деп сураган. Натальянын келерин каранга сакыбаган болзо, ол Иван Ивановичтин айлына барар эди. Јаңы јылга јетире он беш ле минут артарда эжикти кем де токылдадып ийген. Эрел Миронович јүреги типидеп, эжикти ачып ийзе, ба, кем деп бодойтон эдин? Андрей Матвеевич бажын бөкөйтип, бөркин ушта согуп, ары-бери јайкап, сүмелү-сүмелү көрүп, каткырып турды. Јапрининг санаазы өчөмиктеле берди.

— Уткып турум, Эрел Миронович, келип јаткан јаңы јылла! Јаңы ырысла! Христо-ос кудай тирилге-ен. Ленин эзендик болзын!

— Өрө өткөр, Андрей Матвеевич! Отургар! Је бу пасха эмес, јаңы јыл не?

— Јок! Јок! Өрөкөн. Мен бут бажына! — Ол тизелерин бүктелтип эки-үч катап соксос-соксос эткен. Мынызы туку јебрендеги өйлөрдөн келген реверанс па айса кандый? — Бир ле чөбөйдү ууртап ийеле јүре берейин. Бош јок. Тен слерге ле болуп келдим! Уткып ийерге! А Христос — ол Ленин!

Оноң чөбөйдө аракыны јык берип ийеле, тыйт-тыйт этире каткырып, чыга конгон. Ак карлу бсзомтык телекейде элбис чилеп, јылыыйп калган.

— Менин үйим карга-ан, је јара-аш — деген. — Партизанка, молдованка собирала виноград. Оноң көрзө, Андруша Аркытов. Хи-хи-хи.

Гражданский јуунын јылдарында Андрей Матвеевич от-калапту эр болгон. Јалмажында үлдүлү, јардында бешадар мылтыкту учуртып јүретен дежер. Адазы аргалу-чакту кижги. Школ ачып, качы јалдап, уулдарын бичикке үредип алган. Онын учун Андрей Матвеевич бойынын өйинде бичикчи кижги болгон. Бир көрзө, актарла кожо, бир көрзө, кызылдарла кожо учуртып јүретен деп айдыжар. Аракы ичетен, кутустанып јүретен, келиндер тудатан, је кижги өлтүрбеген, шок этпеген. Оноң кенете јылыыйп калган. Одузынчы јылдарда Ойрот-Турага келеле, партизан-коммунист үй кижинен

алала, тым јада берген. Кемле де удурлашпас, кериш-пес. Јобош, уккур. Алтай тилдин грамматиказын тыг билер. Ол ло редакцияда, издательстводо корректор болуп иштеп жүрер. Орус тилден алтай тилге политический брошюралар көчүрүп турар. Онын учун ондогы лозунгтарды ончозын үренип алган. Аракы ичсе, жаңыс ла ол лозунгтарды кыйгырар. Өскө неме айтпас...

Андрей Матвеевич жүре берерде, Эрел Миронович ойто ло сок жагыскан артып калган. Радио ажыра куранттар шыгырап, он эки час согулган. Эрел Миронович шампанскийди ачпай, кабак гракыдан урала жаңы жыл учун, жүрегине кару көөркий учун ичип ийген. «Келбеди... А не келер? — деп, бойында сананган. — Онын келер де учуры жок. Мен кем? Карган. Сок жагыскан јаткан каторжник. Өткөн дө, келер де өйи жок кижги. Ол, байла, жаңы жылдын балында болор». Онон эрикчелдү ары-бери базып турала, санаазына мындый неме сылт эткен. «Айса ол оору. Айса оныла кандый бир түбек болгон? Айса ол мени сакып отурган? Ненин учун ол келер? А мен не барбас? Мен онын квартиразында бир ле катап болгом!» Ол түрген-түкей кийинип, туразынан чыга конгон. Бир ле билинип келзе, скверди кечире жүгүрүп бараткан. Онон Тугайанын эдегинде кичинек тыйрык оромдо болчок туранын јанына једип барган. Туранын көзүнөгінде јарык от, је табыш жок. Карганак жагыскан отурган болбой кайтсын. Кандый да болзо, кирер керек. Жаңы жылла уткып салар керек. Эжикти токылдаткан.

— Киригер — деген үн.

Кирип барза, кыптын тал-ортозында кара бөслө кыптай тартып салган кара межик турган. Межикте тумчугы сүүрейип, көстөри онкойып калган карган эмеген јаткан. Ол эмди нени де айтпазым дегендий эриндерин јырс кымынып алган. Межиктин јанында кудайдын сөстөрүн кычырып отурган карган эмеген јаан кара арчуулынын алдына книгазын јажырып ийген. Тууразында Наталья ла кандый да үй кижги отургандар.

Эрел бөркин уштып, јакшылажкала, печкенин јанында элбек тактага отура берген. Эмеген бичигин чыгарала, ойто ло кудайдын сөстөрүн кычырып бачитаган: «Аданын-уулдын агару тыннын адынан ами-инь. Агару Мария энебис, кижилик кыйынын бойына алынган Христос кудайы-ыс»... Ол сөстөрдү шымыранып айдып ла

јат. Сөстөр бирде угулар, бирде угулбас. Олор та карган эмегеннин оозынан чыгып турган, та оларды бу эски кичинек тура шымыранып турган, та ыраак элкемдерден, жылдыстарлу тегериден келип турган.

Бир недеде мынан озо карганак кенете тыгыда оорый берген, үч күн мынан озо кызына телеграмма ийдирген. Онон кече тагары жуукта амыр ла тым атана берген. Нени айдар? Унчугышпай таг атканча отура конгондор. Эртен тура эмеендер келген. Кудайдын кожондорын кожондогон. Эрел Мионович ары-бери жүгүрип, азыйда кожо аракы ичетен таныштарын жууп, аракыла жалдап, јер кастырган. Күскиде кенете калыг кар түшкөн учун јер калыгжый тонбогон эмтир. Јагы жылды темдектеп тыгыда тудунып ийген күлүктер терлери төгүлгилеп, онтогылап, чичкечек, терен ороны казып ийгендер. Наталья иштеп турган столовыйдын аксак совхозы адын чанактап, карган өрөкөннин јенгилчек сөөгин тартып апарган. Чанактын кийнинен Эрел Мионович, Наталья, карганактын кызы, база үч карган, кара арчуулду эмегендер јорголой базып бараткандар. Городтын үстинде сооктын боро туманы...

Карганактын кызы эки-үч оос ыйлап ийеле, энезинин мандайынан окшоп, жүзин туй јаап салган. Карган эмендер карыкчалду кожондорын чөйип, кудайдын сөстөрүн айдып, улу тынгылап, көстөрүнүн јаштарын кара арчуулдарынын учтарыла арчып тургандар.

— Јер сеге јундый јымжак болгой, Евдокия! Ончо кинчегинди Иисус Христос кудайыс таштагай. Ак-јарыкта сен көп шыра көргөн, сүнен сениг райда жүргей... Амишь — деп, карганактардын бирүзи айткан.

Јер казачы күлүктер керекти капшай бүдүрип, «амыр уйукта, јаанак» — дежип, база бир стаканнан туда бергендер. Арткан шилдерди кармандарына сугуп, күректерин, ломдорын чанакка чачып, төгди төмөн түргендей баскандар. Олордын бирүзи ачу-ачу ыйлап турган. Экүзи дезе «Тербезен» деп кожонды кожондоп, сөстөрүн булгагылап, ары-бери јайканыжып барып јаткандар. Аксак Петя чанагына карганактарды отургызып, мантадып ийген. Наталья, Эрел Мионович, өлгөн өрөкөннин кызы соокко чыдашкылабай жүгүре базып ийгендер. Кандый да болзо, карган өрөкөннин казанын ичип барар керек. Айылдаш кижии үйиле кожо карганактын алты айлу чочкозын сойып, казан азып салган-

дар. Ол күн база орой түнге јетире отурарга келишкен. Наталья неге де кунугып, терең сананып калган отурган.

Онон эки недеге бажында эгирде араай кирит келген. Эрел Миронович нени де сурабай жаңыс ла удурга көргөн. Онын тонын чечип, илмекке илип салган. Наталья терең креслого отуруп, буттарын чөйө тебип, карыкчалду көрүп айткан.

— Мен карганак чылап өлүп калзам, мени кем де көрбөс. Онын јаман да болзо кызы бар. Ол једип келген. Кандый да болзо, јууп салган. Бу не јүрүм?

— Мария јана берди бе?

— Јана берген. Энемнинг туразына јаска јетире јадар болзон јат деген. Јатпас болзон, айылдажымга күлүчти табыштырып бер. Олор көрүп јадар болгон деп айткан. Оndo кижии канай јадар? Өлгөн кижии чек де көзиме көрүнип турган неме ошкош. Өскө квартира бедреер керек. База ла базар керек. Уйазы јок куш... А, кайдалык! Канай-канай јүрбей!..

— Бери көчүп ал — деп, айтканын Эрел Миронович бойы да билбей калган. Онон чырайы кызарып, јиткезин тырмап, кошкон. — А мен сенингу турага көчүп алайын. Мен өлгөн кижиден де, онын сүринен де коркыбай јадым... Өлгөн кижии ол нени эдер? Ол Евдокия ошкош өрөкөн? Тирү улустаң коркор керек.

Наталья ол јаар кайкаганду көрөлө, јылу ла быйанду күлүмзиренип ийген. Онон өрө туруп, аяктар јунган. Казан аскан. Эрелдин фартугын кийип ийген. Ончо немени айылдын ээзи үй кижии чилеп эде берген. Холодильниктег курсактарды чыгарып, столго тургускан. Эрел Миронович эдер немезин таппай эпјоксынып, печкенин оозында таңкылап отурган. Столды белетейде, Наталья айткан.

— А бүгүн эски тооло јаңы јыл эмес пе? Отургар. Онон одош-тедеш отуруп, хрусталь бокалдарды шыгырада сүзүштирип ийгендер. Нени айдар? Оны-мыны куучындашкан. Телевизор көргөн. Жаңыс ла Натальянын чырайы кызарып, көстөри күйүп турган. Наталья аяктарды јуунадып, јунуп салала, фартукты чечип, туура салып койоло, эжик јаар баскан. Эрел Миронович оны үйдежерге өрө туруп, база эжик јаар ууланган. Наталья тонын јамынып, күлүмзиренип айткан.

— Мени үйдешпегер...

Оноң чыга берген. Эрел Миронович бастыра быйы изип, жүреги аайы жок тирсилдеп, сананган: «Кудай-май! Чын эмеш пе? Чын ла артып калар ба? Артып калза, канайып конор? Кандый да болзо, ол эр кижине», Наталья кирип келген. Тонын илип койгон. Оноң Эрел Мироновичтин орынынын жанына базып барала, үстинде жабынчыны экчелей тудуп, туура салып койгон. Орынга такталанып отуруп, сопогын уштыган. Алаканын төжине жаба тудуп, тымый берген. Нени де сананган, нени де эске алынган...

Оноң база бир эмеш сананып отурала, бийик көзнөк жаар көрүп, калың чачында тепчилгелерди алып, үни чала тыркырап унчуккан:

— Отты өчүр.

Өчүргер эмес, өчүр. Оны баштапкы ла катап сен деп айдып жат! Эрел Миронович отты өчүрүп ийеле, ары көрүп, печкенин жанында шык отура берген. Наталья кийимин сууруп, шылырап турала, орынга жадып, керилип, жылу тынган. Эрел Мироновичтин жүреги көксинен чыгара секирип ийгедий тирсилдеп, чыткыттарында кан чытылдада согулып жат. Бир эмеш унчукпай жадала, үни тыркырап араай айткан

— Не отурын? Кел. Коркыба. Керек жок болзом, мойныга илинбезим. Эртең таңла жана берерим.

Эрел Миронович база бир эмеш унчукпай отурган. Оноң нени де, кандый да сескир анды үркүтпеске турган чылап, чечинип, орыннын жанына араай базып келеле, жуурканнын алдына кире берген. Жүреги тирсилдеп, тым жаткан. Уй кижини кандый изүү, эрке. Оноң кенете анда-на согуп, сүүген көөркийин кучактай алып, коркышту тын суузайла соок суу ичкен чилеп, онын тишкексимек эриндерине изүү кургак эриндерин жаба туткан. Торт ло изүү, күкүрттү тегери жерди кучактай алып, оноор тоозы жок жалкындар чачып турганыла түңгей. Эркекелип алып, экү тымып, эбире телекейди тындап жаткандар. Эбире ын-шың. Түн караңгуй. Жаңыс ла стенеде час араай чатылдап жат...

— Сеге кандый? Лакшы ба, көөркий?

— Сүрекей жакшы, кайраным. Ойнобогон ойыным ойноп алайын деп. Ого жүк жарымын да болзо. Сүүлбеген сүүжимди сүүйин деп. Сүрнүгип өлөтөн дө болзом! — деп, Эрел Миронович айткан. — Сени база канай эркеледер, көөркийим?

дар. Ол күн база орой түнге жетире отурарга келишкен. Наталья неге де кунугып, терең сананып калган отурган.

Онон эки недеде бажында эгирде араай кирит келген. Эрел Миронович нени де сурабай жаңыс ла удура көргөн. Онын тонын чечип, илмекке илип салган. Наталья терең креслого отуруп, буттарын чөйбө тебип, карыкчалду көрүп айткан.

— Мен карганак чылап өлүп калзам, мени кем де көрбөс. Онын жаман да болзо кызы бар. Ол жедип келген. Кандый да болзо, жууп салган. Бу не жүрүм?

— Мария жана берди бе?

— Жана берген. Энемнинг туразына жаска жетире жадар болзон жат деген. Жатпас болзон, айылдажыма күлүчти табыштырып бер. Олор көрүп жадар болгон деп айткан. Оңдо кижичи канай жадар? Өлгөн кижичи чеч де көзиме көрүнип турган неме ошкош. Өскө квартира бедреер керек. База ла базар керек. Уйазы жок куш... А, кайдалык! Канай-канай жүрбей!..

— Бери көчүп ал — деп, айтканын Эрел Миронович бойы да билбей калган. Онон чырайы кызарып, житкезин тырмап, кошкон. — А мен сенин тураңа көчүп алайын. Мен өлгөн кижиден де, онын сүринен де коркыбай жадым... Өлгөн кижичи ол нени эдер? Ол Евдокия ошкош өрөкөн? Тирүү улустан коркор керек...

Наталья ол жаар кайкаганду көрөлө, жылу ла быйанду күлүмзиренип ийген. Онон өрө туруп, аяктар жунган. Казан асқан. Эрелдин фартугын кийип ийген. Ончо немени айылдын ээзи үй кижичи чилеп эде берген. Холодильниктен курсактарды чыгарып, столго тургускан. Эрел Миронович эдер немезин таппай эпюксанып, печкенин оозында таңкылап отурган. Столды белетейле, Наталья айткан

— А бүгүн эски тооло жаңы жыл эмес пе? Отургар.

Онон одош-тедеш отуруп, хрусталь бокалдарды шыгырада сүзүштирип ийгендер. Нени айдар? Оны-мыны куучындашкан. Телевизор көргөн. Жаңыс ла Натальянын чырайы кызарып, көстөри күйүп турган. Наталья аяктарды жуунадып, жунуп салала, фартукты чечип, туура салып койоло, эжик жаар баскан. Эрел Миронович оны үйдежерге өрө туруп, база эжик жаар ууланган. Наталья тонын жамынып, күлүмзиренип айткан

— Мени үйдешпегер...

Онон чыга берген. Эрел Миронович бастыра бойы изип, жүреги аайы жок тирсилдеп, сананган «Кудай-май! Чын эмеш пе? Чын ла артып калар ба? Артып калса, канайып конор? Кандый да болзо, ол эр кижинче». Наталья кирип келген. Тонун илип койгон. Онон Эрел Мироновичтин орынынын жанына базып барала, үстинде жабынчыны экчелей тудуп, туура салып койгон. Орынга такталанып отуруп, сопогын уштыган. Алаканын төжине жаба тудуп, тымый берген. Нени де сананган, нени де эске алынган...

Онон база бир эмеш сананып отурала, бийик көзнөк жаар көрүп, калың чачында тепчилгелерди алып, үни чала тыркырап унчуккан:

— Отты өчүр.

Өчүргер эмес, өчүр. Оны баштапкы ла катап сен деп айдып жат! Эрел Миронович отты өчүрүп ийеле, ары көрүп, печкенин жанында шык отура берген. Наталья кийимин сууруп, шылырап турала, орынга жадып, керилип, жылу тынган. Эрел Мироновичтин жүреги көксинен чыгара секирип ийгедий тирсилдеп, чыткыттарында кан чытылдада согулып жат. Бир эмеш унчукпай жадала, үни тыркырап араай айткан

— Не отурын? Кел. Коркыба. Керек жок болзом, мойныга илинбезим. Эртең тагла жана берерим.

Эрел Миронович база бир эмеш унчукпай отурган. Онон нени де, кандый да сескир анды үркүтпеске турган чылап, чечинип, орыннын жанына араай базып келеле, жуурканнын алдына кире берген. Жүреги тирсилдеп, тым жаткан. Уй кижинче кандый изүү, эрке. Онон кенете анда-на согуп, сүүгөн көөркийин кучактай алып, коркышту тын суузайла соок суу ичкен чилеп, онын тишкексимек эриндерине изүү кургак эриндерин жаба туткан. Торт ло изүү, күкүрттү тенгери жерди кучактай алып, оноор тоозы жок жалкындар чачып турганыла түңгей. Эркележип алып, экү тымып, эбире телекейди тыгдап жаткандар. Эбире ын-шыг. Түн караңгуй. Жаңыс ла степеде час араай чатылдап жат...

— Сеге кандый? Жакшы ба, көөркий?

— Сүрекей жакшы, кайраным. Ойнобогон ойыным ойноп алайын деп. Ого жүк жарымын да болзо. Сүүлбеген сүүжимди сүүйин деп. Сүрнүгип өлөтөн дө болзом! — деп, Эрел Миронович айткан. — Сени база кандай эркеледер, көөркийим?

— Мен сеге ончозын куучындап бергем. Сенен озо эрлер билгем. Јескинбей турун ба? Ару жүрер арга јок болгон... Ајса та не болгон, бойым да билбей турум.

— Көөркийим! Бу сен нени айдадың? Сен меге ончо кыйыным, шырам учун кудай ийген сый. Сен ару! Сенде кандый да кир јок. Сенде буру, кинчек јок! Ол јанынан сананба да. Качаннын качан да. Бир сөс айтпазым. Ташка чыксаң тайагың болойын, талай кечсенг кайыгың болойын... Кайраным, кайраным.

— Јастырдым деп санааркабазың ба? Јаман көрбөзүң бе?

— Бу нени айдадың? Нени айдадың, эркем?

— Айдарда, мен артып јадым.

— Артып кал. Олордин өлгөнчө эш-нөкөрим... Мен сени көргөн лө бойымча сүүгем. Уулчак чылап. Канча санангам, шыралагам...

— Менин база күүним јеткен. Је сен не айтпадың, темдек не бербедин? — деп, Наташа шымыранган. — Мен база санангам... Алаңзыгам. Мен кандый да болзо, үй кижине, Эрел... Кайраным. База катап тың-тың кучактап ий...

Эртезинде Натальянын бор-боткозын Эрел Миронович кол чанакла тартып келген. Тоолу күннин бажында ЗАГСка барып, эмеген-өбөгөн улус болуп, бичидип салгандар. Шак мынайда эдер деп Эрел Миронович некеген. Кичинек кыпта јаан эмес јыргал болгон. Иван Иванович үйиле кожо келген. Столовыйда иштеген келиндер кожондоп, бийелеп тургандар. Бу күннен ала экү ырысту, сүрекей нак јуртай бергендер. Акча бар, кийер кийим бар, эки ле бойы. Сананар, санааркаар неме јок. Төжөк сообой, сүүштин ойыны күүнге тийбей турган. Мынайып төрт јыл өткөнин билбей калгандар. Бир күн Наталья орыннан туруп келеле, куру ичин сыймап көрүп, кату, болчок төштөрүн тудуп көрүп, карыкчалду айткан

— Мен качан да бала таппайтан эмтирим. Байла кемжигип калгам... Баштапкы баламды инделтип турар тужымда. Эмди канайдарыс, Эрел? Сеге бала таап берерге санангам. Бу кудай мени не каргады? Бу ла кыпта бир кичинек-ек неме жүгүр жүрген болзо! Кандый ырысту болбос эдибис. Бала јок ол не жүрүм?

— Бу нени айдадың? Ох, сенин фигурант кандый јараш!

— Фигура? Ол меге не керек? Мен натурщица эмезим! Мен сенин эш-нөкөрүң. Сен жаан жагыра эттин. Ол текстек казанчы үй кижиси бир шоферго барган. Эмди эки балалуу. Кандый ырысту. Сен оны алган болзоп, балдарлу болор эдин! А бала жок кандый жүрүм, Эрел?

— Айса мен бурулу? — деп, Эрел төмөн көрүп унчуккан.

— Жок, мен бурулу. Мен ырызы жок кадыт. Мени сүрүп ий! Оскө кижиси таап ал. Айса балдарлу болорун, угы-төзин үзүлбес, адын ундылбас.

Онон орынга жада түжүп, ыйлай берген. Эрел эдер немезин таппай ары-бери базып, тагкылап турган. Ол оны өңдөйтө тартып, көстөрүнүн жаштарын арчып, калын күргүл чачын сыймап, токынадып, айткан:

— Ыйлаба, кайраным, карыкпа. Докторго көрүн, эмден, курортко барып кел. Кем билер... Айса кудай биске ырыс берер?

— Көрүңгөм. Болбос деген. Курортко барзам, жазылар болор деп турун ба?

— Келиндер барып эмденип жадылар.

— Келиндер! Кудай бербеген немени курорт береттен туру. Жок, барбазым! Айса кожо бараак...

— Мен оору эмезим — деп, Эрел айткан.

Мынайып жүрөле, Наталья ичер боло берген. Иштең эзирик келер. Кезикте орой жанар, калагы. Айылга аракы экелер. Кандый да алаңзулу улус жуулар. Тал-табыш, кожон-комыт. Баракта жаткан улус ачынган, түймеген, горисполкомго комыдалдар бичиген. Амыр бербей туру дешкен. Бир күн Иван Иванович келген. Ол жайбагдап, шөлкөк жаагынан терин арлап, уур тынып айткан:

— Же, Эрел Миронович, квартираны жайлат. Эмезе тал-табышты токтот. Улус комыдап жат. Алкаштар жууган дейт. Мен сенен мындый кылык сагыбагам. Же айылдаштарыңнын айтканыла болзо, мында үйүң бурулу. Жакшы ла келин болгон эди. Кайтты? Мыныла не боло берди? Удабас иштең сүрдүрер.

Эрел Яприн нени де айтпаган. Ол база нени айтсын! Үйи ненин учун ичип турганын канай жартайтан эди...

Эңирде айлына келзе, база ла эзирик кампания. Тал-табыш, тагкынын ыжы. Ыт. Наташа калагы эзирик бийелеп турган. Эрел Миронович ачынганынан торт ло билинбей калган. Ол эзирик келиндерди, өбөгөндөрдү кабыра тудуп, эжиктен чыгара мергедеген. Удурлаш-

кандарын јырс-марс берип, чыгара сүрген. Наташа онын колына кадала берген.

— Сокпо, сволыч! Тийбе! Олор менин улузым!

Эрел эбире соголо, онын јаагына јырс тажыйла, эжиктен чыгара ийде салган.

— Јүр, кадыт! Јүр! Јырга!

Оног айылдын ичин оодып-сайып, от-јалбышла тундуруп ийер күүни келген. Бастыра бойы тыркырап турган. Баракта јаткан улус ончозы эжикке чыгып келгендер.

— Туку качан сүрер керек болгон! Слер ойиненг өт-күре јалакай, јакшы кижиле! Олор неме ондоор бо? Ја-ныс ла јударын билер... Салдым јүрүмге үренип калган улус.

— Уй кижини үредер керек, согор керек — деп, өдүк көктөөчи өбөгөн айткан. — Мен Марухамды кату тут јадым. Айына бир катап берижин бербезенг, уучазын јайкап база берер. Онын учун эр кижиле эр болор керек!

— Мария јакшы келин. Ол кайдаар басты? Кемле јүгүрди? Бойың јүүлип, күнүркеп јадың! Оны эзирикте сок јадың. Бир күн өлтүр саларың, түрмеге киреринг!

— Наталья јакшы ла келин болгон! Бу не болеерт? Неден улам ичип турган келин бу? Мындыј јакшы јадала.

— Ол бир Эльвира деп кадыт баштап јат.

— Өгөөнин тирүүге јип салды бу. Јакшы јүрүмнен онызы буунып өлди эмеш пе! Онын ла бажына чыгып болбой јүрүп.

Эки-үч күнге Наташадан суру јок. «Сокпойтон не-мени — деп, Эрел бойында сананган. — Онын ордына араайынан айрыл калар керек болгон. Эх, көөркийим, кайраным. Је кайткан? Кайткан ол? Айса чөкөгөн? Кандый ырысту јаткан эдибис». Је төртинчи күн Наташа кирип келген. Кийими кирленип, уужалып, чачы семтейип калган. Ол нени де айтпаган. Ару кийимин алып, мылчага јүре берген. Эрел Миронович база нени де айтпаган. Мылчадан јанып келеле чай аскан, курсак јазаган. Эрел Мироновичтен көстөрин јажырып турган. Та ачынып јүрген, та уйалып јүрген? Эрел Миронович ого килеп, ичи ачып, онын јанына базып келеле, ийни-не колун салып, араай айткан:

— Наташенька! Ачинба. Је тудун болбодым. Тажып

ийдим, бойым да билбей калдым. Коркышту ачынгам не.

— Кемди?

— Сени!

— Мени? — Онон төмөн көрүп, эриндери тырлажып, айткан. — Тажыыр эмес, өлтүрөр керек болгон! Кайыш камчыла ыра чыбыктаар керек! А сен! — Ол тура жүргүргөн. — Интеллигент, бийик үредүлү кижси. Ондый улусты гуманист дейтен беде? Оозың ачала отурган. Меге, үйинге килеп, алкаштарды сүрбеген! Сүрөр керек болгон. А олор, жүс жок ийттер, менин эдегим ачарга албадан турган. Сен көс жок по? Айса сеге түней ле бе? Мени олорло кожо тенип жүрүп, өлзин деп сананган ба?

Эрел Миронович неме айдып болбой алаатый берген.

— Бу нени айдадың, Наталья? Кандый сөстөр! Кандый бурулаш!

Онон Наталья кенете өксөп ыйлай берген.

— Көөркийим! Кайраным! — деген. — Жаманым ташта! Билеринг бе? Мен сенин бир де сабарыңа турбазым. Ончо кинчэк менде, ончо буру менде! Кудай бисти не мынай кыйа көргөн?! Ненин учун бисте балдар жок?! Оның ачузына чыдабай ичкем! Коронло коронды базарга, ачула ачуны базарга... Же неме болбоды. Канайдар? Же айтсан, канайдар?

— Канайдар, Наташенька? Жүрөр... Иштээр... Улустын учына түшпес — деп, Эрел Яприн карыкчалду унчуккан. Онон печкенин жанына отуруп, түнгзүйип, таңкы тарткан. — Бу чай неме ассан. Аштап турум. Сен жокто тамалымнаң курсак ашпай жат.

Бу чугааннын кийнинде экү ойто ло эптү журтай бергендер. Мынайып эки жыл өтти. Эмди экүден экү айгыланып, туйказынан ичип тургандар. Кажы ла амыраар күнде столдо кабак, эмезе сыра, эмезе кызыл аракы. Наталья азыйда чылап седеркеп кийинбэс те. Эрел Миронович те аракыга кирип, үрелип жүргенин билип турган. Же токтодынар арга жок. Кандый да кара ийдэ там ла төмөн, там ла төмөн апарып жат. Афиша журайтан иш те күүнине тийген. Кинотеатрдын директоры да кыландап турар боло берген.

Кайда ла жаан кабакту кижинин портреди. Ленер, једижер, акалаар деген кыйгылар, колчабыжулар, үзү-

ги јок банкеттер, юбилейлер, декадалар. Ќскө ороон-нын айылчылары. Анчада ла Байан-Улэгей аймактан. Бир күн город база ла күүлей берген. Не болгон? Леонид Ильич керегинде кандый да документальный фильм. Онын афишазында башчынын портреди. Портреттин төжи бастыра алтын чолмондор. Улус мыны көрүп аайы јок каткырган, јалканчыктар ачынган, обкомдо, горкомдо телефондор шыгыража берген. «Генеральный качыны кем шоодып јат? — дешкен. — Јүзи тенексү. Төжи бастыра чолмон! Антисоветчик, өштүнинг ижи! Александр Николаевичтин үни күкүрттий күзүрт эткен эмей. «Кем ол? Тургуза ла сүрзин? Катү каруузына тургуссын!» Анна Петровна ойто ло калактап афиша кодоргон. Город торт ло күүлеп јат.

— Ол бир јурукчы немени английский шпион дежет не!

— Јок! Јопоннон!

— Алтайлар јаантайын Јопонго тартып јат!

— Јок, Китайга. Ончо сыкыктарды јоголтор керек.

Милициянын, КГБ-нын уулдары јүгүргилеп колгендер.

Эрел Миронович јуранатан кыбында јаан эзирик уйуктап јаткан. Олор оны силке-малка өрө тартып, портретке колын уулап сурагандар.

— Бу кем?

Эрел Миронович ары-бери јайканып сураган.

— Бу ба?

— Эие, бу.

— Акыр... акыр. А-а, Брежнев! А не?

— Төжинде ненин учун көп чолмондор?

— Уч чолмон болор керек. Ас па?

— Слер одустан артык јурап салганаар.

— Бир, эки, үч, төрт, беш, алты — деп, Эрел Миронович тоологон. — Чын ла көп эмтир. Мән үч ле чолмон јураган эмес бедим? Акыр, акыр, уулдар, санан көрөөлик. А не? Бистин башчы ондый чолмондорго турбас па?

— Слер өнөтийин, шоктоп, шоодып! — деп, КГБ-нын кижизи айткан. — Је слер бүгүн эзирик. Эртең каруу беререер. Эмди мыны медвытрезвительге! Серизин!

Эрел Миронович ондо конгон. Эртең тура бажы коркышту оорыган. Шылучынын кыбында бир кижиз отурган. Милициядан эмес. Ол айткан:

— Слер, нөкөр Яприн, партиянын генеральный качызын шоодып жураганыгар. Онөтийин. Мыны бис антипартийный пропаганда деп айдып жадыбыс. Слерди жүс јетенинчи статьяла түрмелеп салар аргабыс бар.

— Башчыга көп чолмондор күүнзеди деп слер мени бурулап болбозыгар. Айса мен Леонид Ильичти коркышту-коркышту сүүп жадым? Ого үзеери мен јаан эзирик болгом. А эзирик кижининг көстөри айрыланып јат. Андый ба? Мыны шоктоп эткэн деп кемигер айдар? Андый ба?

— Андый. Слер эзирик. Слер јүүлгек.

— Андый болзо, меге политический статья жапшырып болбозынг.

— Дурдомго сугуп саларым. Ол тушта көрөрин. Је андый неме этпейли. Слер бежен сегис статьяла отурган эмезээр бе?

— Билбейтен чилеп, не сураар? Слердинг картотекада ончозы бар эмей.

— Бисте картотека јок.

— Је, ондый да болгой. Је божот ий мени. Кайдайын деп? Мен алкоголик, кролик. Эмденер керек. Түней ле удабас өл каларым. Мени коркыт болбозынг, уул. Мен Колымада болгом, Эрликтинг казанында кайнагам, смертниктердинг камеразында отургам! Јок, токтоп кал, уул.

УИАЗЫ ЈОК КУШТАР

Ол до кун оны ижиненг чыгарып салгандар. Милиция ого јирме төрт час берген. Городты таштап барзын. Наташа база ижиненг чыккан. Онон машина јалдап ала-ла, ого бор-карын салып, городтон атанып ийгендер. Маймага једип келеле, шофер сураган

— Орө јортор бо айса төмөн бө?

Эрел Миронович Наталья јаар көргөн. Наташа бир эмеш сананып отурала, айткан.

— Э, орө јорт. Озо баштап Ондойго јетире. Кандый да болзо, төрөл јерис! Эбире төрөл улус. Ондо бир карган өрөкөн бар эди. Энемнинг эјези. Меге каруузып јүретен. Олбөгөн болзо, квартиразына божот ийер. Сүрбес. Јалакай кижги. Канча јылга эжигин ачапам.

Јол конуп, таг эрте Ондойго једип баргандар. Эбире бийик чанкыр кырларга курчадып салган јурт кан-

дый да билдирер-билдирбес чаңкырзымак кейге бүүркелип калган јатты. Урсулдын суузы азыйдагызына көрө чик јок кичинерип те калган болзо, ару чакпындары шылырап агып јаткан. Јурт јаанап калган. Көп тоолу таш туралар турган. Ондойдын ичин өрө јангы оромдор чөйилип, ырап јүрүп калган эмтир. Урсулдын он јанында бийик төңдө эки этаж агаш тураны Эрел Миронович танып ийди. Онын јүреги чым эдип калган. Одус-одус эки јылдарда, ШКМ-да үренип турар тушта, ол бу турада јаткан. Урсулдын бери јанында бир де тура јок болгон. Бийик төңдө турган јурт канча-канча катап јаанап калган! Онын јүрегине ыраак-ыраак јылдардын үндери томылып, көстөрине ундылып калган улустын чырайлары көрүнип келген. Бу сууга уулчактар керэ түжине эжинип, бу төңдөрлө јүгүрүп, ойноп туратан. Кыштарда Урсулдын суузы јайкантип, јаан тош јалан-дар јайылатан. Ондо конекло јынғылаарга кандый јакшы болгон эди. Урсулдын суузы сүрекей терен болгон. Уулдар бу ла күрден баштарын сан төмөн эдип калып, сууга чөңүп, онон чыгара эжинип туратандар. Эмди секирип көр, төбөңди суунун түбинде таштарга ойо согуп аларын.

Наташанын мынан баргалы база он эки јылга једип калган. Јурттар да, ондо јуртаган улус та өскөрип јат. Карган өрөкөн та тирүү, та јок. Је тыштын шыбайла, ак черетле череттейле, көзнөктөринин рамаларын чаңкыр будукла будып салган эки кып јабызак тура ол ло Урсулдын јарадында турды. Эрел Миронович ле Наталья турага кирип баргандар. Турада кайлык па айса кандый келин отурган. Кабайда алтын сары чачту бала уйуктап јаткан. Наташа үй кижиле јакшылакала, сураган:

— Азыйда мында Дарья өрөкөн јаткан эди. Мен оны көр ийерге келгем айса көчө берген бе?

— Ол слердин неегер?

— Энемнин эјези.

— Өрө өткөр, отургар. Слердин ады-јолыгар кем?

— Мен Наталья.

— Энем өлөрдин өлгөнчө слердин адыгарды адап туратан. Наташа ла деер, Наташа ла деер. Төрөөн улус турубыс не.

— Өлөрдин өлгөнчө? Дарья эјем јок по?

— Туку качан јок...

— Куда-ай... Өрөкөңди оны. Кайран эјемди. Келип

не көрбөдүм не. — Онон төмөн көрүп, унчукпай отура-
ла, бажын көдүрүп, Эрел жаар көрүп айткан: — Бу киж-
жи менин өгөөним. Эрел Миронович.

Айылдың ээзи үй кижжи колын берип айткан:

— Менин адым Катя.

Наташаны кучактай алып, ыйлап ийген. «Бу орус улус
неме де болзо, ыйлап ийер» — деп, Наталья сананган.
Эрел машинанын кабиназынан сумка экелген, аракы
чыгарып, столго тургускан. Катя ары-бери жүгүрүп, ка-
зан аскан. Капуста, картошко салган. Уйан жаткан бол-
годый. Полдо ол ло Дарья өрөкөннинг согуп эткен ке-
дендери. Ол ло озогы комод, күскү, ол ло жаан, жал-
бак орын. Ол ло калын агаштан кадап эткен бек табу-
реткалар. Кожулган да, корогон до неме жок.

Тушташ учун бир чөөчөйдөн ууртап ийгендер. Катя
көстөринин жаштарын фартугынын эдегиле арча согуп,
айткан

— Энем былтыр жада калган. Эки-жанызын эрим са-
дып ич салган. Онон мени таштап ийген. Бойы өскө
кей-кебизин үй улусла жүгүрүп баштаган. Оной жүрүп
күрүм түрмеге кирген. Эмди отур жат. А мен жаш бала-
лу. Иш жок. Мынай ла чучурап жадым. Мен жаар кылчас
эдип көрөр неме жок!

Наташа экинчи чөөчөйдү ууртап, Катя жаар килеген-
дү көргөн.

— Катюша! Санааркаба! Бис сеге болужарыс. Жа-
ныс ла бир сурагым бар. Айдарга эби жок. Же айт ий-
ейин.

— Кандый сурак, Наташа? Айт, айт, кемзинбе. Туш-
туура улус эмес. Бойлорыс не.

— Сен бисти квартиранга удурумга да болзо, божо-
дып болорун ба? Мен Дарья эжеме иженип келгем...
ол өрөкөн жок.

— Кудай-май! — Катя тура жүгүргөн. — Јер једер.
Јаткар! Меге де јенил болор! Ол күрүм түрмеден ја-
нып келзе, үйге божотпозым. Ары кедери тайыл деп
айдарым.

Онон ончозы чуркуражып, турадан чыга конгондор.
Јаприндердин бор-карын машинадан түжүрүп, турага
кийдирип ийгендер. Баштапкы кып, јеткилинче јаан. Ур-
сулдың суузына көргөн көзнөктин јанына јалбак орынды
тургузып ийгендер. Диванды төринде кыпка апарарга
келишкен. Јаан кара кресло орынның јанына тура берген.

Наташа курсак экелип, столго чогу салып ийген. Алтын чачту кызычак ойгонып келеле, таныш эмес угустан чочып, ыйлай берген. Кызычактын көстөри кара. Тумчугу кичинек. Алтайзымак кеберди Дарья жаанынан алынган болгодый. Катя дезе энезине кичинек те түнгей эмес. Сары чачту, коңжок тумчукту, чап-чанкыр көстөрлү келин. Азыйда оны адазына сүрекей түнгей де жетен. Туйтышевле журтап турар тушта, он жыл мынан озо, Наташа эки бе айса үч пе катап Дарья эжезине кирип жүрген. Катяны Кан-Оозы аймакта адазынын эжезине айылдап барган деген. Онын учун олар бир де катап көрүшпеген. Катянын адазы бежен алты жылда машина жер ажып, авариядан өлгөн.

Ол күн энгирде арагы көп ичилген. Кожон до, бийе де болгон. Удаан жолыгышпаан төрөөн улус канайып жыргабас? Ол өйлөрдө улус жыргаарын сүүйтен. Неме ле болзо, арагы, кожон-комыт. Жыргеп ийерге мендегилеп турар. Эрте ончозы өлөргө турган чылап, керестенгилеп жүрөт.

Эртезинде иш бедреп баскандар. Наташага иш капшай табыла берген. Столовойдо казанчы керек. Эрел Миронович эки-үч күн баскан. Онон өрт өчүрөөчилердин обществозына печке салаачы керек деген табыш угулган. Эрел Миронович дезе түрменин кийинде печке салаачы да болуп иштеген. Ссылкада, айдуулда үч жыл жүрөрдө. Карагандада карган печкечиге болушчы болуп, бу иштин жажыдын билип алган. Эмди де озо баштап жаан жашту печкечиге болушчы болуп иштээрге келишкен. Иван Евсеевич — такталып калган сары сагалду, тырык тумчукту, тозырак жажылзымак-сары көстөрлү өбөгөн. Жайы-кыжы кулакту бөрүктү жүрөт. Арагы ичпес. Көп эрмек айтпас. Жаңгыс ла тозырак көстөр чинбей узак көрүп турар. Эрел Миронович таң эрте барар, орой энгирде жанар. Баштап тарый арып туратан. Балкашла. кирпичле уружары жеңил неме эмес. Иван Евсеевич балкаш алатан жерди бойы көргүзүп берер. Онон эзел деп айдар. Кирпичти бойы талдаар. Олорды бой-бойына согуштырып, тындап турар. Балкашты керек дезе жыткарып көрөр. Печкени салардан озо таңкылдар, сананар. Онон тура ла жүгүрзе, иш кайнай берер. Кирпичтер та кандый эптү салылатан, балкаш та кандый эптү согулатан болбой. Печкени учына жетире салбаанча токтобос. Трубазын чыгарып, печкеде отты

одырып, онын күүлөп күйгенин тындап отурар. Онон айдар.

— Кирпич жакшы. Печкенг он, он беш жыл турар.

Эмезе

— Кирпич коомой, үч жылдан өтпөс үрей күй калар.

Иван Евсеевич бойынын ижин сүрекей бийик баалайтан. Ол ижиле оморкоп жүретен.

— Алтай улус оттын кудайына, ээзине мүргүп жат. Менде алтай кан база бар...

Эрте жастан ала орой күске жетире, сооктор түшкөнчө печкечи кайда ла керек. Оңдо амыр жок. Печке салганы учун акчаны Иван Евсеевич бойы алар. Онон айдын учында оны теп-тең этире үлөп ийер. Мындай акчаны Эрел Миронович качан да көрбөгөн. Сооктор түшкөнчө айына төрт жүс, беш жүс иштеп алып турган. Ол бойына жаңы костюм, Наташага седекпел кийер төн алып берген. Онон бастыра бойы жылтыраган, мызылдаган аккордеон садып алган. Наташанын жалы ас та болзо, кажы ла күн кара сумкага толтыра курсак экелер. Баштап тарый Эрел Миронович арбанып туратан.

— Бу не? — дейтен. — Уурданыш эмес пе?

— Ончолоры алып жат. Мен не албайтам? Мен албазам, озор кыйа көрөр. Айса иштег сүрүп ийер — деп, Наташа айдатан. — Бис уурдан турган эмезис, бис үлүбис алып жадыбыс. Ненин учун дезе, ишжал ас! Ого үзеери улус тойу. Алган курсагын учына жетире жибес, таштагылап ийер. Ончозы чочкого курсак.

— Жуликтер! Алмардын күжүлдери! Ороонды түрөде жигилеп саларың!

— Ороон түребес, ороон бай! Оңдо сенин не керегин бар? Он беш жылга ол сени лагерьде неле азыраган? Ыдып калган капусталу баланда јуткан эмезин бе? — деп, бир катап Наташа атыйланып чыккан. — Айса кара үркене јиген, колбаса чайнап жаагын талган? Кара «Волгаларда» отурган јаандар канай јыргап турганын билерин бе? Садуда кемдер отурып жат, укпадын ба? Аймакисполкомнын председателине аракыны, курсакты машинала апарып турганын көргөн бө? Милициянын начальниги браконьер. Оны укпадын ба? Кавказтан келген күлүктер бийлерди садып алган. Билбизин бе? А сен менин эргектен эмеш јаан эки тилим эдимди јаан көрүп жадын. Машиналарла, вагондорло уурдап жат. Мафия. Ол шашлычникти көр! Бир жыл иш-

теген — «Жигули» сат алган. Экинчи жыл иштеген «Волга» сат алган.

— Онын подвалында аракы, коньяк, шампан. Ол оны кайдан алган? Уурдап алган. Вагонло. Армянин Карен ончо бийлердин наҗызы. Ненин учун? Олор ончозы онон ичип јат, јип јат...

— Менин печке салган кирлү, балкашту колым сендердин ару, алтын јүстүктерлү колдорыннан ару!

— Је, болор! Балкашту колым јалап отур.

Катя база ишке кирип алган. Түннинг сторожы. Јаңы жылдын кийнинде ол ижинен сүре ле калангы јанар. Онын эки јашту кызычагын, кичинек Дашутканы, Наталья кичееп турган. Онызын коркышту эркеледер, кийиндирер, тотоолоп азыраар. Катя түннинг ижине јүре берзе, койдонып алала уйуктап калар. Балазагы кандый коркышту келин! Бир күн Катя айткан.

— Мен уурлап калдым. Көрмөстинг кочегары, Боря Слюнтяев. Эмди канайдайын?

— Канайып канайдайын? Чыгарып алгайын.

— Мынызын азырап болбой јадым?

— Чыгарып бер! Мен азырап алайын...

— Сен? Алкоголиктин балазын?! Айса ол једикпестү чыгар? Сагыжы тутак, оору неме болор? Оныла мен кыйналатам ба? Чыгарып бер. Мэн сеге бала чыгаратан фабрика эмезим.

Катя энирде јүре берген. Онон эки конуп келген. Наташа нени де айтпаган. Күндерди ээчий күндер өдүп турды. Јас келди. Эбире ташту бийик чагкыр кырларды маралдын оошкы кызыл чечектери бүркеп ийди. Агаштар јажарат. Јодралар чечектейт. Алтай кандый јараш! Одожында тууда күүктер јайнулу күүктей берген. Тоолу күндердин туркунына Наташа нени де терен сананып јүрген. Эрел Миронович коштой деремнеге печке салып барган. Орой келерим деген.

Наташа иштин кийнинде аракы экелген. Курсак јазаган. Онон Катяла кожо оны-мыны калыражып, аракыдап отургандар. Калганчы өйлөрдө мындый отуруш көптөп турган. Наташа калаңызы јаанап, каткырып айткан.

— Катенька! Јаан јажытту сурагым бар. Суразам ачынбазың ба?

— Ачынбазым!

— Чертен!

— Чертенип турум.

— Сеге бала табарга кўч пе?

— Ондонинг кўчи бар? Тийерге кереес.

— Менде бала болбос. Баштапкы баламды эндэлт-кем. Онон улам кемжигип калган болбойым. А мен коркышту балазак кижине.

— Бала бўтпес? Кандый макалу.

— Мега кем де керек жок! Мен эш-нөкөримди сүүп жадым. Карган да болзо, эжим бар. Өскө эр мега керек жок.

— Мироныч — талдама эр. Мен ондый 10гөөндү болзом. — Катя чаңкыр көстөри чагылып, ташпак, чоң учазын билдирбезининг ары-бери жайкап ийген. Катя онызыла оморкоп жүретен.

— Катенька! Сен менин Эзелимле кожо уйуктазанг. онон бир бала таап берзен. Мен оны азырап аларым, өлөрдиг өлгөнчө сеге быйанду болорым — деп, Наташа Катянын кулагына изү шымыранган.

— Канайып? Бу кадыт нени айдат? — деп, Катя көстөри тазырайып, жана болгон. — Жүүл турун ба? Айс мени андып, базынып отурын ба? Өгөөндү кижине болуп мактанып? Армянин Алик айланып жат. А ол бай. Алтын-дап ийерим деген.

— Катенька! База бирден ичип ийели — деп, Наташа эки стаканга арай толбостон уруп, айткан. — Уйа-дыс аракыда чоңзин. Кайдалык!

Экү бир тынышла ичкилеп ийгендер.

— Катенька, сен мега төрөөн кижине. Менин бөлөм. Бистинг каныс жуук. Сен мега Эзелден бала чыгарып бер. Ол менин бойымнын баламдый болор!

— Бу сен канай турунг, канай турунг, Наташа! Жүүл турунг ба? Кижине өгөөнин өскө үй кижиге берер бе?

— Сүүп турган болзо, берер! Ондый сүүшти айс сен оңдобозынг! Ме! Бу сеге баштапкы сый! — Наташа сабарынан жаан кызыл рубиндү алтын жүстүгин ушта тартып, ичкери сунган.

— Жок! Жок!

— Ал! Ал!

— А ол мени ийде салза, жаман айтса. Бу уйатту неме не, Наташа!

— Канай турунг, көөркийим? Кайраным?! Сен жаш, жараш. Сеге ол кўч эмес не! Онон ол бистинг балабыс болор. Бистинг, Катенька. Бу сен бойыңды көр! Чокчок,

ташпак уучанды, төжинди. Ол тон ло таш эмес не! Сенен мойноп көрзин. Мен оны күрүмди... Айтлаарым. Бойыма жуутпазым! Эрте мен эки-үч күнге Короты-Оозында үүреме жүре берерим!

— А болбозо? Кудай! Бу нени айдадың? Бу сен кандый жүректү кижиге? Эзел Миронович ол кей-кебизин уулчак эмес!

— Мени айбылаган деп сестирбе, билдирбе.

Оног эки ийиндериненг кучактажып, кожондожо бергендер.

Эртезинде Наташа жүре берген. Короты-Оозында үүремде эки күн айылдаарым деген. Оног эчкиниг таакызын алар болгом деп айткан. Амырайтан күндөрүм бар. Эжиктен чыгып жадала кайа көрүп, Катяга көстөриле имдеп салган. Койу кара кирбиктери тип-тип эдип калган. «Иженип турум». Суббот күн болгон. Эзел орой мылчага кирип, күүни жеткенче чабынып алала, үйгө кирип келзе, сыра, аракы турган. Катя жараштыра кийинип ийген ары-бери жүгүргөн. Эзел сыра ичкен, аракы ичериненг мойноп ийген. Оног ол жалбак, жымжак орынына жадып, чирей тебинип, отты өчүрүп ийген. «Калганчы өйдө Наташанын кылыгы куулган. Канайып турган болотон? — деп, ол сананган. — Өскө квартирага көчөр керек. Исполкомнын жааны квартира берер болгон. Качан бергей не?» Оног шык уйуктай берген. Кем де оны ары ийдип, коштой жада берерде, ол ойгонып келген. «Наташа кандый капшай жанып келди?» — деп сананган. Ол он жанына аягданып, оны эркеледерге сананала, тыртас эткен. Онын жанында өскө үй кижиге жаткан! Бу кем болотон?! Кандый уйалбас неме!

— Бу кем? Бу, бу? Катя! Канай турум? — Ол кызынып, стене жаар жылган. — Түш! Түш орыннан. — Ол жуурканла туй тартынарга сананган. Же жийт кызып калган куба жылангаш келин оны кучактай алып, ийделүү тунгмөктөриле базырып ийген.

— А не? Сен эр эмес пе? Наталья күүнигге тийбеди бе? «А үй кижиге сураза, мойнобо» деген кожонды ундып салдың ба? — деп, Катя онын кулагына изүү тынган. — Мен — жаш келин. Жаңмыр түшпеген жер чилеп, кургап жадым. Өгөөним түрмеде. Мен бурулу ба?

— Бу балыр жүрүм не! Уят! — деп, Эзел айткан. — Наташанын көзине канай көрөтөм? Жок, жок! Ары кедери бар. — Ол турарга сананган...

— Уйат ыш эмес, көзүңди жибес. Мөөрөп келген уйдын мүүзине согорго жарабас деп, алтай улус тегиндү айткан эмес. Же кем билер деп? Наташа сеспес те. Меге бир де чымчым болзо, ырыс керек, сүүнчи. Кыяа көрбөзөн, Эрел Миронович... Менин кылыгым жескинчилү... Уйадым ундып салдым... Бу жаман кылыгысты жаңыс ла карангуй тун билер... Тун неме айтпас...

Канның изү тебүзин канайып тудатан эдин база! Сен кандый да некелтег бийик кижги болзон. Јаш келин чыйрак, эди-каны чыт ла эдип калган. Кандый да изү ийделү толку Эрелди өрө бийик көдүрип, төмөн таштап, ырыстың талайыла апарып јаткан. Кеме бирде чоңуп, бирде бийик чарчап јат... Уйатту, уйатту! Же тату. Ыргал, јыргал. Не болзо, ол болзын! Эмди качып барар, кайра базар арга јок. Олор экилези олјодо. Ондо уйалар бир де јаман неме јок. Иркек ле тижини кудай онойдо јайап салган. Онон башка јер үстинде јүрүм үзүлип калар эди. Же эртен тура кандый уйатту. Эрел Јаприн Катяга удур көрүп болбой јат. А Катя не де болбогон чылап, ары-бери базып, иштенип турган. Балазын кийиндирген, азыраган. Онон түште, экү чайлап отурарда, эжикти токылдатпай, колында чемоданду кижги кирип келген. Ол эжикте кыптың ичин түрген ајыктай согуп, тура түшкен. Катя көстөри тазырайып, тура јүгүрип, ачу чынгырып ийген:

— Феденька!

Онон јүгүрип барала, оны кучактай алган. Онызы цыган ба айса армян ба бүдүмдү кижги болгон. Ол үйинин јаагынан моч эттире окшоп ийеле, чемоданын тургузып, плащын илип, Эрел Миронович јаар кара кабактарының алдынан соок көргөн.

— Бу не таай?

— Эрел Миронович Јаприн. Менин сродный сыйнылының өгөөни.

— Сенде сыйын бар ба?

— Энемниң сыйнының балазы. Наталья.

Ол сары чачту, кап-кара көстөрлү, кап-кара кабакту кичинек кызычакты ајыктап көргөн.

— Адын кем?

— Дашутка.

Эрел эр кижги јаар кылчас эдип көрөлө, кызычактын ого түнгейин кайкаган. Јаанап келзе тумчугы конжо йып, чачы карара берер. Ол туруп, колын берген.

— ЭREL Яприн.

— Федор Панченко.

— ЭREL Миронович плащын, инструменттерлү сумказын алып, эжик жаар баскан.

— Мен бүгүн келбезим. Наташа база келбес болор. Бүгүн бис слерге чаптык этпезеес жакшы болбой

— Не кач отураар, таай? АЙса түрөмщикле кожо отурар күүнеер жок по? Лектеп тураар ба?

ЭREL Миронович тура түжүп, кайа көргөн.

— Канча жыл отурган?

— Уч жыл. А не?

— Мен он беш жыл отургам. База нени айдарың?

Федя кенете ийиндерин кызынып, жобожый түшкен.

— Јарт! Айдар неме жок. Мен јолдо арыган эмди амыраар керек... Катюшала куучында жар керек

ЭREL Миронович эжикти жабып сананган. «Түндө келген болзо, төжөктө тудуп алар эди. Олтүрип салар эди. Кудай деп неме бар эмитир!». Санаазы барынкый, кыштын бозом энгири ошкош. Уйатту. Эмди Натальянын көзине канайып көрөр? Карган шилемир. Уйады жок күүм. Јаш уулчак чылап јалбырап! Ол күн ЭREL Миронович энирге јетире Урсулдын түрген суузынында јарандында отурган. Эжинген, күнге изидинген. Эбире аспандар чыртылдажып, Урсулдын ол јанында күнге кызып калган туулардан јылу эзиндер согуп, јиилексү де маргасу јыттар экелип турган. Јаш тужы, ШКМ-да үренген јылдары санаазына кирген. Кайран ырысту јылдар, карган таадазы Јапраа, каймак-сарјулу, кара аланчыктарлу айыл. Јаңы ой, јараш јүрүм керегинде кожондор.

Энир кире берерде, Иван Евсеевичтин айлына барган. Тараканы шуулаган тапчы, болчок турада конбой таскактын алдында, өлөңнин үстинде, талгандый уйуктап калган. Эртезинде орой ойгонып, јаан куулы саламардан чай ичип, Иван Евсеевичтин энезинин, туку тогузон јашка једип калган өрөкөннин, куучынын тындап отурган. Ол өткөн чакта болгон немелерди кече болгон чылап, куучындап отурар. Актар ла кызылдар јуулашканын, алтай улусты кыргандарын, алтай абыс архиерей ада Чевалков Михаил Васильевичтин айтканын.

— Ада Михаил алтай да кижы болзо, агару јанга чындык кижы болгон. Мени ол крестеген. Мен бойым кайлык кижы. Јаан-Четтин крестүлеринен... Эмди адабыс Михаилдин сөөги ол клубтын алдында жадыры.

Онын үстине сатаналар секирип жат. Антихрист кел жат. Эки мун жылда ак-жарыктын учы болор. Кудайдын жаргызы болор! Тенгериден темир жүректү улус түжер. Жаргыны олор эдер. Кемге де килебес.

Эски пыйма тамандап отурган Иван Евсеевич бурт эткен

— Је болор, энем. Бир ле баштаза токтобос. Өлзө өлгөй, божозо божогой, слердин не керегеер бар? Айса эки мун жылга јетире жүрерге тураар ба?

— Мен эртен де белен. Је кудай бойының эжигине алдырбай жат. Мени ундып салган. О, агару Мария эне-бис, аргада мени! Абыс јок. Мүргүүр јер јок. Килинчектен айрылар арга јок. Сөзимди кемге айдарым? Кинчегимди кемнин алдына алынарым?

— Федька јан келген дедин бэ?

— Эје, јан келген.

— Коркышту ла кылыкту кайракан эди. Сен онон көч, уул. Керекке кирип калдың. Бу мынаар бу јаткан кылыр Марияла куучындаш. Эки кып тура, кыптары јаан. Божот ийер. Бойы да үйде отурбас, јай ла болзо, тениир — деп, Иван Евсеевич айткан.

— Исполком квартира берер болгон...

— Исполком? Тегин јерге иженбе. Сеге берерден качыларга берер квартиразы јок...

— Бооро бис печке сал турарыста...

— А-а, печке сал турарыста. Печкени салдыр алган, айдарда нени де бербес. Олор јаантайын андый... Меге «Волга» берер боллогон. Эмдиге не де јок.

— «Волга?»

— А не? Акча јок деп турун ба?

— Је, је слер мантадып билерееер бе?

— Билбезим. Мен оны чорт эдейин бе! Уулыма ал берерге. Мен узак жүрбес... Өкпөм оору. Кирпичтин, балкаштын тоозыны тол калган. Энем учун албадан жүр турбай. Мен өлзөм, оны кем көрөр?

— Санааркаба, Ваньша, быјыл сары бүрде атанайын деп. Ол учун кажы ла күн мүргүп јадым. О, осподи, Иисус Христос!

— Бу энем нени ле айдар! Өлөтөни торт ло курортко баратаныла түңей. А менин Евдокиям арай эрте атанды, эрте. Салым кудай анайда јайап, бычап салган туру.

— Уулаар кайда?

— Уулым городто. Ученый. Кандидат. Уйи база.

Кыйгастары коркыш. Же канайдар? Бойым уулым! Уйинин бажына чыкпас эр ол эр бе?

— Ондый болзо машинаны не сыйлаар?

— Кемге?

— Же уулаарга.

— Уулым кандый да жаман болзо, бойым каным. Айса уйи бурулу? Балам не, балам. Жаман кылык айса менен түшкен?

НАТАШАНЫҢ АЧУ_КОРОНЫ

Урсулдын жарадында жабызак ак тура бийенен, кожонгон селендеп турган. Панченканын корештери, марухалары жуулып калган жыргап жаткан. Олордын ортосунда Наталья база ийиктелип турган. Ончозы эзирик. Чурана жараштыра кожондоп болбой торт ло калктап турган. Бир семтек чачту, кайлык бүдүмдү неме чурананы арай ла болзо үзе тартпай ойноп, жаман-жаман сөстөрлү частушка кожондоп, бийелеп турала кускуга тайкылып, кыч барып түшкен. Панченко Эрел Мироновичти көрүп ийеле, кыйгырып ийген:

— Бајам! Эрел Миронович, бери отур. Жайымга чыккан урканы утку!

— Сенде корештер бар ба?

— Сен эмес, а слер!

— Же, же, таай, Эрел Мироныч. Корештерин кайда? Мен сени түрмеде отурган деп уккам. Оңдо отурган кижини корештерлү болор учурлу. Кореш — ол карындаштан артык. Зектерде ондый бичилбеген закон бар.

— Нөкөрлөрүм ончозы өлгөн. Лагерьлерде, түрмелерде, ссылкарларда.

— Эмди түрме жакшы, Эрел Миронович, азырап жат, кийимдеп жат. Часла иштедип жат. Кино көр жат. Акчанды сберкассага сал кой жат. Жакшы иштезеген — бай жанарың. Мен стройкада иштегем. Акча бар. Ичерге жедер. Ичкер, бајам. — Федя кедейе отурала кегирип ийген. Бир стакан ак аракы уруп берген.

— Же жериңге жанганыңла, жайымга чыкканыңла, Федя!

Эрел Миронович стаканды көңкөрө тудуп ийген. Кандый да болзо, бу уулдын алдына ол бурулу. Кадытты орыннаган антара тееп ийер керек болгон. Канайдар? Бойы албаданып келген де... Бойы. Оны сураган кижини жок. Жангыс ла Наташа билбейтен болзо...

Тал-табыш там ла тыгып турган. Төринде кыпта согуш башталган. Марухалардын бирүзи чынгырган. Экүзи турадан чыга конгон. Бастыра төжи, колдоры, арказы журукту кайракан чыга конуп, ары-бери көр турала Наташаны кабыра тудуп, оозын содойтып, чиректей берген. Уркалар «у-у-у» дешкен. Федя колын чабынып, тала-тала каткырып, кыйгырган:

— Ликпезин өрө көдүр! Ликпезин!

Урка «ха-ха!» дейле, жикпенин эдегинен ала койгон. Бу ла тушта Эрел Миронович билинип келген. Ырс-марс ла эдерде эки жанында отурган Федя ла Гена туура чарчай бергендер. Амбал кылчас көрөлө, Наташаны божодып ийген.

— Сеге не керек, таай?! Уйингле мендий эр ойноп ийзе, ононг не болор? Тыныг карам болзо, жана бер, таай! — Ол карманынан тонгырак бычагын ала койып, пружиназына базып ийерде, ононг курч миис шалт чыга конгон.

— Эрел, Эрел, беришпе олорло, баралы, баралы мынаг — деп, Наташа үни тыркырап, Эрел Мироновичтин колынаг ала койгон.

— Сен мендебе, жаражай. Мен бу карган пөтүктин мойнын кес салайын. Онон изү ойын болор, ондый ойынды сен качан да көрбөгөн! — Амбал эки будын талтайтып, эки колын ичкери сунуп, бөкөйип ийген. Колында коркышту бычакту эмди-эмди ле чурап келерге белен. Бу ла өйдө Эрел Миронович лагерьде жүрерде япон нөкөринен үренип алган приемдорун жап-жарт эске алынган. Бу согуштын эп-сүмелери канча катап онын тынын аргадаган. Кискенин калыжы, ирбистин тебижи. Ол Наташаны ийде салганын, саг өрө секирип, эки колынын бажыла жерге тийип, андана согуп, амбалдын көксине эки будыла йрс салганын, ол толык жаар күзүрт-мазырт уча бергенин, ононг «и-и-у-у!» деп ачу кыйгырып, саг өрө секирип, кемди колынын сыртыла, кемди чоңчойыла тирс-тирс салганын, ончолоры туш башка чачыла бергенин билбей калган. Онон экинчи кыптаг кискенин мааражы ошкош табыш угулган. Эжити ача тартса, орында Маруханы бир хулиган тытпактап жаткан. Онызы калактап турган. Эрел Мироновичтин жескимчизи келген. Ол базып барала, экилезининг житкезинен ала койып, орыннан антара тартып, житкелеп, эжиткенг чыгара ийде салып ийген. Толыкта жаткан кай-

ракан өрө туруп, таралжып, жерде жаткан бычагын да албай чыга берген. Оны ээчий ончо күлүктөр чыга конгондор. Полдо жаткан Панченко өрө туруп, ыйламырап айткан:

— Не соктың, Мироныч?! Јүр мынан, сволыш! Менин айлымнан бар ары! Сен ужо мени согуп! Мени! Федя Панченконы!

Катя толукта ыйлап отурган. Наталья бастыра бойы эки көс! Баш бол! Мындый согушты ол качан да көрбөгөн. Эрел, онын Эрели, кандый чыйрак, капшуун! Онын да учун ончо кыйындарды өдүп, төрөл жерине жанып келген эмтир. Онон башка өлүп калар эди. Кайраным! Сенен кандый калаптуу улдар, капшуун кыстар бүтпес эди. А мен куру...

— Јүрө берерим, Федя. Јүрө берерим. Катяга тийбе, айыл-јурт оодорым деп сананба. Кылызсанг, акжарыкка не чыктым не деп ыйлаарың, түрме сего ол тушта райдый көрүнөр. Билдинг бе? Је айлы-јуртыңа жатырганың учун — быян.

Эрел Мионович ле Наташа јүрө бергендер. Эртезинде кылыр Мариянын туразына кирип алып, калырууш ла укааркак эмегенге ажару этпей јуртай бергендер. Эңирлер сайын Эрел Мионович аккордеонун ойнодор, английский эмезе французский тилге үренер, Алтайдын историязын кычырар эмезе јуранып отурар. Је печкечинин ижи јенил эмес, арып-чылап калган јанар, онон капшай уйуктап калар. Орой күскиде, агаштардан кургап калган калганчы јалбырактар үзүлип турар тушта Иван Евсеевичтин энези, карган Фекла өрөкөн пландаган планы аайынча амыр, кыйыншыра јогынан божоп калган. Өлөр алдында айткан: «Ваньша, Бийскийден абыс алдыр. Сөөгимди христиан јанла јууп сал. Кара кийим кийдир, кара арчуул тарт. Јастыгым глдында үч алтын акча бар. Оны абыска бер. Бирүзин бойы алзын — сөөгиме кудайдын мүргүүлин эткени учун, экүзин кудайдын храмына берип турум. Акчаны улуска көргүспе. Ол тудулу неме. Јаңыс ла абыс оны кайдаар эдерин билер. Ондый јаан бааны ого кем де бербес. Карган-тиженди, кенек-санакты јазап күндүлөп сал. Кийген кебимнин онду дегенин сагыжы тутак Марфа көөркийге берип ий. Артканын өртөп сал. Кудай мени бойынын бозогозына кычырып жат»...

Эрел Миронович карган Фекла өрөкөннин сөөгин жуушкан. Иван Евсеевич кулакту бөркин уштып, тас төбөзи агарып, агаш крестин јанында өскүзиреп калган ыйлап турган. Абыс чанкыр ышту кадилазын јайкап, кудайдын сөстөрүн айдып, кожондоп ло јат. Карган үй улустар ого јөмөжип база кожондошкон. Тенгери-ден баштапкы јалбак-јалбак ак карлар төгүлгөн. Абыс калганчы катап сөөкти аластап, эбире базала, кадиль-ницказын өчүрүп, кара «Волгага» отурып, мантада берген.

Сооктор келген. Алтай туулар ак чакырт. Аркада агаштар тонуп, торс-торс эдип турган. Печкечинин ижи база түнгөн. Эрел Миронович кере ле түжине айлында. Наташа иште. Онон калганчы өйлөрдө јаантайын ла каланы јанар. Не болгон? Таныш кижилер туштаган ла, Катянын айлында болгон ло, рестораннын аңылу залында банкет болгон ло. Ненин учун дезе түштеги столовый эгирде ресторан боло берер, аракы-сыра деп неме торт ло төгүлүп јадар. Ич! Јырга!

Бир күн Наталья сүүнчилү келген. Не болгон?

— Катя көчөлү, ичи јаандап калган, удабас бала та-бар.

— А сен не сүүн турун? — деп, Эрел Миронович кыјырантып сураган.

— А не сүүнбес? Кандый да болзо, бөлөм.

— Алкаштардан кандый онду бала чыгар? Соксо неме бүтпей.

— Мен Катяга канча айткам. Ичпе деп. Болбой јат не! Эмди эш-нөкөри уурлай берсерде, Федя деп көрмөс јүгүрүп баштаган. Сепрыкиннин балазын таап алган. Хулигандап јат. Удабас ойто түрмеге јүрөөрөр болбой. Ол бу јерде узак јүрбес. Кылыгы коомой.

— Сенин ичизин база көптөп јат. Өскө ишке бар. Эмезе үйде отур.

— Эрелчик, эмди ичпезим, ичпезим. Болгон, божогон.

Бир недеде өтпөгөн. Ойто ло эзирик.

— Бу сен кайткан?

— А не? Менин тура калатан малым бар ба, аштап калатан балам бар ба? Ичерим! Өлгөлөктө јүрерим! Сен меге унчукпа. Керегин јок.

Онон неме ле болзо, ачынар, кыйгырар.

Јаскары-кыш Катя база ла кыс бала таап алган. Натшанын сүүн турганын, ары-бери јүгүрүп турганын!

Сыйлар алган, курсак жазаган. Керек десе аракыдаарын да ундып салган. Кийимине де аяру эдер боло берген. Борозымак кара көстөри озогыда чылап, сүүнчилү күйүп турган. Наташанын жүрегинде кандый санаалар кайнап, кандый ижемжилер түүлип турганын Эрел Мионович кайдан билсин. Ол баланын жүзүн туй жаап койгон кружеваны ача тартып, көрүп турар. «Кемге түңгей? Кемге түңгей? Орус чырайлу ба айса алтай кеберлү бе? Же мылжы жаш немени канай ондоорун? Наташанын жүреги күнүркөшкө күйүп, онон сүүнчиге жарып жүргөн. Үч айдын бажында, качан балачак торныгып, чырайы илеленип келерде, калагы Федя айткан:

— Бу менин балам эмес, бу алтайка. Сурас!

— Нени айдадың, тенек! — деп, Наташа чурап барган. — Катянын энеси кем? Чулу алтай кижги. А сен бойун? Орус па? Цыганнын айса армяннын суразы! Кызычак жааназын төзөгөн.

— А чорт билер оны! Чотоп көрзөм менин ле балам. А! Кайдалык!

Онон чурананы алып, чөйбө тартып, кожондой берген. «Дети разных народов мы в борьбе за счастье идем, в эти грозные годы»...

— Бир күн Эрел Мионович үйдө отуларда Наташа ыйлаган, калактаган жеткен:

— Кудай! Кудай! Бу кайткан?! Бу не болгон? Кандый кинчегим учун? Кандый буруум учун? Мени мынай жүрзин деп кем каргады? Кем түкүрди?

Эрел Мионович тура жүгүрүп, Наташанын колынан ала койып, оны силке-малка тартып, кату сураган:

— Не болгон? Не болгон? Не ый? Не сыгыт?

Наташа оны ийде салып, калжуурып айткан:

— Не болгон? Катя балазын эмчегиле тумалап салган, калагы кадыт! Эмди кичинек Иринуска жок! Көбөркий кызычак. Эркелет жүрейин деп санангам, кайран балам! Кичинек кучыйагым!

Онон орынга көнкөрө жыгылып, өксөп-өксөп ыйлай берген. Эрел Мионович эдер немезин таппай, ары-бери базып турган. Тышкары ойто ло кидим жас болгон. Ранеттердин чечектери ап-апагаш. Эбуре кырлар от-жалбыш ошкош маралдын чечектерине ородып салган. Мария жөңгөйөк кайдаар да айылдай берген. Толыктарда кудайдын карарып калган сүрлери турган. Олорды та кажы чакта жураган? Наташанын ыйы жабы-

зай берерде, Эрел Миронович ого суу экелип берген, жанына отуруп, онын чачын сыймап, унчукпай барган. Учунда Наташа көстөрүнүн жаштарын арчып, улу тынып, айткан:

— Эрелчик, сеге сүрекей бүдүштеш кызычак болгон...

Эрел Миронович жүреги шимиреп, нени де айтпаган.

— Је кудај бербейин дезе бербейтен эмтир. Ондый болзо, токтоп калзын. Сен өскө кижн таап ал. Ол сеге бала чыгар берер. Оны не талдаар? Јакшы ла кижн болзын. А мен жүре берейин... Сенин јолыга турбайын.

— Нени айдадын? Нени айдадын? Кижиде жүрек деп неме бар ине? Меге сенен өскө кем де керек јок! Јүрзеес кожо жүрерис, өлзөөс кожо өлөрис — деп айдала, Эрел Миронович орыннан јылбырап, Наташанын алдына тизелей отуруп, буурайа берген бажын салактадып, ыйлап ийген. Табыш јок. Јаңыс ла ийиндери селендеп турган. Наташа чочый берген. Ыйлап јат? О кудај. Ол Эрел Мироновичтин буурыл бажын эки колыла тудуп, түрген тынастап, кандый да эрке-эрке сөстөр айдып, онын јаактарын, көстөрүн, эрдин окшой берген. Онон экү эркележип, энирги күннин кызыл тандагы көзнөккө чалып турарда уйуктагылап калган.

Печкечинин ижи көп. Эрел Миронович сүре ле коштой деремнелерге барар, бир недеде, бүдүн јарым недеде келбес, келзе Наталья эзирик. Бир күн үйи айткан

— Мени иштен сүргүлеп ийген. Эмди нени эдер?

— Үйде отур. Айса мениле кожо печке сал.

— Кылыр Мария бисти сүр јат. Бир айдаг кызым, күйүүм келер дейт.

Эрел Миронович санана берген. «Мынан ары канай једар? Канчазына улустын иргеезине суранар. Квартиралу иш табар керек эмезе јаман да болзо, тура тудуп алар керек». Эртезинде ишке барар алдында айткан:

— Наташенька, кудајдын учун сурап турум. Ресторанга барба, ичер јер бедребе, магазиндер эбирбе. Акча ол јадыры, керек болзо, садып ич, үйде отур.

Је јанып келер болзо, Наташа үйде јок. Кайда? Ресторанда, кандый да кампанияда, алкаштардын ортозында. Бир күн айылдын ээзи кылыр Мария айткан:

— Эрел Миронович, сен јакшы кижн, төп, јалакај. Сен керегинде сөс тө јок. Мен бойым эмеш кыйгас кн-

жи. Је тунгей ле сени тооп јадым. Мыны сен көр турган болбойын? Онын учун сенин күүниге болуп, база бир ай артыр јадым. Је үйинг ичип јат. Эзирик улус экел јат. Ол керегинде бастыра јурт билер. Толыктар сыйын аракы ичип јүрү дежэт. Токтот. Јараш, јакшы келин көстинг көскө үрелип браады.

Иван Евсеевич бу јуукта ого база айткан

— Сен, уул, ол үйингди ура-токто деп айт. Угарга эби јок. Кандый да армяндарла кожо аракыдап јүрү дешкен. Ондый улуска јепшынза, онон јакшы болбос. Үрел калар.

— Укпай јат.

— Айрыл! Кандый да көкси алтын, көчүги күмүш келин болзо, ташта. Печкечи ол база кижиле! Базын турган болбозын! Үйинг чындык эмес болзо, салган печкең узак турбас. Үй кижиле — оттын, айылдын ээзи...

Алтын күс. Тайгалар баштай карлап салган. Теректердин бүрлери төгүлип турган. Бир неделеден квартираны јайымдаар керек. Ондойдо квартира табылбай јат. Кандый бир колхозко, совхозко барып иштеер керек. Мынайып Наташаны да јаман компаниядан айрып алар.

Эки күн Коротыда печке салган. Јанып келзе, Наташа база ла үйде јок. Онон тышкары тал-табыш, Наташанын сүүнчилү үни. Эжик ачылып, кандый да эр кижиле кожо кирип, бозогодон кыйгырган:

— Эрельчик! Бу Айасту! Менин јаш тушта нөкөрим!

Кып эттире кийинип алган кижиле канайып та элјок-сынганду күлүмзиренип, эжиктин јанында эки будын элий-селий базып турган. Кирейин бе айса јок по деп аланзып тургандый. Онын лапту көрүжи ле кандый да бурулу бүдүми Эрел Мироновичтин јүрегин јымжадып ийген. Тыштынан көрзө, интеллигент, јо јаан кызыл колдорынан, күнге күйүп калган күрен чырайынан, күрдөк ийиндеринен бу ишмекчи кижиле болгоны јарт көрүнип турган.

Эрел Миронович ичкери базып, колын берген.

— Не тураар? Орө өткөр.

— Бу мен тегине ле... Бу Наташанын сөзине болуп... Айса чаптык эттим? Слер амырап јаткан болбойоор?

— Јок, јок. Өткөр, отургар.

Айасту плащын илип, онын карманынан бир шил коньяк чыгарып, оны Эрел Мироновичке туттуруп айткан:

— Слердин айылга баштап ла кир јадым... Куру канай кирер. — Ол бурулу күлүмзиренип ийген. — Алтай улустын жаңы андый не...

Наташа бүгүн тың эзирик эмес, кичинек ле калангы. Ол ары-бери жүгүрүп, казан-айагын азып ийген.

— Эрел. Айасту айдат. Чаңкырлунын колхозына печкени керек дейт. Јурукчы база. Баянист база. Квартира табылар. Меге де иш табылар. Разнорабочий де бол иштебей, мен кайткам? Оноң ол сүрекей жараш јер! Суулары кандый ару, туулары кандый кайыр. Мумие деп неме толтыра дејет! Акча анда!

— Је, эмди ле байыйтан турус — деп, Эрел Мионович каткырған. — Чычкандардын өтөгин јууп!

— А не байыбас? Байыырыс. Машина сат аларыс. Јорыктаарыс. Сен јураарың. Мен мумие јуурым. Чын ла мында не отурар? Армакчыда малыс бар ба? Азырап јаткан балабыс бар ба?

— А не? Барар болзо, барар. Кижн кандый ла јерде јүрбей.

— Чын ла, Эрелим, токынап јадар ой келген. Ондо улус јакшы, јалакай.

— Э, не аланзыыр, Эрел Мионович? Јерис бай. Суубыс балыкту, тайгабыс анду — деп, Айасту айткан.

«Аракызак кижн чала көөрөңкөй, керек дезе мактанчак боло беретен эмитир — деп, Эрел Мионович сананып калган. — Азыйда Наташа андый эмес болгон. Көөрөбөйтөн. Көпчиде неме айтпайтан».

«Јажы јаанап та калган болзо, бек күлүк болуптыр. Наташаның тапканы бу ба? — деп, Айасту көзнөктин алдында күски салкынга энгилип, бүрлери үзүлип учуп турган кып-кызыл јиилектерлү толононы көрүп сананган. — Күс једип келди. Соок жаңмырлар жаап јат...

«А чырайы јалакай, эрү. Јакшы кижн болбой кайтсын»...

Эки чөөчөйдн бажында эриндер эрип, эрмек-куучын көндүге бербей база. Наташа гитараны алып, кожондоорго сананган. Оноң не дэ болбогон. Ох, корондузың! Уни кандый да чыкырууш. Ол айткан:

— Чаңкырлу! Чаңкырлунын ару чаңкыры көксимде артып калган. Олбөй јүрзем көргөйим не? Мен аракызак тэ болзом, кей-кебизин эмезим, эдегимди ачарга бербезим. Байа бир Кавказтын немези тен албадан туру! Эрелим! Мынан көчөлик!

Наташа орынга көңкөрө жыгылып, араай мырзып ыйлап жадала, уйуктай берген.

— Көчөр керек... Чын ла слердин јерге барза кандый?

— Бистин јуртта јадар тура табылар... Мен байа Наташага айткам. Көчүп келгер, Эрел Миронович. А иш кайда барар ол!

— Наташанын айтканы жаңыс ла Чанкырлу...

Онон олор экү бир кичинектен ууртап, орой түнге јетире отургандар. Эрел Миронович бойынын јүрүмин куучындаган. Јаш тужын эске алынган. Түрмелер, концлагерьлер керегинде, он беш јыл отурганы керегинде тоолу ла сөстөр айткан.

— Јүрүм деп неме андый туру — деген. — Јүрер керек. А јүрүм божоп јат. Наташа база ырыс јок кижии. Кудай биске бала бербеди. Онын эн ле карыгып јүрген немези ол. Мынаг улам аракы ичер, ачынар. Менин салымым база сынып, толголып калды. Јурукчы, музыкант болорго санангам, је онын ордына Колымада тон јер кастым. Аткак эмиктердин, овчарка ийттерлү каруулдардын ары јанында јалкын јаш јылдарым өдүп калды. Та канайып тирү арткам, бойым да билбей јадым. Је түней ле кудайга баш! Јүрүм андый ла јаман эмес. Мынайып јүрүп, Натальяга јолюктым. Бу менин сок жаңыс ырызым, Айасту, сок жаңыс. Јаш тушта сүүлбеген сүүжим ого келишти. Аракызак та болзо, түней ле эжим, нөкөрим!

— А мен, Эрел Миронович, тегин ле колхозчы. Талку. Талкып ла јадым, талкып ла јадым. Эт — түк, эт — түк, јирме јыл койчы. Беш бала. Уйим иштеңкей, јакшы кижии. Балдардын энези. Адам јууда өлгөн. Энем база эрте божоп калды. Је эмди незин јажырар, Эрел Миронович, бир тушта, чек јаш тушта, Натальяга күүним јеткен. Онон неме болбогон. Наталья неме айтпады ба?

— Ончозын айткан. Онон до болгой немелер айткан. Ондый да болзо, айса онын да учун, ол меге коркышту кару. Килеп јүредим.

— Өткөн неме өткөн, ойто келбес. Та ненин де учун, јартын айдайын, Эрел Миронович, слерге мен каруузый бердим. Качан да көрбөгөн кижии, је түней ле. Бу аккордеон кемнин? Слер ойноп јадаар ба?

Эрел Миронович тегерик күргүл көстөриле јылу күлүмзиренип ийеле, аккордеонын алып, јуунын ойинде

ле онын кийинде жылдардын кожондорынын күүлерин ойной берген. Онон экү онон-мынан сөстөрдү эске алып, кожондоорго ченешкендер. Же сөстөр ундылып калган. Олордын жүк ле күүлери арткан. Кижжи кезикте сананза жүрүм деп неме кожонго түнөй. Жаңыс ла онын сөстөри ундылып арчылып калган. Ол та кайдаар да, кайра келбес талага табынча ырап тургандый.

— Слер чын ла Чаңкырлуга көчөргө турган болзоор, ол жерди барып көргөр, председателъле куучындашкар — деп, Айасту айылдан чыгып барар алдында айткан. — Якшы жер, якшы улус. База катап айдып турум.

— Айса эртен ле барар керек. Автобус жүр жат чын ба? — деп, Эрел Миронович мендеген. — Мария женебистин балдары кел жат. Квартираны жайымда деген.

— Автобусты кайдатан? Мен машиналу. Эртен тура тагла мантадып келерим. Сакуп отураар...

Колхозтын председатели, жуукта жаңы иштеп келген жиит уул, Культин Юрий Чичкакович, Эрел Мироновичти, онын үйин жылу уткыды.

— Биске печкечи керек, журукчы керек, баянист керек. Иштеер колдор керек — деген. Ол жаан кабинединин ичиле ары-бери базып турган. — А слер, Айасту, молодец. Эрел Миронович, ол Петр Лукичтин эки кып туразын жазап алгар. Озо ло баштап печкезин жазаар керек. Божоды. Мен мендеп турум. Аймакта актив, онон областъта. Иштеерге де ой жок. Жуундап жадыс, айдып жадыс. Же керек бүтпей жат. Улус аракыдап жат. Бу Айастудый, Акчабайдый, Пионердий улус пенсиеге чыгып, иштен барза та не болорыс? Бир уулды койго ийгем. Койлорын мотоциклдү кабыр баштаган. Ак жалаңга айландырып, меестү, кырлу жерлерге ийбей. Сүрерге келишкен. Экинчизи койлорды чедендеп салала үч күн аракыдаган.

Наталья чек өскөрип, эки катапка жаанап калган Чаңкырлуны кайкап калган көрүп турган. Жаңы контора, жаңы школ, магазин, клуб. Жаңы туралар. Ончолоры крестовый, кезиктери жаан верандалу, мансардалу. Беженинчи жылдарда туткан туралардан каа-жаа ла арткан. Олордын тоозында Пөтүктин — Петр Лукичтин, Абыйдын, Узун-Кыстын туралары. Пөтүкке жаңы квартира берген. Эки квартиралу туранын бир учын. Пөтүктин үйи Натальяны танып ийеле, ыйлай согуп ийген турды.

Наташа орынга көңкөрө жыгылып, араай мырзып ыйлап жадала, уйуктай берген.

— Көчөр керек... Чын ла слердин јерге барза кандый?

— Бистин јуртта јадар тура табылар... Мен байа Наташага айткам. Көчүп келгер, Эрел Миронович. А иш кайда барар ол!

— Наташаның айтканы жаңыс ла Чаңкырлу...

Оноң олор экү бир кичинектен ууртап, орой түнге јетире отургандар. Эрел Миронович бойының јүрүмин куучындаган. Јаш тужын эске алынган. Түрмелер, концлагерьлер керегинде, он беш јыл отурганы керегинде тоолу ла сөстөр айткан.

— Јүрүм деп неме андый туру — деген. — Јүрер керек. А јүрүм божоп јат. Наташа база ырыс јок киж. Кудай биске бала бербеди. Оның эн ле карыгып јүрген немези ол. Мынаң улам аракы ичер, ачынар. Менин салымым база сынып, толголып калды. Јурукчы, музыкант болорго санангам, је оның ордына Колымада тон јер кастым. Аткак эмиктердин, овчарка ийттерлү каруулдардың ары јанында јалкын јаш јылдарым өдүп калды. Та канайып тирү арткам, бойым да билбей јадым. Је түгей ле кудайга баш! Јүрүм андый ла јаман эмес. Мынайып јүрүп, Натальяга јолыктым. Бу менин сок жаңыс ырызым, Айасту, сок жаңыс. Јаш тушта сүүлбеген сүүжим ого келишти. Аракызак та болзо, түгей ле эжим, нөкөрим!

— А мен, Эрел Миронович, тегин ле колхозчы. Талку. Талкып ла јадым, талкып ла јадым. Эт — түк, эт — түк, јирме јыл койчы. Беш бала. Уйим иштенкей, јакшы киж. Балдардың энези. Адам јууда өлгөн. Энем база эрте божоп калды. Је эмди незин јажырап, Эрел Миронович, бир тушта, чек јаш тушта, Натальяга күүним јеткен. Оноң неме болбогон. Наталья неме айтпады ба?

— Ончозын айткан. Оноң до болгой немелер айткан. Ондый да болзо, айса оның да учун, ол меге коркышту кару. Килеп јүредим.

— Өткөн неме өткөн, ойто келбес. Та ненин де учун, јартын айдайын, Эрел Миронович, слерге мен каруузый бердим. Качан да көрбөгөн киж, је түгей ле. Бу аккордеон кемнин? Слер ойноп јадаар ба?

Эрел Миронович тегерик күргүл көстөриле јылу күлүмзиренип ийеле, аккордеонын алып, јууның ойинде

ле онын кийнинде жылдардын кожондорынын күүлерин ойной берген. Онон экү онон-мынан сөстөрди эске алып, кожондоорго ченешкендер. Же сөстөр ундылып калган. Олордын жүк ле күүлери арткан. Кижги кезикте сананза жүрүм деп неме кожонго түнгей. Жаңыс ла онын сөстөри ундылып арчылып калган. Ол та кайдаар да, кайра келбес талага табынча ырап тургандый.

— Слер чын ла Чаңкырлуга көчөргө турган болзоор, ол жерди барып көргөр, председательле куучындашкар — деп, Айасту айылдан чыгып барар алдында айткан. — Јакшы жер, јакшы улус. База катап айдып турум.

— Айса эртен ле барар керек. Автобус жүр јат чын ба? — деп, Эрел Миронович мендеген. — Мария јенгистин балдары кел јат. Квартираны јайымда деген.

— Автобусты кайдатан? Мен машиналу. Эртен тура тагла мантадып келерим. Сақып отураар...

Колхозтын председатели, јуукта жаңы иштеп келген јиит уул, Культин Юрий Чичкакович, Эрел Мироновичти, онын үйин јылу уткыды.

— Биске печкечи керек, јурукчы керек, баянист керек. Иштеер колдор керек — деген. Ол јаан кабинединин ичиле ары-бери базып турган. — А слер, Айасту, молодец. Эрел Миронович, ол Петр Лукичтин эки кып туразын јазап алгар. Озо ло баштап печкезин јазаар керек. Божоды. Мен мендеп турум. Аймакта актив, онон областта. Иштеерге де ой јок. Јуундап јадыс, айдып јадыс. Же керек бүтпей јат. Улус аракыдап јат. Бу Айастудый, Акчабайдый, Пионердий улус пенсиеге чыгып, иштеп барза та не болорыс? Бир уулды койго ийгем. Койлорын мотоциклдү кабыр баштаган. Ак јаланга айландырып, меестү, кырлу јерлерге ийбей. Сүрерге келишкен. Экинчизи койлорды чедендеп салала үч күн аракыдаган.

Наталья чек өскөрип, эки катапка јаанап калган Чаңкырлуны кайкап калган көрүп турган. Жаңы контора, жаңы школ, магазин, клуб. Жаңы туралар. Ончолоры крестовый, кезиктери јаан верандалу, мансардалу. Беженинчи жылдарда туткан туралардан каа-јаа ла арткан. Олордын тоозында Пөтүктин — Петр Лукичтин, Абыйдын, Узун-Кыстын туралары. Пөтүкке жаңы квартира берген. Эки квартиралу туранын бир учын. Пөтүктин үйи Натальяны танып ийеле, ыйлай согуп ийген турды.

— Куда-ай! — деди. — Бу сен бе, менин көөркийим? Канча жыл. Канча кыш өтті. Же айлыма баралык. А бу не кижиге?

— Ол менин өбөгөним, Эрел Миронович Яприн. Бис бери көчөр санаалу улус. Председатель слердин азыгы квартирагарды берди.

— Квартира жазалганча бистин айылда жаткар. Бис эки ле бойыс. Балдарыс чыдап, жолдорун алып, жүргүлей берген. Петро эмдиге ле жаандарды тартып жат. Бүгүн ойто ло жүре берер. А меге чек эрикчел — деп, Нина жеңейек уур тынып айткан. Ол чек ле жооноп, тес-тейип калган.

— Карып жадым, Наташенька. А сен озогы ла бойың...

Конторанын жанында мынайып куучындажып турганча, Пётүк мантадып келген. [Озогы булут ошкош чач жок, төбөзи тазап калган кижиге машинадан чыга конгон. Же жаан эмес борозымак-чаңкыр көстөри озогы ла шулмус бойы! Ол Наташаны лаптап көрүп, танып ийеле, эки колын талбынып, «кукаре-ку-у!» деп кыйгырып ийген. Онон жорголоп келеле, жаагынан моч окшогон:

— Кажы жерден, кажы Алтайдан келдин, жаражайым? — деген.

Наташа оныла жакшылажып айткан.

— Петр Лукич озогы ла бойы. Омок-седен!

— А не коркыыр? Не кунугар? Ак-жарыктын устинде жаңгыс катап жүр жадыс! Э-э, кайран өйлөр, кайран өйлөр... Медэй Шуурович жок... Улус бирден-экиден бар ла жат.

Келген ле күннен ала Эрел Миронович ле Наташа тураны шыбап, печкезин жазап, череттеп баштагандар. Нина ла Пётүк база болушкандар. Иш торт ло кайнап турган. Печкени Эрел Миронович чүрчеде ле жазап ийген. Бир неделенин бажында Яприндер ару черетле, будукла жытанган, печкеде кургак одын күүлеп күйген турага көчүп алгандар. Кандый жаан, жакшы квартира! Мындый турада озор качан да жатпаган. Деремнеде ондо-мында куучын жүрген.

— Туйтышевтин үйи жет келген дежет.

— Бу кандый Туйтышевтин? Андый ла мамийдалу кижиге укпаам.

— Бисте председатель болды не. Же сен оны кайдан билетен эдин база. Туку бирме жыл бол калган немени.

— Јаңы өгөөндү. Онызы карган неме. Бойы озогы ла бойы.

— Је база нени айдадын? Чек карып калган. Јүзи чырышту. Озодо ондый келин болгон беде.

— Бу нени айдат? Озогы ла бойы. Тын ла карыбаган, үрелбеен. Седен, јараш бойы. Ол канай капшай карый беретен эди. Ол тушта јүк ле он сегис, он тогус јашту келин. Эмди јаан ла болзо, төртөндү туру.

— Быларды бери кем экелген?

— Айасту...

— Куда-ай! Эмди Кымыс база ла күнүркейтен, күли чачылатан туру не! Олор экү мында не болбоон эт. Ой-боктын ончо обоолорын тепсеп турар тушта.

— Кажы ла чакта немеге ол эмди не күнүркеер? Айылду-јуртту кижиге? Бисте де јүгүретен немелер бар ла... Көрбөөчи бол јадыс.

— Ондый неме ундылбайтан, көөркий. Өлөрдин өлгөнчө ундылбайтан. Айла андый-мындый неме эмес. Јараш келин не. Эрке-е көстөрлү. Ондый келиндерге эр улус чек ле јапшына берер. Апту көөркий. Јаңыс ла андый улус ырысту болбойтон.

— Өгөөни не кижиде?

— Печкечи дежет. Онон чураначы. Аракызак неме болбой кайтсын.

— Уйи аракызак. Бойы аракы ичпес. Наташа Ондойдын столовийында иштеди. Билер улус оны таный-бей. Је көп улус таныбас. Бистин јерде ол узак јаткан эмес.

— Туйтышев кайда?

— Туку качан божоп калган.

— Наташа ол оды өчүп, карып калган келин не!

— Неме дейт? Чек јаш көөркий болды не. Он апты ба, он јети бе јашту. Эмди де төртөнгө јетпеен.

Абый айткан

— Мыны бери не экелген?

— Бу слер канай тураар, јаанам? — деп, Айасту ачынган. — Мен экелбедим, бойлоры келди. Онон туку качангы немени не ойгозор? Олор айылду-јуртту улус. Өгөөни јакшы кижиде. Одус јети јылда айдаткан, кыйнаткан. Он беш јыл түрмеде отурган.

Наталя Чаңкырлуга көчүп келгени керегинде солунды угала, Кымыс нени де айтпаган. Јаңыс ла ичи эмеш чым эдип калган. Чырайы бүрүңкийлей берген.

— Бу сен күнүркеер күүндү бе? — деп, Айасту сураган. — Туку кажы чакта немени?

— И-та-тай, јаш тушта күнүркебеем, эмди карган немени күнүркеп алып кайдайын! Сен јүүлип база бердинг. Улустын јуртына кирип, уйадын јылыйтып. Ол до тушта ойноп алган болор. Эмди онойтсонг тен сүр ийерим, шилемир, байлабазым!

Бир неделенин бажында Пötүк Айасту ла Кымыска учуртып јеткен:

— Яприндер көчүп келген — деген. — Кой керек, нөкөр, бир кой бер. Акказы бу. Онойдо ок озор, Эрел Миронович ле Наталья, слер экүни кычыр јат. Сүрекей, сүрекей сурап турулар.

— Адазы баргай, мен барбазым — деп, Кымыс айткан. — Ононг акча алба. Койды сыйлап бер. Кандый да болзо, туш-туура кижн эмес...

— Онызы не дегенин?!

— Је алтай улус не. Бой-бойына не болушпас?

— Мынанг ары мен качан да ондый эрмек укпайын!

Ол күн јаны көчүп келген улустын айлында кожонг до, бийе де тын ла болгон. Колхозтын председатели Юрий Чичкакович бойы да келген. Эрел Миронович чураналап, Пötүктинг бийелеп турганын не деп айдар. Айасту база кожонгдогон, ајпас-тейпес эдип бийелеген. Наташанын сүүнип турганы коркыш. Керек дезе аракы да ичпеген. Пötүктинг үйи Нина јүзүн-јүүр каткымчылу частушкалар кожонгдогон. Ончо улусты каткырткан.

Түн ортозында Айасту «Жигулизине» отурып, магтадып ийген. Калын, орой күстинг карагуйын машинанын отторы үтей сайып, туулардын көгүстерине, ағаштардын баштарына учалып, барып јаткан. Канча катап өткөн кара јолдын кажы ла онкогы, бурулчыгы таныш, снынг учун кызыл «Жигули» ээзинин јуртына бойы ла элейтип барып јаткандый. Айасту дезе аттардын јалдарын јайылтып, үзени үзениге тийжип, јажыл торко өлөндү, от-кызыл чечектү јалаңдарла каруузыган, качан да ундылбайтан көөркийиле кожо, кайдаар да, качан да учына јетпес талаларга учуртып бараткандый... Чын ла ундылбайтан неме эмтир. Јаш туштагы баштапкы јалбышту сүүжи јүрегинде өлөрдин өлгөнчө јүрер. Ол кыйнабас, ол јарып, јылыдып турар. Ол јүрүмнинг эрјинези Кижн качан да болзо, ол керегинде байында ла ырысту сананып јат.

КӨРҮМДЕР

Јаскары-кыш. Айастунун койлоры төрөп баштаган. Кыштуда чур-чуманак, тал-табыш. Койлордын, кураандардын мааражы, улустун үндери. Быыл сакманга ас улус келген. Арендала иштегенде чабан кижиге көп улус албаза артык. Ненин учун дезе сакманчыга төлөөр керек. Айасту үйи бойыла, онон жүк ле эки сакманчы келиндер. Иш түни-түжи өдүп јат. Койлор кажы өйдө төрөйтөнин айдар эмес. Олор эбире күнге төрөп јадылар. Өтөктин ачу јыды өлөннин, комбиазыралдын, сүттин јыдыла колынып, турлунун үстине туруп калган. Кандый да салкындар соксо, ол јыттарды канайып та учурза, учына јетире апарып болбос. Ачу кычкыл јыт койчылардын кийимдерине, туранын ичинде ончо немелерге шинип калгандый... Туранын ичи кирлү, өтөксү. Оны јунар, арутаар бош јок. Кураандарды айрыыр, эмизер, кургактаар, турган јерин арчыыр керек. Койлорды кабырар, азыраар, сугарар керек. Бу эн ле карулу өй. Кырачы аш јуунаткан өйлө түнгей. Бу өйдө бир де минутка амырзаарга, јайымжыырга јарабас. Эрел Мионович эш-кереги јок соотту јилбүлерин туура салып, јаан, јалбак јосторды структураын токтодып, болчок туразынан база чыгып келген. Тынду кижиге база болушпай канайып отуруп? Ол түнде дежурить эдерин сүүйтен. Јаңы төрөгөн койлордын кураандарын энелерине эмизип, оларды јымжак өлөн јайып койгон кыбычактарга кийдирип, ары-бери базып турганча — март айдын түни элес эдип өдө берер. Азайы јетире кургабаган немелерди колына алзан, олардын көксинен тутсан, кичинек жүректери типилдежип турар. Тепкиленер, маараар. Көөркийлер база жүрерге ле јат ине! Бозомтык түндерде кошардан чыгып, чеденге јөлөнип, карган кижиге таңкылап турар. Јүзүн-јүүр немелер санаазына кирер. Кулактарда јаңыс ла јиилеп турган табыш. Мында база јуундар, митингтер өдүп јат, кажызы ла бойынын санаазын, сүүмјизин, комудалын чыгара айдып јат. Јаңыс ла улус эмес, койлор. Мында койлордын үни, олардын некелтези. Айасту түни-түжи ары-бери жүгүрип ле јат. Ол та качан амырайтан, уйуктайтан болбой? Ороонго эт керек, түк керек. Айастуга акча керек. Эрел Мионовичке кыйыны јок капшай, амыр өлүм керек.

Кайда да ыраак городтордо, төс јерлерде демократия, гласность керегинде куучындар, кайда да забастовкалар, кайда да албатылар ортодо өштөжү. Ол керегинде газеттер бичип јат, радио айдып, телевизор көргүзип јат. Мында митингтеп болбозын. Трибуна јок, улус јок. Куучынынгды үйинге айдарын ба? Айса үүрлү койлорго? А забастовка эдип болбозын. Тирү малды канайып таштап ийетен? Онын учун иштеп јадын. Түни-түжи. Чай да ичерге бош јок. Этти аткарып ла јадын. Онызы магазиндеринде јок. Түкти аткарып ла јадын. А кийим јок. Саг башка неме. Мында куучын:

— Ол бир өддөй неме өлбөди! Көрзөң оны.

— Кара јаакту ак кой үчинчи јыл игистеп јат

— Ол бир койды этке тайар керек. Курааны коомой. Өлөр болор. Былтыр база өлгөн.

— Өлөңди чеберлеер керек. Јут-жулакай болор.

— Айдын-күннин аялгазы кууларга туру ба айса кандый? Уйе-сөөгим оор јат. Ол кандый да барометрден артык билер. Јастыра айтпас.

— Кымыс чек бел јок. Курандар таажышка.

— Калаш божоп јат. Өзөк түжер керек.

— Эрал Миронович, не көрүнөт?

— Көрмөстөр...

— А бу меге не көрүнбөйт?

— Көп уйуктап јадын...

... Бу ла јуукта, койлор кидим ле төрөп турар тушта, Эрал Миронович кошардын үстиги учынаг чыгып, мынайып ла чеденге јөлөнөлө танкылап турарда кандый да шаг-ман табыш угулган. Онон кандый да чөйө-ө кожонг. Учуктын учынаг атту улус көрүнгөн. Уйгенкуйушканнын мөңүн тегеликтери мызылдашкан. Ончозы кара атту, кара килин чегедектер, кызыл түлкү јакалары јалбыраган, тана-јинжилери мызылдашкан келиндер көрүнгөн. Тан жарып келеткен туш. Түште кайылала, тогуп калган кардын өңи ак-чанкыр. Је аттардын тибирти тог карды кајырада басканы угулбай јат.

«Бу мен түлерип калган болбойым? — деп, Эрал Миронович сананып, кулагын чукучыды. — Бу не улус? — Олор чеденге једип-јетпей јүреле, аттарынын тискиндерин тескери тартып, токтой бергендер.

— Слер не кижиге? — деп, олордын бирүзи сураган.

— Мен — Јаприн. А слер не улус?

— Бис уурдан јүргөн улус...

- Канай уурдан жүрген?
- Кыс качыр бараадыс.
- Машиналу не барбас?
- Онызы немези?
- Сөзи сан башка.
- Кийимин көрзөн.
- Слер кажы жердин?
- Бис Ойгылыктын.
- Ондый жер бу Алтайда жок.
- Бу Алтайда? Бу Алтай дегени ол не?
- Же алтай жон журтаган жер.
- А-а, Алтын сын. Сөөгөр не?
- Тодош...
- Бис Конгырай деп жерге бараадыс. Түш туркаары жерден атандыс. Түн туркаары жерге бараадыс. Ол жерде сүрекей жараш кыс бар. Оны качыраарга. Кааннын журты ээн каларга жат, жонго чак тўжерге жат.
- Атомный бомба тўжер деп пе?
- Онызы не дегени?
- Же, тегериден от-жалкын!
- Э-э, от-калаптын өйи келер. Онызы чын!
- Бу ойгор өрөкөн туру не! Чан жеринин кижизине тўней.

Келиндердин бирүзи Наташага сүрекей чырайлаш. Мында ла Эрелдин жүреги селт эдип калган. Жок, былар улус эмес, былар сүлтерлер.

— Јортолы! Капшай!

Онон үйген-куйушкандары шыгырабай, аттарынын женижи тизиребей, жагыс ла кожондоры жагырап, Кара-Суунун боочызын элес эдип ашкылай берген.

— Бу слер кемле куучындаш тураар, Эрел Миронович? — деп, Аясту онын жагына базып келип сурады.

— Кемле? Јебрен улусла. Ба-таа, алтай келиндердин озо чакта кийген кептеринин жаражын! Оны, акыр, журап салар керек. Аттар кандый! Јалдары жерге јеткен. Мыны мен кинога согуп алган болзом. Эх!

— Эрел Миронович, тыштангар, уйуктагар.

— Сен мени јүүл туру деп пе?

— Же јүүл туру деп айтпазым, а эдирени бар. Јаантайын кандый да көрүлөр көр јадаар. Калак, улуска айтпагар. Дурдомго сук салар. Онон ол бир Культин Юрий Чычкакович слерди чек көрбөс боло берген. Наташа ла өлгөн кийинде.

— Күлтинниң менде кереги јок. Күчүркеп туру не база. Тын кижиге болорго... Оско улуска күчи једер эмес.

Эрел Миронович калганчы јылдарда чын ла кандый ла немелер көрөр боло берген. Улуска айтсан бүтпес. Јүүл туру дежер. Камдап туру деп айдыжар. Токтоп калзын... Айса психтердин туразына апарып кийдир салар. Айастуның айдары чын. Јүүлгектердин туразы — ол коркышту јер, түрмеден ары.

Эрел Яприн кичинек уулчак тужында түш јеринде сүре ле учуп туратан. Эки колын талбайтып, јүүрип-јүүрип барадала, буттары јерге тийбей барар. Онон көрзө, јаландардын, агаштардын, кырлардын суулардын үстиле учуп барадар. Эки колын түрген-түрген талбып турар. Булуттарга көмүлип, удур соккон салкынга тыныжы буулып, кезикте тонгош ажып барып јадар. Онон кенете јабызап, јер там ла јууктап, качан ла јырс барып түшкейим деп коркып, араай кыйгырып ийеле, ойгонып келер.

— Не? Улаар турун ба, балам? — деп, јааназы сураар.

— Эйе, мен база ла учтым, јаанам.

— Јакшы түш, балам, узаак јүрерин, эркем. Кудай сени јакшы көрүп јат. Мен кичинек кызычак тужымда түш јеримде база учуп туратам. Кандый да улуркаган Алтайда јүретем. Күрен, күрен тонду, содон-содон бөрүктү улустың ортозында... Алтын чөлдө ылгый конгыр јылкылар јүретен. Јалдары узу-ун, көстөри от-јалкын. Сан башка неме. Онызы, байла, кудайдын јери, кудайдын малы ла улузы. Ондый јаан чөлдөр бистин Алтайда јок.

— Јаанам, а мен бийик кайадан айса бийик тыттың бажынаң секирзем, колдорымды талбынзам, учуп болорым ба?

— Кижиге учуп болбос, балам, кижиниң сүнези учуп јат. Калак, сен агаш-таштаң секирбе, балам. Кудай кижини учар эдип јайабаган. Онызы јакшы. Онон башка ол тынар-тынду немени үзе јип салар эди.

— Мен кажаннын үстинен секиргем, учуп болбогом.

— Ах, учканды сени, ол учун сабаар керек.

— Көмсомолдор айт јат. Јараплан деп неме бар. Ол уч турган деп.

— Канзамолың төгүн айт јат, балам. Је, уйукта.

Терен казылып, жерге чӧнӧп калган айылдын очогунда от кызарып, кӱйӧп жат. А эки кат керем, тӧнӧк бийик. А тегери тӧнӧктин ле ары жанында... Саба десе мыжылдап, эки мыкынын тайанып, тӧрдӧ керемнин тӧнӧжинен кере тартынып алган турар. А оттын жанында Жапраа таадазы уйуктап жат. Эзел кезикте онын козырыгынан ойгонып, онын коркып, ыйлап ийетен. Карангуй айылдын ичинде не де тиркиреп, таркырап, учуп турган немедий. Айса кандый да ийик оттын жанында табышту айланып турган болор бо? Жааназы арбанар.

— Эй, козырыктаба, шилемир! Оозы-мырдын бӧктӧ. Бала коркып жат.

Je бу кӧрмӧс эмес, а таадазы козырыктап жатканын билип, Эзел ойто ло жылу мылырап уйуктай берер. Бу кажы чакта болгон неме? Ол улус кайда? Ончозы жок. Наташенька база жок. Онын сӧнези учкан эмес, бойы учкан. А кижичи учуп болбос.

— Кижиденг жеек неме жок — деп, таадазы Жапраа кангазына булгайры калтазынан тагкыны тыгып айдат. — Онын учун кудай оны канат жок эдип жайаган. Je кижичи канат табып учса, калганчы чактын келгени бу болор. Озо улуста мындый куучын жӱретен. Эмди кудай деп кайракан ончо тындуларды бойына алдырткан болуптыр. Кажызы ла кайда жӱрерин, нени эдерин, нени жиирин айдып берер деп. Ого жагыс ла балбакбаш дейтен кичинек балык барбаган. Јалбак таштын алдына киреле уйуктап калган. Ойгон келзе, айры-тейри мӱӱсту жараш аң суу ич турган. Балбакбаш онын сураптыр.

— Кайдан келдин, кӧӧркий?

— Кудайдын жуунынан келдим.

— Je нени ӱлештеер, нени алдаар?

— Куштарга тегерини берди, учуп жӱрзин деп. Балыктарга терен талайлар берди. Јӱзӧп жӱрзин деп. Аңдарга жӱгӱрӱк буттар берди, оштӧзинен тӱрген качсын деп. Арсланга калжу, бий жан берди. Арык-торыкты тудуп жизин деп.

— Эки бутту немеге нени берди?

— Э, ого онду неме келишпеди. Кӧндӧй темир берди.

— А сесе?

— Меге жараш мӱӱс, жӱгӱрик буттар берди.

— Э-э, чаалта, сӱӧнбе, кӧӧркий! Экилебистин бажыс бир казанда кайнайтан эмитир.

...Ондойдо, ШКМ-да үрен турар тушта, јайгы амыралтага јанып келзе, каргандар не аайлу сүүнетен эди. Олор колхозко кирбеген. Ол ло терен кобынын оозында таг алдынаг јаткан. Бир атту, эки уйлу. Тоолу койлорлу. Јарым тынду каргандарга тийлебеен. Колхозко олордон туза болор эмес дешкен. Өрөкөндөр кыш чыккан кураандардын бирүзин сойор ло. Этти түлер ле. Эптү јаткан эки-јаңыс улусты айтыр алар. Аракыданг ас ийер. Јебрен айылда, јеезелү јуртта озогы алтай кожон јыңырай ла берер. Таг атканча отурар, куучында жар. «Айгырдын јаңыс кулды, аданын јаңыс уулы!.. Эрке балабыс — дежер. — Уулыс үрен алар, качы болор, јамылу иш эдер. Ак калаш јиир. Ак череттү турада јадар. Ару торко кеп кийер. Көрзөнг, тен сөйтөйип јаанап келт»... Јааназы оног эки көзин албас.

— А кудай, балам тен адазына түңей не.

— Адазына? Э-э, чаалта, менин адама, креске-кинчекке түшкен Ыртак-Јыманга түңей болды ба? — деп, Јапраа айдар. Оног Ыртак өрөкөн керегинде чөрчөк ошкош куучындар башталар. Эңчей калган каргандардын куучындары саг башка. Та чын неме айт отурган, та түш јеринде немени улаарт отурган? Кижиге ондобос. Је Эрел, ол тушта айла он төрт, он беш јашту уул эки көс, эки кулак тындап отурар. Ол аракы урар, јаандардын алдына чөгөдөп, чөөчөй тудар. Кичинектен ала анайда үретлеп салган не. Олордын ич јаткан аракызы је канчийан неме! Оны эмди кижиге јаңыска да ичсе эзирбес. Ичкендери аяктын түбинде бир чыкырым неме. Эмди стаканла ич јат не! Оног корон ошкош кабакты.

Эрел ойынга мендеер. Деремнеде јашөскүрим өлөнг чабардан озо јылу јайгы энгирлерде јуулыжып, ойын ойноп јадылар. Чураначы керек!

— Эре-ел! Јаприн! Энгирде кел, уул! — дежер.

Је јаандардын куучындарын укпаска база болбос. Таадазы адылып та ийер. Оның учун Эрел тындап отурар. Эмди сананза ол карангуй айыл, кызарып күйген от, кызыл чырайлу, ак башту улус та кажы өйдө јүрген? Чөрчөктө бө? Айса чын јүрүмде бе? Туку озо чакта кайыш курлу кара албаты кара Эрчиште, буурыл токой Алтайда, оног Конгырайдын чөлинде, Эјен кааннын тергезининг јанында јаткан болуптыр. Ол тушта бис Ойрот-кааннын улузы болгоныс. Оног Төрбөт Ойрот-

тың јерине чак түшкен. Каанның уулдары, јеендери ширее блаашкан.

Ыраактан, карангудан, та јылдысту тегериден, та јердин алдынан үндер угулып јат.

— Ол сенин адан, Јыртак, јаан, ээлү кам болгон, уул, — деп, Абайым деп бай атту өрөкөн айдар. — Бис слерге таај улус болбойыс. Јыртактын адазы Тоодокуш менин таадамның эјезинен чыккан дежер. Озодон бери төрөөнзиш јүретенис.

— Э-эй, Абайым, слер не унчукпай отураар?

— Кажы Абайымды айдадын?

— Суу кечире Абайымды. Мыйтуда јаткан кижии. Бу таңмазы арай ла креске түшпеди не. Абыстың абына алдырып.

Бу јерде каргандардың көп сабазы — абайымдар. Улус оларды байлап, аттарын адабай јат. Јангыс ла оларды ылгаштырар керек. Оның учун бирүзи Устүги Абайым, экинчизи Төмөңги Абайым, үчинчизи Суу кечире Абайым, төртинчизи Шил көс Абайым, бежинчизи Чокол Абайым ла оноң до ары. Таадазы Јапраа адазы ксрегинде көп неме айтпас. Је Суу кечире Абайым кайкамчылу немелер айт отураар.

— Ол эмди Тоодокуш база јаан кам кижии болуптыр. Уулы ого кайдан јетсин. Јерди өткүре көр отураар. Оның алдында не барын билер. Ол тушта бу ла Мыйтуга крестү байаттар келип, јурт төзөп турган өйи. Олор алтай да укту болзо, аңылу улус. Олорды бис татарлар, крестүлер дейтенис. Олор садыжар, јорыктаар. Јаш-Тураның орус којойымдарыла кожо, туку калхамогол, кара-кыдат та јерине барлап јадар. Оноң орус-тар көчлөп келди. Бир Постников деп абыс. Эмди бисти кыстаалап јат. Креске түшкүле айса мынан ары көчкүле. Төрөл јеристен сүр јат не. А карган Тоодокуш камдап ла јат, айдып ла јат, алкан ла јат. Камдап арыйла түнүрининг үстине орбызын чачып ийер болзо, орбы деп неме бойы ла түнүрди түпүлдеде сого берер.

— Не камдап тураар? Нени некеп тураар?

— Алтайыстың судалын билерге, албатыстың салымын көрөргө, Иисустың јангын ийде саларга.

— Кайтты?

— Неме болбоды. Тазылыс тудуш эмтир. Эрликтин карындажы Сатана, Иисустың карындажы Улген кудай. Бисти јети үйеге јетире эки башка үлеш алды. Јаман

ой кел јат. Агаштарыстан төнөштөр артар, агын-суубыстан сый-кумак артар, арылык-берилик санаалу улус бүдер.

— Чын айткан, ажыра көргөн...

— Јапраа ла мен оноң көч ийдис.

— Ыртак уулы Белбеслэ кожо креске түшти.

— А Тоодокушты туку Москвага, каанның тергеезине апарып, камдаткан деген, онызы чын ба?

— А чын эмей. Каанның јерине јетирген туру. Алтын тонду абыстар, алып-күлүк бийлер јуулган. Камда деген, кайкалыңды көргүс деген. Камдаган. Бир ийнинен мөш өс келген, экинчи ийнинен кайың өс келген. Оны темир эжиктү таш турага суккан, кубулгазын болзон, кубулып чык дешкен. Чык болбозон, ол дешкен. Канча күнниң бажында эмди байла өлгөн туру деп, эжикти ач ийер болзо, кижии јок! Јаңыс ла кара чымыл кыңылдап уч чыккан. Кайа көрлөзө, Тоодокуш кам турган. Абыс-бийлер кайкашкан. Ыргал эткен, күндү-күрее салган. Јок, мыныла урушпас, бу тегин кижии эмес дешкен. Ыргап отурала бийлердин бирүзи калаңызы јаанайдыптыр:

— Кайкалың көргүс. Сен мениң тыныма јет болорың ба?

— Коркыбай туруң ба?

— Јок, мен крестү кижии. Мен сенен не коркыйтам?

— Сатанага мен дә јолды табарым. Ол Эрлик-бийдин ийнизи!

Кенете Тоодокуштын алдына эки кичинек чагал агаш өс келген. Байа агаштын бирүзин кам сый тудуп ийерде, мееркеш турган бий меч бар түжеле, өлө берген. Отурган улус кайкаган, коркыган. Је бирүзи сураган:

— Эй, улу кам. Сен бойыңның тыныңды бойың үс болорың ба?

Тоодокуш кожо жүрген нөкөрине, крестү тилмеш кижиге, бу көчөйлөрдин өбөкөзине айдыптыр.

— Јыманак! Ол јадым. Алтайыма уч јадым. Санааркабазын, кайкабазын. Сөөгим јал Мөңкүде куй таштын ичинде јадар. Уулым ол јерди билер.

Кам экинчи чагал агашты сый тудала мында ла өлө берген. Қанайдар? Јаан куулгазын, јайалталу эр. Эртен сөөгин көм салар айса өртөп ийер деп бийлер шүүшкен. Эртезинде бийлер Јыманакла кожо келзе, өлгөн кижии јок.

— Кайда?

— Учеерен! — деп, Ыманак айткан.

Бир канча айдын бажында Ыманак Мыйтуга жет келген. Не болгонын ончозын уулына, Ыртакка, куучын-дап берген. Онон Ыртакка кожо жал Мөңкүнин жылым кайазында куй ташка барза, камнын сөөги ондо жаткан. Түнгүрин куй таштын ичине ил салган. Онызы ары-бери жайканып, түпүлдөп, күнгүрөп турган. Онон ло келеле удабай Ыманак өлди. Ыртак креске түшти. Ыман деп ат аданды. Түште церквеге барып мүргүүр, түнде түнгүрин алып, кара тууга чыгып, камдап жадар. Оной жүрүп, жүүлип өлди. Белбес креске түжүп Барыс деп ат аданды. Онон Постников абыстын быштак ошкош тешпек балазын алды.

— Акам ден өйинен өткүрө кудайзак боло берген эмей — деп, Жапраа айдар. — Меге чала кыйгастан турар.

— Ыылкынын эдиле каксып калдын! — деп айдар. — Кириң јун, креске түш деп турар.

— Мен болбойтом. Је кызыл жымыртканын байрамында бар турарым. Паска дейтен байрамына. Христос воскрес ле дезен кижини кучактай алар, коркышту сүүнер. Күндүлеер.

— Акыр, акыр, Жапраа, ол сенин аданда, Ыртакта, коркышту көп алтын, мөңүн бар болгон дежетен, чын ба?

— Та. Оной ло айдыжар. Бу бир Сары-Матвей деп оруска јудрукча алтын берген. Ол оныла аайы јок байыган, андар туткан. Монголло садышкан. Бойыс јокту јатканыс.

— Абыс Постников онын алтынын аларга ого не аайлу јарамзыган. Је ал болбогон. Онын учун Белбес-акам адамды көрбөйтөн.

Энем айдатан!

— Адан туку Чамалдын тайгаларына андап жүрген. Онон казан ас ичерге таш очок тургузып, от салган. Эртен тура көрзө, таш очоктын бир буды кайылып, күлге алтын чөнгүп, тоң калган јаткан. Мыны ол адазына айткан. Адазы камдаган, ырымдаган. Уулынын санаазын энделтип, ол јерди качан да ойто таппас эдип, буудак сал койгон.

— Алтын чак экелер, өлүм экелер. Албатынын колына кирбес. Ач којойым колына кирер.

Ыртак јудрукча алтынды Сары-Матвей деп оруска четворт кабак аракы учун бер ийген дежер.

— Ол јер кайда? — деп, оны орустар сабаган да, жандармдар шылаган да. Је ол нени де билбес. Санаанын эндел калган.

От күйүп ле јат, куучын өдүп ле јат. Онон јаандардын эн ле јаан јаштузы айдар:

— Је, балам, бар. Оино, јырга, амыра. Бислө кожо не стурар? Бис өскө чактын, өскө јүрүмнин улузы. Откөн өйдин. Сен эмди канзамол бедин, Эрел?

— Эје, комсомол.

— Сенин јүрүминг башка, салымын башка. Је үрен, алтын бичикти көксинге тут ал. Албатынга көс бол...

Онон база ла Абайымдардын бирүзи баштаар. Акыр, бу Мыклай каан тушта ба? Айса туку бала каан тушта ба?

Јерге кир калган сегис канатту кажан айыл. Туку оронын түбинде кызарган от. Оны эбире отурган кайыш курлу, ак башту каргандар — та јердин алдына чоңо берген, та көк теңериге уча берген. Оны кем де билбес. Ол улус јок. Бис база олор чылап кайыл каларыс...

ХОНДРОСТЫ ЭМДЕГЕНИ

«Акыр, чын ла доктырга көрүнер керек — деп, Эрел Миронович сананды. — Баш кем јок. А јүрек канай та тыгыскып, сыстап јат». Онон турага барып, агаш орынына јадып, нени де сананбай, неден де коркыбай, уйуктап калды. Көзин јумуп, туујырап уйуктап барадарда ол байагы көскө көрүнген кара килин чегедектү Наташа ошкош чырайлу келин болчок турага кирип келеле, печкенин јанына отура берди. «Је отур. Јылын. Менин керегим јок» — деп, Эрел Миронович сананып калды. Эртезинде Айастула кожо өзөк түштилер. Эрел Миронович докторго кирер. Айасту калаш, курсак алар. Тал-табышту турлу чоокыранты кардын ортозында тура калды. Машина өзөкти төмөн сундуртып јат. Боро тоозын онын кийнинен толголып, туура учуп, кыранын үстине төгүлет.

— Городто чорт то јок дежет. Магазиндер куру.

Јаан городтордо ишмекчи улус түймөп јат... — деп, Ай-асту зйтты.

— Радио айдып јат. Газет бичип јат. Городтон кем келген?

— Акчабай таайым.

— Јуундап јүргөн бе?

— Јок, больницада јаткан... Кандый да хондрос деп неме таап алган. Абый слерди кир барзын деп сураган. Айла ундып салган турум не. Акчабай јүүлген дейт. Ачынып, ыйлап отуры. Јакшы ла јүргөн уулым эди дейт. Та кайтты болбой!

— Јүүлген? Онызы не дегени?

— Оной ло айткан. Кем билер оны! Је, байла, чын јүүлген эмес, нени-нени кылынган.

— Акчабай не јүүлөтөн? Чыт эт калган эр. Јүүл турган кижиге мен болбойым? Көс көр јадым. Өлгөн улусла куучындаш јадым. Је оны сен улуска айтпа, уул. Кижини дурдомго сук салар. Божогоны ла ол. А мен Наташам-нын јанында артайын деп.

Чаңкырлуда областтан докторлордын бригадасы келген эмтир. Олордын ортозында психиатр база бар. Алтай уул. Ол Эрел Мироновичти ары-бери эбире тартып көрүп, көстөринин јыкпыктарын антара тартып ајыктап турат. Маңдайына, тизезине кичинек агаш маскала да сокты. Онон сан башка сурактар берип турды. «Алты катап алты канча? Кижиде сүне бар ба? Бу корымдарда јаткан улус не улус? Алтайлар ба? Айса өскө улус па? Кандый түштер көрүнөт?» Эрел Миронович ончо сурактарга чокым каруу береле, кунукчылду күлүмзиренип айтты. «Токтоп кал, уулым. Менин сагыжым чайпалбаган. А јүрегим оор јат. Оны тыгдап көр». Кардиолог келин келип, онын јүрегин тыгдады. Арык төжин сабарыла токылдада чокып турды.

— Јүрек тунгак согулып јат...

— А канай согулар ол?

— Психика кадык. Логика темир. Кандый да тууралаш јок!

Онон јүзүн-базын таблеткалар бичип бердилер. Эмденгер, кичеенгер дештилер.

Кырлар куудан, Чаңкырлуда боро тоозын. Кар кайылып калган, а јажыл өлөң өрө өзөргө јеткелек, онын учун јер јылангаш неме ошкош. Абый өрөкөн ол ло болчок, јылу, ару туразында отурды. Печкеде чөйгөн, чай

изүү. Жаантайын ла андый. Онон экү чай ичип, оны-мыны куучындажып отурдылар. Абый ары-бери жакпандап базып, аяк-казанын башкарып турат, улу тынат.

— Сен база оортран ба?

— Доктыр бу жаңы ла көрди. Су-кадык. Жаңы ла жүрек уян. Согулыжы тунгак деди. Же ол канайып иле согулар? Арып калган не, элел калган. Эмдее жетире иштеп жүргенин кайкайдым. Эмди жетен беш жашту кижине мен. Улус мени жүүл турган деп табыш жай жат. Мынызы бооро та кемизине де айт ийем, көс көр турум деп. Та не айттым болбой? Доктор тен кичинек агаш масказыла мандайыма согуп, көзимди антара тарт көр туру. Меези соол бараткан деп бодоон бо кандый? Куру неме конкылдай берер болор бо деп. Же жик таппады, кадык деди. Ого сүүндим. Онон башка кижини жүүлгектердин туразына сук та салар. Онызы түрмеден ары неме не!

— Мен база чала уйдап жүрүм. Онон бу бала-барка база табышту. Акчабай жүүлген. Бу жайыла городтоп, тениди, та нени таайген? Мында база оноор бар жүрген. Ижин таштаган. Акча жедер дейт. Ондый да болор. Же кижинин жери бар. Өскөн-чыккан Алтайы. Бала-барказы бар. Эл-төрөөни.

— Жаңы кижине таайген бе бу? АЙСА не болеерген?

— Адазы көргөн оны! Озо баштап ол чын ла оорыган не. Белим деп калактап, больницалап. Онон та нени жыткара ийген болбой? Тумчукты канкайт ла ийген. Машинага отур ла ийген. Элес ле эткен. База көрмөс лө. Ол АЙАСТУНЫН баштапкы үйин база айра сокты не бу!

— Канай турун? — десе, — Нени айдат?

— Тайгада жүрүп ан бол калгам, улустын ортосунда жүрүп кижине болойын деп. Жаңы ой келген дейт. Жаңырыттыш ла дейт. Жаңыр ла турган неме көрүнбейт. Ончозы жайрадыл жат. Ончозы оодыл жат. Талкан эдер улус жок, доклад айдар улус көп.

— Эмди оны канайдар? АДА-ЭНЕЗИ нени айдат?

— А нени айдар омор? Ал-санаага түшкен отурлаары. Карган өгөөнди оны армакчылап салар ба? Акчабай мынайдар деп качан да бодобоом. Жакшынак уул болгон... Эмди балдары балдарлу. Дедушка кижине не бу.

— Акчабай эмди канча жашту?

— А мынзы... Акыр, акыр... Бежендү бе айса кандый.

— Же бу канай туру, АБЫЙ?

— Ӗоро ородон ло келген. Кўн кўзине чыкпас, туразында ла јадар, эки-ўч ле кўннинг бажында мылчага кирер. Онду курсак јибес. Огурчынла јўзин јыжар. Мен мыны, учканды, оор турган туру, эмденип, кичеенип турган туру деп бодогом. Кийинде кўр турар болзо, эдин агарт турган кижиди?

— Канай эдин агарт турган?

— Канай? Анай ла. Онызы сен кара деген ошкош.

— Онон агарды ба? — деп, Эрел Миронович каткызы келип сурады.

— А канай агарар ол? Эмеш бороргон болордон башка. Ол... ол ўй кижиди оны тармадаган, нени-нени ичирген, јидирген болор. Онон башка ол мынай јўўлер бе? Эмди јердинг ўстинде не ле бар. Оосту ла неме јарлыкчы, колду ла неме тармачы!

— Јўўлген эмес, сўўген, санаазы јеткен болбой?

— Олорго база сўўш јеткен... Кажы ла неменин ойи бар. Кандый ла неменин кеми бар? Карган огўон.

— Јаан ла јаштын салымы јангыс, арык ла семистин бууры јангыс деп, алтай улус айткан эмес пе?

— Алган эжиди тирў отуры. Ол кўоркий. База чыдамкай келин. Оскў келин болзо, туку качан чач ийер эди!

— А бу Акчабай мындый нени эткен?

— Нени эткен... Келиндер кетеген, кейтиген, тенеерген.

— Тайгада анда кандый келиндер?

— Дайаркалар! Оймоннын орус, алтай, кайлык немелери. Олорго бар турбай. Бистин Алтай тўбў јер не! Оноор кўргўни Оймон, мынаар кўргўни — Улаган.

— Во-от кандый. Мен мыны айулар ла кўр бас јўрген дезем.

— Сен оныла куучындаш. Јаан кижиди айт. Айса камукту кижиди кандый бир немени шыпшап саларын? Јўрегин токынат койорын? Мен сеге тен алкышту-бийанду болор эдим.

— Канайдар, куучындаш кўргўйим. Је калапту камдардан меге не де тўшпеен.

— Тўшпеенин кайдан билерин? Ченеп кўргўн бў?

— Јок. Ондый неме санаамда да јок.

Ол кўн Акчабай айлында јангыскан эмтир. Диванда кыйын јадып алган кегирип туруп газет кычыр јатты. Орозоны токтодып, тын ажанган ошкош. Тўрт кып туранын кыптарынын јанын коркыш. Јылтыраган шкаф-

тар, орындар, күскүлөр. Чечектү жалан ошкош кебистер. Айылдын ичи жык ла эт калган.

— Э-э, өткөр, өткөр, Эрел Миронович! Одүгер уштыбагар. Кебисти оны не байлаар! — Онон өгдөс тура жүгүрип, ичкери удур басты. Сүүн туру. Көөштөн семис эт чыгарды. Жылкынын эди. Уўче бускан болгодый. Бир шил аракы чыгар келди.

— Балдардын энези кайда?

— А ол кедери. Чийнелүде. Жаан уулыла кожо малдап жат.

— Сен? Оорыган ба? Иштебес пе?

— Менин керек сан башка, Эрел Мироныч. Са-лым — судьба деп неменин аайына чыкпай жүрүм — деп, Акчабай желбер кара кабактарын өрө кодүрип, бойын бойы кайкап тургандый айтты. — Слер жаан жүрүм көргөн кижини... Акыр, слер нени де билбезеер бе? Абый, Айасту неме айтпады ба?

— Жок, нени де айтпаган. Жагыс ла сени жүүлген дешкен. А канай жүүлген, недең жүүлген — айдышпайт.

— Мен жүүлгек эмтирим бе?

— Жок, кан ла кадык кижини. Озогы ла Акчабай.

— Айса озор бойлоры жүүлген? Айастулар, Абыйлар, Желчилер? Озор бу жүрүмди кижининг жүрүми деп бодоп жат. Жок! Бу кижининг жүрүми эмес, кулдын жүрүми. Өрө көрбөй, өлгөнчө иштеер. А көр турган неме жок.

Онон бир чөөчөйдөн ичип, жылкынын эдин маказырап жип, Эрел Миронович Акчабайдан сурады.

— Акчабай, бу сениле чын ла не бол жат? Сеч эн талдема малчы. Бастыра төжинг оржин. Акчан миллионго жет калган дежет. Арай ла болзо, Пионердийине жетпей турган. Ижинг не таштаган? Не тениген? Шылтак неде?

Акчабай ары-бери көрөт, улу тынат, житкезин тырмайт.

— Же мындый неме, Эрел Мироныч! Канча жылга иштедим. Озочыл болдым. Оржиндер алдым. Байыдым. Миллион кайданг келзин. Онызы ач көстүлөрдиг көпчидижини туру. Же жүс мунганг ажа берген. Эмди жаңы өй. Ачынзам тен миллионды иштеп аларым. Же оны кайдарым? Оныла нени эдерим? Нени садып аларым? Меге өскө неме керек. Өскө, жараш, кайкамчылу жүрүм керек. Жүрегим сыстап жат.

— Кандый өскө неме? Кандый өскө жүрүм? Бу жүрүмүң жаман ба? Кайкап турум...

— Өскө жүрүм. Жараш, солун, кайкамчылу. Керек болзо, өскө үй кижиси... Бойымның үйүм чек күүниме тийди. Же ол балдардың энези...

— Канай күүниме тийди?

— Ол менин кудайым, балдарымның энези. Же күүним туку качан сооп калган. Бу кижиси өлөр алдында өрт-жалбыш сүүр учуры бар ба? Жайым жүрөп закон бар ба? Же бир катап? Неден де корккбай, неге де тартынбай? Айсак мынайып ла күүнүн көмө басып, бойун кыйнап жүрөле өл калар ба? Бу не учурлу жүрүм?

— Сеге, Акчабай, жайым сүүш керек пе?

— Сүүш жайым болор учурлу. Албанду сүүш болор бо? Албан ла сүүш коштой туруп болбос.

— Марияны сүүген чилеп пе?

— Кандый Марияны?

— Же бу Аястунун баштапкы үйүн?

— А! Же оны! Кей-кебизин немени...

— Айсак Оймонның дояркаларын сүүген чилеп пе?

— Оны кайдан билереер?

— Улус айдып жат...

— Же бу учурал сан башка, кайкамчылу!

— Бу сен, Акчабай, тең философ туруп не!

— Э, ары кедери эткер. Мен табунщик, талант менде жок. Же мениле та не бол жат, бойум да билбей турум. Балдарымнан уял жадым. Балдарым балдарынан...

— Же бу не болгон? Неден башталган?

Акчабай ары-бери басып, арказын тырмап, жаан тозрак кара көстөри канайып та мөлтилдөп, унчукты:

— Неден башталган? Акыр, бу чындап ла неден башталаерт? А-а, бу жаскары-кыш мен радикулиттен оорыдым. Бел жок. Оору-сысты не деп айдар! Ондойго апарган. Уколдогон, изиткен, чат неме болбогон. Онон ары Горно-Алтайскка апарган. Областной больницага. База ла уколдогон, изиткен, ийнелер кадап турган... Апарарда андан болбос болгом... Бир медсестра келин... Белимди сыймаар, изидер. Укол салса колының жеңили коркыш. Ондой эптү, апааш. Көстөри кап-кара. Кайлык кижиси. Ачык-жарык, жалакай. Мынайып эмдендим, жазылдым. Жанар керек, автобуска билет жок, гостиницага барза, конор жер жок. Таныш улус база жок. Лажына тайгада жүрген кижиге таныш кайдан келер ол? Ой-

то больницага келдим. Мында кап-чыт Нина туштай берди.

— Не келдеер? — дейт. — Ойто оорый бердеер бе?

— Јок! — дедим. — Конор јер јок. Эртенге јетире коридорго до болзо, конойын. Тайгада болзо, кажы ла мөштин төзине кон калар эдим. Мында канча мун улус — эжик ачары јок. Мынанг барлаза тен «нөкөр, нөкөр» дежер. Јылбындаалап турар.

Нина сры-бери көрди. Онон төмөн көрди.

— Мен слерге конор јерди табарым. Чүрче ле сакалаар — деди. — Дежурством божоп јат.

Онон тышкары таңкылап отурзам, Нина једе кони келди. Јүрегиме кандый да јылу јайыла берт. Ондыймындый неме сананбадым. Кийнинен бас ла ийдим. Автобуска отурдыс. Музейге јеттибис. Онон Партизан кобы дейтен кобы јаар бастыс. Туку бийикте, төрт кып крестовый тура. «Киргер ле» — деди. Кир ле бардым. Төринде кыптанг бир орус келин чыгып келди.

— Јакшылар ба?

— Јакшылар.

— Эјем, бу кижии мында конзын ба? Онын конор јери јок. Јагы ла больницадан чыккан...

— А конгой, јер једер — деди. Озо баштап будыма көрди. Онон бастыра бойымды ширтей сокты. Көстөри тен тип-тип эт калды. Мен эжик јаар болдым. Јок, мында конорго јарабас. Кижини кыйа көрөр, эби јок деп санан калдым. Ойинен өткүре культурный келин эмтир. Ол ло хондрос деп оору эмес болзо, мен больницага барбас эдим. Ондый неме болбос эди. Мында хондрос бурулу. Көрмөстин јоболы.

Акчабай јаан креслого кедейэ отурып, чөөчөйдө коньякты канайып та таптанып, табылу ичет.

— Кандый эмтир, Мироныч?

— О-о, талдама. Армян ба?

— Јо-ок. Француз. Тынчыштынг ойинде алгам. Бир мун тогус јүс алтан алты јылда.

— Јирме эки јыл мынанг озо?

— Менин подвалымда јирме беш те јыл мынанг озо алгандары бар. А кайдар ол? Турлап ла јат... Мен азыйда чек аракы ичпейтем. Је кандый бир бойдонг келинге барзам, бирүзин сук алтам. Сүрекей керектү болотон эмей...

— Акыр, сен байагы куучынын үс салдың. Онон ары не болды?

— Онон ары, өгөөн, өрт-жалбыш болгон. Акчабай күй калган, өл калган. Бу озогы Акчабай эмес! Өскө Акчабай. Слер мыны сеспей тураар ба?

— Тыштынан көрзөм, куулган ла немен жок. Ол ло бойың.

— Тыштынан! Керек кижининг тыштында эмес, ичинде!

— Же кижининг ичинде немени кижги канай билетен эди.

— Ондый, Мироныч! Орус келиннинг сүүжи от-калапту болотон эмтир. Кайда ондо Мария! Кайда ондо Желечи! Өртөп жат, өчүр жат, учур жат. Ох, ол хондрос эмес болзо, ол медсестра Нина эмес болзо, эмди Чийнелүнинг бажында жорт жүрер эдим. Ол тушта белим оорыган! Эмди жүрегим оор жат. Мироныч!..

Акчабай калың желмер чачту бажын салактадып, унчукпай барды.

— Же бу не келин? Јартап айтсан, уул!

— Не келин? Јараш, јакшы, јалакай. Мөт ошкош тату. Јаңыс ла тумчугы эмеш јаан. Јыташсанг чала кажыл турар. Је бажын туура мылкыйт ийзе, јакшы-ы не!

— Нинаның ол нези?

— Кандый Нинаның?

— Је ол бир медсестра.

— Оның энезининг сыйны. Туку Северде, Түндүкте жүрген, Камчаткада, Аляскада болгон. Чукчалардың ортозында болгон, чумда јаткан. Өгөөни анчы, балыкчы кижги. Андап барарда оны айу јип салган. Грызла деп айу.

— Андый айу јок.

— Бар. Коркышту јаан айу. Мени Чийнелүнинг бажында айу база арай ла јип салбаан. Јип койон болзо, торт болор эди. Мен де шыралабас, Желечи де шыралабас, Роза кандый бир өгөөн таап алар.

— Роза? Ол келиннинг ады Роза ба?

— Қайлык! Энези алтай, адазы орус. Қылыгы тунгус!

— Нениң учун тунгус?

— Чий балык јип јат.

— Чий балык?

— Бу ла минтайыңды тон бойынча јип отураар.

— Чын ла кайкамчылу келин эмтир. Ол ондо, Камчаткада, Колымада нени эткен?

— Аалу тапкан, алтын каскан... Акказы кө-өг, кемнен де камааны жок келин. Чыйрагы коркыш. Јүзүн-базын приемдор билер. Бир катап саларда мен торт ло учеерем. Онон бойы ла килеген, эркетелкен, Акчабуушка деген...

— Кандый капшай...

— Немези кандый капшай? — Акчабай рюмкада коньякты јыткарып көрөлө, ойто тургус салды. — Слер ичкер, Мироныч. Мен тудунайын деп, онон башка калагы кижиге та нени эт салар. Акыр, нези капшай, өгөөн?

— Койнына кандый капшай кирген?

— Койнына? Э-э, торт ай јүгүрдим. Келген күн таанышкан, куучындашкан. Мени анчы, малчы кижиге деп угуп ийеле, сүүн турганы коркыш.

— Энем Ыштын тубазы, адам Уйменнин јаржагы. Энем мени мөштин төзинде чыгарган. Мени тайганын базасы дейтен. Та онын учун, је тайга јерди коркышту сүүрим. Ол тушта Чойдын, Турачактын тайгаларын үрей кеспен. Кузук деп неме не аайлу, ан, балык деп неме не аайлу. Киш, тийин, агас, калазак, сарас не аайлу көп болгон! Адам агашпромхозто иштеген, онон агашка бастыр өлгөн... Мен он классты божодоло, кижиге баргам. Григорийге. Менен беш јаш јаан. Орус уул Анчызы коркыш. Онон алтын јун билер. Адазы үредип салган. Уйменнин тайгазында алтын бар дейтен Леспромхозто иш күч, јал ас. Гриша айтты: «Јалданъ ишке бараак. Северге. Востокко. Көп акча иштеп аларыс. Јан келерис. Сайрап јуртай берерис». Онон Колыма. Магадан, Алдан, Камчатка. Акча чын ла көп болгон. Гриша јайгыда алтын јунар. Кышкыда аалу табар. Онон Кара талайдын јарадына барарыс, амыраарыс, јыргаарыс.

— А слерде балдар бар ба? — деп сурадым.

— Јок — дейт. — Акчага үкүстеген, сүүнчилу јүрүмге јүткүген. Баланы акыр ла, онон ло, эмеш јайым јүрө ле алаак деш турганыс, онон орой бол калды.

— Јараш келин бе?

— Нормальный ла келин. Одус сегис јашту мен де-ген. Јараш та эмес, јаман да эмес, тен эптү-ү көөркий эптү. не. Чырайы да эптү, сыны да эптү, кылыгы да эптү.

— Нени эт јат?

— Садучы. Продащица. Ол бир обкомнын одо-
жында гастрономдо.

Онон мен жанып ийдим. Жакшы болзын дедим. Је ол келин чек ле санаамнан чыкпас. Козим алдында ту-
рар. ...Јелечи карып калды. Менен эки јаш јаан, онон
балдар, кату иш. Канай та карып, чорчыйып калган.
Онон мени тееп јат. Бар ары кўрўм деер. Ол ло туку
јебрен чакта Марияны ундыбас. Јок, ол мусульман
улустын жаңы јакшы. Баштапкы ўйин карый берзе, экин-
чизин аларын, јажын. Ойто ло јиидиркеерин, балдарлу
болорын. Уйан јанаар, өзөр. Албатын көптөөр, ол ўз-
бектерди, казахтарды көрзөг. Торт ло кыймырап јат.
А бисти, орус та, алтай да эрлерди, ўйлерис ийт чилеп,
кыңылап салар. Бойлоры да јетире албас, өскөзине де
бербес. Сен мында шыралап, кыңын шынкырап, чиле-
кейн тамчылап, јаланып отур. А сен кўчтў, ийде-ча-
гын эмди де бадышпай јат! Јок, јок! Мусульман јан
јакшы. Бу Кожё-Агашта молдо бар ба?

— Је бойы ўренген молдолор бар. Коранды кычыр
билбес. Барар болзон, Ташкентке, Бухарага барар ке-
рек. Мечетке. Чын муллалар ондо болбой...

— Кўч неме јок ло дежет. Јаан эмес операция...
Чик! Божогоны ла ол.

— Јо-ок туру, Акчабай, мўргўўлдин сөстөрин ўрен
алар керек, олардын јандарын јандап билер керек.
Намаз эдип билер керек. Ого јўк «Иншалла! Иль алла-
ах!» деп кыйгыр јўр.

— Онзы не дегени?

— Аллах! Аллахтан бийик кудај жо-ок! — дегени. —
Араб тилле!

— Слер, өгөөн, араб тилди база билереер бе?

— Јо-ок, кайда-ан. Бу мўргўўлдин јўк ле баштап-
кы сөстөри!

— Је! Ондый кўч неме болзо, токтоп калзын! —
дейле, Акчабай чөөчөйди көнкөр ийди. — Ох, Роза,
Роза, Роза чечек. Јўрегимде тегенек.

Тышкары јылу кўн чалып јат. Жаңы төрөгөн уй ачу
мөбөрөп туру. Бензопиланын тиркирегени угулат. Одын
белетеер өй. Абый кажаан јар чоркойтып бас отуры.

— Бу јаанам база катан ла киж. Тогузонго јет ба-
рат. Эмдиге ле командавать эдер! Онын јааназы баа-
тыр эмеген болгон дежет. Мени ого тўнгей дежер. Јаан
газрак көстў, башпак јаан тумчукту, јаан кара чачту.

Черүде жүреримде уулдар мени ўзбек дежетен.

— Кайда служить эткен?

— Город Москва. Внутренний войска! Самбист, каратист. Онын учун айуга јидирбей турбай. Мен оны карателе саларымда ол тоолонеерен. Мен патронды суга салала, јырс бер ийгем. Розанын өгөөнин та кандый айу јиген, мен билбезим. Је бу өгүс айу болгон. Јааны коркыш. Терези ол төрдө кыпта јадыры.

Эрел Миронович барып көрзө, јаан кыптын тал-ортозында коркышту јаан күрен айунын терези јатты.

— Мынаг ары нени эдер, Акчабай? — деп, Эрел Миронович ойто ло столго отурып, коньяктаг ичип, казыдан јип, јилбиркеп сурады.

— А нени эдер, экинчи ўй кижиге баргай. Роза көчөлү. Оборы жооноп калган.

— Көчөлү?!

— Көчөлү. Көөркийдин сүүн турганы коркыш. А Јелечи развод бербей јат. Меге тайга кару, Јелечи кару, оног город кару, Роза кару. Эки јара канай тартынайын? Кем бурулу? Нени эдер? Ол ло хондрос деп шилемир эмес болзо, нени де билбес эдим. Чийнелүнинг тайгазында айу чылап айнаптып бас жүрер эдим! — Акчабай столдын ўстине јаан кара јудругыла јырс береле, тура жүгүрди. — Улус бой-бойына не килебес? Не болушпас? Ол ло Јелечи Розага килезе кайдар? Ондозо кайдар? А улус айдыш јат. Акчабай жүүлген!

— Јок! Акыр, је јазап айт берейин. Неме болбозо, чын ла Ташкентке баратам, мусульман јанга киретем. Оног ак чалманы тартынып, слердин айткан сөстөрөөрди кыйгырып, агаш тайакты тайанып, Меккага баратам! — Акчабай бажын јайкап, тижин чакырт эттире чайнанып ийди. — Мен ак-чек. Јажырбай јадым, јажынбай јадым. Ол Пионер чилеп. Ол мында не болбоды? Чамадайдын јуртына кирип, ирkit Ыманнын ўйин блаажып. Чамадай ары ла болзо, онын ўйинин койнына кире берер. Бу кандый уялбас кижиге, уулдар? А Ирkit Ыманды јыга аракыдадала, ўйин койдон алар. Мыны бастыра деремне билер. Је Пионер жүүлген деп кемизи де айтпады.

— Је, је, бойын керегинде айт. Пионер эмди ондый кылыгын таштап салган, Уйиле эптү-јөптү јуртап јат.

— Ол ло болды. Оног мени озочылдардын жуунына ийледи. Јууннын кийинде мен энчикпей јет ле бар-

дым. «Киргер ле» — деди. Айак-казанды салып ла ийди. Аракы јок. Көрмөзи ончозы талонду, документтү. Корондузын не деп айдар. Је Роза бир шил коньяк чыгар келди. Садучы кижн таап ийбей база. Экү тарый-тарый ууртап ийдис. Эрмек-куучыныс көптөп, эди-каныс изип келди. Мен чала јамандан турум. Түн киреерен.

— Нина Паспаул барган. Энезине — деди. — Меге төжөк сал берди. Чек уйуктап болбой јадым. Ол кыпта Роза база орынында анданат. Улу тынат.

— Эй, Роза, суу бар ба? — дедим. — Суузап турум. Байа тусту помидорлорды таадыра јип ийген ошкожым.

— Акыр ла — деди. Онон стаканда суу экел берди. Халатту эмтир. Тен эптүзи коркыш не! Сууны ичип ийзем, стаканды аларга сакып туру. Мен өгдөс эдип, јанымда турган көөркийдин ач белинен алала койдым! Ол сертес эдип, ары ла болды.

— Канай турун? Канай турун? — дейт. Мен тура јүгүрип, кабыра ла туттым. Күрүм оны орынга јыгарга турган не! Кумпаткан тагма! Чыйрагы коркыш. Экү күреш турус. Мен оны тегелеер деп санандым. Бу ла тушта ол кенете колымнан ушта согулып, јүзиме јудрукла јырс ла саларда чалкойто бар түштим. Јагыс ла эки будым сырас эт калды. Көзимнен јажыл чедирген чачылеерт. Ол мени алтай базала, кыбы дөөн киреерт. Кудай, ујатузын не деер. Нени де айтпады. Кыбында мыжылдап ла туру. Та ыйлап турган, та каткыр турган?

— Јаманым таштагар, Роза... — дедим. Уним јаман, тунга-ак. Чек ле кискенин багырыжы ошкош.

— Уйуктагар — деди. Јылгаштап барып, орыныма чыктым. Эртен јалынар, бажыар деп санандым. Эзирик болгом деп айдар. Јетире билбейдим деп актанар. Онон шык ла уйуктап калдым.

Эртезинде ойгон келзем, күн тий туру. Роза кухняда. Казан ас турган ошкош. Айак-казан кагырайт. Он көс тун калган. Кийиндим, «капшай ла качар» — деп санандым. Коридорго чыгала өдүгимди кийерге ле јатсам, кухнядан Роза чыгып келди.

— Ой, бу кайда барадаар? Мен казан ас салам. — Онон тун калан көзимди көр ийеле, «хи!» — деп каткырала, оозын јаба тут ийди. Тегин де јаан көстөри там јаанай берди. Онон јүгүр келеле, јүзимди ајыктап, — куда-ай — деди. Карагуйда кайдан көрөйин! Ачынба, Акчабаша!

— А! Бойым бурулу! — дедим.

Јединип апарып јүзимди јундурды. Көзиме соок ком-пресс этти. Керек дезе тижик көзимди моч эттире окшоп ийт.

— Тойго јетире јазыл калар — деди. Тала, тала каткыр туру. — Сен караңуйда аймаштанып, айу чылап.

— Нези башка? — дедим. — Айу да, кижиде...

— Је кижиде база неме айдар не? Јылу, зрке сөс. А сен мыйгак туткан айу чылап, чурап ла келген...

Онон экү сүүнчилу каткырып, чайладыс. Чык јада-рымда, сурады:

— Качан келерин?

— Та, билбезим.

— Капшай кел, айу — деди. — Сенен тайгала, мөш-лө жытан јат.

Көс тижик, кара-көк.

— Не болгон, Акчабай? Кайткан?

— А городтын хулиган уулдары соккон.

— А бу сен самбист, каратист кижиде кайткан?

— Карыган, реакция астаган — дедим. Уй кижиге салдыр алдым деп канай айдайын! А Јелечи көөркий тен килеп туру.

— Адазы, ајарын јүр — дейт. — Городтын немелери өлтүр те салар. Аймактан келген улус акчалу, оморды тоноп амтажыгылап калган.

Көс сыстап јат. А јүрек јайнап јат. «Капшай ла бар, Акчабай, капшай ла бар. Ол сени сақып јат». Тайгага чыктым. Јылкы мал. Оок-тобыр неме эмес, коокойок ло чочытпаза тур ла јатпай база.

Оной турганча тайгага колхозтын председатели, бу бир Культин деп неме, јет барды.

— Путевка келген — деди. — Курортко. Хандрос деп оору эмдеп турган јерге. Баратан ба?

— Баратам ла — дедим. Барбазым деп канай айдайын? Јелечи де јөмөш туру.

— Бар — дейт. — Эмден. Не өлгөнчө албаданар. Су-кадыгын чеберле. Малды уулдарын көр јатпай.

Мен деремнеге учуртып ла түштим. Путевканы ала-ла соктым. Кере түжине автобус сақыган, онызы албас. Улус толтыра. Түкүр ийеле, јан ийдим. Гаражта «Жигу-лини» чыгардым ла. Элес ле эттим.

— Машиналу бараткан ба? — дежет. — Туку Кара талайга?

— А не барбас? — дедим. — Талайды жакалай маг-
тат жүрерим.

— Акчабай жүүлген! — дешти. — Туку жердин түби-
не! Машиналу.

Абый база санааркап калган туру.

— Сен ондо темир жолго табардын — дейт. — Та-
лайга чөң калдың.

— Машинаны городто артыр саларым. Таныш кижинин айлына.

Түк алдым, кузук алдым, таакы алдым, беш албаанын терезин алдым. Бир шил коньяк, бир шил шампан алдым. Тал-түштин кийинде атанала, бозом эгирде городко жет бардым. Роза айлында эмтир. Огородын сугар туру. Эрте жай. Лиилектин агаштары чечектеп, ончозы элбиреп, жалбырап жат. Роза мени көр ийеле, ырактан күлүмзиренип, удура келди. Жаан каалганы ачып ийди. Машинаны гаражка кийдир салдыс. Азыйда мында аргалу-чакту, машиналу кижини жаткан болгодый. Нина дежурстводо эмтир. Оны-мыны куучындаштыс, чайладыс. Ортобыста не де болбоон чылап.

— Роза, мен курортко барадырым. Машинамды мында тургус салайын... Жараар ба? — дедим.

— А тургай ла — деди. — Курсак сураар эмес.

Оноң барып бор-кар сыйымды экелдим. Таакыны, түкти көрөлө «ой!» деди. «Жымжагын! Жылу свитер болор». Киштин терелерин кайкабады, туура сал койды.

— Баазы канча? — деди. — Ноокынын баазы?

— Мыны мен сеге сый эдип экелдим.

— Киштин терелерин мен албазым! — дейт. — Ол сүрекей баалу немелер. А ноокыны, түкти аларым. Баазы канча?

— Сеге сый не, Роза, сый. Алзан! Меге акча керек жок.

Ол мен жаар кезе ле соок көрди. Жүрегим тен чым эт калт.

— Сен мени жымжадарга турун ба? Айса сат аларга? Мен ондой кижини эмезим, Акчабаша.

— Сен кандый кижини — мен билерим. Сени санан-зам, көзимнен чедирген төгүл жат — дедим. Каткыр туру. Кузукты чертет, жыткарат, сүүнет.

— Бу ла сый болор меге. Артканын апар. Курорттын келиндерине сыйлаарын. Олор мыны көрзө, билинбей калар! Айса садып ий.

Коньякты ла шампанды чыгарып, столго ток-ток тургус ийдим.

— Сен мени кудалап келген бе? — дейт. — А үйин?

— Уйим үйим ле, бойым бойым ла — дедим.

Оноң серүүн жаан кыпта жаан диванга отурып алып, бир эмештег ууртадыс. Оны-мыны куучындаш отурыбыс. Мен Алтай тайгалар, ан-куш керегинде төгүп ле отурум. Ол Магадан, Колыма, Камчатка керегинде куучындады. Бүрүнкий кирип, карануй тун жет келт. Мен учында онын ийнине колым салдым. Кыймык этпеди.

— Роза — дедим, — Сен мени жаман көрбө?

— А не жаман көрөтөм? Меге жаман неме эткен эмезинг.

— Мен тайгада өскөм. Ада-энем меге бойымнан эки жаш жаан кыс ал берген. Јүрегим күйбей јат.

— А сен јажына күйерге бе? Ондый болбойтон. А мен сени та ненинг де учун сакугам...

— Мен сени сананып, көзимнинг тижигине, сызына сүүн јүргөм.

Мен алаканым јылбырап, онын белине јет ле келеримде, ол тура јүгүрди.

— Бу сен энчикпес кандый кижиге? Јок. Сен база кылыкту ла. Тайгага јүрүп чын ла јерликшип калган кижиге болбой бу? Акыр, мен төжөк сал берейин, амыра.

Уйатузын не деп айдар? Шыйдамдат алган ийт чилеп, курбундап тышкары чыктым. Танкы тарттым. Бойымды арбап, каргап отурдым. «Тенек, соксоо, јескимчилу». Сени келиндер керектейтен туру! Тайганын айузын! Тес кара немени». Кир келзем, жаан, јалбак диванга төжөк сал көйөн эмтир. Простыньдарынын агы коркыш. «Эртен тангла барар! Капшай ла атанар! Көрмөстинг хондрозын көмө базар» — деп санандым. Оноң үргүлөп уйуктай берзем, кем де ийт туру.

— Ары јат... Айу! — дейт.

О кудай! Јүрегим арай ла јарыла бербеди. Эртен тура менинг јардымды, аркамды сыймап көрөт.

— Бу терен не сыйрылган? — дейт. — Бу не чагана?

— Мөшкө јыжынгам, — дедим.

— Онызы канай турганы?

— Сеге јараарга. Мөшлө јытанарга. Сен айттынг не. Сенен мөшлө, тайгала јытан јат деп!

— Хондрозын кайда?

— Белимде — дедим.

Роза менин белимди массахтады. Куда-ай, јакшызын. Машиналу ары-бери учурткан. Ишага барып эжинген. Кинологон, ресторандаган. А көрмөстөрдиг кемзи де көр ийген. Акчабай Кара талейдын јанында эмес, Кадыннын јарадында кандый да городской эмеенле сайрап јадыры деп Чанкырлуга айт келген.

Уйим, эда-энем, ага-карындажым, Айасту јееним, Абыј јаанам ончозы мени кату карузына тургусты. Кыяа көрөр болды. А мен јаман нени эткем? Ууры эткем бе? Кижн өлтүргем бе? Јаан болзо, бойдон келин сүүдим не.

— А-а, керектер андый ба? Чын ла кайкамчылу неме эмтир. Торт ло «Бир мун бир түн» деп чөрчөктөги неме ошкош. Айдерда, ончозы хондростон башталган ба?

— Эје, ол күрүмнен. Хондростон...

— Эмди канайдар, Акчабай?

— А канайдар? Баргай. Баштап тарый Розага болужер керек. Ол базын өскүр алзын. Мында айткан: «Бу сен кандый кара? Бүткен бүдүминг бе? Айса терен күнге күй калган ба? Бала чыкса, сеге түнгей баграк көстү, тес кара неме болзо, улус оны негрдин базлазы дежер».

— Мен онон јан келеле, канча-канча катап мылчаландым, күннин көзине чыкпай отурдым. Чырайым эмеш жарый берди ошкош? Чын ба?

— Эје, агар калган — деп, Эрел Миронович ичинде күлүмзиренип айтты. — Сен карын ла јараш эр. Не санааркап турган?

— Куда-ай! Кара не, кара. Розала коштой јадар болзом, ол апа-аш, а мен кап-кара. Торт ло түн ле түш ошкош.

— Түн ле түштин ортозында тагдак. Андый болзо, көөркий, тагдак ошкош јараш бала чыгар.

— Чын ла, Мироныч?

— Розага оной айт! Мулатка чыгар де. Је онон бир сурак. Ол былтыр јайда табылган «хондрос» эмдиге јетире не чыкпас?

— Ха! Оны бис бир ай јазаган эмес, почти сегис ай. Мен деп күрүм кажы ла ай ондо! Роза мени сүүп јат не!

— Јирме јыл куру јүргем — дейт. — Сен мени уурлат салдын — деп ајдат. Эмди та канай чыгарар? Јажы јаанап калган келин.

— Сен эмди табунщик эмезинг бе?

— Табунщик! Старший табунщик! Эки уулым кабыр јат. Кичинеги мен ошкош тес кара, алчак, гозрак көстү неме. Бу табышты угуп ийеле, ачынган. Энезинин атаанын алган. Согужатам деп тапкан. Тен удурлаш турбазын ба!

— Город Москва. Внутренний войска. Кел тут ла, уулым! — дедим. Чурап келт. Тудуш тын. Је мен эпчил, самбист. Эркемди чалкойто салала, айра мин алдым.

— Балам — дедим. — Эркем — дедим. — Сен эр кижиги! Сенин салымын кандый болор? Јарашты јайа тартпазын ба? Јалан турарын ба? — Онон божот ийдим. Мылтыгым ал бардим. — Ме! Ат! — дедим. Мылтыкты туура мергедейт, ыйлейт.

— Уйату не! — дейт. — Уйатту!

Јаан уулым, ондый копшык чырайлу сары уул, энези ошкош. Көп неме айтпады.

— Сен ачынба, карындаш — дейт. — Энеес карып калган. Адаасты көр. Огүс айу. Баргай, бис малды мында кабыр јатпай.

— Сен старший табунщик бол, Ырысту — дедим. — Мен иштеп чык јадым.

Уулдарым бой-бойына көрүшти.

— Јок, адабыс — дешти. — Слер старший малчы. Бис слер учун иштеп јүрбей. Слер ондо јүргер, мында јүргер, бойоордо. Бисти бир ай бажында келип көр сал тураар. Ол ло болор.

Јаан уулым мөштин јанында одуда оттон косты алып, таңкызын камызып, араай күлүмзирен салды.

Мынай отурала көксим тапчыды. Чийнелүнин тайгазына чыдат алган эки уулым карам боло берт. Олор аттарына мингилеп, тидиреде мантатлай берди. Мен мөштин төзинде јангыскан арт калдым.

Кичинек уулым ары болуп јорт јадала, кайа көрүп, кыйгырган.

— Ада-а! Көөркийе-ер сүр ийзе, Чийнелү санаарга кир келер болбой?! Бис сакыырыс...

Мынай отурганча Айасту кирип келди. Јакшылашты. Акчабай таайынын јардына алаканыла таптап, күлүмзирен салт.

— Је, Мироныч, јаналы. Хондрос таай, јакшы болзын.

Акчабайдын жаан тозрак кара көстөри жаңыс ла жалт эдип калды.

Юлдо Айасту Эрел Мироновичтен сурады:

— Је баш кандый, Мироныч?

— Баш јакшы. Каң кадык. Јүрек уян... Быјыл ол јерге атанар болбойым, Айасту. Ол калзам, сөөгим јууп сал. Акча ол јастыктын алдында, матрастың кыбында. Межик белен...

— Эмди де јүререер, Мироныч — деп, нениң де учун күн эртеден карыгып, ичи ачып, Айасту унчукты.

— Ол көс көрөтөни јаман неме. Башта оору бар ба мынызы айса кандый? Көрүн јат... Та уктап, төстөп турган немези. Та јобол болотон? Тирүлердин ле өлгөндөрдиг ортозында ла јүр јадым. Бирде бериги јүрүм јайа тартып, бирде арыгы јүрүм јайа тартат ошкош.

Атанар алдында Эрел Миронович Абыј айлына кирген.

— Нени әйт отуры бу? Куучындаштын ба?

— Куучындаштым. Город баратам дейт. Ол келин көчөлү дейт. Оны канай таштаар деп айдат.

— Санаазы мының тен бойында ба?

— Бойында. Каң кадык. Көп немени ол чын айт јат. Билип, санааркап туру.

— Канайдар оны... Салымы ондый туру. Оны эмди канай түзедер, карган өгөөнди. А кайдалык... Мен база јазан турум.

— Неге јазан туранаар?

— Атанар керек. Ол јерге. Болор...

НАТАШАНЫҢ ОЛУМИ

Көчүп келген јыл Эрел Миронович ле Наталья сүрекей эптү јаткан. Эрел печке салар, афиша јураар, ойын-јыргалда чурана ойноор. Јуртта эн керектү кижги. Јаскыда, марал чечектеп, күнчечек јайылып турар тушта, экү гитара тудунып эмезе аккордеон јүктенип алып, јараш тепсендерге чыгар. Эрел Миронович гитара согор. Озогы орус романстар кожондоор. Эмезе аккордеонын јыңгырадып, нени де сананып отураар. Олордын јанында јүзүн-башка өңдү чечектер јайканар. Аркада күүктер күүктеер. Саста турналар кыйгыраар. Эбире ын-

шыг. Тенгериде быјыраш ак булуттар. Наташа эбире чагкыр тууларды ајыктап, Чагкырлунын түрген суузынын табыжын тындап, јылу эзинге ары-бери јайманган, бийелеген, кожондогон солонгы өндү чечектерге курчадып, сүүнип ле неге де эригип айдар

— Кайран Алтайым! Олзөм дө мында јадарым. Бистин јердий јараш јер, байла, ак-јарыкта јок. Алтай байыырга јайалган јер эмес, сүүнерге, сүүрге, мүргүүрге јайалган јер! Јүрек ошкош Алтай, јүрек ошкош айыл деп бир алтай поэт айткан!

Алтай јыл кирези олор ырысту јаткандар. Айылдын ичинде ончо неме бар. Кийим-тудум јакшы. Јууп алган бир эмеш акча да бар. Эрел Миронович коляскалу мотоцикл садып аларга турган. Ачык-јарык улус. Айлына кем де кирзе кыйгастанбас, чыгара сурбес. Мыны сезип ийеле, бир кезек улус аракы алза, үйинин арбыжынаг качып, Јаприндерге келер, ондо ичер, јыргаар. Онойып Чагкырлуда ичечилердин компаниязы төзөлгөн. Онон ло аракыдаш башталган. Ого үзеери печке салза — аракы, ойынду јерге аккордеон тартса — аракы. Аракызы јок иш јок. Онон бастыра деремне аракыдап турган өй. Кассада акча түгенген, онду немелер садылган. Керек дезе школдын балдары да эзирик јүрер. Ак башту карган да оромдо јыгылып калган јадар. Баш болзын. Бастыра ороон эзирик!

Ичерге акча керек. Акчаны иштеп алар керек. А иштеер күүн јок. А күүни јок эткен иш ол иш пе? Печке коомой салылар, ышталар, јемирилер. Онын учун улус Эрел Мироновичке печке салдырбас боло берген. Јагыс ла аккордеон ойноп, алкаштарды айылга јууп, ичери арткан. Бир күн Наташа айткан:

— Мумие! Мумие јуур керек! Акча анда! Түнгөй ле өлбөзис, Эрелим. Акча болор. Быјылча јыргаарыс, онон арызын кудай бойы көрзин.

Чын ла акчалу неме. Кайыр тууларды керип, какпак таштардын алдына кирип, рюкзактарына мумиены тыгып алып јеткилеп келер. Кавказтан келген күлүктерге килограммын беш салкойдон садып ийер. «Жигулилу» күлүктер Чагкырлуга јеткилеп ле келген турар. Багажникте толтыра аракы. Карманда толтыра акча. Аргазы јок алкаштар. Јүдеген, сиркиреген, терлеген јетлеп ле келер. Јүктенген мумиезин бер ле ийер. Мында ла ичер. Мында ла јыгылар. Кавказтын уулдары каткыр түруп

јүр калар. Беш салкойдың мумиезин јаан гэродторго апарып, јүс салкойдон садар. Бир күн Эрел Миронович ле Наталья терлеген-бурлаган јетлеген. Чаңкырлунын күлүктери мумиелорын табыштыр ийген јыргагылап турган. Эки «Жигули» торт ло уур кошко бастырытып, јабызап калган тургандар. Кавказтын күлүктери. Эки машина. Мумиены алала, Эрел Мироновичке төлөп берлеген. Онон та нени де айдышкан, каткырышкан. Экүзи Наташаны колтыктай алып, баштапкы «Жигулиге» отургыскылап ийген. Учинчизи бас келеле, каткырып, уужал калган бежен салковойды Эрел Мироновичтин колына суга салган.

— Јырга! Ич! Тегин бер јадым. Керек болзо, база беженди кош берерим...

Эрел Миронович ары-бери көргөн. «Акыр бу канай турган улус. Акчазын бадырбай турган ба?» — деп санан калган.

— Бу не акча? Сен мыны меге не бер турун?

— Ич, карындаш, јырга! Ха-ха! Онон бийик баалап болбозым.

— А менин үйим? Слер оны кайдаар апарарга?

— Ол сеге не керек? Мен төлөп бердим не? Ол биске казан ас берер. Таң атканча кожондоор. Онон экел саларыс.

Наташа машинадан чыгарга албадан туру. Эки кижиге тала-тала каткырып, ичкери элес эттилер. Машинанын кийиндеги шилинен Наташанын коркып калган көстөри элес эткен. Не болуп турганын Эрел Миронович јангы ла онгододы ошкош. Учинчи күлүк кимиренип кожондоп, машиназынын эжигин ачып јадарда, Эрел Миронович онын јанына јүгүр барган...

— Эй, эй! Нөкөр! Акчан ары кедери ал! Уйымди божот!

— Уйинди удабас божот ийер! А сен, алкаш, тайып! — Ол кенете бура согуп, түктү кара јудругыла Эрел Мироновичтин төжине јырс ла саларда, согулта сақыбаган Јаприн чалкойто барып түшкен. Ол неме тойу, килен чырайы килтиреп, колпладыла колын арчып, мызылдаган алтын јүстүгине үрүп, күлүмзиренип турган. «Сен мени канайдарын? Сендий карган, арык, ол бараткан неме нени эдерин?» — деп, сананган болгодый. Эрел Миронович араай бас келеле, оны эки будынын ортозына ла тепкен. Озогы чылап канай соксын, је

ийде бар. Ол күлүк көстөрүн тозырайтып, оозын жаан ачып, тыныжы буулып көнкөрө кел түшкөн. Мынан ары канайдар эмеш деп Яприн көр турган. Же ол ойто до тура жүгүргөн. Чыйрак танма болгодый. Бу карган алтайдын капшууны коркыш. Төпсө де, соксо до колы-буды жетпес. Жаңгыс ла элестел турар. Эрел сананган. «Жок! Мыны капшай божодор! Наташага капшай једижер! Сеге үй кижии керек пе?! Ме! Ал!» Ол коркышту тебижиле талтайт турган кижинин буурына теберде ол јерге шылырт кел түшкөн. Тал калган. Эрел Миронович онын колынан ключти ушта тартып, машинага кире конгонун. ичкери элес эткенин бойы да билбей калган. Баштапкы машина кайдаар ууланганын ол көстин кырыла көр салган. Чаңкырлу ла Кадыннын бириккени јаар машина ууланган ошкош эди. Оңдо улус амырайтан, јыргайтан сүрекей јакшы јер бар. Көрзө, машинадан чыккылап, тегерик агычакта айланышлап туру. Скатерть јайып, аракы тургуслап турган болгодый. Наташа машинаны көрүп ийеле, колын жаңгып удур јүгүргөн. Огөөнин ол машинада дешкен болгодый. Баштапкы «Жигули» јаратта турган. Эрел Наташаны көрбөгөн болзо, ол турган машинаны антара табарып, Кадынга калып берер эди. Эрел машинаны кезем токтодоп, оңон чыга конуп, бастыра бойы түк эки күлүктин бирүзине чурап барган. Канча да секундка оройтыган болгодый. Јырс ла эткен. Билинип келзе, јерде јаткан. Наташа оны согорго бербей, ого кадалып калган эмтир. Устине јадып алган. Эки кижии аайы-бажы јок кыйгырыжып, ары-бери јүгүрлөп турды. Бирүзи Эрелди теберге эбире јүгүрет. Эрел Миронович кенете андана соголо, онын сырас эткен будынан ала койып, толгой тартарда, онызы багыр ийеле, тоолоно берген. Оңон Наташаны ийде салып, тура јүгүргөн. Күнге күйерге штанын, чамчазын уштып ийген, бастыра бойы түк кижии Эрелге чурап келеле, јудрукла саларда, ол ыраак чарчай берген. «Эх, јиит тужым болзо! Же эп-сүме эмди де бар. Ол јүк арайдан өрө туруп, эки колын салактадып, јайкан турган. Ајпайган күлүк бас келеле онын төжинен ала койорго сарбас ла эдерде, Эрел тескери кедес эделе онын кејирине алаканынын кырыла јырс ла салган!

Сүрекей тын салар керек. Санаазын чыгарта. Оңон башка олор мумиечилерди, оны ла Наташаны өлгүрөле, Кадынга чачып ийер. Улус айдар. Таштан ажып, өл-

гүлөп калды деп. Байагы өгөөн көстөри орозынан арай уштылбай тазырайып, шыйкынап, жерге отура түшкөн. Будын толготкон неме аайы жок алгырып, тоолон жаткан.

— Эрелим! Эрелим! Мынан бара-ак! Бара-ак!

— Сен машинага не отурган? Кофтаң не жырттык? Эх, уйалбас таңмалар!

— Эрельчик! Капшай качалы!

— Акыр, акыр! Эмеш тыныш алын алайын.

Кежирине салдырган күлүк айпайып өрө тур келген. Жааны коркыш. Бастыра бойы түк.

— Сен не?! Јүүлгөк пе? Баш бар ба? Түрмеде чирририн! — деп, шыйкынап айткан.

— А сеге үй кижжи керек пе?!

— Сениң кирлү катың керек жок!

— Оның кофтазын не жырткан? Айса оны албадаарга сананган? Мен милицияга жетирзем не болор?

— Сеге бүтпес! Сен алкаш. Сен зек!

— А мен үйимди аргадап, согушка деп айдарым. Айса сени бир жеринен кенедип салайын ба? Ол тушта келиндер түжинге де кирбес!

Эрел Миронович ичкери тап эдерде, онызы кызынып жана болгон. Оның байагы жалтанбазы, каандый бүдүми кайда? Сабадып алган, көзи тижип калган туруп жат.

— Комыдаар деп жүгүрзөң, коомой болор. Мен он беш жыл отургам! Оноң менде машина, алтын-мөңгүн жок! Сок жаңгыс эржинем бу! Кирлү де болзо, үйим. А сениң үйинди оной базынган болзо, согушпас бедин? Олүшпес бедин?

Јаан сагалду кайракан кандал калган бажын бөкөйтүп, төмөн көргөн. Эрел Миронович ары болуп базып барадала, кайа көрүп айткан:

— Көр, нөкөрин ол туку келедири. Мени истежер деп сананбагар. Таштарда сугуп салган мылтыгым бар.

Түнде Кавказтын күлүктери жылыйгылап калган. Је мумие јууш токтобогон. Бастыра јерлерден улус келип, тайга-ташты, кобы-јиктерди, корымдарды сыймадай берген. Мумие там ла там астап турган. Оны эмди бийиктерден, кайырлардан бедреер керек. Эки жылдын бажында алар да неме жок. Качан карлар кайылып, јер текшилей кургап, көк чымырайып чыгып, марал жаңгы-јаңгы ла чечектеп турарда, Эрел Миронович ле Наталья мумиелоп баргандар.

— Калганчы ла катап! — дешкен. — Мынан ары му-миелобос, аракыдабас. Иштеер. Јакшы јадар. Балдардын туразынан бир кызычак алып, азырап алар. Анчада ла Наташа торт ло сөзин берип, чертенип јүрген.

Ол керек дезе туразын черетеп, онын ичин јунуп, не-немезин башкарып салган. Олор Устүги-Карасууга, Айастунын турлузына, келгендер.

Кайран јас ойто ло једип келген. Калын куудан өлөндөрдүн алдынан јангы көк өлөндөр баштарын ко-дүрүп, күүктамандар чаңкырайыжып, саргарандажып, салкынга үрпендежип тургандар. Көккө тойынган койлор амыр ла токыналу. Кыш чыккан, торныгып калган ку-раандар јарда үүрлежип јуулыжып, ойноп, јарыжып тургандарын көрөргө кандый јараш. Койчы-малчы улус-тын ижи түгенер эмес. Кошардын өтөгин казар иш јангы ла божогон. Айасту бүгүн кере түжине чеден-кажаанын чыныктаган. Кыштаң арткан өлөнди өрөлөй, обоолой салган. Кымыс койлорын кабырган. Анчада ла бу өйдө малдан көс салбас керек. Арык-торык неме сууга да түжер, јуукага да кебел калар. Көк јиген мал кенете чек арый беретен јанду. Бу јетен тогус јылдын јазы болгон. Айасту Јаңгарчинович Бурутов — ады јарлу койчы. Былтыр оны «Иштин Кызыл Маанызы» орденле кайралдаган. Оны јунарда Эрел Мироновичи ле На-тальяны кычырган, колхозтын председатели Культин келген. Ол Культин Јаприндерди чек көрбөс. Баскын, аракызак немелер деп айдар. Колхозко иштебей јады-лар. Јаңыс ла айлына улус јууп, аракыдаш көйлөдөп јат. Олорды Чаңкырлудан сүрер керек. Квартираны ай-рып алар керек. Оноң неме ле болзо, Айастуны каарып айдар.

— Ол бир сенин немелеринг, Јаприндер, деремненин аракызактары бүгүн база ла ондо јуулган. Онын эжигин бөктөйлө, ончозын өртөп тө салзам макам канбас.

Мыны угарга Айастуга эби јок. Ол Эрел Миронович-ке канча катап айткан:

— Эрел Миронович, бу слер кайткан кижиги?! Бу На-талья кайткан? Кандый бир иш этсеер! Бу аракыны не токтотпос? Слер санаалу да, иштеңкей де кижиги не!

— Токтот јадым, токтот јадым. Торбоктор алып азы-разаас кайдар? Наташа бу ишти билер.

Је Эрел Јапринди колхозтын председатели контора-дан чыгара сүрген.

— Слер экүге? Алкаш немелерге? Јок, торбоктор бербезим. Колхозко до албазым. Бор-кар иш эткиле. Кыра ижинде, өлөң ижинде турушкар.

Яприндер бор-кар иш эткен. Өлөң ижинде канайып ла иштезе, айына төртөн-бежен салковойдон көп иштеп болбос. Лиген курсагы да учун төлөөргө јетпес. Онын учун јангду ла ондо-мында эки-үч күн калбаңдайла јангылай беретен. «А, кайдалык. Аштап калатан ба лабыс бар бет!» — дежетен.

Үстүги-Карасууда орден јунуш сүүнчилү өткөн. Кожон болгон. Бийе болгон. Эрел Яприн аккордеонын абызынду ойноп, аракы да ичпей тудунып отурган. Культин онын ойындарын тындап, кожондорын угуп, улу тынып айткан:

— Эрел Миронович! Эрел Миронович! Мындый јакшы эр слер не үрелдеер? Өлүмнинг ончо кызалангын өдүп, өрө не өзүп чыкпадаар? Бу бистинг алтай улус кайткан? Эң санаалузы, эң јалакайы аракыга чөңүп калар.

Яприн бажын бөкөйтп, нени де айтпаган. А Наташа дезе сүүнчилү унчуккан.

— Юрий Чичкакович! Биске бир үүр кой береер. Беш јыл өтпөс, передовик болорыс. Орјин аларыс... Аракыны таштап јадыс.

— Таштагар! Ол тушта көргөйс.

Је онон кайдаг таштайтан эди. Ичиш токтобой турган. Је, алдындазына көрө, ас. Акча јок.

Аккордеон јыгырап, пол тизиреп ле турган. Аймактаң келген јамылу јалбышту сөс айткан. А тышкары, көк-чанкыр тегериде, тоозы јок јылдыстар күйген. Изип, терлеп калган улустың бир канчазы тышкары чыккан. Алтын күс, айдын тун турган. Кырлар тымык. Јаңгыс ла шың эдип, курч баштарын саң өрө көдүрип, јылдысту тегериге сүскүлөп калган.

— Сен кандый ырысту... — деп, Наталья Кымыска айткан. — Балдарың кандый јараш... Бойың база.

Кымыс ого кыјыранг сөс айдарга турала, токтой берген.

«Акыр, мен ого не ачынып тургам? Мениң јуртыма кирген эмес? Ончозы бойдон тушта болгон неме не. Оноң Айастуны да канай бурулаар? Наталья чын ла айдары јок јараш келин болгон. Эмди чала үрелип јүүрү. Аракы кижини кандый эрте карыдып јат!» Оноң, чала ичи ачып, каруузыганду айткан.

— Наташенька, ырыс учун тартыжар керек. Эрел Миронович ле сеге не јетпей јат? Андый јакшы јалаңкай улус. Ару, ак санаалу.

— Бисте балдар јок, Кымыс. Оноң улам ичит баштагам...

— А бир өскүс-јабысты өскүрип, чыдадып алган болзоор, ырыс болбос беде?

— Андый санаа эмди де бар.

— Аракыны таштаар керек, көөркий.

— Айдарга јенгил, јүрерге күч, Кымыс... Куда-ай! Бу тегеринин чаңкырын, јаражын. Јылдыстардын чоктузын! Кайран Алтайыс! Кайран Чаңкырлу. Узаан-узаак јүрер күүним келет.

Оноң экү ийиндерине колдорын салып, көңгүдү чөйип ийгендер.

Јети-каан деп јылдыс бар,
Јети айлаңза таң аттан.
Јер түбинде көөркийим
Эсен јүрзе јалатан.

Таң-чолмон деп ол јылдыс
Таң алдында чыгатын.
Таң атканча ойнойло,
Тенин көөркий баратан.

— Наталья, бу слер не мумиелоп турганаар? — деп, Кымыс айткан. Баскын улус чылап. Былтыр кожо кой кабырар болдыс нэ?

— А бисте бай бар. Бис баскын, тенибер улус Удабас Культин бисти сүр ийер.

— Бойын не јабыс тудар? Мен сени чек ле кайкайдым, Наташа.

— Эх, Кымыс, сен нени билерин, көөркий?

— Нени-нени билерим.

— Је, калганчы катап мумиелоп јадым. Оноң кой кабырарым. Иштеерим. Ишке аларын ба?

— Айастудан сура. Старший койчы ол...

— А! Айасту бисти кыйа көрбөс, ол меге эмес, Эрел Мироновичке каруузып јүрү. Ой, Кымыс, мен бүгүн кайкамчылу түш көрдим... Айдайын ба?

— Је айтсан мыны... Түште бай бар ба?

— Јок... Оноң айдайын. Бир тушта...

Айас күн турган. Чаңкырлунын ичин билдирер-билдирбес чаңкыр ынаар туй тартып салган. Наташа оок

таштарды шылырада төгө басып, там ла бийиктей чыгып бараткан. Эрел Мионович ого канай једишсин. Јажы да јаан, ийде-күч те астап јат... Танкылаган, аракыдаган... Тыныш јетпей јат.

— Ната-аш! Ната-аш! Сен оноор барба! Мени сакып ал. Ондо учар кайа... Сенде така јок. Калак, тайкылдын? Бийиктен Наташанын сүүнчилү үни. Кожоны.

Таштаг чыккай тандалай
Алтайымын чечеги...
Үргүлјиге ундылбас
Үүремниг берген белеги.

Онын там ла бийиктей чыгар күүни келип турган, керек дезе сойоктын төзине чыгар, оног кайран Алтайды, ороон-чороон тууларды көрүп алар. Тенгеринин чанкырыла биригип кайдаар да уча берер. Кайкамчылу үргүлји таллага. Кем де оны там ла өрөлөй, бийиктей чык деп кычырып тургандый. Мумие до ундыл калган.

Эрел саг өрө көрзө, Наташа чек ле онын үстинде, учар кайанын јүзинде турган. Јайым салкын онын чанкыр плащынын эдектерин јайа согуп, толгомолду күргүл чачын туура учурып турган. «Кудай-май! Бу кайдаар чыга берген! — деп, Эрел Мионович саг өрө көрүштөг бажы айланып, сананган. Бу ла өйдө «ой!» деген кыйгы угулган. Саг өрө элес көрзө, Наташа чанкыр плащынын эдектери канаттар чылап јайылып, эки колы талбайып, саг төмөн учуп келеткен. Оног Эрел Мионовичтин турган јеринен ыраак эмес корымнын үстине келип тўжеле, саг төмөн тоолонуп бараткан. Јприн ачукорон кыйгырып ийеле, төмөн калып ийген. Ол агын кумактын үстине јыгылып, канча-канча аңданып, јылбырап тўшкен. Көзин ачып ийзе, Наташадан ыраак јокто тектирде јаткан. Ол Натальянын јанында болгон болзо, кийнинен ары калып ийер эди, кожо өлөр эди! Эрел Јприн үйинин јанына энмектеп барган.

Наташа! Наташенька! Кайттын? Кайттын?

Наташа койу кара кирбиктү көстөрүн јаанада ачып, түби јок чанкыр тенгерини ширтей берген. Јамакайынан, койу, ак тиштеринин ары јанынан, кып-кызыл кан сызылып агып келген. Турлуда улус мыны көрүп ийген болгодый. Атту кижии аайы-бажы јок мантадып келеткен. Айасту ба айса кем? Јприннинг эмди ле өлөр күүни келген. Бийик чанкыр кайага чыга конуп, секирип ийер

керек! Божогоны ла ол! Ол отурган јеринен тура јү-
гүрген. Је Наташанын эриндери араай кыймыктаган
чылап калган.

«Айса тирү? Айса аргадап аларым?» — деген санаа
меезинде элес эткен. Ол ойто ло онын јанына отура
түшкен.

— Наташа! Кайран көөркийим! Кайран эш-нөкөрим!
Кайттын? Алдырбас! Алдырбас! Эмди ле Айасту јет
келер. Бис сени аргадап аларыс... Не дейдин? Нени айт-
тын? Эмди бис качан да мумиелоп баспазыс. Чын ба,
Наташенькам?

Је үн јок. Јаңыс ла көкси киркиреп јат. Айасту једе
конуп келген. Онын плащына Наташаны чебер салала,
темдележип, кыштуга чебер јетиргендер. Турага кий-
дирип, төжөккө салып турганча Наташа божой берген.
Айасту машинасына отурып, өзөк јаар мантаткан. «Јет-
кер! Јеткер! Кайран Наташа јок! Кару көөркий јок!»

Наташанын сөөгин Чаңкырлуда јууп салгандар. Эрел
Мироновичте онын сөөгин де јуур акча јок болгон. Он-
чо чыгымды Айасту бойына алынган. Кымыс та кыгыс
эдип сөс айтпаган. Аракызаактар ыйлажып туруп үйде-
жип салгандар. Олордын көстөринин јажы баалу эмес,
бир чөөчөйдөг өтпөс. Онын да учун Эрел Мироновичтин
эмди күн эртеден белетенип турганы ол. Эмеш те бол-
зо, акча јууп алган. Ончо немени белетеп салар керек.
Кемге де күч болбозын. Аргалу болзо, орозын да бойы
казып салар эди. Је улус нени айдар? Јүүлген дежер.
Ол тушта чын ла дурдомго апарар. Јок, токтоп калзын.
Алтай улус јалакай, ак јаланга таштабас. Онон салым-
конокты кем билер? Мынайып ол јетинчи јыл өлүмин
сакыган. Је јебрен көрүлерден өскө не де келбес. Уйи-
нин сөөгин јууп салала Јяприн туразынан чыкпай канча
күн отурган. Буунып өлбөргө сананган. Керек дезе тура-
нын белине кадап салган кадуны бек пе деп ченеп көр-
гөн. Бек. Је тидинип болбогон. Ол түнгей ле келип јат.
Ого удур не мендеер?

Эки катап Абый өрөкөн кирип јүрген. Курсак экелип
берген. Нени де айтпаган. Јаңыс ла ишке кадып калган
карпак алаканыла онын ак-буурыл чачын сыймай тудуп
салган. Ол кичинек уулчак тужында јааназы онын ча-
чын база мынайып сыймап туратаны санаазына кирген.
Онон Эрел Јяприн бажын аракы, үс шингип, карталып
калган столына салып, өкпөзи өчкөнчө ыйлап алган.

Мында ла ол отура уйуктап калган. Түженип барза, Чанкырлунын кайыр кырларында жүрген. Наташа дезе чанкыр плащынын эдектери канаттар чылап жайылып, тегеринин түбине кобы-жиктердин, учар таштардын үстиле учуп жүрген. «Э-э-й! Наташа! Капшай түш! Түш. Жыгылды-ың!» Наташа жаңыс ла колыла жаңып салган. Онон боро туруна болуп кубулып, Чанкырлунын ажузун ажыра уча берген...

Јетинчи күнине Петр Лукич ле Нина, Кымыс ла Айасту, Абый өрөкөн келгендер. Деремненин үстүги бажында јаан той болуп јаткан. Онын учун аракы сүүчилер келбеген. А төрөөндөр јок. Эртезинде Айасту айткан:

— Је мында не отура, Эрел Миронович? Өлгөн кижиле кожо өлөр эмес. Сок жаңыскан отуруп, јаман неме санаага кирер. Айса јүүлереер. Бистин айылга бараак. Удабас јайлуга көчөрис, бийик сындарга чыгарыс. Кожо апарарыс.

Айасту эмес болзо, ол нени эдер эди? Айса чын ла буунып өлөр? Бийик учар кайанан секирип ийер? Көскө Күн јарып, тегериде Ай, јылдыстар көрүнип те турза, көгүсте түби јок караңуй түн.

Эрел Миронович нени де айтпай аккордеонун, гитаразын, бичиктерин алып, Айастунун машиназына отуруп, Үстүги-Карасу јаар жүрүп ийген. Онон ло бери бу болчок турада јуртап јат. Өлүмге јүткизен, акту күүнинген јүткизен, ол келбейтен эптир. Маалкадып турар. Келбес. Сакидыр. А јүткибезен бойы истеп, некеп келер. Ондый јанду неме.

Јер-Алтай чечектеп турган өйдө Айасту чуркураган ак малын айдап алып, бийик сындарды керип, Чийнелүнин тайгазына чыгар. Онын јайлузы таскылдын алтыгы учына јетире чыгып барган байбак, је бийиктин салкындарына чала јантыйып калган мөштөрдin јанында. Солоңыланган кебистий чечектердин ортозында. Бу кайкамчылу бийиктерди, айдып болбос јарашты көрүп, Эрел Миронович кайкап калган отурган. «Бу кайкамчылу кеен јерлерди Наташа көргөн болзо — деп, ол бойында сананган. — Ненин де учун ол Чанкырлуны коркышту тың сүүген? Айса мында болгон? Бу ла чечектердин үстиле баскан, сүүнген, сүүген, кожондогон? Бу ла көк тегериле биригип калган тайгалардын баштарын чанкырзымак түдүскектер өткүре көргөн, не-

ге де амадаган, нени де сананган? Кайран көөркийим! Кайран көөркийим! А мен печке салып, аракыдап. Иностраный тилдер билерим деп мактанып! Өлбөөн болзо, бу ла байбак мөштөрдиг аразынан жүзүн чечектерлү ак јаланга көстөри чокту јарып, тиштери кажайып каткырып, чыга базып келер эди». Көчүп келген күн јайлуда сүүнчилү болгон. Айасту кой сойгон, ак сүт үрүстеген, аракынан чачылта эткен. Кадын-Бажы үч сүмер јаар бурылып, сүтти үрүстеп, эриндери араай кыймыктап, нени де айдып турган. Кымыс балдарыла кожо мөштин байбак койу јажыл бүрлерине ару ак бөстөн кыйралар буулаган. Мындый немени јангыс Эрел Мионович Јаприннинг эдер учуры јок болгон. Ненин учун дезе јуукта ла јангы онын үйи өлгөн. Онын ару сүнезин кара ийделер быртыдып јат. Олордон Јаприн јангыс ла бир јылдын бажында айрылар. Ајас күндерде бу бийиктер чек ле јер ле тегерининг ортозында туган кандый да кайкамчылу, мөнкүлик жүрүмдү ороон ошкош. Эбире ар-бүткен чагылып, тагдакталып, јарып јадар. А јут күндерде тегери күркүрезе јер торт ло селегдеп, јалкындар јызырап, көк корымдарлу, ак мөнкүлерлү сүмерлер күүлөп турар. Јанмырларды ээчий карлу соок салкындар да согор. Эрел Мионович балдарла кожо јайыла кой кабырган, ыраак јокто, терен капчалдын түбинде, түрген суудан балыктаган. Одоштой турган корымду бийик таскылдын төбөзине чыгып, јердин ачу согонозын да казып экелген. Айастуныг кичинек јеен уулчагы ла кызычагы чек оног айрылбас.

Эрел Мионович аккордеонын алып, эрикчелдү кожоңдордын күүлерин ойноор. Эмезе гитара согор. Кандый бир карыкчалду романс кожоңдоор. Кымыс, Айастуныг јеен балдары кайкап калган тындап отурлаар. Ак башту учар сүмерлер, каңыл мөштөр, тегериде үзүк-үзүк ак булуттар, чечектер орой күстеги салкындардын күүлерине түней. Эрикчелдү ле кандый да сан башка кычыртулу.

Эрел Мионович койдын чеденининг үстүги јанында, таскылга чыгара мөштөрдиг эн озолоп барганынын төзінде, бойына јапаш туткан. Кургак өлөңдөрдөң, чечектерден калыг, јымжак төжөк јазап алган. Кымыс ого јастык, јылу некей тон берген.

— Түнде түней ле уйку јок. Койлорыгды мен көрөйин — деген.

— А Кымыс сүүне бербей база. Кандый да болзо, жанында жаан кижн бары жакшы. Ол айлына барып, жеен балдарын койдонып, уйуктап калар. Аяс, каан күндерде өзөк түжер, Аястуга өлөң эдерге болужар.

— Сен бар, болуш. Мен жатпай база — деп, Эрел Мирсович айдар. Ийттер бар, мылтык бар. Онон одор жакшы. Лайгы кой ыраак барар эмес. Кере түжине тебелеп жадар.

«Бийик сындар, аруу жер кижининг сынын сергидер, санаазын жарыдар дегени чып-чын эмтир» — деп, Эрел Мирсович энгирде койдын чеденин эбире базып, жылдыстарлу тегерини айкап, мөштөрдүн жажыл бүрлеринин шуулаганын тындап сананган. Наташа өлбөгөн, а кайдаар да, ыраак-ыраак жерге жүре бергендий. Качан бир ойто түңей ле эбирип жанар. Айсанын кийининг ары Эрел Яприн бойы жүрө берер. Оны та бийиктин салкыны учура берер, та бойы ла турган жеринде кайылып калар. Көгүсте сүүнчи де, ачурканыш та жок. Жүрүм өдүп жат, а Эрел Яприн оны тууразынан көрүп тургандый... «Бистинг жибрен өбөкөлөрис кандый килинчек эткен? Бис ненин учун өрө өспөй жадыбыс? Өскө албатылар чылап? Революциядан озо бис жетен беш мун болгоныс. Кезик албатылар жетен жылдын туркунына үч катапка көптөгөн. А бис өзөрдөн болгой, астап калдыс. Өскөн болзобис, туку эки жүс мунга једип калар эдибис. Алтай улус үргүлји базынчыкта. Бистен ырызы жок албаты, байла, жер үстинде жок болор. Не ле болзо, бис бурулу. Ненин учун? Ненин учун бистинг эн жакшыбыс өлүп жат? — деп, бүрүнкий энгирде жапаштын жанында бажы кажайып, Яприн сананган. — Бис кандый да жаллакый, жакшы болзоос, бисти көрлөбөй жадылар. Бу ла коштой жаткан сойондор бистен артык па? А озор озордон бери тагынан жаткан. Алдынан республикалу. Бисти край керек дезе районго до чотобой жат. Мынан ары не болор? — Албатынын учун килегендү, болушту сөс айтсан — истеер, ижинен чыгарар, учында барып, бойын өлтүрбезе, күүнин өлтүр салар. Күүнин өлтүр салган кижн ол кижн болор бо, албаты ол албаты болор бо?

Алтай албатынын күүни өлү, оны та качан өлтүрлеп салган? Ол онын учун өрө өспөй жат. Албатызы учун тоолу ла улус сананып турган болордон башка. Арткандары тойу ла болзо, артык не де керек жок!»

Түн. Койлор кепшенип, уйуктап жадылар. Кандый бир

кураан нени де түженип, ачу маарап ийер. Экинчизи энезин түртүп, өрө тургузып, шыйтылдада эме берер. Таскылдың үстиле серүүн, соок салкындар согор. Томонокторды, бөкөнөктөрдү учурып апарар. Эрел Миронович түште чадыр айылда, түнде жапашта. Бүрлер шуула-жар, өлөңдөр шылыражар, жабыс ак булуттар бу ла жаныгла өдө учар. Үргүлөп уйуктай берзе, Наташа түжине кирер. Ол каткырып, удур базар, изү кучактап турар. Эмезе жаан чагкыр куш болуп канаттарын жайып, ороон-чороон туулардың үстинде учуп жүрер. «Наташа-а! Жыгылды-ың!» деп кыйгырала, Эрел Яприн ойгонып келер. Лагерь түжелер. Ийттер күнкүлдеде үрер. Ойгоно чарчап келзе, ийди Тайгыл үрүп турган эмтир.

— Нени көрдин, Тайгылым?! Эй, кем анда? Кандый күрүм жүрү? Айса бөрү кайракан ба?

Ол чеденди эбире базып, табыштанар, жөткүрер. Айылга кирип, отты жаанада салып ийер. Чегени шуулап, ачып турган күпти тындаар. Мынай жатканча өзөктөн Айасту. Кымыс келер. Коркышту сүүнгилеер.

— Куда-ай, Мироныч, слерге жаан быян! Болужаар учун. Эмди кайдаар да барбагар, бисле кожо жаткар — деп, Кымыс айдар.

— Учинчи чабан болгор — деп, Айасту канча катап айткан. Эрел Яприн жаза мойноп ийген.

— Э-э, мененг кандый койчы? Жайгыда ла көкип турбай. Өскө өйдө иштеп болбозым. Чак жок. Бу ла сүт ичип, ару кейле тынып жүргеним болор. Онон бу болчок шилде ачу неме...

Бир күн түнде ургун жагмыр жааган, мөштөр коркышту чыкыражып, ары-бери жайканган, күкүрт күзүрөп, жалкындар, көк-кара булуттарды жара тартып, жалтылдап турган. Койлор үркүп, чеденди буза табарган. Мааражып, карагуйда кайдаар да манташкан. Эрел Миронович ургун жагмырда омордың кийнинен жүгүргөн. Жагыс ла жалкындардың жалт эткен жарыгында оморды көрүп турган. Онон жүк арайданг оморды бажын кууй алып, мөштөрдиг төзи жаар шыкап, токтодып алган. Жагмыр таг атканча урган. Онон кенете тегери көк-чагкыр ай-аза берген. Эрел Миронович койлорын одорлоткон аай жайлу жаар айдаган. Бастыра бойы шүүлип, көк мел болуп калган. Ол айылга једип келеле, кийимин суурып, кургадып, чайлап отурган. Онон чала эниргери үйе-сөөги сыстажып, эди изип баштаган.

Айасту ла Кымыс энгирде једип келзе, койлор чеденде турган. Эрел Миронович јапажында оору јаткан.

— Не болгон, Эрел Миронович?

— А бу түниле ургун јанмыр, күкүрт... Койлор үр-киген...

Айасту ла Кымыс ары-бери јүгүрген. Капшай ла аракы аскан, Эрел Мироновичке изү аракы, бојо ичирале, көксин, арказын спиртле сүркүштейле, некей тонло кучып, үстине калың кийис јабып салган. Эрел Миронович аай јок терлеп, эреен-тереен јаткан... Тангары јуукта Айасту ого база изү бојо ичирген... Онон ло тери төгүлип, көксинде каткак јөдүли шыгырап, Јприн шык уйуктап калган.

Кымыс торт ло кут јок.

— Кудай! Башкүн өзөк түшпезем кайдат! Эмди бу өрөкөнлө та не болор? Божой берзе, канайдар? Улус нени айдар?

— Коркыба — деп, Айасту айткан. — Јприн өлбөс. Онын тыны бек. Экинчи казанды тургус кой...

Эрел Миронович јук ле тал-түште ойгонып келген. Сыны јенгил, көкси кенг.

— Је, кандыйа-ар, Мироныч! — деп, Айасту сураган.

— Озогызынан он артык, эртезинен эки артык! — деп, Эрел Миронович керилип, өрө туруп айткан. — Кече сен меге изү ле неме ичир турган. Кандый да чоокыр-теэкир. Онон ары билбезим... Карагуй дөөн лө чөнгө бергем.

— Кой кабырарга кандый эмтир?

— Айас күнде јыргал. Јут-јулакайда шыра. Кудай! Кече түнде не болбой туру дейдин. Агаш-таш анданып, тегери јемириле бергедий. Күкүрт тайга-ташка тондолордо, јер селендеп турган неме ошкош.

— Айас күндер ас, јут-јулакай, корон соок күндер көп. Онын учун бистин јүрүмис көп сабада — шыра — деп, Айасту унчуккан. — Кече слердин эдигер өрт-калап, бойоор эреен-тереен јатканаар. Мен чала коркый бергем. Кайраканы мында, калак, чирей тебинип ийбезин деп. Ара тарткан изү аракы, бојо ичирип, спиртле сүркүштеп турбай...

— Сен мени сүркүштеген бе? Билбейдим. Арай ла болзо, ары ажа бербеген турум не? Ондый болзо, сен јаан доктор эмтирин, Айасту... Је бир ле болгон. Ол бојоннон ур ий.

— Улус бодоп јат. Кой кабырзтаны ол неме бэ деп. Атаан минеле кожондоп јортуп јүр, акчадан карманыга тыгып ал. Јо-ок, ондый эмес туру. Мынан ары тайгада карлап туруп јаар. Кышкыда шуургандаар. Корон соокто койлор кабыр көр — деп, Айасту байбак мөштин төзинде жабыланып отуруп, кичинектен ууртап, куучындап отурды. — Мындый ишке бис, озо чактаң бери мал азыраган улус, чыдаш јадыс. Городтын кижизи айына мунг да салкой берейин дезе иштебес!

Бу јыл Эрел Миронович тайгадан түшкенче койлогон. Айасту оны койчы деп конторада бичит салган эмтир. Кассир бир күн үч айдын јал акказын экелип берген.

Мынайып Эрел Миронович Јприн үч јай койлогон. Тайгаларда јүрген. Ару бийиктерде, Алтайдын сындарында јүрүп, санаазы да өрөкөннинг јарыган. «Кудайсалым берген јүрүмди јүрер керек» — деп сананган.

Койчы јайлузына көчө берзе, онын кыштузында немени бала-барка үреп салар, көзнөктөрүн оодып койор, јаан да улус не-немени алып барар. Онын учун айылдын ичин дзремнеге көчүрер керек. Төртинчи јыл, јайлаар өй јууктап келерде, Эрел Миронович айткан:

— Слер јайлуга көчкөр. Мен мында арт калайын. Айылдын-јурттын каруулчыгы болойын. Картошко салайын. Тайгада соок, чык. Сарзу-сабым оорып јат. Онон атка да јорторго күч.

Бу шүүлтени Айасту да, Кымыс та јарадып уккандар.

— Чындап та дезен! — дешкен. — Јаан кижи көр јадар. — Ары-бери көчпөс. Ончо неме мында артар.

— А бу кижини јийтен?

Эрел Миронович колын јангыган:

— Менде бай јок. Кулур бар. Картошко бар. Өлөңчөп, балык. Карган кижиге не керек? Јаңыс сүт јок, онызы јаман.

— Бис неде ле сайын түңгей ле түш јадыс. Тайгадан этти, сүтти, быштак-сарјуны экелбей — деп, Кымыс айткан.

Айастуның кыштузында сок јангыскан карган кижини јатканын Чанкырлуның улузы база ундыбас. Ары-бери өткөни не-немени экелип ле берер.

«Ол карган өрөкөн кандый ла јүрү?» — дежер.

Бир катап Айасту тайгадан түжүп келзе, јаскыда тургузып берген темир орынды Эрел Миронович чыгара

таштап, ойто ло талтак бутту агаш орынын тургузып алган ондо уйуктап јаткан.

— Темир орын кайда, өгөөн?

— Чыгара чачып ийгем.

— А не?

— Темирде магнит бар. Ойында оноң соок сус кел јат.

— Је, је. Анай туруп агаш штанду база бердеер.

— Јопондор чылап, агаш өдүк, кулузын, салам бөрүк кийер керек. Ол ойгор албаты. Ончозын билип јат. А бу химияда јакшы ла неме јок. Оноң эткен кепти кийзен, үйе-сөөгин састаар...

Айасту адын меестин эдегинен армакчылап салала, туразынын бүркүзинин алдынан чалгызын алып, онын мизин чой төжиге јукарта таптап, оны шыгырт-шыгырт эттире кайрап ийеле, јурттын калын өлөнгин, баргаа-зыла, узун чалканыла катай сөгө, јара чаба берген: Јарындар биригип, балтырлар бүлтендеп, чалгы шыйтылдап турды.

— Эрел Мироныч! Бу не отураар? Чай аскаар, арчымакта эт бар, оны чыгарып кайнаткар — деп, Айасту айткан. — Ол француз сөзликти туура салгар. Ол албатынын тили слерге је не керек?

— Чын ла дезенг, ол меге не керек? Мен өлгөндөрдиг тилин үренип алайын дезем — деп, Эрел Миронович каткырды... — Ол тил керектү болор.

— Өлгөн улус аңылу тилдү бе?

— Мен јебрен улустын тили керегинде айдадым. Ол гундардын, сарматтардын, тюрктердин тилдерин. Тюрк тилди окпыр-сокпыр ондоп јадым...

— Олор слерге јолыгып туру ба?

— А јолык турбай... Кайда барар олор? Сөөктөри бу ла корымдарда јатлары, бу ла буттарын алдында!

— Слердин бажаар оорыбайт па, Эрел Мироныч?

— Кезикте оор јат. А не?

— Јок. Тегине ле.

— А-а, андый ба! Сен мени јүүл туру деп пе?

— Јок! Јок! Оной айтпазым. Је кезикте кангырап јадаар, чала эдиреп.

Айасту чалгызын кангырада кайрап ийеле, ойто ло шуулада чаба берген. Эрел Миронович нени де кимиренип кожондоп, суу экелип, чай азып, эт кайнадып турган. Базыды јенил. Көстөри јарык. Сүүнчилү.

Оноң эңирде серүүнде чайлап отурала, Яприн кат-кырган.

— Сен, Айасту Жаңгарчинович, меге сереен турган болбойын? Мен су-кадык, көөркий. Санаам жарык. Оңдо кичинек те туман жок. Айса оның да учун өйлөрдүн түбин өткүрө көр жадым? Кижиде сүне жок, экинчи жүрүм жок деп, бүгүн кеминг айдар? Бу ла тоолу күндөр мынанат озо мен Чаңкырлу бар жүргем. Оңдо печке-сачка жазаган, оны-мыны алган, оноң Абый өрөкөнлө чайлаган, калырашкан... Эңиргери жойу бас ийгем. Алтыгы-Карасууга жет келзем бозокой эңир киреерен, же тапту жарык. Кенете кийнимде аттардын тибирти, абраның көлөсөлөрининг тилирегени, шаң-манг үндөр угулды. Кайа көрзөм, ба! Ал-камык улус кел жат. Санг башка кийимдү, санг башка чырайлу улус! Мынызы кемдер деп сандандым. Артисттер болотон бо? Бу Чингис-Каан керегинде исторический кино соготон дешкен. Онызылары келди бе? Мен жолдон туура чыгып, көр турум. Ончозы көө-куйакту, үлдү-жыдалу атту улус. Ортозында алтын көлөсөлөрлү алтын эбра. Оңдо кайкамчылу жараш абакай келин отуры. Көрзөң, чын ла көзинг кылбыгар. Кийген кеби жаркындалып, чедиргентип жат. Чырайы ажып бараткан күнниң таңдагы ошкош. Кубакай-кызыл. Көстөри торт ло күй турган. Мен колым өрө көдүрип, кыйгыр ийдим!

— Жакшылар, нөкөрлөр! Кандый кино белетеп тураар?!

Удура үн де жок. Жаңыс ла шаң-манг табыш. «Абыр-Ийим! Абыр-Ийим!» Айса мынызылары тил билбес болор бо? Јопондор эмезе кыдаттар? Же көчүрөөчи түңгей ле болор керек. Съемочный группазы кайда? Машиналу кел жат па? Кайа көрзөм, не де жок, оноң ичкери көрзөм, база не де жок. Атту улус туман чылап кайылып калган. Кара жолдо аттардын да, абраның да изи жок. Айдарда, былар жебрен сүнелер, сүлтерлер. Мунг жыл, эки мунг жыл өткөн жолдорыла эмдиге ле жүрүп жат. Олордын тилин билетен болзом, олорло куучындажар эдим!

— Сүнелерле? Сүлтерлерле?

— Олорло. Айса чын жүрүм оңдо?

— Же жүлбегер, өгөөн. Олөринг, чириринг. Оноң не де артпас — деп, Айасту айткан. — Слер, Эрел Мироныч, докторго көрүнигер.

— Доктор ол је нени билер? Кижининг тынынынг, сүнезининг жажыдын билбес неме.

Айасту жаңыс ла бажын жайкаган. Нени де айтпаган. Бир недеде олгон чапкан, деремне барып жүрген. Абыйга айткан:

— Ол Эрел өрөкөн чала кагырап жүрү ошкош.

— А нени айдат бу?

— Сүнелер, сүлтерлер көр турум дейт. Олгон улустын тилин үренейин дезем — дейт.

— А олгон кижини башка тилдү бе?

— А мен база оной сурадым. Туку жебрен улустын тилин билер керек дейт. Бу ла корымдарда жаткан кандардын...

— Ол кам укту кижини, балам. Көр жат. Көрбөй, а! Кайда барат. Көрөр эдип жайап салган да...

— Мен чала чочып турум.

— Канайдар оны? Кижини канай сүретен? — деп, Абый айткан. — Жаткай ла. Уйдап жүрзе больницага апар салгай... Айла кандый жүрү бу?..

— Жеңил. Базыды да, кыймыгы да. Жаңыс ла сөстөри санг башка... Эрел Миронович тегин отурбас. Казан азар, эртен-эңир Чаңкырлунын суузынан балык тудуп экелер. Олорды арчып, каарып, нени де кимиренип кожондоор. Сүнелер керегинде сөс тө жок. Ол куучындар ундылып калган. Ылдыстар койылганча, карануй киргенче кичинек, болчок туранын эжигинде таңкылап, нени де сананып отурап.

— Нени санан жат, Эрел Миронович?

— А кижини нени сананбас? Јер-Алтайымнын жаражын кайкап жүредим. Күннинг-айдын жарыгына сүүн жүредим. Јүрүмимде кандый да шыра, кинчек көргөн болзом, жүрүмнүн артык неме жок. Бу ла мызылдаган жылдысту тенгери! Бу ла чаңкыр туулар, түрген, ару суулар. Эленчек-колончокторус үргүлжиге амырап калган корымдар, эртен чагылып жарыыр алтын күн — айдып болбос жараш, кару. #Чаңкырлу, Чаңкырлу... Јок, өлүм керегинде сананбас керек. Ондый неме жок. Кижини жаңыс ла жүрүмнүн бир кеберинен экинчи кеберине көчүп жат...

Айасту ол жаар суракту көргөн.

— Мен быжылча алдырбазым, Айасту. Онын учун коркыба. Ол јерден кычырту келбеди.

Јаңы чапкан олгоннун жараш жыды, јакпак тура. Јыл-

дыстарлу тенгери. Ак чачту карган кижн. Аркада үкү
үйптейт, каткырат. Куран эки-үч оос багырып салды.
Кайыр меестердег жылу эзин согот. Арыганча иштеген
Айасту шык ла уйуктап калган. Карган кижн эриндери
билдирер-билдирбес кыймыктап, өткөн өйлө, өлгөн,
тирү улусла, үргүлжи телекейле, жылдысту тенгериле куу-
чындашкан... Чагкырлунын түрген суузынын чактында-
ры, таштаг ташка секирип, бийелеп, айланыжып, жебрен
кожонгын кожондоп жаткан. Оног гунндар, динлиндер,
тюрктер ичкен. Олор улу калыктар болгон. Эмди олор-
дың арткан-калгандары, сыныктары — алтайлар ичип
жат. Аргазы жок ас албаты. Улу адалыктарды ундып сал-
ган. Кежик-ырызын блаадып ийген. Коручызы да, куй-
агы да жок. Кандый ла албаты оны базынып, бийлеп жа-
дар... Сок жагыс шибеези — кайыр туулар... Ол до
шбеезинен сүрдүртерге жетти... О, Абыр-Ийим! Агару
ыйык Уч-Сүмер! Калганчы чак келди... Аргадагар бис-
ти...

Айасту жайлузына жана берген. «Ого жакшы тойу жү-
рүм керек. Албаты керек жок. Онын салымы керегин-
де жүреги оорыбай жат. Акчабайлар да, Пионерлер де
ол керегинде кайдаг сананзын! Чак келгенче чадырын-
да чайнан отурар — деп, Эрел Яприн сананган. — Жок,
бистен неме болбос. Жебрен өйгө, алтын чакка ойто
көчөр керек»...

ЧАГКЫР ҚАНАТТУ КУШ

Айасту ак-малын айдап, чур-чума-
нак табыштанып, жайлузына көчө
берген. 1987 жыл. Яприннинг жетен
беш жажы толгон. Натальянын өлгөннинен бери тогус
жыл өткөн. Тогус жылдың туркунына Яприн мында жат-
кан. Жылу жагмырлар жааган, карлу шуургандар шуур-
ган. Ойлөр элестелип өдүп турган. Изүү күн. Тенгериде
тейлегендер айланыжып, оног кенете шунгуп түжүп,
таштын үстинде изидинип жаткан жыланды, эмезе ичее-
нинен ырай берген өркөни тебип, канаттарын уур тал-
бып, сан өрө учуп тургандар. Пөтүк такааларын кабы-
рып, сынык канадын тилереде сүүртеп, койтылдап, жор-
голоп жүрген. Кече мынайда туристтер өткөн. Маргаага

бастырып салган кыштуда, болчок туранын сенегинде, сок жангыскан содойып отурган ак башту кижиге ажару этлебеген. Ой өдүп, улус өскөрип жат! Эрел Миронович француз тилдин сөзлигин туура салып койоло, ойто ло көк тенгерини, чанкыр тууларды, Наташанын жыгылган учар кайаны ажыктай берген. Ол туразынын сенегинин жанында килен буттарлу скамейкада отурган. Ол ло Устүги-Карасуу. Узун баргааларга, чалкандарга базырытып салган. Эски турлу. Яприн өзөк тўжер, Астапей бөлөзине жолыгар деп пландап турган.

Калганчы өйлөрдө туку жаш тужы, чек ундылып калган өйлөр Эрел Яприннинг санаазына торт ло кечеги көргөн кинодый жап-жарт көрүнүп келер боло берген. Ол кичинек уулчак. Та беш, та алты жашту. Айлы та кандый кобынын ичинде туруп жат. Энези онын эки саамайында тулундарын өрүп ийеле, жүзин каймакла сүркүштөп, онон коларткышла арчып-арчып, эки жаагынан элип-селип окшоп турар. Балам деп айдар, эркем деп айдар. Онон ол жаландарла, бийик-бийик чечектердин ортозыла жүгүрүп, чечектерге бүдүрилип жүрөт. Ыгылар, ыйлаар.

— Тенгерини кем эткен, энем? Кырлардын баштары кандый курч, ого чыгып барзан — будын кес ийер эмес пе? Кижиге тейлеген чилеп учуп болор бо?

— Тенгерини кудай жайаган, балам, агаш-ташты, өлөң-чөпти, арка-тууны база, тынар-тындуны, ол тоодо учар кушты.

— Айылды база кудай жайаган ба?

— Жоқ, оны адан туткан, балам.

Энезинин жоон тулундарында, жаказында мызылдаган таналар, кызыл куйка-топчылар, шылыраган жинжилер, мөңүн акчалар. Олорло ойноп жадала Эрел уйуктап калатан. Энези ого кожондор кожондоор, чөрчөнтөр айдар. А адазы? Адазы кандый да күрөң чекпендү, кара сагалду кижиге. Ого эликтин жодозын чокко быжырып, жилигин жарып, азырап турар. Бир күн кайда да ыраакта, Мыйту оозында ба айса кайда, тын адыш болгон. Онон энези коркышту ыйлаган. Кандый да улус жуулган. Кара кийимдү, төжинде жаан алтын крестү, жардына жеткен чачту кижиге база келген.

— Бу кижиге сенин абан — дешкен.

— Абыс Степан. Тааданнын кожо чыккан карындажы. Жапраа таадазы, Манкы жааназы база мында болгон.

— Адагды өлтүрлөп салды, балам...

Ончо улус ыйлаарда кичинек Эрел база ыйлап, кирлү жүдругынын сыртыла көзинин жажын арчып турган.

— Көөркий ачымнын сүнези көрмөс жерине баратан эмтир, креске түшкөн болзо, райга уча берер эди — деп, Абыс айдып, кудайдын кандый да сөстөрүн кимиренип турган. — Кудай энези агару Мария, кинчектег бисти аргада-а. Осподи! Осподи! Аданын-уулдын, агару тыннын адына-анг. Ами-инь! Христос Иисус кудайыыс. Кижилик кинчегин бойыңга алыңга-анг. Өскүс-жабыска, түрөңи жоктуга киле-е...

Онон жайгыда, Алтай элбиреп чечектеп турар тушта, тоозы жок кырлар, боочылар ажып, кандый да Чаргы деп жерге барып жат. Эрелге Толбулу-Боро деп жобоош атты ээртеп бергендер. Өлөңдөр узун, күн изүү, аттар куйруктарын шыймангылап, чымылды үркүдип, баштарын кекигилеп, өлөң баштарын үзе тартып, жигилеп барып жат. Онон кандый да айылдын жанына аттар токтогон. Энези ээрдин канжаазынан кара тажуурды чечип, Эрелге туттуруп айткан:

— Балам, бу тажуурды таайыңга туттур. Бажыма кыл берген, балтырыма эт берген, кайран таайым, туткар деп айт!

Онон Эрел тажуурды жүк арайдаг көдүрүп, апарып жат... Айылда улус, жыргал. Жаан кара казанда эт кайнап жат. Таайы онын тулундарын кыйралу кайчыла кезип, чачын та неле де сүркүштеп, сыймап турган: «Жаактуга айттырба, жарындуга туттурба. Жерсү жадык анданбайтан, жеендүү-таайлуу ташташпайтан». Эки күн айылдаган. Таайы маңдайында ак төңөйлүү конгыр жеерен бее сыйлап берген.

— Малдан жүр, жееним — деген. — Советтин де жаңында мал жок канай жүрер? Кайран жаңыс жееним! Жестем эзен жүргөн болзо — дейле, ыйлап ийген.

Онон Мыйтуда, экинчи группада үрөн турарда, энези жада калган. Ол айылдын эпши жанында суймай калган жаткан. Кандый да кара бөслө орой тартып, туй жаап салган. Же онын жүзүн ачтырбаган, көргүспеген. Оло кобыда, адазынын жанында, жуугылап салгандар. Эрел ол тушта коркышту ыйлаган. Эмди онын энези качан да өрө турбас, эрке күлүмзиренип удураспас. Онын бичиктерин, тетрадьтарын көрүп, кайкабас.

— Кудай-ай, менин балам бичикчи! Мыны ончозын

кычырзан бажын оорыбас па? Мындый көп немени?

А Эрел сүүнүп, кичинек те туктурулыш жогунан кычырып турган. Бу, байла, жирме эки, жирме үч жылдар болгодый.

Ол ло ак таналары мызылдап, тулундарында јинжилери, жыламаштары, мөнгүн акчалары шыгырап, энези сры-бери жүгүр турар.

— Мыйтунын крестүлери кыйа көрбөйт пö, балам? Мария эјен кандый?

— Меге тийишсе, мен согуш јадым. А Мария-эјем јаакшы. Калашты сүрекей јаакшы бажырап не. Јагыс ла кудайзаагы коркыш. «Осподи ле осподи, осподи ле осподи». Онон таадамды арбаар.

— Ол Јапраа-абабыс, бойы да креске түшпеди. Балдарын да бербеди. Карган көрмөс, кара јанду бойы өлөр. Сүнези көрмөстин јеринде жүрер. Мени Эрел дебес, Ефимка деп айдар..

— Ой, эјебисти оны! Јуукта ла јагы креске түшкен. А оноор ло. Тонкойып ла, бажырып ла. Абыстарга өткөнүп ле.

Таадазы сүре ле келер. Азык экелер. Јайгыда Эрел таадазынын айлында. Көөрчөк, аарчы-курут, каймак. Јааназы јагыс уулынын уулынан чек санаа јок. Јапраа-таадазы адыл сапар.

— Балам! өйинен өткүрө јажытпа. Эр кижинин јогы кту.

Элтерде кујур кетеп барар. Јес бооколду, јес каруулду аты кыруу јебрен мылтыгын јүктөнип алар. Эрелди келке аларар. Манакайга отурып, өркөн нени де шымактар, јерге магдайы тийип бажырап. Јайымжып кычыраар. Он эки јашту Эрел онын јанында содойып калган отураар. Күн ажар. Серүүн салжын согор. Кујурды эбире өскөн жүзүн-јүүр өлөндүрдүн кычкыл јыдын келер. Тенгериде јылдыстар мөлтүлдөжип көрүкөр, онон ай алырайып. агаштардын сры јанынан чыгып келер. Не де јок. Ын-шын. Эрелдин көстөринин јыкпыктары уурлап, бойоры жабылып, уйуктап калар. Онон мылтыктын адыкы күрс ле этсе, ойгоно чарчап келер.

— Э-э, чаалто-о, балам, бу сениг анчы бол жүрген бөлүжинди!

Онон амылга эликти экелип сојор. Буур тиштеер, штик салор.

— Мындый јараш немени канай өтүрер, таада?

— Кудай анай жайап салган. Лизин деп. Тейлегенди де өркөнү тээп Лизин деп жайаган... Кижки кижини өтүр жат... Мынага ары бой-бойлорун жижиб баштаар.

Таадазы кандый чын айткан. Одус жети-одус сегис жылдарда бу не болбоды. Улустың жаражын, жакшызын талдап аткаган. Төмү оронунг кырына тургузып алып, житкезине, житкезине!.. Оро топкочко. Оролор көп, оролор тороң... Олордын жанында караш кыстар, жалкындыг орлор, жалбышту жүрөктөр октор сакыган, онтулу көң-көбү жыгылган...

Соок. Күн тий те турза, соок. Айса кандый да ап-апа-аш күн, ак кар... Люда, чап-чанкыр көстү Люда.

— Жакшы ба, Эрел!

— Люда! Люда! Бу сен кайдан келдин?

— Мен сылжадан мени божот ийген. Сталин меге ордон берген. Көрсөң, кып-кызыл.

Ол ак кофтазын чечип, ача тартып ийерде, онын болчок кичинек эмчеликиг алдында канду ойык, ок кирген жер...

— Люда, Люда! — деп, Эрел Миронович араай шымыранды. Күн оло жаркынду бойы чалып турды. Кар кайылып, арка-туулар жажарып калган эмтир. Жай. Ай-астунунг кыштузу. Телериде тейлеген айланат. Жалаңда өркөгөр шарты дейт. Канады сынык пөтүк мында ла койт! Койт! Койт! деп, комди де арбап, тобракты торпок тырмактарлу т-бажыла эжа согуп, басып жүрди. «Сү мени соруп келгем ба айса кандый?»

— Азыга айса ж-а. Кандый да жети зал. Люстралар көркөмчү ж-а. Канду күйүп жат, көс кылбыгар. Москва. Колонный зал. Айга академиянын залы? Туку качан үн-көпчүлүк келет. Апыр, бу кайдан келген? А студент болот. Калыңар качту, жез кара көстөрлү бала. Оныла Эрел Ядрин деп бир айса үч пә ай нажылашкан, күнүг сай кише о барып, Москваның оромдорула басып, арка-туулар жип туратандар. Бүгүн жап-жерт көрүнип

— Сен мени уйдуп салдың ба?

— А сен ким?

— Ма? Мен — Света. Кече не келбөдиг?

— Бисто жуун болгон...

Олор к-рзб, онын жанында энеси. Ол ло сүүри кура-раа бергетү, кичир килиг чегөдөктү. Жоон, узу-ун туундарында мызылдаган таналар, шылыраган апа-аш

жыламаштар, жинжилер ле шынкыраган мөнгүн акчалар.
— Жок! Жок! Сен өскө укту кижги алба, балам. Мен сего бир сүрекей жараш кыс сөстөп салгам. Өскө, каан јериненг, кайкаарынг. Је ол куулгазынг. Ол јаан чаңкыр куш болуп кубулала, уч јат. Сен ононг коркыба, балам. Ол сени жылдысту-у тенгери өрө ал чыгар. Сагы, удабас, удабас.

— Жок! Жок! Эрел! Москва бараак. Ойто ло јаан залда бийелээрис. Тату мороженный јиирис. Бисти кандый да ГПУ таппас. Ол тушта мени озор аперган. Оның учун сего јолдыгып болбогом. Куда-ай! Озор мени не аайлу кыйнаган. Мен Боломор-Канал каскам, уйлар саагам...
Эре-ол...

Эрел јук ле арайдан көстөрининг јыкпыктарын көдүрип көрзө, ол ло Устүги-Карасуу. Орө турарга сананды. Је чыдал јок. Ийде-күчи чыгып, тамырларынан агып, кара јерге шинтип тургандый. Удабас колды да көдүрерге күч болор. «Жок, бу өдө берер болбой? Айса өлүм деп наме мындый ба? Олүп јүргөн эмес, оны кайдан билер?..»

Ол ло коридор ошкош узун кып. Бийик, чөйбөк көзнөк. Оның бозогсына кыйазынан такталанып, Наталья көрүп отуры...

Эрел Јаприн кичинек уулчак. Эки саамайынын кылдарын тулундар эдип өрүп салган. Ол эки тулуны чычандап, ары-бери јүгүрүп турды. Туранынг ичи коркышту јаан. Ак чечектерлү јаланг. Наташа кенете күүк болуп, эки-үч оос јыңкылдада күүктеп ийеле, јажыл агаштарлу кыр јаер уча берди.

Аткакту эмиктерле эбиреде манап салган јер. Бийик вышкаларда часовойлор. Торбок ошкош јоон ийттер. Эрел Јаприн тон јерди кайлала чокып ла јат, чокып ла јат. Кайла кандый уур. Көдүрер чыдал јок. Је казар керек. Норманы бүдүрер керек. Бүдүрбезег эгирде баланда бербес. Эмезо ол тойу, кызыл чырайлу конвой ийдин тукурып ийер. Ол сенинг чичкечек мойнынгды үзе кајап салар. «Не болгон?» — «Качарга сананган»... Оның учун арестант албаданып јат. Јүрер керек. Эртең чыккан күнди көрөр керек. Тынарга күч. Је кенете јенил боло берди. Узун маргаага талортолой базаыртип салган айылдын ары јанынан төжинде алтын крестү, колында тунгүрлү, ак чачы ийнине јетире түжүп калган күрен чырайлу, сүүри тумчукту кижги базаып келди.

- Јакшы ба, уул!
- Јакшы, јакшы ба?
- Јакшы.

Ол Эрел Мироновичтин одожына, маргаанын ўсти-не табыш јок отурып, канза-калтазын чыгарып, танкы-лай берди.

- Слер не кижги, былар?
- Мен сенин аданнын адазы, кам Ыртак.
- Ол туку јебрен чакта олўп калган...
- Мен эки телекейдин, эки кудайдын ортозында

јүрүм. Озодо адай Эрликке бажыргам, оног Сатанага багыгам. Иисус Христос карчыи агашка кере тартылып, коркышту кыйында шыралап олди. Мен ого түште мўргўл јүрүм, а түнде түнгўр согуп, Эрлик-бийге бажыр турум. Эки кудайга качан да бажырба...

— Менде кудай јок.

— Билерим! Сен көп шыра көргон, балам, кыйын көргон. Иисус Христос чылап, онын учун мен сенин сўненди үргўлји јай, айдары јок јараш айас теңеринин түбинде, көк јылдыстын канадында Ўч-Курбустан јерине кагып турум!

— Ой келген бе?

— Келген, балам. Је сен коркыба, карыкпа. Сөөк чирип калар. Сўне үргўлји јүрер...

Оног өрө турарда курлаазында, јарындарында кичинек күзўничектер шыгырт эдип, төжинде јаан алтын крест јалтырт эдип калды. Ол карган алтай кижги бу ла турган јерине јап эдип јоголо берди. Та теңгери өрө уча берген, та јер алдына түже берген?

Эрел Миронович Јаприн санаазынын түбинде билип јат. Ол оору... Ол эдирени... Је болужар кижги јок. Доктор јок. Эзи јурт. Кайдан да алтай кожоннын кўўзи јап-јарт угулып келди. Оног ойто ло энези. Ол ло кеен јараш бойы. Јагыс ла чегедегинин алдында кызыл тўлкў јакалу акар тон, тўлкў бычкак бөрўк. Адазы кандый да кырмалјын чекпен, бийик чоңгойлу сопок, тайпак бөрўк кийип алган эмтир. Олор сўнчилў кўлўмзиренип, удура келип јадылар. А Эрел Јаприн бойы кичинек уулчак эмтир. Ол эки колын талбайтып, удура јүгўр јат.

— Балам, јаналы. Удабас тўн кире берер. Сен бистен үргўлјиге јўре берерин...

— Мен кайдаар баратам, эне?

— Ўч-Курбустан јерине... Көк јылдыска!

— Эре-ел. Эре-ельчик!

Кайра көрзө, Наталья жүгүрүп келетти. Тиштери агарып каткырат.

— Эрел! Мен киного билет алгам. Капшай бараак!

Эрел Миронович жүк арайдаг өрө турды. Эбире не де жок. Ол ло ээн кышту. «Уйге кирип, жадар керек». Жүрек болгон жерде жүрек эмес, кандый да от күйүп жат. Изүү, тапчы. Тыгыску. «Айасту келзе айса доктырга апарар? Былтыргы чылап»... Ол бүрүнкий турага кирерден озо, ойто ло тенгериде күн жаар көрди... Күн чокту жарып та турза, көс кенете караңуйлап туру ошкош. Кандый да чел туй тартып тургандый. Ачу маргаала, мөтсү өлөңлө жытанат. «Бүгүн тайгадаг Айасту түжөр керек. Канайып келбей туру?.. Кандый саң башка күн? Журукчы да эмес... Музыкант та эмес... Ада да эмес... Ончозы божоды». Көк кайанын үстинен, бийиктен-бийиктен жаан чанкыр канатту куш араай кайып, учуп келетти. Кижичырайлу чанкыр куш... Жабызап келерде, көрөр болзо, --- Наташа... «Наташа! Наташа! Жыгылды-ың!» деп, Эрел кыйгырып, чалкойто жыгылды. Чанкыр куш жаан алтын тырмактарыла онын жүрегинен кадай тебип, саң өрө шунуп чыгарда, Яприннинг тыныжы үзүлүп, ол учы жок түн караңуйга чөңүп, сүнези үргүлжинин жерине уча берди.

Айасту эниргери-түште кыштузуна једип келзе, Эрел Миронович Яприн эжиктин јанында чалкойто жыгылып калган јатты...

1988—1990 јј.

БАЖАЛЫКТАР

Лебрен түштер. Абыр-Ийим	3
Керган «француз» ла кар- ган Пётук	17
Косколонның жылдары	39
Жаман атту улус	50
Түш жерининг улузы	59
Айастунунг сүүжи ле өчи	68
Сүүштинг изин истеп	89
Кыйында өткөн бйлөр	96
Журт Советтинг башчызы	105
Күүктиг жайнулу үни	116
Келер бидинг улузы	130
Жеткер	152
Ойрот-Тура. Одус эки жыл	161
✓ <u>Энгирде куучын</u>	172
Олзөм сөөгимди кем ту- дар?	181
✓ <u>Кёбөркий Люда</u>	187
✓ <u>Сүнеле куучындашканы</u>	205
Олбөгөн неме алын алак- тан аш ичер	213
✓ <u>Чуйдын жолында кыс</u>	245
Акчабай ла Мария	267
Айылчы	277
Кара санаалу немелер	297
Айасту	319
✓ <u>Сакыбаган жолыгыш</u>	326
✓ <u>Кайыр жолдор</u>	341
✓ <u>Кайкамчылу жас</u>	366
Күскиде туткан айлына	377
✓ <u>Уйазы жок куштар</u>	393
✓ <u>Наташанын ачу-короны</u>	404
Көрүмдер	417
Хондросты эмдегени	426
Наташанын өлүми	443
✓ <u>Чанкыр канатту куш</u>	462

СИНЯЯ ПТИЦА СМЕРТИ

(по темплану «Век испытаний»)

Роман

На алтайском языке

Отв. за выпуск **Шнижина З. Ш.**

Художественный редактор

Кудермекова Г. П.

Технический редактор

Манышева Е. К.

Корректор

Горбокова А. К.

Сдано в набор 12. 03. 91. Подписано в печать 10. 02. 93. Формат 84x108 1/32. Бумага офс. кн.-журн. Гарнитура журнальная рублевая. Печать высокая. Усл. п. л. 21,78. Уч.-изд. л. 25,3. Тираж 1000. Заказ 1145.

Книжное издательство республики Алтай, 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 35, Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

ГОРНО-АЛТАЙСК-1993